ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК

LAW HERALD

5'2025

Виходить шість разів на рік

Засновник:
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Журнал зареєстрований у Комітеті у справах преси та інформації Одеської обласної державної адміністрації 12 листопада 1993 р. Свідоцтво: серія ОД № 189. Перереєстрований Міністерством у справах преси та інформації України 28 липня 1996 р. (Свідоцтво: серія КВ № 2065) та Міністерством юстиції України 25 травня 2010 р. (Свідоцтво: серія КВ № 16683-5255ПР). Перереєстрований Державною реєстраційною службою України 14 листопада 2011 р. (Свідоцтво: серія КВ № 19241-9041 рп).

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 року (ідентифікатор медіа R30-03886)

Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Президією Вищої атестаційної комісії України включений до наукових видань, у яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних досліджень (Постанови від 9 липня 1999 р. – № 1-05/7, від 14 квітня 2010 р. – № 1-05/3, Наказ МОН України від 21.12.2015 р. № 1328 (додаток № 8)).

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1) журнал включений до Переліку наукових фахових видань України в категорії «Б» в галузі D – Бізнес, адміністрування та право (D8 «Право», D9 «Міжнародне право»).

Індекс міжнародного центру реєстрації періодичних видань (Париж, Франція): ISSN 1561–4999 (18 березня 1999 р.)

Передплатний індекс: 40318

Головний редактор
С. В. Ківалов
Редакційна колегія:
Ю. Ю. Бальцій
Л. Р. Біла-Тіунова
К. М. Глиняна
(відповідальний секретар)
К. А. Возняковська
Н. В. Волкова
С. П. Кравченко
А. Р. Крусян
С. В. Мазуренко
В. П. Пилипенко
Б. А. Пережняк
О. І. Сафончик
(заст. голов. редактора)
О. В. Степаненко
Г. І. Чанишева
І. О. Шаповалова
Бернд Візер
Геннадій Чобану

Відповідальний за випуск
О. П. Головко

Нормативно-правові акти, розміщені у журналі, є неофіційною інформацією.
Передрук матеріалів, опублікованих у журналі, можливий лише з посиланням на журнал

Рекомендовано вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 15.10.2025 р., протокол № 3

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Національний університет «Одеська юридична академія» (Фонтанська дорога, буд. 23, м. Одеса, 65009, адреса електронної пошти: chancellery@onua.edu.ua, тел.: (048) 719-88-01)
Телефон редакції: (098) 985-01-58
Електронна пошта: yv@yurvisnyk.in.ua
Електронна адреса: **www.yurvisnyk.in.ua**

Наукове видання
ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК 5'2025

Здано до набору 14.10.2025.
Підписано до друку 24.11.2025.
Формат 70×108/16.
Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 29,58.
Тираж 100 прим. Замов. № 1225/1013.

Друкарня ВД «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)
вул. Інглезі, 6/1, м. Одеса, 65101
Тел. +38 (095) 934 48 28,
+38 (097) 723 06 08

Одеса • ВД «Гельветика» • 2025

© НУ «Одеська юридична академія», 2025

До авторів і читачів

Редакція науково-практичного фахового журналу «Юридичний вісник» запрошує до співробітництва вчених, практичних працівників, читачів, які цікавляться проблематикою журналу.

Матеріали для опублікування подаються українською або англійською мовами та повинні відповідати чинним стандартам для друкованих праць і вимогам до наукових статей.

Наукова стаття має містити вступну частину з розкриттям актуальності проблеми дослідження, виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів, розгорнуті конкретні висновки за результатами дослідження та перспективи подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

Обсяг статей, як правило, від 12 аркушів (кегль – 14, через 1,5 інтервали, усі поля по 2 см), інші матеріали – до 6 аркушів. Посилання по тексту оформлюються у квадратних дужках. Наприкінці тексту перед літературою вказуються ключові слова (до 5) мовою статті, резюме українською та англійською мовами (мінімум 1800 знаків). Перелік джерел (література) подається мовою оригіналу, розташовується після резюме та має містити вихідні дані джерел.

Для публікації на адресу yv@yurvisnyk.in.ua надсилаються:
1. СТАТТЯ У ФОРМАТІ MS WORD
2. ІНФОРМАЦІЙНА ДОВІДКА:
Прізвище, ім'я, по батькові автора
Науковий ступінь, звання, почесне звання
Місце роботи та посада
Контактний телефон
Адреса електронної пошти
Поштова адреса для відправки друкованого примірника

Резюме не подається за матеріалами для рубрик «Проблемна ситуація», «Публіцистика», «Наукове життя», «Критика і бібліографія», «Ювілеї», «Персоналії».

Матеріали, подані з порушенням вимог стандартів, без зазначених додатків, повертаються авторові на доопрацювання. Редакція проводить рецензування матеріалів, їх перевірку на плагіат. Редакція зберігає право на коригування матеріалів та уточнення найменування.

Опубліковані матеріали виражають позицію автора, що може не збігатися з думкою редакції. За вірогідність фактів, статистичних даних та інших матеріалів відповідальність несе автор або особа, що надала матеріал.

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Б.-Ю. Івченко
Право, свобода, патріотизм: філософія громадянської відповідальності у часи війни.....7

В. Краглевич
Аналогія у врегулюванні адміністративно-правових та адміністративно-процесуальних відносин: ціннісна характеристика сутності.....15

О. Лубчук
Права людини у міжкультурному правовому дискурсі.....23

ПРОБЛЕМИ ТА СУДЖЕННЯ

Л. Біла-Тіунова, М. Сідор
Фінансова безпека як ключовий чинник забезпечення фінансової стабільності держави.....30

А. Боровик, К. Шкарупа
Загальнотеоретична характеристика особливостей національного правового регулювання соціального захисту нотаріусів.....36

В. Гагач
Спосіб вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів як елемент криміналістичної характеристики.....43

М. Галянтич
Розвиток держави через систематизацію житлового законодавства чи закріплення державної житлової політики.....53

О. Грабильнікова, О. Лахова
Інституційно-правові засади адміністративного регулювання патентної діяльності в Україні: роль спеціалізованих органів та інформаційної інфраструктури.....62

С. Деледивка
Істотна зміна обставин та непереборна сила: ознаки розмежування і прогалини регулювання.....69

О. Заря
Види реабілітації в системі охорони здоров'я та соціального захисту населення України.....77

В. Кононець
Правові та статистичні аспекти розвитку авторського і патентного права в Україні: адміністративно-правова перспектива.....83

В. Кочин
Методологічні основи євроінтеграційного розвитку житлового права України.....90

К. Кочман, Г. Форос
Шляхи удосконалення адміністративного законодавства у сфері адміністративно-правового регулювання забезпечення протидії кіберзагрозам.....97

В. Нікітін
Особливості доказування в адміністративному судочинстві: сучасні тенденції та проблеми практики.....105

А. Петровський
Інститут спрощених судових процедур у цивільному процесі України: сучасний стан наукової розробки проблеми.....116

В. Пилипенко
Вплив воєнного стану на права і свободи громадян України.....125

Ю. Пилипенко
Державний реєстр речових прав на нерухоме майно як об'єкт адміністративно-правового регулювання.....137

О. Сафончик
Цифрові об'єкти та криптовалюти як об'єкт права спільної власності подружжя.....146

Е. Твердохліб
Умови і критерії при вирішенні судом питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження.....153

О. Улітіна
Особливості реєстрації авторського права як адміністративної процедури.....160

О. Чернов, С. Чумак, О. Стаурська
Психофізіологічні основи стресостійкості та профілактики посттравматичних розладів у правоохоронців, рятувальників і військовослужбовців у системі тактичної медицини.....167

УКРАЇНА І СВІТ

О. Канєнберг-Сандул, В. Форманюк
Особливості правового захисту біженців в Європейському Союзі та країнах членах ЄС в умовах міграційної кризи.....176

Ю. Кедя
Переважне право видавця за законодавством Франції.....184

Л. Ніколенко
Примирні процедури як інструмент забезпечення сталого інвестування: європейські стандарти та перспективи для України 193

В. Рядінська, В. Коба
Законодавчі ініціативи з урегулювання відносин, що виникають при застосуванні поліграфа в Україні: стан та перспективи..... 201

О. Савка
Особливості залучення компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, до реалізації миротворчих операцій Організацією Об'єднаних Націй..... 242

О. Стець, В. Козаченко,
Європейські стандарти примусових заходів у психіатричній допомозі: міжнародно-правові гарантії та перспективи імплементації в Україні.....249

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

М. Бадак
Правове регулювання адміністративної діяльності органів публічної адміністрації у сфері освіти під час воєнного стану 258

Д. Борухов
Криміналістична характеристика пропаганди війни: зміст, структура і значення.....267

Я. Брич
Принцип співпраці як основа для модернізації цивільного процесу України.....277

Ю. Васюта
Взаємодія в діяльності спільних слідчих груп як форма організації розслідування кримінальних правопорушень.....289

Д. Гнатюк
Окремі питання щодо договору дарування між подружжям за законодавсвтом України.....296

В. Малюта
Щодо застосування доктрини заборони суперечливої поведінки (venire contra factum propriium) в адміністративній процедурі.....304

М. Пука
Практика Європейського суду з прав людини у справах щодо обмеження доступу до інформації в аспекті запровадження в Україні воєнного стану.....311

О. Романов
Правова сутність понять соціального захисту та соціального забезпечення військовослужбовців....318

А. Строілов
Нормативно-правові акти у сфері публічного адміністрування аудиторської діяльності в Україні....328

CONTENTS

METHODOLOGY OF THEORY AND PRACTICE OF JURISPRUDENCE

Ivchenko B.-Yu.
Law, Freedom, and Patriotism: The Philosophy of Civic Responsibility in Times of War.....7

Kraglevych V.
Analogy in the regulation of administrative-legal and administrative-procedural relations: value characteristics of the essence.....15

Lubchuk O.
Human rights in the intercultural legal discourse.....23

ROBLEMS AND JUDGMENTS

Bila-Tiunova L., Sidor M.
Financial Security as a Key Factor in Ensuring the Financial Stability of the State.....30

Borovyk A., Shkarupa K.
General theoretical characteristics of the features of the national legal regulation of social protection of notaries.....36

Hahach V.
Method of committing criminal offenses in the field of economic activity related to document forgery as an element of criminal characteristics.....43

Haliantych M.
Development of the state through the systematization of housing legislation and the establishment of a state housing policy.....53

Hrabylnikova O., Lahova O.
Institutional and legal principles of administrative regulation of patent activities in Ukraine: the role of specialized bodies and information infrastructure.....62

Deledyvka S.
Material change of circumstances and force majeure: distinguishing features and regulatory gaps.....69

Zaria O.
Types of rehabilitation in Ukraine's system of health care and social protection of the population.....77

Kononets V.
Legal and statistical aspects of the development of copyright and patent law in Ukraine: administrative and legal perspective.....83

Kochyn V.
Methodological grounds of the European integration development of housing law in Ukraine.....90

Kochman K., Foros H.
Improving administrative legislation for cyber threat countermeasures: administrative and legal regulation.....97

Nikitin V.
Specifics of evidence in administrative justice: modern trends and practical challenges.....105

Petrovskyi A.
Institute of simplified court procedures in civil proceedings of Ukraine: current state of scientific development of the problem.....116

Pylypenko V.
The impact of martial law on the rights and freedoms of Ukrainian citizens.....125

Pylypenko Yu.
State Register of Real Rights to Real Property as an Object of Administrative and Legal Regulation.....137

Safonchyk O.
Digital assets and cryptocurrencies as objects of joint marital property.....146

Tverdokhlib E.
Conditions and criteria for the court's decision on whether to consider a case in a simplified or general claim procedure.....153

Ulitina O.
Specific features of copyright registration as an administrative procedure.....160

Chernov O., Chumak S., Staurska O.
Psychophysiological foundations of stress resistance and prevention of post-traumatic disorders in law enforcement officers, rescuers and military personnel in the tactical medicine system.....167

UKRAINE AND THE WORLD

Kanienberh-Sandul O., Formaniuk V.
Features of the Legal Protection of Refugees in the European Union and EU Member States in the Context of the Migration Crisis.....176

Kedia Yu.
The publisher's preferential right under the laws of France.....184

Nikolenko L.
Conciliation procedures as an instrument for ensuring sustainable investment: European standards and prospects for Ukraine.....193

Riadinska V., Koba V.
Legislative initiatives to regulate relations arising from the use of polygraphs in Ukraine: current status and prospects.....201

Savka O.
Features of engaging companies engaged in private military and security activities to implement peacekeeping operations by the United Nations.....242

Stets O., Kozachenko V.
European standards for coercive measures in psychiatric care: international legal guarantees and prospects for implementation in Ukraine.....249

TRIBUNE OF YOUNG SCIENTIST

Badak M.
Legal regulation of administrative activities of public administration bodies in the field of education during martial law 258

Borukhov D.
Criminalistic characteristics of war propaganda in the structure of its investigation methodology.....267

Brych Ya.
The principle of cooperation as a basis for modernising civil procedure in Ukraine.....277

Vasiuta Yu.
Interaction in the activities of joint investigation teams as a form of organization the investigation of criminal offenses.....289

Hnatiuk D.
Individual issues concerning gift agreements between spouses under Ukrainian law.....296

Maliuta V.
Regarding the implementation of the principle of prohibition of contradictory behavior (venire contra factum proprium) in administrative procedure.....304

Puka M.
Practice of the European court of human rights in cases concerning restrictions of access to information in terms of introducing martial law in Ukraine...311

Romanov O.
Legal Nature of the Concepts of Social Protection and Social Security of Military Personnel.....318

Stroilov A.
Regulatory and legal acts in the field of public administration of auditing activities in Ukraine.....328

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.1

Б.-Ю. Івченко,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри філософії та міжнародної комунікації
Національного університету біоресурсів та природокористування
ORCID ID: 0000-0002-5810-6065

ПРАВО, СВОБОДА, ПАТРІОТИЗМ: ФІЛОСОФІЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЧАСИ ВІЙНИ

Постановка проблеми. Проблема співвідношення права, свободи та патріотизму у філософії та правовій науці належить до найскладніших і водночас найактуальніших у контексті сучасних викликів. Вона особливо загострюється в умовах воєнних конфліктів, коли перед людством постає питання не лише виживання держав, але й збереження моральних засад цивілізації, правового порядку та гідності людини. Війна як екстремальний стан суспільства виявляє глибинну сутність права і свободи, перевіряє на міцність громадянську позицію, моральні орієнтири та патріотичні почуття. Саме тому, сьогодні, філософія громадянської відповідальності перестає бути виключно теоретичною дисципліною – вона переходить у практичну площину, перетворюється на практичну етику поведінки людини, що діє у межах закону, на засадах справедливості та за для суспільного блага.

Тема взаємозв'язку права, свободи і патріотизму у філософії громадянської відповідальності потребує осмислення у широкому контексті – від античних уявлень про доброчесність і політичний обов'язок до сучасних концепцій прав людини, міжнародного права та етики. Дослідження цих взаємозв'язків дає змогу виявити універсальні закономірності становлення громадянського суспільства, у якому людина не просто користується свободою, а усвідомлено реалізує її як моральне покликання.

Проблематика громадянського суспільства має глибокі історичні корені, адже питання взаємовідносин між людиною, державою і спільнотою є однією з центральних у розвитку європейської цивілізації.

Сучасне розуміння громадянськості сформувалося внаслідок тривалої еволюції суспільних і політичних інститутів, моральних уявлень і культурних традицій, які протягом століть визначали зміст патріотизму та обов'язку перед спільнотою.

Виклад основного матеріалу. У давньогрецьких полісах зародилися перші ідеї громадянського суспільства. Афінська демократія створила унікальну модель співвідношення особистого й загального, де громадянство означало не лише приналежність до міста-держави, а й активну участь у його житті. Бути громадянином у Афінах означало не лише володіти правами, але й мати обов'язки перед полісом: брати участь у народних зборах, обороні міста, дбати про його добробут. На цій основі формується одна з клю-

© Івченко Б.-Ю., 2025

чових засад європейської політичної культури – усвідомлення того, що свобода неможлива без відповідальності, а патріотизм є практичним виразом громадянського обов'язку.

У Стародавньому Римі ці принципи набули іншої форми. Римське поняття civitas (громадянство) поєднувало юридичний статус із моральним виміром. Громадянин Риму мав право брати участь у народних зборах, бути обраним на посади, але також повинен був служити у війську, дотримуватися законів і бути лояльним до держави. Патріотизм у римській традиції означав вірність республіці, відданість її законам і богам, готовність жертвувати власними інтересами заради величі Риму. Саме у цей період формується уявлення про res publica – спільну справу громадян, яка є спільним благом. Римський ідеал громадянського служіння став духовною основою для пізніших європейських концепцій громадянського суспільства.

Після занепаду античних демократій у середньовіччі поняття громадянства й патріотизму набули іншого змісту. Панування феодальних відносин і християнського світогляду змістили акцент із політичної участі на моральні чесноти й служіння ближньому. Людина сприймалася не як автономний громадянин, а як частина ієрархічного суспільного ладу, де обов'язок визначався становищем і вірою. Патріотизм набував релігійного забарвлення – любов до Батьківщини тлумачилася як любов до християнської спільноти, "міста Божого". Проте навіть у цій системі зароджувалися передумови для формування громадянського мислення – у середньовічних університетах, у діяльності церковних мислителів, які почали розмірковувати над правами людини і природою влади.

Відродження і Реформація стали етапом, коли людина почала усвідомлювати власну гідність і право на самостійність. Ідеї гуманізму та індивідуалізму поступово створили підґрунтя для нового розуміння громадянського обов'язку. Патріотизм уже не зводився лише до служіння монарху чи церкві, а ставав усвідомленою любов'ю до рідної землі, культури, народу. Італійські філософи гуманісти, такі як Макіавеллі, розглядали патріотизм як дієву любов до Батьківщини, що виявляється у готовності захищати свободу й незалежність республіки.

У цей період формуються перші теоретичні засади *громадянського суспільства* – у працях Гоббса, Локка, Руссо, Монтеск'є.

Так, у своїй праці «Левіафан» (1651 р.) Томас Гоббс сформулював одну з перших цілісних теорій суспільного договору. Громадянське суспільство він визначає як впорядковану спільноту, де люди підкоряються закону і владі, відмовившись від частини своєї свободи в обмін на захист і стабільність. Його концепція підкреслює примат держави над суспільством і прагматичний характер громадянського обов'язку. Хоча погляди Гоббса часто називають авторитарними, саме він заклав інтелектуальне підґрунтя для подальшого осмислення соціального контракту і ролі громадянина.

Джон Локк у своїх працях «Два трактати про правління» (1690 р.) був першим, хто чітко розмежував поняття "держава" і "суспільство". Для нього громадянське суспільство – це сфера взаємодії вільних індивідів, які дотримуються законів, але не залежать від сваволі влади. Воно ґрунтується на власності, релігійній терпимості, правовій рівності та розумному самоуправлінні. Таким чином, Локк заклав ідеї ліберального індивідуалізму, які стали філософською основою сучасної демократії.

Його погляди безпосередньо вплинули на авторів Декларації незалежності США (1776 р.) та Декларації прав людини і громадянина у Франції (1789 р.). У Локка громадянський обов'язок – це не покора владі, а активне дотримання закону, участь у самоврядуванні та захист природних прав інших.

Жан-Жак Руссо у трактаті «Про суспільний договір» (1762 р.) запропонував радикально інше тлумачення громадянського суспільства, воно виникає тоді, коли люди укладають суспільний договір, утворюючи політичну спільноту, засновану на загальній волі. Ця воля не є простою сумою індивідуальних інтересів, а є виразом спільного блага усіх громадян. Руссо підкреслює важливість морального патріотизму і громадянського виховання, адже лише громадяни, які відчувають відповідальність за спільну справу, здатні підтримувати демократичну спільноту. Громадянське суспільство – це простір активної участі, солідарності та моральної єдності, де громадянський обов'язок полягає у служінні загальному благу.

Шарль-Луї де Монтеск'є у своїй праці «Про дух законів» (1748 р.) розвинув ідею балансу між свободою громадян і владою держави. Для нього головним завданням політичної організації було забезпечити свободу через розумну структуру законів і розподіл влади. Він вважав, що громадянське суспільство є сукупністю соціальних зв'язків, традицій, звичаїв, правових норм і політичних інститутів, які стримують свавілля. Його концепція розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову стала реальним механізмом гарантування прав людини у громадянському суспільстві. Громадянський обов'язок у такому суспільстві полягає у дотриманні законів і повазі до інституцій, які забезпечують спільне благо. А патріотизм, за Монтеск'є, має бути "раціональним", бо він не є сліпою відданістю державі, а є усвідомленим прийняттям принципів свободи і справедливості.

У XVII–XVIII століттях у Західній Європі, особливо в Англії та Франції, поняття громадянського обов'язку поступово відокремлюється від суто державних форм підданства. Ідеї Просвітництва, а саме, рівність, свобода, братерство стали ідеологічним фундаментом для розбудови громадянського суспільства, у якому держава не поглинає особу, а є її інструментом. Французька революція 1789 року радикально переосмислила патріотизм: любов до Батьківщини тепер ототожнювалася з любов'ю до свободи, до республіки, до загального добра. Гасло "громадянин" набуло нового змісту: воно означало належність не до монаршого підданства, а до нації як спільноти рівних людей.

Американська революція також відіграла величезну роль у формуванні сучасного розуміння громадянського суспільства та громадянської відповідальності. Конституція США закріпила принципи індивідуальної свободи, самоврядування та участі громадян у владних відносинах. У цьому контексті патріотизм набув раціонального виміру – це була не лише любов до землі, а й вірність ідеалам демократії, правам людини, верховенству права. Американський досвід показав, що громадянське суспільство може існувати лише за умови відповідального громадянства, коли кожен член спільноти усвідомлює свою роль у підтримці політичного й морального порядку.

XIX століття стало добою активного розвитку національних рухів у Європі, і саме тоді патріотизм поєднався з ідеєю громадянського обов'язку у боротьбі за національну незалежність і політичні свободи. У Німеччині, Італії та інших країнах патріотизм перетворився на моральну силу, що надихала народи на визволення. Водночас він почав набувати ідеологічних форм, що згодом призвели до суперечливих наслідків – від позитивного національного самоствердження до агресивного націоналізму. У цей період також розвивається ліберальна думка, яка розмежовує істинний патріотизм як любов до своєї країни, від шовінізму, який заперечує права інших народів.

У соціальному плані XIX століття було ознаменовано становленням громадянських інституцій, таких як

профспілки, асоціації, благодійні організації, які поступово почали відігравати роль посередників між особою і державою. Зароджується нова етика громадянського обов'язку: людина усвідомлює, що служіння суспільству може здійснюватися не лише через державні структури, а й через волонтерство, громадську ініціативу. Таким чином, громадянське суспільство стає простором реалізації патріотизму у мирних формах, а саме через освіту, культуру, доброчинність, захист прав громадян.

XX століття поставило перед людством складні виклики, які змусили переосмислити зміст громадянського обов'язку. Дві світові війни, тоталітарні режими, ідеологічні протистояння показали, наскільки легко патріотизм може бути використаний як інструмент маніпуляції. Під гаслами любові до Батьківщини будувалися системи, що придушували свободу і гідність людини. Тому після Другої світової війни у демократичних країнах розпочалося переосмислення поняття патріотизму. Від тепер його зміст став тісно пов'язувався із цінностями прав людини, толерантності, миру. Європейський Союз, який виник на руїнах воєнного минулого, став прикладом нової форми патріотизму – "патріотизму співпраці", де любов до своєї країни не суперечить солідарності з іншими народами.

Водночас у другій половині XX століття ідея громадянського суспільства отримала нове звучання завдяки демократичним рухам у Східній Європі. Польська "Солідарність", чехословацька "Хартія 77", угорські й балтійські дисидентські ініціативи стали прикладом того, як громадянська активність і почуття національної гідності можуть протистояти тоталітарній владі. Патріотизм у цих рухах не зводився до націоналізму – він означав вірність ідеалам свободи, правди, людяності. Громадянський обов'язок тут полягав у готовності діяти задля спільного блага навіть під загрозою переслідувань.

У другій половині XX ст. на початку XXI ст. громадянське суспільство стало одним із ключових чинників розвитку демократії у світі. Розвиток комунікацій, освіти, глобалізація і цифровізація створили нові форми громадянської участі, якими стали міжнародні правозахисні організації, волонтерські рухи і соціальні мережі. Патріотизм у сучасному глобалізованому світі набуває складного багаторівневого змісту: він поєднує любов до своєї держави з відповідальністю перед людством, екологічною та культурною спадщиною планети. Громадянський обов'язок більше не обмежується виконанням законів чи військовою службою – це готовність діяти задля миру, справедливості, сталого розвитку.

Сучасна європейська концепція громадянського суспільства ґрунтується на ідеї, що держава має бути відкритою системою, підконтрольною суспільству, а громадяни повинні бути активними учасниками її розвитку. У цьому сенсі патріотизм набуває форми "конституційного патріотизму" – поняття, яке сформулював німецький філософ Юрґен Габермас. Він вважав, що у плюралістичному суспільстві людей об'єднує не етнічна чи релігійна спільність, а прихильність до демократичних принципів, прав людини та верховенства права. Таким чином, громадянський обов'язок полягає у підтримці й захисті цих цінностей, а патріотизм стає раціональною лояльністю до конституційного порядку [1].

Аналізуючи сьогодення, слід зазначити, що сучасне громадянське суспільство стикається з новими викликами – війнами, екологічними кризами, нерівністю, міграцією, інформаційними маніпуляціями. У цих умовах поняття патріотизму та громадянського обов'язку знову набуває особливого значення.

Виходячи з цього, варто зауважити, що, загалом, таке явище як патріотизм у своїй первинній сутності

є формою морального зв'язку людини з державою та суспільством, а його зміст виходить далеко за межі емоційного почуття любові до Батьківщини, адже він виявляється у відповідальності за її долю, у здатності підпорядковувати власні інтереси інтересам суспільства, у готовності захищати правовий і політичний лад, що гарантує свободу і безпеку громадян. Патріотизм у правовому вимірі – це не просто вірність державі, а активна участь у творенні і збереженні системи норм, цінностей і правил, свобод які забезпечують існування справедливого суспільства.

У цьому контексті, саме свобода стає вихідною умовою і моральним підґрунтям громадянської відповідальності за свою країну. У філософському розумінні вона не зводиться до вседозволеності, а означає усвідомлений вибір, заснований на внутрішньому переконанні діяти відповідно до закону і морального обов'язку. Ще Арістотель акцентував увагу на тому, що істинна свобода не є запереченням порядку, а є її усвідомленням через розум і чесноти. Гоббс, Руссо, Кант та інші розглядали свободу як основу суспільного договору, а громадянську відповідальність – як її моральний наслідок.

Великий енциклопедичний юридичний словник визначає основні засади вчення про свободу, відповідно до яких усі люди народжуються вільними та ніхто не має права позбавити їх належних їм природних прав. А гарантування і охорона цих прав є основною функцією держави. Свобода – це можливість вчиняти усе, що не завдає шкоди свободі інших людей, тому вона не може бути абсолютною, вона обмежена правами і свободами інших людей, моральним обов'язком, принципами та суспільними інтересами. Саме тому, сучасне демократичне суспільство базується на гармонійному поєднанні свободи із соціальною справедливістю та державними інтересами. Відповідно, межі особистої свободи встановлюються виключно законом, який і слугує її мірою. [2, с. 805].

Отже, людина, приймаючи свободу, бере на себе обов'язок дотримуватися законів, що забезпечують стабільність, мир і справедливість, – саме так і виникає правовий вимір свободи.

У цьому контексті, право постає не лише як сукупність норм, а як вираз колективної волі суспільства, що спрямовані на збереження життя, гідності й порядку. В умовах війни роль права особливо зростає: воно стає інструментом самозахисту цивілізації від хаосу, насильства і беззаконня. Право не лише обмежує силу, але й легітимує справедливу оборону, встановлює межі відповідальності, визначає статус людини як суб'єкта свободи навіть у надзвичайних умовах. Таким чином, право, свобода та патріотизм поєднуються у єдину систему, де кожен елемент взаємно підтримує інший: право гарантує свободу, свобода наповнює право моральним змістом, а патріотизм надає їм громадянського сенсу і соціальної єдності та відповідальності.

У цьому контексті, філософія громадянської відповідальності постає як спроба осмислити цю взаємодію у вимірах моралі, політики і права. Вона ставить у центр уваги людину – не як ізольовану особистість, а як учасника колективного буття, який усвідомлює свою причетність до долі держави та суспільства.

Загалом, становлення громадянської відповідальності як суспільного феномену має свою логіку, послідовність та рівні, що мають свої особливості та ознаки.

До прикладу, *активна громадянська позиція* характеризується соціальною ініціативністю, сформованістю цілісних та системних знань про ідеї громадянського суспільства, відповідальним ставленням до виконання своїх обов'язків, вимогливістю до себе та інших, високим рівнем розвитку самосвідомості, становленням унікаль-

ної творчої індивідуальності (Я-громадянин, Я-патріот, Я-член громади, колективу); *громадянська позиція репродуктивного рівня* характеризується знанням і відповідальним ставленням до прав і обов'язків, дотриманням правил поведінки, наявністю елементарних уявлень про цінності громадянського суспільства, розвиненим прагненням знайти своє місце у житті; *пасивна громадянська позиція* визначається наявністю загального уявлення про ідеї громадянського суспільства, розпливчастого уявлення про цінності громадянського обов'язку та громадянської відповідальності, низький рівень громадської активності та самосвідомості. [3, с. 41]

Відповідно, кожен з зазначених рівнів громадянської позиції безпосередньо визначає ступінь громадянської відповідальності, що має свій прояв у свідомому ставленні людини до виконання своїх обов'язків перед суспільством і державою, активній участі в громадському житті, дотриманні законів, а також у готовності відстоювати права, свободи та інтереси своєї спільноти.

Висновки. Отже, громадянська відповідальність стає вищим проявом зрілості свободи, коли індивід визнає, що власні права нерозривно пов'язані з правами інших, а дії однієї людини впливають на добробут усього суспільства. У цьому сенсі патріотизм стає етичним містком між особистою свободою та публічним обов'язком.

Сьогодні, у часи війни, саме категорії патріотизму і громадянської відповідальності набувають особливо вирішального значення для збереження державно-правового порядку. Бо саме у періоди соціальних криз та збройних конфліктів патріотизм стає індикатором того наскільки глибоко і щиро суспільство засвоїло ідеали права і свободи. Якщо у мирний час ці цінності можуть бути предметом дискусій чи теоретичних роздумів, то під час війни вони стають моральним критерієм виживання суспільства, а повага до права, вірність свободі та готовність служити спільному благу – це ті принципи, що визначають силу суспільства навіть у найжорсткіших обставинах.

Філософія громадянської відповідальності, у таких умовах, виступає не лише як етична доктрина, а як основа для правової та політичної стабільності. Вона формує розуміння того, що справжній патріотизм не зводиться до декларацій чи емоцій, а полягає у щоденній реалізації принципів свободи. У цьому полягає його гуманістичний зміст, який покликаний зберегти гідність людини, але при цьому його основним завданням є зміцнення солідарності між громадянами, підтримання справедливості навіть тоді, коли сама реальність ставить під сумнів основи морального порядку.

Підсумовуючи, варто зазначити, що історія розвитку та сутнісний зміст громадянського суспільства і громадянського обов'язку в контексті патріотизму – це історія поступового переходу від підданства до відповідального громадянства, від емоційного почуття до свідомої дії. У давніх полісах, у римській республіці, у революційних рухах Нового часу, у демократичних процесах XX і XXI століть простежується спільна тенденція, зміст якої полягає у тому, що справжній патріотизм не у формальних деклараціях, а у здатності служити спільному благу, поважати свободу інших і брати участь у справах суспільства. Громадянське суспільство стає не лише формою організації соціального життя, а й простором морального самовираження особистості, при цьому, громадянський обов'язок виступає засобом реалізації патріотизму – через працю, служіння, солідарність, гуманізм. Європейська і світова історія показують, що саме там, де поєднуються ці три цінності – активність, відповідальність і любов до Батьківщини завжди народжуються справжні демократії, здатні до розвитку, прогресу, миру і свободи.

У статті розглядається філософсько-правовий вимір понять права, свободи та патріотизму у контексті формування громадянської відповідальності. Аналізується трансформація розуміння особистої та колективної свободи в історичному контексті, визначається сутнісний зміст патріотизму що стає морально-етичною основою єдності суспільства і сприяє зміцненню державності. Зазначено, що під час війни свобода перестає бути лише індивідуальним правом і набуває статусу колективної цінності, підтримання якої потребує активної позиції кожного громадянина. Водночас патріотизм осмислюється не як емоційна або ідеологічна установка, а як раціональна форма відповідальності, що ґрунтується на усвідомленні власної причетності до суспільного блага та захисту базових засад правової держави. Патріотизм у такому розумінні постає не протиставленням правам і свободам, а їхньою необхідною умовою, адже виживання демократичного суспільства під час війни залежить від моральної та правової солідарності його громадян. Висвітлено феномен громадянської відповідальності у практичному вимірі. Розглянуто конкретні форми її прояву: участь у волонтерських рухах, підтримка військових, інформаційна гігієна, протидія пропаганді, включеність у громадські ініціативи, дотримання законів тощо. Такі форми поведінки виступають не лише моральним вибором, а й індикатором зрілості політичної нації. У широкий контекст поставлено питання про роль освіти, культурної пам'яті та медіа у формуванні суспільної готовності до відповідальних дій.

Окремо акцентується увага на тому, що війна створює ситуації, у яких рівень відповідальності може бути граничним і вимагати від особи морального вибору між особистим благополуччям і суспільним обов'язком. Особлива увага приділяється ролі права як механізму захисту людської гідності, справедливості й свободи у надзвичайних умовах. Акцентується увага на тому, що громадянська відповідальність у часи війн виявляється не лише у готовності до самопожертви, але й у свідомому дотриманні законів, підтримці демократичних цінностей і захисті прав людини.

Ключові слова: право, свобода, справедливість, патріотизм, громадянська відповідальність, громадянське суспільство.

Ivchenko B.-Yu. Law, Freedom, and Patriotism: The Philosophy of Civic Responsibility in Times of War

The article examines the philosophical and legal dimensions of the concepts of law, freedom, and patriotism in the context of forming civic responsibility. It analyzes the historical transformation of the understanding of individual and collective freedom and identifies the essential content of patriotism, which becomes a moral and ethical foundation of social unity and contributes to the strengthening of statehood. It is noted that during wartime freedom ceases to be merely an individual right and acquires the status of a collective value, the preservation of which requires the active engagement of every citizen. At the same time, patriotism is interpreted not as an emotional or ideological attitude but as a rational form of responsibility based on the awareness of one's involvement in the common good and the protection of the fundamental principles of the rule-of-law state. In this sense, patriotism is not opposed to rights and freedoms but serves as their necessary precondition, since the survival of a democratic society during war depends on

the moral and legal solidarity of its citizens.

The phenomenon of civic responsibility is elucidated in its practical dimension. Specific forms of its manifestation are examined, including participation in volunteer movements, support for the military, information hygiene, counteraction to propaganda, engagement in civic initiatives, adherence to the law, and others. Such forms of behavior constitute not only a moral choice but also an indicator of the maturity of a political nation. The article situates the issue within a broader context by addressing the role of education, cultural memory, and the media in shaping societal readiness for responsible action. Particular attention is devoted to the fact that war creates situations in which the level of responsibility may become extreme, requiring individuals to make moral choices between personal well-being and public duty. Special emphasis is placed on the role of law as a mechanism for safeguarding human dignity, justice, and freedom under extraordinary conditions. It is underscored that civic responsibility in times of war manifests itself not only in the willingness to sacrifice but also in the conscious observance of laws, support for democratic values, and the protection of human rights.

Key words: law, freedom, justice, patriotism, civic responsibility, civil society.

Література:

1. Habermas Jьrgen. Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1987.

2. Великий енциклопедичний юридичний словник за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Вид-во "Юридична думка"», 2007. 992 с.

3. Бичко О. В. Психологічні засади формування громадянської відповідальності (від теорії моделювання до теорії реалізації). Черніг. держ. пед. ун-т. Чернігів, 2009. Вип. 74. Серія «Психологічні науки». Т. 1. 280 с.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 19.09.2025
Дата прийняття статті: 05.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.2

В. Краглевич,
доктор філософії в галузі право, адвокат
ORCID ID: 0000-0003-1180-498X

АНАЛОГІЯ У ВРЕГУЛЮВАННІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ВІДНОСИН: ЦІННІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУТНОСТІ

Постановка проблеми. У сфері адміністративного права та процесу аналогія права має особливе значення, зважаючи на його динамічний розвиток і численні випадки прогалин у нормативному масиві, що виникають внаслідок швидких соціальних трансформацій або неповноти правового регулювання нових управлінських ситуацій. Застосування аналогії права у таких випадках покликане забезпечити ефективне, обґрунтоване й справедливе вирішення публічно-правових спорів, уникнути правового нігілізму та гарантувати дотримання основних прав і свобод приватних осіб у взаємодії з органами публічної влади [1, с. 223–230; 2, с. 40–46].

Стан наукової розробки проблеми. Проблематика застосування аналогії в адміністративному праві та процесі є порівняно новою та недостатньо систематизованою у вітчизняній юридичній науці. На відміну від цивільного процесу, де аналогія давно є об'єктом ґрунтовних досліджень і має нормативне закріплення, адміністративно-правова доктрина лише поступово формує методологічну базу для глибшого розуміння цієї правової категорії.

Наукові позиції щодо можливості застосування аналогії в адміністративному праві та процесі висвітлені у роботах таких вітчизняних вчених, як В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, І. Б. Коліушко, Т.О. Коломоєць, С.В. Ківалов, А.М. Колодій та інших. У цих дослідженнях автори торкаються загальних підходів до прогалин у правовому регулюванні, форм прояву юридичної техніки, принципів законності та доцільності, однак специфіка та ціннісна характеристика застосування аналогії саме в адміністративно-правових і адміністративно-процесуальних правовідносинах є фрагментарною.

Певні напрацювання існують у сфері загальної теорії права щодо природи аналогії як форми правореалізації або як методологічного інструменту вирішення казусів, зокрема в роботах М.С. Кельмана, який підкреслює логіко-юридичну природу аналогії, її спорідненість із тлумаченням та дискреційною компетенцією правозастосувача, однак лише побіжно розглядають адміністративно-процесуальний контекст.

У зарубіжній правовій науці феномен аналогії в адміністративному праві більш широко досліджено в контексті доктрини юридичного розсуду, меж суддівської дискреції та правової герменевтики. Особливо помітними є праці Г. Радбруха, Р. Дворкіна, Й. Єскина, які розглядають аналогію як інструмент досягнення справедливості в умовах прогалин у праві.

Сучасні тенденції розвитку адміністративної юстиції в Україні, у тому числі розбудова системи адміністративних судів, актуалізують потребу в глибшому осмисленні можливостей застосування аналогії в адміністративному процесі, що підтверджується судовою практикою та позиціями Верховного Суду щодо вико-

© Краглевич В., 2025

ристання принципів права в контексті реалізації норм Кодексу адміністративного судочинства України.

Незважаючи на наявність окремих теоретичних положень і практичних аспектів застосування аналогії в адміністративно-правовому регулюванні, спеціального комплексного дослідження, присвяченого ціннісній характеристиці аналогії як правового феномену в адміністративному праві та процесі, на сьогодні не існує. Відсутність цілісного підходу до розуміння аналогії як елементу правозастосування, що втілює цінності верховенства права, правової визначеності, справедливості та пропорційності, створює методологічний вакуум і ускладнює формування чітких критеріїв легітимного застосування цього інструменту.

Таким чином, аналіз стану наукової розробки зазначеної теми свідчить про потребу подальших ґрунтовних досліджень, зокрема в напрямі ціннісного осмислення аналогії як способу подолання нормативних прогалин у публічно-правовому регулюванні, формування засад правової довіри та забезпечення справедливості у сфері публічних відносин.

Метою наукової статті є визначення ціннісної характеристики сутності аналогії у врегулюванні адміністративно-правових та адміністративно-процесуальних відносин.

Виклад основного матеріалу. Важливою є акцентуація, що в результаті тлумачення права за аналогією відбувається створення нової нормативної основи для врегулювання відповідних відносин, але при цьому необхідно підкреслити, що суддя як суб'єкт правозастосування не є суб'єктом правотворчої діяльності, і відтак виникає емпіричний дисонанс, в наслідок якого суперечність вирішується, але при цьому об'єктивізація положення, на основі якого це відбувається набуває змісту не нормативного регулювання, а прецедентного. Крім того дії суб'єкта правозастосування мають відповідати легітимних очікуванням учасників спору, учасників суспільних правовідносин. Відтак межі компетентності суб'єкта правозастосування при реалізації аналогії права чи закону в адміністративних та адміністративно-процесуальних правовідносинах обмежуються визначенням юридичного змісту суспільних правовідносин, але не мають пересікати межу, де така діяльність набуває ознак правотворення (правотворчої діяльності) [3, с. 419–450; 4].

Теорія ухвалення судового рішення може бути розглянута як класична модель юридичної аргументації в межах загальної правової традиції (загального права), зокрема англо-американської правової системи. У цій традиції судове рішення не лише встановлює конкретну правову істину щодо розв'язання конкретної справи, а й утворює прецедент – обов'язковий орієнтир для майбутніх судових рішень у подібних справах.

Як модель юридичної аргументації, теорія судового рішення охоплює раціональну побудову висновків, які ґрунтуються на формально-логічному аналізі фактів справи, застосуванні нормативних приписів, принципів права та прецедентної практики. Суддя в межах цієї моделі виконує роль не лише формального інтерпретатора норм, а й активного суб'єкта тлумачення права, який формує юридичне обґрунтування на основі правових норм, аналогії, судової доктрини та моральних міркувань. У рамках такої моделі судове рішення має структуру, що включає: нормативну основу (акти законодавства, судові прецеденти, правові принципи); фактичну базу (обставини справи, встановлені на основі доказів); аргументаційне обґрунтування, в межах якого здійснюється логічне поєднання фактичного і нормативного з урахуванням юридичних дефініцій, аналогій, системного тлумачення. Таким чином, теорія судового рішення у загальному праві втілює модель правового мислення, що поєднує формальну логіку, етико-правові орієнтири та інституційну традицію. Вона служить інструментом ста-

більності та передбачуваності судової практики, а також засобом реалізації принципу верховенства права.

Ухвалення судового рішення в процесі врегулювання адміністративного спору має відповідати таким критеріям, як : ретельний аналіз юридичних фактів, що є наявними у справі; вивчення судової практики у подібних правовідносинах; визначення аргументації доцільності застосування аналогії закону чи права. Таким чином, виходячи із теорії юридичного прагматичного мислення, право необхідно розуміти не як статику правовідносин, а як динамічне відображення розвитку суспільних правовідносин, і має передусім виконувати інструментальне функціональне призначення вирішення юридичних суперечностей.

Прагматична концепція праворозуміння є відмінною від усталених підходів встановлення змісту прецедентного врегулювання спірних правовідносин, де в межах останньої головним є зміст судової практики та наявність встановлених відповідностей у подібних правовідносинах. Тобто, класика врегулювання спору на основі застосування так званого «кейсбуку» будується на запровадженні інституцій зразкових та типових справ, критеріїв подібності та тотожності правовідносин [5].

На основі судових прецендентів, окремих думок суддів ухвалюється рішення у справах, що є достатнім у класичному розумінні правозастосування за аналогією. Власне кейсбук (дослівно – книжка випадків) є збіркою матеріалів типових справ, що містить у собі певні дані, необхідні для рішення. Від прецедентів і письмових думок суддів «дистилюється» конкретний вердикт по розглянутому судом випадку. З урахуванням природи юридичної суперечки практик, зокрема суддя чи адвокат, застосовує метод прецедентного аналізу, звертаючись до попередніх судових рішень у подібних або аналогічних ситуаціях. Такий підхід передбачає не механічне копіювання рішень, а аналітичне вивчення сутнісних підстав, які були визнані юридично релевантними в попередніх випадках і слугували основою для правового висновку. Зазначеий процес має характер дистиляції правових аргументів, тобто виокремлення тих міркувань, які були вирішальними для обґрунтування правової позиції в судовому рішенні. У такий спосіб правник формує аналогічну аргументацію, яка обґрунтовує доцільність застосування аналогічних підстав у новій справі, з огляду на подібність правової ситуації, правовідносин або фактичного контексту. У межах традиції загального права зазначене дозволяє не лише забезпечити принцип послідовності судової практики (doctrine of precedent), а й здійснити правову інтеграцію конкретного випадку у більш широку нормативну мережу, де ключове значення мають судові принципи, узагальнені в попередніх рішеннях.

Таким чином, практика звернення до аналогічних справ (судових прецендентів) і виведення релевантних правових підстав є фундаментальним механізмом юридичної аргументації, що поєднує елементи аналітики, інтерпретації та судової творчості [6, с. 111–114].

Варто підкреслити, що наявність прецендентної практики при цьому має не лише ціннісне значення як інструментарія врегулювання наявної суперечності, а і формування усталеної практики правозастосування, що є можливим у разі врегулювання правової суперечності не лише виходячи із нормативних положень чинного законодавства, але і спираючись на вже вироблену судову практику у подібних чи тотожних правовідносинах.

Правозастосування відтак має спиратися не лише на нормативні правила, але і на принципи, що є відображенням моральних засад суспільства, і саме вони здатні гарантувати досягнення справедливості та добросовісності врегулювання суспільних правовідносин [7, с. 46–48].

При цьому врегулювання спору за аналогією справи, що власне вже існує у формі інституцій зразкових

та типових справ, є можливим лише у практиці Верховного Суду, до функціонального змісту діяльності якого допустимим є віднесення тлумачення правової норми задля оптимізації правореалізації та правозастосування.

Правозастосування за аналогією є можливим лише у тих випадках, коли норма є відсутньою, або наявним є її неоднозначне тлумачення, і при цьому в основу такої правореалізації має бути покладено саме моральний постулат (імператив), принцип, що здатен існуючу прогалину заповнити функціональним змістом.

Відтак концепція юридичного позитивізму є неприйнятною функціонування інституту правозастосування та правореалізації за аналогією, та не здатна повною мірою відобразити динаміку суспільних правовідносин та зв'язків між їх учасниками.

Врегулювання суспільних правовідносин за аналогією пов'язується із реалізацією процесуального суб'єктивного розсуду, що є допустимим не лише у судовій практиці, але безсумнівно у діяльності адміністративних органів, що нормативно закріплюється як конструкція «власного розсуду» особи [8, с. 831–834].

Як і у випадку з більшістю правових термінів, точне значення поняття «право діяти на власний розсуд», або дискреційне право, значною мірою залежить від контексту його застосування, що зумовлено тим, що дискреційність не є абсолютною категорією, а проявляється в межах конкретної правової ситуації, залежно від характеру повноважень суб'єкта, цілей правового регулювання та обсягу передбачених законом варіантів поведінки.

У різних галузях права поняття дискреції може мати варіативну інтерпретацію: у конституційному праві – як свобода дій органів публічної влади в межах закону; в адміністративному праві – як вибір між кількома законними рішеннями; у судовій практиці – як розсуд судді, що ґрунтується на правових принципах і стандартах справедливості. Водночас у кожному з випадків дискреція не повинна ототожнюватися з свавіллям, оскільки обмежується вимогами обґрунтованості, пропорційності, недискримінації та підконтрольності.

Отже, правова природа та межі дискреційного повноваження розкриваються лише у зв'язку з його функціональним призначенням і системою правових обмежень, які діють у конкретному нормативному полі. Тому коректне тлумачення цього терміна потребує врахування інституційного, галузевого й функціонального контексту.

Важливим аспектом застосування аналогії права є питання істинності (правильності) юридичного висновку, сформованого на її основі. Інакше кажучи, постає завдання – наскільки правомірно і виправдано було визнано за можливе застосування загальних принципів права до конкретного випадку, у якому відсутня відповідна правова норма.

У цьому контексті істинність юридичного висновку за аналогією визначається сукупністю формальних, логічних та ціннісних критеріїв: формальна обґрунтованість – дотримання чітко окресленої процедури, зокрема: вичерпання всіх можливостей прямого застосування норм права; застосування аналогії лише у випадках, коли вона не заборонена законом; логічна зв'язність правової аргументації; логічна відповідність (подібність ситуацій) – аналогія є припустимою лише за умови, що ситуація, яка не врегульована правом, має істотні ознаки спільності з уже врегульованим правовим казусом, тобто правозастосувач має обґрунтувати, що в обох випадках ідеться про аналогічні суспільні відносини, які потребують однакового правового підходу; ціннісна легітимність – застосування аналогії має відповідати загальним засадам права, а також принципам справедливості, розумності, пропорційності, що випливають із конституційних норм, практики Європейського суду з прав людини та морально-етичних засад правового регулювання; мета за-

стосування аналогії – полягає не лише у заповненні правової прогалини, але й у забезпеченні ефективності правового регулювання та захисті прав людини, що є пріоритетним критерієм у демократичній правовій державі.

Таким чином, істинність результатів аналогії права в юридичній практиці – це не лише технічна відповідність логіці тлумачення, а й ціннісна відповідність цілям правосуддя, принципу верховенства права та легітимності державної влади.

Виходячи із зазначеного вище, правозастосування за аналогією права чи закону завжди зберігає його відповідність певному рівню ймовірності, а отже, може призводити до настання юридичної помилки, що обумовлюється як характером та змістом юридичного процесу, реалізація якого вимагає застосування тлумачення правової норми, а тому має відповідати критеріям розумності [9, с. 9–13; 10, с. 78–81; 11, с. 23–25].

Розумність як критерій належності застосування аналогії права, закону чи аргументованої справи має при цьому мати характер постійної константи діяльності уповноваженого суб'єкта, і не бути реалізованою ситуативно [12, с. 24–30; 13, с. 88–91].

Допустимість застосування аналогії права й аналогії закону в Україні має відповідати вимогам чинних нормативно-правових актів. Так, відповідно до ч. 4 ст. 3 КК України визначається недопустимість застосування у врегулюванні кримінально-правових та кримінально-процесуальних правовідносинах аналогії права чи закону [14].

На відміну від кримінального права, положення цивільного, сімейного та інших галузей національної правової системи визначають за допустиме застосування аналогії права та закону. Зокрема, у статті 8 ЦК України визначено нормативний зміст аналогії права й аналогії закону:

«1. Якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону).

2. У разі неможливості використати аналогію законові для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права)» [15].

Згідно із положеннями ч. 6 ст. 7 КАС України визначено, що «у разі відсутності закону, що регулює відповідні правовідносини, суд застосовує закон, що регулює подібні правовідносини (аналогія закону), а за відсутності такого закону суд виходить із конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права). Аналогія закону та аналогія права не застосовується для визначення підстав, меж повноважень та способу дій органів державної влади та місцевого самоврядування» [16].

Найчастішим полем застосування аналогії закону є цивільне право, що зумовлено специфікою його предмета – регулюванням майнових і особистих немайнових відносин між приватними особами. Повсякденне життя характеризується високою динамікою, різноманітністю та складністю соціальних зв'язків, що призводить до постійного виникнення нових форм і моделей взаємодії між суб'єктами цивільного обороту. У зв'язку з цим жодна правова система не може передбачити вичерпний перелік усіх можливих життєвих ситуацій, що потребують правового регулювання. Саме тому аналогія закону – тобто застосування до нерегульованої ситуації правової норми, що регулює подібні за змістом відносини, – виступає необхідним інструментом забезпечення безперервності та ефективності правозастосування. Такий підхід: забезпечує гнучкість правового механізму; заповнює прогалини в законодавстві, не чекаючи його формального оновлення; дає змогу реалізовувати принципи справедливості, добросовісності та розумності, які мають провідне значення в цивільному праві.

Крім того, саме в цивільному праві пріоритетною є диспозитивність, що дозволяє ширше тлумачити правові норми і застосовувати аналогію закону без загрози порушення засад публічного порядку, як це могло б мати місце в адміністративному або кримінальному праві.

Отже, широке застосування аналогії закону в цивільному праві є об'єктивно зумовленим і методологічно виправданим явищем, що сприяє підвищенню ефективності приватноправового регулювання.

При цьому попри поширеність практики врегулювання за аналогією права та закону саме цивільних правовідносин, необхідно підкреслити допустимість реалізації останніх і в адміністративно-правових та адміністративно-процесуальних правовідносинах. . Наприклад, у цивільному праві суд не може не вирішити майновий спір через відсутність норми або її неповноту. За відсутності закону, що регулює спірне відношення, суд застосовує закон, що регулює схожі відносини. Який вид аналогії (закону чи права) підлягає переважному застосуванню у разі можливості використання аналогії закону для регулювання цивільних відносин та аналогії права? Відомо, що аналогія закону чи аналогія права застосовується у тому випадку, якщо є прогалина в правовому регулюванні відповідних відносин. При аналогії закону застосовується норма, що регулює подібні правовідносини. Аналогія права передбачає застосування загальних засад законодавства. При цьому необхідно довести, що саме на підставі цього принципу повинні бути врегульовані відповідні відносини. Оскільки відповідно до положень ч. 2 ст. 8 ЦК України аналогія права застосовується у разі неможливості використання аналогії закону, тому у вказаному випадку необхідно застосовувати аналогію закону.

Висновки. Проблематика істинності юридичного висновку, сформованого на підставі аналогії права, виступає ключовим аспектом її легітимного застосування у правозастосовчій практиці. Аналогія права, як засіб подолання нормативної прогалини, вимагає від правозастосувача не лише формального дотримання юридичних процедур, а й високого рівня юридичної аргументації, яка ґрунтується на поєднанні формальних, логічних та ціннісних критеріїв.

Істинність рішення за аналогією вимагає, по-перше, формальної обґрунтованості, що включає перевірку наявності прогалини в позитивному праві, відсутність заборони на застосування аналогії, а також послідовність і структурованість логіко-правового мислення. По-друге, логічна відповідність ситуацій, що порівнюються, передбачає наявність спільних істотних ознак між врегульованим і неврегульованим казусами. Обґрунтування аналогічності має базуватися на однаковій соціальній природі правовідносин, які потребують єдиного правового підходу. По-третє, ціннісна легітимність рішення полягає у відповідності загальним засадам права та основоположним принципам, серед яких – справедливість, розумність, пропорційність, правова визначеність та пріоритет прав і свобод людини.

Крім того, необхідно враховувати мету застосування аналогії – не лише як технічного інструменту регуляції, але й як інституційного механізму реалізації верховенства права, утвердження довіри до правосуддя і зміцнення легітимності публічної влади.

Отже, істинність результатів, отриманих шляхом застосування аналогії права, має розглядатися як комплексний юридичний критерій, що об'єднує логічну послідовність, нормативну доцільність і ціннісну виправданість правового рішення. Такий підхід забезпечує ефективність правозастосування, стабільність правового порядку та відповідність системи права демократичним стандартам сучасного суспільства.

Метою наукової статті є визначення ціннісної характеристики сутності аналогії у врегулюванні адміністративно-правових та адміністративно-процесуальних відносин. Акцентовано, що проблематика істинності юридичного висновку, сформованого на підставі аналогії права, виступає ключовим аспектом її легітимного застосування у правозастосовчій практиці. Визначено, що аналогія права, як засіб подолання нормативної прогалини, вимагає від правозастосувача не лише формального дотримання юридичних процедур, а й високого рівня юридичної аргументації, яка ґрунтується на поєднанні формальних, логічних та ціннісних критеріїв. Підкреслено, що істинність рішення за аналогією вимагає: по-перше, формальної обґрунтованості, що включає перевірку наявності прогалини в позитивному праві, відсутність заборони на застосування аналогії, а також послідовність і структурованість логіко-правового мислення; по-друге, логічна відповідність ситуацій, що порівнюються, передбачає наявність спільних істотних ознак між врегульованим і неврегульованим казусами; по-третє, ціннісна легітимність рішення полягає у відповідності загальним засадам права та основоположним принципам, серед яких – справедливість, розумність, пропорційність, правова визначеність та пріоритет прав і свобод людини. Акцентовано, що є необхідним не лише враховувати мету застосування аналогії як технічного інструменту регуляції, але й як інституційного механізму реалізації верховенства права, утвердження довіри до правосуддя і зміцнення легітимності публічної влади. Обґрунтовано, що істинність результатів, отриманих шляхом застосування аналогії права, має розглядатися як комплексний юридичний критерій, що об'єднує логічну послідовність, нормативну доцільність і ціннісну виправданість правового рішення.

Ключові слова: адміністративно-правові відносини, адміністративно-процесуальні правовідносини, аналогія, правове регулювання, правозастосування, методологічний підхід, принципи права, релевантні норми, подібні правовідносини.

Kraglevych V. Analogy in the regulation of administrative-legal and administrative-procedural relations: value characteristics of the essence

The purpose of the scientific article is to determine the value characteristics of the essence of analogy in the regulation of administrative-legal and administrative-procedural relations. It is emphasized that the issue of the truth of a legal conclusion formed on the basis of the analogy of law is a key aspect of its legitimate application in law enforcement practice. It is determined that the analogy of law, as a means of overcoming a normative gap, requires the law enforcement officer not only to formally comply with legal procedures, but also a high level of legal argumentation, which is based on a combination of formal, logical and value criteria. It is emphasized that the truth of a decision by analogy requires: first, formal justification, which includes checking the presence of a gap in positive law, the absence of a ban on the use of analogy, as well as the consistency and structure of logical-legal thinking; secondly, the logical correspondence of the situations being compared implies the presence of common essential features between the regulated and unregulated cases; thirdly, the value legitimacy of the decision consists in its compliance with the general principles of law and fundamental principles, including justice, reasonableness, proportionality, legal certainty and the priority of human rights and

freedoms. It is emphasized that it is necessary not only to take into account the purpose of using analogy as a technical instrument of regulation, but also as an institutional mechanism for implementing the rule of law, establishing trust in justice and strengthening the legitimacy of public authorities. It is substantiated that the truth of the results obtained by applying the analogy of law should be considered as a complex legal criterion that combines logical consistency, normative expediency and value justification of the legal decision.

Key words: administrative-legal relations, administrative-procedural legal relations, analogy, legal regulation, law enforcement, methodological approach, principles of law, relevant norms, similar legal relations.

Література:

1. Навроцька Ю. О. Тлумачення права як зміст інтерпретаційної діяльності: загальнотеоретична характеристика. Juris. 2023. № 1. С. 223–230

2. Молибога М.П. Тлумачення норм права: сутнісні характеристики. Часопис Київського університету права. 2010. № 2. С. 42–46

3. Manning J. F. Textualism and Legislative Intent. Virginia Law Review. 2005. Vol. 91. № 2. P. 419–450.

4. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text

5. Легеза Ю.О. Критерії визначення «подібності» та «тотожності» правовідносин (за матеріалами судової практики). Актуальні проблеми правової науки: матеріали Міжнародного науково-практичного конгресу, м. Запоріжжя, 1–2 жовтня 2021 року / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2021. 342 с. С. 147–149.

6. Братасюк М.Г. Цілісне правове мислення як чинник сучасного правового розвитку. М-ли міжнар.наук. конф. «Правова держава: історія, становлення та перспективи побудови в суч. Україні» (Ужгород, 14–15 лютого 2020). Видавничий дім «Гельветика», 2020. 120 с. С. 111–114.

7. Дворкін, Р. Серйозний погляд на права; [пер. з англ. А. Фролкін]. К. : Основи, 2000. 519 с.

8. Легеза Ю.О., Борисенко А.О. Процесуальний судовий розсуд у врегулюванні виборчих спорів: практика ЄСПЛ. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. №11. С. 831–834.

9. Легеза Ю. Свобода та розумність як правові цінності сучасного цифрового європейського суспільства. Law. State. Technology.2024. №3. С. 9–13

10. Крінціленко В.С. Окремі питання становлення принципу розумності в адміністративно-процесуальних правовідносинах. Держава та регіони. Серія: Право. 2024. № 4(86). С. 78–81.

11. Крінціленко В.С. Принцип розумності у адміністративно-процесуальних правовідносинах: дисертація на здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2025. 222 с.

12. Кельман М. Осмислення методологічних підходів у сучасному правознавстві. Науковий вісник ЛНУ ім. І. Франка. 2019. № 6. С. 24–30

13. Цвік М. В. Сучасне праворозуміння – методологічна основа правової науки. Матеріали міжнар. 30 наук. конф., 13–14 груд. 2002 р. / упоряд.: М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. Х.: Право, 2003. С. 88–91.

14. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

15. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

16. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 16.09.2025
Дата прийняття статті: 08.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК [340.12:342.7-027.243:[130.2:316.75](100)"20"
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.3

О. Лубчук,
доктор філософії у галузі права,
асистент кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: 0000-0001-8685-8259

ПРАВА ЛЮДИНИ У МІЖКУЛЬТУРНОМУ ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ

Постановка проблеми. В умовах культурної багатоманітності світу вагомого значення набуває віднайдення такого підходу до розуміння сутності прав людини, який би рівною мірою враховував їхній універсальний характер та особливості культурного середовища їх формування. Саме міжкультурний правовий дискурс здатен забезпечити певний консенсус, коли йдеться про зіткнення двох основних концепцій прав людини – універсалізму та релятивізму. Водночас важливим завданням постає визначення умов та ціннісних орієнтирів такої міжкультурної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обґрунтуванню прав людини в добу глобальних трансформацій присвячено наукові публікації М. І. Козюбри, С. І. Максимова, Н. І. Сатохіної, А. О. Фальковського, Г. В. Христокіна. Важливими з погляду характеристики прав людини як основи міжкультурного дискурсу є розробки німецького філософа права Отфріда Гьоффе. Теорія дискурсу стала предметом дослідження німецького філософа й теоретика права Роберта Алексі. Водночас проблематика прав людини потребує додаткового осмислення й аналізу у світлі посилення міжкультурної взаємодії, що й зумовило актуальність обраної теми.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності прав людини як основи міжкультурного правового дискурсу на підставі аналізу відповідних філософсько-правових підходів.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає О. Гьоффе, доволі поширеною є позиція, згідно з якою ідея прав людини прив'язана до певного «образу людини». Зокрема, можна виділити іудейський, християнський, ісламський, або ж сучасний образ людини – індивідуалістичний. У будь-якому разі наведене поняття містить аспект культурної релятивізації. Як наслідок, беручи за основу образ людини, ми узалежнюємо права людини від певної інтерпретації, що має обмежену значущість [1, с. 34]. Водночас останні десятиліття ознаменувались посиленням тенденції до визнання прав людини як певної універсальної правової цінності.

Сьогодні співвідношення універсальності та культурної різноманітності пронизує всю проблематику прав людини. На думку професора М. І. Козюбри, універсалізація прав людини не повинна сприйматись як повне заперечення культурно-релятивістського підходу до їх дослідження. Останній уможливлює поглиблене розуміння сутності прав людини, яка не може бути відірваною від культурного середовища, в якому формувалась, а також звичаїв, традицій, ментальності народу чи соціальної групи, до яких належить людина [2, с. 183]. Схожу позицію поділяє С. Максимов, який зазначає, що правильна інтерпретація і здійснення прав людини потребують врахування культурної різноманітності та інших суспільних особливостей. Як наслідок, слід кри-

© Лубчук О., 2025

тично ставитись не тільки до риторики абсолютної універсальності прав людини, а й до тези про нездоланну фундаментальність культурних відмінностей між східними та західними культурами [3, с. 116].

У зв'язку з наведеним особливої значущості набуває віднайдення такого варіанту їхньої взаємодії, який би враховував переваги кожної з наведених концепцій. Зокрема, на переконання С. Максимова, поєднання універсального і культурного у сфері прав людини в умовах глобалізації можливе лише на основі міжкультурного діалогу [3, с. 116]. У цьому контексті заслуговує на увагу також позиція Г. В. Христокіна, який зазначає, що в ситуації культурної багатоманітності світу варто не лише враховувати своєрідність людських спільнот та їхніх уявлень про людину, але й прагнути до міжкультурного правового діалогу [4, с. 95].

Багатогранність поняття міжкультурного діалогу забезпечує використання зазначеного терміну в різних контекстах та площинах – від особистих взаємин між людьми до глобальної міжцивілізаційної взаємодії [5, с. 325]. У Білій книзі з міжкультурного діалогу «Жити в гідному суспільстві, як рівні» (далі – Біла книга), прийнятій 7 травня 2008 р. на сесії Комітету міністрів Ради Європи [6, с. 10], міжкультурний діалог визначено як відкритий та шанобливий обмін думками між окремими особами, групами різного етнічного, культурного, релігійного та мовного походження на основі взаєморозуміння та поваги. Важливими та необхідними умовами, за яких можливо реалізувати міжкультурний діалог, визнано свободу й здатність висловити власну думку, а також готовність і бажання вислухати одне одного. Як наслідок, налагодження міжкультурного діалогу залежить від низки факторів. Передусім – від готовності сторін досягати взаєморозуміння в такий спосіб, який би сприяв перетворенню багатостороннього характеру міжкультурного діалогу в джерело взаємного розвитку та зміцнення його сторін.

Наведене зумовлює необхідність віднайдення «точок дотику» між відповідними культурами, які б виникали із їхніх спільних інтересів. Здебільшого основу розвитку діалогу між культурами складають такі чинники, як: історична спільність з іншими народами та культурами; спільність економічних інтересів; політичні стратегії; релігія тощо. Однак нерідко такий діалог виникає між культурами, які не мають спільного підґрунтя, і в його основі лежить вимушена необхідність налагодження взаємозв'язків [5, с. 328].

Незалежно від чинників, що стимулюють виникнення міжкультурного діалогу, незаперечним залишається те, що його побудова залежить від спільних зусиль сторін. До того ж необхідно, щоб такі зусилля мали вольовий характер, були належним чином узгоджені й сплановані. В Білій книзі зазначено, що плюралізм, толерантність й широта мислення сьогодні важливі як ніколи раніше. Водночас їх може бути недостатньо: потрібні проактивні, організовані й підтримувані широким загалом зусилля в управлінні культурним розмаїттям [6, с. 13].

Вагомою запорукою результативності міжкультурної комунікації слугують також визначення і забезпечення дотримання відповідних принципів такої комунікації. Важливість визнання на міжнародному рівні універсальних засад, які б стали основою міжкультурної взаємодії як в межах певного континенту, так і світу загалом, яскраво засвідчили події XX століття. Тому сьогодні завданням міжкультурного діалогу постає вироблення ціннісних орієнтирів, здатних претендувати на статус універсальних.

Адже, як справедливо зауважує Г. В. Христокін, відсутність загальноприйнятої теорії прав людини, яку б поділяли представники різних соціокультурних і цивілізаційних спільнот, потребує встановлення базових прин-

ципів, прийнятних для всіх [4, с. 95]. Щоправда, в умовах сьогодення визначення відповідних засад постає дедалі більш складним завданням. Доволі дискусійним залишається передусім питання чітко визначеного переліку таких принципів. В контексті наведеного заслуговує на увагу зауваження М. І. Козюбри, що навряд чи правильно до універсальних (загальнолюдських, загальноцивілізаційних) принципів права відносити справедливість, рівність, свободу, гуманізм тощо, як це часто відбувається в літературі. На переконання науковця, ці ідеали характеризують сутнісну властивість права, його нерозривні зв'язки з соціально-етичними цінностями, є уособленням сутнісно-ціннісної єдності права з мораллю, а не власне правовими принципами [7, с. 434].

Водночас серед основоположних, визначальних принципів права, універсалізація яких розпочалася вже в Новітній час і активно продовжується тепер, як зазначає М. І. Козюбра, варто виділити два найфундаментальніші – принцип поваги до людської гідності та прав людини та принцип верховенства права. На важливості дотримання відповідних засад акцентує увагу низка міжнародних документів. Зокрема, ще в Статуті ООН 1945 р. як одну із цілей організації було закріплено утвердження віри в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості [8]. В Преамбулі Загальної декларації прав людини зазначено, що держави-члени зобов'язались сприяти у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй загальній повазі і додержанню прав людини і основних свобод [9]. Серед міжнародно-правових актів, які утверджують повагу до прав людини й людської гідності варто також відзначити Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. [10], Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. [11], Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [12] та інші.

Саме універсальні цінності, які підтримує Рада Європи, відповідно до положень згаданої вище Білої книги є умовою міжкультурного діалогу. Брак поваги до рівної гідності всіх людей, прав людини, верховенства права та демократичних принципів унеможливлюють діалог. Адже наведені цінності, зокрема повага до свободи вираження поглядів та інших фундаментальних свобод, гарантують недопущення домінування. Як наслідок, є необхідними для того, щоб сторони діалогу керувались силою аргументів, а не аргументами сили [6, с. 19].

Дуже влучно взаємозв'язок між принципами права та цінностями описує М. І. Козюбра. На переконання науковця, вони не просто споріднені між собою. Принципи права – це своєрідні акумулятори, скарбниці (резервуари) і транслятори (передавачі) цінностей. Як зазначає професор, ще відносно недавно переважна більшість правознавців під час аксіологічної характеристики права зводила їх виключно до національних цінностей або ж цінностей, притаманних окремим цивілізаціям. Водночас сучасні процеси глобалізації й інтеграції зумовлюють розширення кола базових цінностей, спільних для всіх народів і цивілізацій. Такими загальнолюдськими, універсальними цінностями, спільними для всіх цивілізацій і правових систем, сьогодні є насамперед права людини [7, с. 433–437].

Водночас важливо з'ясувати окремі дискусійні аспекти, пов'язані із трактуванням поняття універсальності прав людини. Йдеться, зокрема, про співвідношення таких понять, як універсалізація та уніфікація прав людини. Як справедливо зауважує професор М. І. Козюбра, визнання прав людини загальною, універсальною цінністю не означає їх повної уніфікації. Сьогодні цивілізаційні відмінності у підходах до розуміння прав людини, їхнього змісту та обсягу зберігаються, і, очевидно, будуть зберігатись надалі, навіть у порівняно віддаленій історич-

ній перспективі. Тому універсалізація прав людини передбачає не стільки уніфікацію їхнього змісту та обсягу, як повагу до людської гідності. Саме людська гідність, на переконання науковця, забезпечує широкі можливості для пошуку консенсусу між народами [7, с. 437]. І, відповідно, відіграє важливу роль у забезпеченні універсальності прав людини.

Заслуговує на увагу також позиція О. Гьоффе, який вважає, що небезпеку «культурного імперіалізму» не варто оцінювати в контексті універсальних правових принципів. Натомість вона полягає у «експорті» моделей поведінки, звичок споживання і чужої культури. Хоч такий імпорт може збагатити власну культуру, він також може сприяти гегемоністським тенденціям і викликати кризи ідентичності [13, с. 48]. Тобто він застерігає від ототожнення універсальних правових принципів з усуненням соціальних та культурних відмінностей.

Не менш слушною вважаємо його пропозицію розглядати права людини в контексті міжкультурного дискурсу. Визнаючи важливість міжкультурного діалогу, О. Гьоффе наголошує, що сторони такого діалогу не повинні обмежуватись викладом своїх поглядів та відповідями на питання. Оскільки необхідно також ставити питання про легітимацію та досліджувати засади культури [13, с. 45]. В такий спосіб вчений окреслює необхідність перетворення міжкультурного діалогу на міжкультурний дискурс.

До обґрунтування прав людини за допомогою теорії дискурсу, що віднаходить моральні й ціннісні передумови прав людини в обов'язкових передумовах ідеальних висловлювань [4, с. 94], вдається сучасний німецький філософ й теоретик права Роберт Алексі. В основі його підходу лежать два аргументи – експлікативний та екзистенціальний. Обґрунтування людських прав експлікативне у тому разі, якщо воно робить очевидним (експліцитним) те, що є з необхідністю прихованим (імпліцитним) у людській практиці. Водночас під практикою він розуміє практику твердження, постановки запитань і обміну аргументами, що ґрунтується на правилах дискурсу, які виражають ідеї свободи та рівності.

Експлікативний аргумент розкриває дискурсивний характер людини, тобто ідеальний вимір індивіда. Водночас екзистенційний аргумент стосується схвалення можливості чи здатності, яка визначається як ідеальний вимір. Відповідно, підтвердження ідеального виміру, який індивід знаходить в самому собі, поєднує об'єктивні та суб'єктивні елементи. Об'єктивний вимір складається із двох елементів: 1) необхідні дискурсивні здібності; 2) їх ідеальний характер. Суб'єктивний вимір полягає в екзистенціальному вирішенні, яке трансформує ідеальні можливості в реальність. Права людини, на переконання Р. Алексі, можна обґрунтувати лише у поєднанні суб'єктивного та об'єктивного елементів [14, с. 127–129]. Щоправда, відповідна теорія стикається з низкою складнощів, зумовлених передусім особливостями соціокультурного контексту.

Водночас цінність теорії міжкультурного дискурсу в контексті обґрунтування прав людини, на думку Г. В. Христокіна, проявляється у тому, що вона виходить із базового визнання культурної ідентичності спільноти, що не дозволяє нав'язування певної моделі й аргументації однієї спільноти (наприклад, західної) іншій (наприклад, східній); власного бачення людини та її прав – іншим культурам. Пошук спільних цінностей він вбачає важливим завданням міжкультурного дискурсу. А його результатом, на думку науковця, є прийняття тези про те, що найвищою для всіх культур є цінність людського життя. І ця максима істинна для всіх, попри специфіку окремих регіонів та цивілізацій [4, с. 95]. Щодо поняття міжкультурного правового дискурсу, то А. О. Фальковський визначає

його як практику комунікативного обґрунтування правових норм, інститутів та цінностей, що включає в себе висування й відбір аргументів (тверджень), які повинні бути прийняті різними соціокультурними спільнотами [15, с. 101].

Як справедливо зауважує О. Гьоффе, вже за своїм поняттям права людини призначені для міжкультурного правового дискурсу. В процесі обґрунтування відповідного твердження вчений наводить два ступені універсальності прав людини. В межах першого сфера поширення правової рівності охоплює лише певну культуру. Однак цілком справедливим вбачаємо зауваження вченого, що вимоги, які висувають права людини, є значно ширшими, та не обмежені певною територією (наприклад, Європою) або ж періодом (зокрема, Новим часом). Натомість саме другий ступінь універсальності, який долає відповідні обмеження, пов'язаний із вимогами як міжкультурної, так і надепохальної значущості. Відповідно, саме в межах цього ступеня універсальності доцільно розглядати поняття міжкультурного дискурсу [13, с. 47–48].

Висновки. На основі наведеного доходимо кількох висновків, важливих в контексті цього дослідження. По-перше, в умовах сучасного світу, в якому міжнародна інтеграція стає дедалі більш необхідною, цілком обґрунтованим завданням постає вироблення й забезпечення універсальних засад міжкультурної комунікації. По-друге, одним із основних принципів, який доцільно зараховувати до категорії універсальних, належить принцип поваги до людської гідності та прав людини. По-третє, принципи права тісно пов'язані з відповідними цінностями, які вони передають. По-четверте, саме права людини є тими універсальними цінностями, спільними для всіх цивілізацій і правових систем, які мають бути покладені в основу міжкультурного правового дискурсу.

У статті досліджено права людини в контексті міжкультурного правового дискурсу. Зазначено, що в умовах культурної багатоманітності сучасного світу дедалі більшого значення набуває міжкультурний діалог. До того ж він здатен забезпечити певний консенсус у разі зіткнення універсалізму та культурного релятивізму – двох основних концепцій прав людини. Оскільки варто обережно ставитись як до риторики абсолютної універсальності прав людини, так і до тези про нездоланні відмінності між культурами.

Акцентовано увагу, що багатогранність поняття міжкультурного діалогу забезпечує використання останнього у різних контекстах – від особистих взаємин між людьми до глобального міжцивілізаційного співробітництва. У Білій книзі з міжкультурного діалогу його визначено як відкритий та шанобливий обмін думками між окремими особами, групами різного етнічного, культурного, релігійного та мовного походження на основі взаєморозуміння та поваги.

Наголошено, що незалежно від чинників, які стимулюють виникнення міжкультурного діалогу, незаперечним залишається те, що його побудова залежить від вольових, належним чином узгоджених й спланованих спільних зусиль сторін. Крім того, визначення і забезпечення дотримання відповідних принципів міжкультурної комунікації є важливою запорукою її результативності. Обґрунтовано, що серед основоположних принципів права, універсалізація яких розпочалася в минулому столітті й активно продовжується, варто виділити два основні – принцип поваги до людської гідності та прав людини та принцип верховенства права.

Поруч із важливістю налагодження міжкультурного діалогу звернено увагу не необхідність його

перетворення на міжкультурний дискурс. Оскільки останній виходить із базового визнання культурної ідентичності спільноти, що запобігає нав'язуванню певної моделі й аргументації однієї спільноти іншій. Наголошено, що важливим завданням міжкультурного правового дискурсу є пошук спільних цінностей. Доведено, що універсальними цінностями, спільними для всіх цивілізацій і правових систем, є права людини.

Ключові слова: права людини, принципи права, універсальність прав людини, культурний релятивізм, міжкультурний правовий дискурс.

Lubchuk O. Human rights in the intercultural legal discourse

The article examines human rights in the context of intercultural legal discourse. It is noted that in the conditions of cultural diversity of the modern world, intercultural dialogue is becoming increasingly important. In addition, it can provide a certain consensus in case of a collision between universalism and cultural relativism – two basic concepts of human rights. Since it is worth being careful both with the rhetoric of the absolute universality of human rights and with the thesis about unbridgeable differences between cultures.

It is emphasized that the complexity of the concept of intercultural dialogue ensures its use in various contexts – from personal relationships between people to global intercivilizational cooperation. The White Paper on Intercultural Dialogue defines it as an open and respectful exchange of views between individuals, groups with different ethnic, cultural, religious and linguistic backgrounds and heritage on the basis of mutual understanding and respect.

It is emphasized that regardless of the factors that stimulate the emergence of intercultural dialogue, it remains undeniable that its construction depends on the strong-willed, properly coordinated and planned joint efforts of the parties. In addition, defining and ensuring compliance with the relevant principles of intercultural communication is an important guarantee of its effectiveness. It is substantiated that among the fundamental principles of law, the universalization of which began in the last century and is actively continuing, two are worth mentioning – the principle of respect for human dignity and human rights and the principle of the rule of law.

Along with the importance of establishing an intercultural dialogue, attention is drawn to the need for its transformation into an intercultural discourse. Since the latter proceeds from the basic recognition of the cultural identity of the community, which prevents imposing one community's model and arguments on another. It is emphasized that an important task of intercultural legal discourse is the search for common values. It is proved that universal values, common to all civilizations and legal systems, are human rights.

Key words: human rights, principles of law, universality of human rights, cultural relativism, intercultural legal discourse.

Література:

1. Гьоффе О. Трансцендентальний обмін – фігура легітимації прав людини? Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Ґ. Ломанна ; пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. Київ : Ніка-Центр, 2016. С. 32–47.

2. Козюбра М. До питання про предмет правової антропології. Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : матеріали Першого всеукраїнського круг-

лого столу, 16–17 вересня 2005 р. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені І. Франка, 2006. С. 179–189.

3. Максимов С. Універсальність прав людини. Філософія права і загальна теорія права. 2013. № 1. С. 110–117.

4. Христокін Г. В. Ідея прав людини: пошук нових підходів обґрунтування в добу глобальних трансформацій. Філософські та методологічні проблеми права. 2021. № 1 (21). С. 92–98. URL: https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1425/1424 (дата звернення: 25.10.2025).

5. Мітькіна О. Огляд підходів до вивчення міжкультурного діалогу і процесів взаємодії культур. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2013. Вип. 22. С. 324–336.

6. White Paper on Intercultural Dialogue «Living Together As Equals in Dignity» / Council of Europe. 2008. 61 p. URL: https://www.coe.int/t/dg4/intercultural/source/white%20paper_final_revised_en.pdf (accessed 25 October 2025).

7. Козюбра М. І. Практична філософія права: монографія. Київ : «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024. 496 с.

8. Статут Організації Об'єднаних Націй: підписаний 26 червня 1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 25.10.2025).

9. Загальна декларація прав людини: прийнята та проголошена резолюцією 217 А (ІІІ) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 25.10.2025).

10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 25.10.2025).

11. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права: прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 25.10.2025).

12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: підписана 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 25.10.2025).

13. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу. Пер. з нім. Л. А. Ситниченко, М. Д. Культаєвої. Київ : Альтерпрес, 2003. 264 с.

14. Алексі Р. Існування прав людини. Право України. 2011. № 8. С. 121–130.

15. Фальковський А. О. Складові інтеркультурного правового дискурсу. Актуальні проблеми держави і права. 2007. № 36. С. 99–103. URL: http://www.apdp.in.ua/v36/19.pdf (дата звернення: 25.10.2025).

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 28.09.2025
Дата прийняття статті: 13.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 336.02:351.863(477)
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.4

Л. Біла-Тіунова,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0001-7886-793X

М. Сідор,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0002-3217-1707

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ЯК КЛЮЧОВИЙ ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Фінансова безпека є одним із фундаментальних елементів національної безпеки, оскільки вона відображає рівень захищеності фінансової системи держави від внутрішніх та зовнішніх загроз та захист її національних інтересів у фінансовій сфері. Ефективне правове регулювання фінансових процесів забезпечує стабільний розвиток економіки, стійке функціонування інституцій та сприяє підвищенню довіри громадян і міжнародних партнерів до фінансової політики держави.

В сучасних умовах глобальних економічних трансформацій та зростання економічної взаємозалежності країн фінансова безпека стає визначальним чинником, що формує можливості держави реагувати на кризові явища та забезпечувати стійкий розвиток, перебуваючи під впливом численних загроз: коливання валютного курсу, інфляційні процеси, боргові ризики, недосконалість бюджетної політики та зовнішні фінансові кризи. За таких умов зростає значення фінансової політики та ефективного правового регулювання, що є ключовими механізмами забезпечення фінансової стабільності держави. Розуміння сутності фінансової безпеки та її багаторівневої структури дає можливість оцінювати стан фінансової системи та визначати пріоритетні напрями державного впливу. Актуальність цієї теми зумовлена необхідністю посилення спроможності держави протистояти економічним кризам, забезпечуючи стабільний розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначене питання перебуває у колі наукових досліджень як економістів, так і правників, які вивчають та досліджують фінансово-правові питання, включаючи нормативну базу щодо фінансової безпеки та приведення її до міжнародних вимог.

Метою статті є дослідження фінансової безпеки як складової національної безпеки держави та ключового чиннику забезпечення фінансової стабільності держави.

Виклад основного матеріалу. З початку повномасштабного вторгнення російської федерації економіка Укра-

© Біла-Тіунова Л., Сідор М., 2025

їни функціонує в умовах безпрецедентних безпекових викликів. Російська агресія проти України стала викликом не лише для нашої країни, але й для усього світового порядку, що складався протягом останніх десятиліть. Виклики, зумовлені війною, потребують не лише мобілізації країни в оборонній сфері, але й докорінних змін практично у всіх сферах суспільства.

Розуміючи те, що від стабільності фінансової системи залежить функціонування як всіх секторів економіки, так і здатність держави виконувати соціальні зобов'язання, ефективно реалізовуючи фінансову політику країни, відмітимо, що формування комплексної системи гарантування фінансової безпеки є пріоритетним завданням органів державної влади, а також важливим аспектом у контексті інтеграційних процесів, міжнародного співробітництва та внутрішньої економічної конкурентоспроможності. Саме фінанси є кровоносною системою держави, використовуючись як інструмент функціонування фінансової системи.

Виступаючи одним із фундаментальних елементів національної безпеки, фінансова безпека, як відмічають науковці Т.А. Латковська, І.Б. Факас, М.-Д.Д. Генцарюк, є не просто її складовою, а є стратегічною основою для сталого розвитку країни, її незалежності та здатності ефективно функціонувати в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів [1].

Законом України «Про національну безпеку України» розкриваються поняття громадської безпеки і порядку, державної безпеки, національної безпеки. Законом національна безпека розглядається як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз.

Відмічаючи те, що важливою складовою національної безпеки виступає фінансова безпека, зазначимо, що фінансову безпеку слід розглядати, як стан захищеності фінансової системи країни, який забезпечує її здатність ефективно та стабільно функціонувати, протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам, гарантувати економічний розвиток і соціальну стабільність, виконувати зобов'язання та підтримувати економічну стабільність. Така безпека передбачає комплекс заходів, спрямованих на мінімізацію ризиків, запобігання фінансовим кризам, забезпечення стабільності банківського сектору, збалансованість бюджетної та податкової систем.

Разом із тим, фінансова безпека охоплює такі ключові компоненти, як: бюджетну безпеку; податкову безпеку, боргову безпеку; валютну та монетарну безпеку; безпеку банківської системи; інвестиційну та інноваційну безпеку, страхову безпеку, безпеку фондового ринку. Розглядаючи кожний з таких компонентів, відмітимо, що бюджетна безпека це стан збалансованості доходів і видатків державного бюджету; податкова безпека – рівень ефективності податкової системи та її здатності забезпечувати стабільні надходження; боргова безпека – безпечний рівень державного та гарантованого державою боргу; валютна і монетарна безпека – стійкість національної валюти та ефективність грошово-кредитної політики; банківська безпека – стабільність банківської системи та довіра вкладників; інвестиційна безпека – здатність країни залучати інвестиції та підтримувати інноваційний розвиток.

Основні загрози фінансовій безпеці держави можна відобразити в наступній аналітичній таблиці.

Ключовим механізмом управління фінансовою системою держави є правове регулювання, яке у сфері фінансової безпеки включає розробку та впровадження законів, підзаконних актів, фінансових стратегій і державних програм, спрямованих і на зміцнення стабільності фінансових інститутів, і на організацію, контроль та координацію фінансових процесів.

Таблиця 1

Основні загрози фінансовій безпеці держави

Група загроз	Сутність загроз	Наслідки
Бюджетні	Хронічний дефіцит бюджету, тінізація доходів	Зростання боргу, зниження фінансової стійкості
Податкові	Неефективне адміністрування, ухилення від сплати податків	Зменшення бюджетних надходжень
Боргові	Перевищення безпечного рівня державного боргу	Ризик дефолту, залежність від зовнішніх кредиторів
Валютні	Девальвація, нестабільність валютного ринку	Інфляція, зниження купівельної спроможності
Банківські	Нестабільність банків, неплатоспроможність	Втрата заощаджень, фінансова криза
Інвестиційні	Зниження інвестиційної привабливості	Гальмування економічного зростання

Основним завданням правового регулювання є створення чітких і прозорих механізмів управління фінансовими ризиками, забезпечення відповідальності суб'єктів фінансових правовідносин та формування ефективної фінансової політики.

Розглядаючи правову основу державної політики у сферах національної безпеки і оборони, то її становлять Конституція України, Закон України «Про національну безпеку України» та інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання Конституції та законів України інші нормативно-правові акти. Нажаль на теперішній час відсутні нормативно-правові акти, які законодавчо визначають поняття та сутність фінансової безпеки, а також умови її забезпечення. Професор О.П. Гетманець, досліджуючи питання фінансової безпеки, пропонує інтегроване визначення поняття «фінансова безпека» та обґрунтовує доцільність його закріплення в чинному законодавстві [3]. Д.В. Коробцова, розглядаючи правове забезпечення фінансової безпеки держави в умовах воєнного стану, зазначає, що таке забезпечення визначається станом обігу фінансових ресурсів з метою забезпечення фінансування армії, оборонної галузі, здатністю підприємств отримати та направити фінансові ресурси на захист країни [4]. Концептуальні підходи до систематизації наукових поглядів на сутність фінансової безпеки досліджує і вчений-економіст Ю.В. Біляк [5].

Загрози національній безпеці України та відповідні пріоритети державної політики у сферах національної безпеки визначаються у Стратегії національної безпеки України [6], Стратегії воєнної безпеки України, Стратегії кібербезпеки України, Стратегії інтегрованого управління державним кордоном України, інших документах з питань національної безпеки і оборони, які схвалюються Радою національної безпеки і оборони України і затверджуються указами Президента України.

Стратегією національної безпеки України визначені поточні та прогнозовані загрози національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов, серед яких зростаючий дефіцит фінансових ресурсів, що ускладнює виділення коштів для забезпечення виробництва та закупівлі у необхідних обсягах сучасних зразків озброєння та військової техніки.

Тож для забезпечення сталого та динамічного економічного зростання необхідно забезпечити стале функціонування фінансової системи, послідовність грошово-кредитної політики та підвищення рівня довіри до національних фінансових інститутів, створюючи відповідні фінансові умови [6, п. 53]

До ключових напрямів правового забезпечення фінансової безпеки належать: законодавче визначення критеріїв і показників фінансової безпеки; регламентація діяльності банківських та небанківських фінансових установ; формування нормативної бази бюджетної, податкової, валютної та монетарної політики; встановлення механізмів контролю за фінансовими потоками, аудитом та протидією фінансовим правопорушенням.

Фінансова стабільність є складовою фінансової безпеки. У свою чергу, фінансова безпека є ширшим поняттям, оскільки включає стійкість державних фінансів, ефективність фінансового ринку, боргову безпеку, валютну безпеку, інвестиційну безпеку, стабільність банківського сектору.

У зміцненні фінансової стабільності держави важливу роль відіграє фінансова політика, яка виступає інструментом реалізації стратегічних цілей держави у сфері управління фінансовими ресурсами, комплексом державних заходів щодо управління фінансовими ресурсами з метою забезпечення економічної стабільності та розвитку. Тож вона охоплює заходи щодо формування доходів бюджету, оптимізації видатків, регулювання грошово-кредитної сфери, розвитку інвестиційного потенціалу та забезпечення макроекономічної рівноваги.

Разом із тим, фінансова стабільність держави залежить від ефективності фінансової політики, яка повинна бути спрямована на прогнозованість та збалансованість бюджетної системи; контроль за державним боргом і забезпечення його безпечного рівня; підтримку стабільності національної валюти; удосконалення податкової системи та створення сприятливого бізнес-середовища; стимулювання інноваційної діяльності, розвитку капітальних інвестицій і формування конкурентоспроможної економіки.

Розглядаючи взаємозв'язок фінансової безпеки та фінансової стабільності, відмітимо взаємопов'язаність цих категорій, які формують фундамент стійкого розвитку держави. Їхній взаємозв'язок проявляється через єдині цілі, перетин функціональних механізмів та взаємний вплив у процесі протидії економічним і фінансовим загрозам.

Їх спільна стратегічна мета полягає в тому, що обидві категорії спрямовані на забезпечення стійкого функціонування фінансової системи, мінімізацію ризиків та створення умов для передбачуваного економічного розвитку.

Високий рівень фінансової безпеки забезпечує стійкість фінансової системи до негативних зовнішніх впливів, зменшує ймовірність кризових явищ та формує підґрунтя для сталого економічного розвитку, акцентуючись на захисті фінансових інтересів держави, суб'єктів господарювання і громадян.

У свою чергу, стабільність фінансового сектору сприяє зміцненню довіри інвесторів, підвищенню економічної активності та розширенню можливостей держави у реалізації ефективної фінансової політики, фокусуючись на забезпеченні збалансованості та стійкості фінансової системи. Тож взаємозв'язок проявляється у таких аспектах, коли фінансова нестабільність знижує рівень фінансової безпеки; ефективна фінансова політика підвищує стійкість економіки; правове регулювання створює інституційну базу для стабільності.

Висновки. Фінансова безпека є необхідною умовою функціонування економіки та забезпечення фінансової стабільності держави, є ключовою передумовою сталого розвитку держави та її економічної незалежності. Забезпечення фінансової безпеки потребує комплексного підходу, який включає вдосконалення правового регулювання, розвиток ефективної фінансової

політики, системний моніторинг фінансових ризиків та впровадження міжнародних стандартів. Ефективне правове регулювання та продумана фінансова політика повинні виступати ключовими чинниками зміцнення фінансової системи й формування стійкого розвитку. У сучасних умовах фінансова безпека набуває особливої актуальності, оскільки глобальні виклики та внутрішні ризики потребують системного підходу, стратегічного планування та чіткої координації дій органів державної влади, вимагаючи від держави посилення інституційної спроможності та реалізації стратегічних заходів для зміцнення фінансової стабільності. Розроблення та впровадження цілісної політики фінансової безпеки сприятиме підвищенню економічної стійкості України та її конкурентоспроможності на міжнародному рівні.

У статті розкрито сутність фінансової безпеки як складової національної безпеки держави, проаналізовано роль правового регулювання у забезпеченні стійкості фінансової системи, визначено основні напрями фінансової політики та їхній вплив на фінансову стабільність держави. Подано аналітичну таблицю, що відображає ключові загрози та індикатори фінансової безпеки, серед яких звернено увагу на бюджетну безпеку де загрозами виступають тінізація доходів та дефіцит бюджету; податкову безпеку – неефективне адміністрування, ухилення від сплати податків; боргову безпеку – перевищення безпечного рівня державного та гарантованого державою боргу; валютну і монетарну безпеку – нестабільність валютного ринку; банківську безпеку – нестабільність банківської системи та неплатоспроможність банків; інвестиційну безпеку – зниження інвестиційної привабливості.

Проаналізовано правове регулювання фінансової безпеки та підкреслено відсутність нормативно-правових актів, які законодавчо визначають поняття та сутність фінансової безпеки, а також умови її забезпечення.

Зазначено, що до ключових напрямів правового забезпечення фінансової безпеки належать: законодавче визначення критеріїв і показників фінансової безпеки; регламентація діяльності банківських та небанківських фінансових установ; формування нормативної бази бюджетної, податкової, валютної та монетарної політики; встановлення механізмів контролю за фінансовими потоками, аудитом та протидією фінансовим правопорушенням.

Сформульовано висновки щодо необхідності удосконалення державної фінансової політики та нормативно-правової бази з метою зміцнення фінансової системи України та встановлено, що забезпечення фінансової безпеки потребує комплексного підходу, який включає вдосконалення правового регулювання, розвиток ефективної фінансової політики, системний моніторинг фінансових ризиків та впровадження міжнародних стандартів. Ефективне правове регулювання та продумана фінансова політика повинні виступати ключовими чинниками зміцнення фінансової системи й формування стійкого розвитку.

Ключові слова: фінансова безпека, фінансова стабільність держави, правове регулювання, фінансова політика, бюджетна безпека, податкова безпека, національна безпека, міжнародне співробітництво.

Bila-Tiunova L., Sidor M. Financial Security as a Key Factor in Ensuring the Financial Stability of the State

The article reveals the essence of financial security as a component of the national security of the state, analyzes the role of legal regulation in

ensuring the stability of the financial system, identifies the main directions of financial policy and their impact on the financial stability of the state. An analytical table is presented reflecting key threats and indicators of financial security, among which attention is paid to budgetary security, where threats include shadowing of revenues and budget deficit; tax security – inefficient administration, tax evasion; debt security – exceeding the safe level of state and state-guaranteed debt; currency and monetary security – instability of the currency market; banking security – instability of the banking system and insolvency of banks; investment security – decrease in investment attractiveness.

The legal regulation of financial security is analyzed and the absence of legal acts that legislatively define the concept and essence of financial security, as well as the conditions for its provision, is emphasized.

It is noted that the key directions of legal support for financial security include: legislative definition of criteria and indicators of financial security; regulation of the activities of banking and non-banking financial institutions; formation of the normative framework of budgetary, tax, currency, and monetary policy; establishment of mechanisms for control over financial flows, auditing, and counteraction to financial offenses.

Conclusions are formulated regarding the necessity to improve state financial policy and the legal framework in order to strengthen Ukraine's financial system, and it is established that ensuring financial security requires a comprehensive approach, which includes improving legal regulation, developing effective financial policy, systematic monitoring of financial risks, and implementation of international standards. Effective legal regulation and well-thought-out financial policy should act as key factors in strengthening the financial system and forming sustainable development.

Key words: financial security, financial stability of the state, legal regulation, financial policy, budgetary security, tax security, national security, international cooperation.

Література:

1. Латковська Т.А., Факас І.Б., Генцарюк М.-Д.Д. Правовий статус правоохоронних органів у забезпеченні фінансової безпеки держави. Актуальні проблеми держави і права. 2025. № 107. URL: http://apdp.in.ua/index.php/arkhiv-nomerov.html

2. Про національну безпеку України. Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#top

3. Гетманець О.П. Фінансова безпека як об'єкт правового регулювання. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 3. С. 218–223.

4. Коробцова Д.В. Правове забезпечення фінансової безпеки держави в умовах воєнного стану. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 2. С. 141–146.

5. Біляк Ю.В. Систематизація наукових поглядів на сутність фінансової безпеки. Економіка та держава. 2020. № 8. С. 78–82.

6. Стратегія національної безпеки України. Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 16.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.5

А. Боровик,
доктор юридичних наук, доцент,
віце-президент з наукової роботи
Науково-дослідного інституту публічного права
ORCID ID: 0000-0003-1834-404X

К. Шкарупа,
доктор юридичних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту публічного права
ORCID ID: 0000-0002-1816-3559

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НОТАРІУСІВ

Актуальність теми. Нотаріат є критичною ланкою правопорядку й цивільного обігу, адже від безперервності та передбачуваності нотаріальних дій залежить дійсність правочинів, стабільність майнових і сімейних відносин, доступ громадян та бізнесу до юридично значущих послуг. У цих умовах соціальний захист нотаріусів постає як елемент інституційної спроможності держави забезпечувати правову визначеність. Саме тому дослідження національних механізмів соціального забезпечення осіб нотаріальної професії має не прикладний, а системоутворюючий характер.

Нотаріус виконує делеговані державою повноваження, але діє в межах самостійної професійної практики, несе підприємницькі, професійні та соціальні ризики, відповідає за власну життєздатність як суб'єкта надання послуг. Такий дуалізм статусу зумовлює особливу структуру соціальних гарантій, які мають водночас підтримувати професійну незалежність і забезпечувати безперервність публічно значущої функції.

На практиці національне правове регулювання сформоване як змішана модель, оскільки інструменти загальнообов'язкового державного соціального страхування співіснують із спеціальними професійними гарантіями, зокрема тими, що реалізуються через органи самоврядування та обов'язкове страхування професійної відповідальності. Виклики воєнного часу вказали на ще одну чутливу площину – потребу у правових механізмах гарантування безперервності нотаріальної послуги за підвищених професійних і соціальних ризиків.

Вищевказане у сукупності вимагає загальнотеоретичної характеристики особливостей національного правового регулювання соціального захисту нотаріусів з метою виявлення його принципів, структури, інструментарію та прогалин, формулювання критеріїв правової визначеності й передбачуваності, здатних забезпечити стійкість професії та неперервність нотаріальної функції в звичайних і кризових умовах.

Стан дослідження. У вітчизняній науці питання національного правового регулювання соціального захисту нотаріусів опрацьоване нерівномірно й точково. Окремі аспекти даної

© Боровик А., Шкарупа К., 2025

тематики висвітлювалися в роботах таких вчених: В.А. Багрій, О.Г. Буглак, К.В. Гнатенко, С.М. Дунаєвська, М.І. Іншин, О.Л. Кучма, Л.М. Сіньова, Д.І. Сіроха, В.Г. Шишленко, К.В. Шкарупа, О.М. Ярошенка та ін., однак здебільшого в межах загальних підходів до соціального забезпечення самозайнятих, а щодо безпосередньо нотаріусів, то вони висвітлені досить хаотично, що й обумовлює актуальність нашого дослідження.

Метою статті є аналіз та характеристика особливостей національного правового регулювання соціального захисту нотаріусів.

Виклад основного матеріалу. Конституція України визначає фундаментальні засади соціального захисту населення загалом. Так, згідно статті 46 право на соціальний захист, статті 49 – право на охорону здоров'я і медичну допомогу, статті 43 – право на працю та відпочинок, у поєднанні з принципами рівності та недискримінації, фіксують універсальність гарантій для всіх, хто здійснює нотаріальну діяльність – незалежно від форми її організації (державний чи приватний нотаріат) [1]. Для дуального статусу нотаріуса це означає конституційно гарантоване включення до систем загальнообов'язкового страхування й доступ до базових соціальних послуг за рахунок публічних фондів і бюджетних програм, а також заборону звуження змісту та обсягу набутих прав і обов'язок держави визначити прозорі джерела фінансування, порядок обліку внесків, критерії участі та умови надання допомоги. Конституція України одночасно окреслює межі дискреції регулятора. Так, диференціація режимів для нотаріусів можлива виключно за об'єктивними й пропорційними підставами, а будь-які обмеження в надзвичайних умовах не можуть нівелювати сутність соціальних прав.

Закон України «Про нотаріат» фіксує базовий статус професії, розмежовує державну й приватну форми здійснення діяльності, визначає інститути самоврядування та встановлює спеціальні запобіжники безперервності публічно значущої послуги через правові режими допуску, зупинення й припинення права на зайняття нотаріатом [2]. Ключовим елементом є прямий обов'язок приватного нотаріуса мати чинний договір страхування цивільно-правової відповідальності із визначеною мінімальною страховою сумою згідно статті 28 даного Закону України, а також зв'язок невиконання цього обов'язку з негайними заходами впливу у вигляді тимчасового зупинення права на діяльність згідно ст. 29-1.

Дані норми знімають із нотаріуса частину професійних ризиків через обов'язкове страхування відповідальності, щоб він не втрачав платоспроможність і міг сплачувати внески та отримувати соціальні гарантії, а також забезпечують безперервність нотаріальних послуг і довіру до документів, що важливо для реалізації прав громадян. Водночас Закон України «Про нотаріат» пов'язує професійний статус із соціальним, фінансовим і податковим регулюванням, адже факти допуску, зупинення чи припинення діяльності стають підставами для обліку внесків, підтвердження стажу, участі в страхуванні та отримання підтримки під час перерв у роботі.

Закон України «Про страхування» виконує роль рамкового акта, який оновив правила функціонування страхового ринку та безпосередньо впорядкував правову структуру договорів страхування цивільної відповідальності нотаріусів [3]. Для національної моделі соціального захисту це означає підвищені вимоги до платоспроможності й резервів страховиків, нагляд НБУ, обов'язкове розкриття переддоговірної інформації, стандарти належних продажів, уніфіковані умови виплат і врегулювання збитків, можливість укладання електронних полісів, а також посилені процедури ідентифікації клієнта. У практиці но-

таріату такий режим перерозподіляє професійні ризики, забезпечує передбачуваність страхової суми та строків виплати, підвищує вимоги до якості страховика і змісту полісу, що безпосередньо підтримує безперервність нотаріальної послуги й спроможність нотаріуса виконувати соціальні зобов'язання (сплата внесків, підтвердження стажу, участь у системах страхування). Водночас даний Закон України синхронізує «нотаріальне» страхування з галузевими приписами Закону «Про нотаріат», а саме факт наявності чи відсутності чинного полісу стає юридично значущим для доступу до професії та режимів зупинення діяльності, а стандартизовані страхові дані придатні для цифрової інтеграції з державними й професійними реєстрами.

Закон України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» є фінансовим аспектом вступу нотаріуса в систему соціального захисту, адже приватний нотаріус виступає платником ЄСВ як самозайнята особа, сплачуючи внесок за себе, а за наявності працівників – ще й як роботодавець (нараховує та сплачує внесок за найманих) [4]. Даний Закон України визначає коло платників, базу нарахування, мінімальний розмір внеску та строки сплати, встановлює облік у реєстрах і відповідальність за порушення. Регулярна сплата формує страховий стаж і відкриває доступ до передбачених законом видів забезпечення, наприклад пенсійних і страхових виплат, допомог у разі тимчасової непрацездатності тощо, коли прострочення породжує борг, штрафні санкції та розриви у стажі. Для права соціального забезпечення це означає, що дуальний статус нотаріуса безпосередньо підв'язаний під персональний обов'язок фінансувати власне соціальне страхування через ЄСВ і, за потреби, забезпечувати страхові права працівників. Відповідно, саме виконання норм даного Закону України гарантує безперервність страхового покриття та реальну реалізацію соціальних прав у межах національної моделі.

Податковий кодекс України для нотаріуса фіксує статус особи, що здійснює незалежну професійну діяльність, а не підприємця на спрощеній системі [5]. Тобто окрему логіку обліку доходів та витрат, визначення податкової бази і порядку звітування, а також коректне формування страхового доходу для нарахування ЄСВ. Неможливість застосування єдиного податку унеможливлює заниження бази соціальних внесків і узгоджує податкові та страхові дані. Фіскальні правила тут виконують соціальну функцію, а саме забезпечують прозору зв'язку між реальним доходом нотаріуса та обсягом його участі у системі соціального страхування, що прямо впливає на права на виплати.

Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» для приватного нотаріуса є мірилом страхового стаж, оскільки стаж зараховується за періоди, коли сплачено ЄСВ не нижче мінімального внеску [6]. Правила обчислення стажу та визначення права на пенсію прив'язані до регулярності і повноти внесків, що стимулює безперервність участі в системі. Адміністрування здійснює Пенсійний фонд України, який акумулює дані про сплату й стаж у персоніфікованих реєстрах. У підсумку пенсійні гарантії нотаріуса є прямою функцією його платіжної дисципліни та документального підтвердження внесків.

Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» визначає коло застрахованих осіб і види забезпечення, зокрема допомога по тимчасовій непрацездатності, вагітності та пологах, а також порядок підтвердження страхових випадків і виплат [7]. Приватний нотаріус входить до системи як самозайнята особа за умови сплати ЄСВ, що відкриває доступ до матеріального забезпечення в межах закону. Передбачено

механізми добровільної участі та докупівлі окремих періодів, що дозволяє вирівняти стаж за перерв діяльності. На доповнення слід зазначити, що починаючи з 2023 року адміністрування консолідоване в ПФУ, що спростило маршрути виплат і уніфікувало перевірки.

Відповідно до положень Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» реальна виплата можлива здебільшого після припинення незалежної професійної діяльності, офіційної реєстрації статусу безробітного та за умови наявності страхових підстав [8]. Самозайняті зазвичай не сплачують внески за себе до цього виду страхування, натомість роботодавці сплачують за найманих працівників нотаріуса. Даний Закон України підтверджує багатовидовість соціального страхування і різні канали доступу залежно від статусу. Для нотаріуса практичне значення обмежене, однак архітектурно це елемент цілісної системи гарантій.

Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» забезпечує завдяки програмі медичних гарантій рівний доступ до визначеного пакета медичних послуг незалежно від форми зайнятості чи наявності роботодавця [9]. Для приватного нотаріуса це означає гарантований мінімум медичних послуг за рахунок публічних фінансів і інтеграцію в eHealth-маршрути без додаткових статусних умов. Медичні гарантії доповнюють страхові механізми і знижують соціальні ризики, пов'язані з тимчасовою непрацездатністю, відновленням працездатності та профілактикою.

Відповідно до КЗпП України [10] та Закон України «Про відпустки» [11] у державних нотаріальних конторах на нотаріуса поширюються загальні трудові гарантії: оплата праці, охорона праці, гарантії для мобілізованих, відпустки (щорічні, соціальні, додаткові). Якщо приватний нотаріус наймає працівників, на цих осіб також діє повний трудовий режим, включно з оплатою лікарняних за рахунок соцстраху та дотриманням відпускних стандартів. Таким чином, сам нотаріус реалізує соціальні права через участь у системі ЄСВ, а його персонал – через трудове законодавство та страхування найманих працівників. Відповідна конструкція підтримує безперервність послуги й водночас забезпечує соціальну захищеність усіх учасників нотаріальної практики.

Отже, до особливостей національного правового регулювання соціального захисту нотаріусів можна віднести наступні: 1) двоїстість правового статусу суб'єкта соціального забезпечення – поєднання приватного нотаріуса як самозайнятої особи (податково-страховий режим незалежної професійної діяльності) і державного нотаріуса чи найманих працівників – як суб'єктів трудового права, що породжує різні канали входу до соціальних гарантій і вимагає координації; 2) спеціальний нотаріальний обов'язок страхування професійної відповідальності. На відміну від більшості вільних професій, обов'язок і мінімальні параметри страхування закріплені в спеціальному законодавстві, а порушення прямо корелює з допуском до діяльності, що створює квазі-соціальний бар'єр; 3) ЄСВ у соціальному страхуванні самозайнятого нотаріуса. Обов'язок особистої сплати ЄСВ забезпечує страховий стаж і доступ до виплат. Також доцільно зауважити, що додатково діє інструмент добровільної участі/докупівлі стажу; 4) універсальність медичних гарантій поза трудовим аспектом. Право на гарантований пакет Національної служби здоров'я України поширюється на нотаріусів незалежно від трудового статусу, а медична складова соціального захисту не замикається на роботодавцеві; 5) професійне самоврядування як елемент соціальної структури. Закріплене у Законі України «Про нотаріат» самоврядування виконує регулятивно-дисциплінарну

функцію, а також забезпечує інституційну спроможність до взаємодопомоги або підвищення стандартів безпеки послуг, що має соціальний вимір (клієнт і сам нотаріус як бенефіціари).

Висновки. Узагальнюючи проведений аналіз, можемо підсумувати, що сучасне національне правове регулювання соціального захисту нотаріусів постає як змішана, функціонально спроможна, але структурно фрагментована конструкція права соціального забезпечення, що поєднує загальнообов'язкове державне страхування з професійними гарантіями, реалізованими через органи самоврядування та механізми обов'язкового страхування відповідальності. Визначальним чинником побудови цієї моделі є дуальний статус нотаріуса, що передбачає поєднання публічних повноважень із приватною організацією праці, який вимагає спеціальних процедурних запобіжників безперервності нотаріальної послуги, чіткої ієрархії суб'єктів регулювання та розмежування їхньої компетенції.

Оптимальною траєкторією розвитку соціального законодавства у даній сфері в подальшому є кодифікація та прийняття рамкового акта, який би систематизував джерела, встановив єдині правила фінансування, приміром, ЄСВ, професійні фонди, страхові внески, процедури доступу й підтвердження прав, інтегрував цифрові реєстри державних і професійних інституцій, закріпив стандарти аудиту та нагляду, а також запровадив спеціальні правові режими на період надзвичайних ситуацій і воєнного стану.

Стаття присвячена комплексному аналізу національного правового регулювання соціального захисту нотаріусів в Україні. Розкрито зміст чинних нормативно-правових актів, що визначають особливості правового статусу нотаріусів у контексті системи соціального забезпечення. Встановлено, що сучасна модель національного регулювання має змішаний характер, поєднуючи елементи загальнообов'язкового державного соціального страхування з професійними гарантіями, які реалізуються через інститути нотаріального самоврядування та механізми обов'язкового страхування професійної відповідальності. З'ясовано, що відсутність єдиного системоутворюючого акту у сфері соціального забезпечення нотаріусів зумовлює фрагментарність і розпорошеність правового регулювання. Дана ситуація породжує колізійність правозастосування, правову невизначеність щодо обсягів соціальних гарантій та неоднакове трактування їхнього змісту. Наголошено на проблематиці функціонування соціальних гарантій нотаріусів в умовах воєнного стану, коли ризики професійної діяльності істотно зростають, а правові механізми компенсації залишаються недостатньо адаптованими. Сформульовано перелік особливостей національного правового регулювання соціального захисту нотаріусів і охарактеризовано роль та сутність кожної з них. У підсумку обгрунтовано, що вдосконалення національної системи соціального захисту нотаріусів потребує кодифікації правових норм, посилення ролі професійного самоврядування у гарантуванні соціальних прав та розроблення єдиної концепції інтеграції спеціальних і загальних соціальних інститутів у межах національної правової системи. Зроблено висновок, що сучасне національне правове регулювання соціального захисту нотаріусів постає як змішана, функціонально спроможна, але структурно фрагментована конструкція права соціального забезпечення, що поєднує загальнообов'язкове державне страхування з професійними гарантіями, реалізованими через органи самоврядування та механізми обов'язкового страхування відповідальності. Ви-

значальним чинником побудови цієї моделі є дуальний статус нотаріуса, що передбачає поєднання публічних повноважень із приватною організацією праці, який вимагає спеціальних процедурних запобіжників безперервності нотаріальної послуги, чіткої ієрархії суб'єктів регулювання та розмежування їхньої компетенції.

Ключові слова: соціальний захист, нотаріус, соціальні права, соціальне забезпечення, правове регулювання, соціальне законодавство, національне законодавство.

Borovyk A., Shkarupa K. General theoretical characteristics of the features of the national legal regulation of social protection of notaries

The article is devoted to a comprehensive analysis of the national legal regulation of social protection of notaries in Ukraine. The content of the current regulatory legal acts that determine the features of the legal status of notaries in the context of the social security system is disclosed. It is established that the modern model of national regulation is of a mixed nature, combining elements of mandatory state social insurance with professional guarantees, which are implemented through the institutions of notarial self-government and mechanisms of mandatory professional liability insurance. It is found that the absence of a single system-forming act in the field of social security of notaries causes fragmentation and dispersion of legal regulation. This situation gives rise to conflicting law enforcement, legal uncertainty regarding the scope of social guarantees and unequal interpretation of their content. The issue of the functioning of social guarantees of notaries in conditions of martial law is emphasized, when the risks of professional activity significantly increase, and legal mechanisms of compensation remain insufficiently adapted. A list of features of the national legal regulation of social protection of notaries is formulated and the role and essence of each of them is characterized. As a result, it is substantiated that improving the national system of social protection of notaries requires codification of legal norms, strengthening the role of professional self-government in guaranteeing social rights, and developing a single concept of integration of special and general social institutions within the national legal system. It is concluded that the modern national legal regulation of social protection of notaries appears as a mixed, functionally capable, but structurally fragmented construction of social security law, combining mandatory state insurance with professional guarantees implemented through self-government bodies and mechanisms of mandatory liability insurance. The determining factor in building this model is the dual status of a notary, which involves the combination of public powers with a private organization of labor, which requires special procedural safeguards for the continuity of notarial services, a clear hierarchy of regulatory entities and the delimitation of their competence.

Key words: social protection, notary, social rights, social security, legal regulation, social legislation, national legislation.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. ст. 141.

2. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1993. № 39. ст.383.

3. Про страхування: Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 12–13. ст. 28.

4. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 № 2464-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 2–3. ст. 11.

5. Податковий кодекс України: Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. ст.112.

6. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 49-51. ст. 376.

7. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 46–47. ст. 403.

8. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 02.03.2000 № 1533-III.

9. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 5. ст.31.

10. Кодекс законів про працю України : Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971 р. Додаток до N 50.

11. Про відпустки: Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 2. ст. 4.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 20.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 343
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.6

В. Гагач,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
докторант
Науково-дослідного інституту публічного права
ORCID ID: 0009-0000-7933-0712

СПОСІБ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПІДРОБКОЮ ДОКУМЕНТІВ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Постановка проблеми. У структурі криміналістичної характеристики будь-якого виду кримінальних правопорушень спосіб їх вчинення займає центральне місце, оскільки саме він визначає механізм злочинної діяльності, її матеріальні та інформаційні відображення, а також логіку побудови методики розслідування. У сфері господарської діяльності, де кримінальні правопорушення часто мають складну організаційно-фінансову структуру і високий рівень інтелектуальної підготовки, підробка документів виступає не лише технічним прийомом, а системоутворюючим елементом злочинного механізму.

Саме документи у традиційному або електронному форматі виступають головним засобом фіксації юридичних фактів, підтвердження господарських операцій, посвідчення прав і обов'язків суб'єктів економічної діяльності. Крім того, як слушно зауважує Ю. М. Чорноус 21 століття – це час технологій, повалення економічних бар'єрів, об'єднання та глобалізації. Сьогодні, в умовах нестабільності світової економіки, зміни суспільних настроїв, недовіри до фінансових установ, зростає інтерес до автономних інноваційних фінансових систем [1].

Тому будь-які незаконні дії, спрямовані на фальсифікацію чи маніпулювання змістом документів, безпосередньо підривають економічну безпеку держави, дестабілізують ринкові механізми, сприяють ухиленню від податків, відмиванню доходів і створенню умов для масштабних фінансових зловживань.

Підробка документів у сфері господарської діяльності виступає як спосіб підготовки, так і безпосередньо спосіб учинення кримінальних правопорушень в зазначеній сфері. У першому випадку вона забезпечує створення правдоподібної «документальної бази» для подальшої реалізації злочинного наміру (наприклад, фальсифікація установчих документів для реєстрації фіктивних суб'єктів господарювання, так званих «фірм-пустушок»). У другому випадку – підроблення виступає інструментом безпосереднього досягнення злочинного результату (наприклад, внесення неправдивих відомостей до фінансової звітності, підроблення податкових накладних, електронних сертифікатів чи банківських документів з метою отримання незаконного прибутку або бюджетного відшкодування).

Таким чином, характеристика способів учинення кримінальних правопорушень у сфері господарської

© Гагач В., 2025

діяльності, пов'язаних із підробкою документів, є ключовою передумовою розроблення сучасних криміналістичних підходів, які враховують як класичні, так і цифрові форми злочинної діяльності, спрямованої на викривлення документальних основ господарського обігу.

Мета статті полягає у дослідженні криміналістичного значення способів вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, як одного з ключових елементів криміналістичної характеристики цієї категорії кримінальних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній криміналістичній науці висвітленню способів вчинення кримінальних правопорушень в сфері господарської діяльності присвячено дослідження таких науковців-криміналістів: В. А. Журавля, В. О. Коновалової, В. П. Корж, В. К. Жердєєва, Ю. О. Ліпіна, І. Р. Пашинської, С. С. Трача, Д. Б. Санакоєва, С. С. Чернявського, В. Ю. Шепітька та інших. Разом із тим, в умовах цифровізації господарських процесів, коли значна частина документообігу відбувається в електронній формі, виникає потреба у переосмисленні наукових підходів до розуміння способів вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, з урахуванням нових технологічних форм злочинної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Загалом, спосіб вчинення використовується з метою побудови криміналістичних характеристик окремих видів кримінальних правопорушень; задля виявлення взаємозв'язку між структурними елементами криміналістичної характеристики, враховуючи ключове значення такого елементу як «спосіб»; побудови й перевірки версій; планування розслідування; формування організаційно-тактичних засад досудового розслідування й тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій; здійснення профілактичної діяльності та ін. [2, с. 147–148].

Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності охоплюються широким родовим об'єктом, їх можна виокремити з урахуванням видового об'єкту на види: кримінальні правопорушення у сфері кредитно-фінансової, банківської та бюджетної систем України (статті 199, 200, 201, 201 - 1, 210, 211, 212, 212-1, 204 КК України); кримінальні правопорушення у сфері благодійної діяльності (ст. 201-2 КК України); кримінальні правопорушення, вчинені на організованих, ринках та енергетичному ринку шляхом маніпулювання (статті 222-1, 222-2 КК України); кримінальні правопорушення у сфері підприємництва, конкурентних відносин та іншої діяльності суб'єктів господарювання (статті 203-1, 206, 209, 209-1, 213, 227, 229, 231 і 232 КК України); кримінальні правопорушення у сфері банкрутства (статті 218-1, 219, 220-1 КК України); кримінальні правопорушення у сфері використання фінансових ресурсів та обігу цінних паперів (статті 222, 223-1, 224, 232-1, 232-2 КК України); кримінальні правопорушення у сфері приватизації державного та комунального майна (стаття 233 КК України) [3, с. 594; 4].

Звідси виявляється і різноманітність способів вчинення таких кримінальних правопорушень. Що стосується вчинення їх шляхом підробки документів, то підроблення документів виступає одним із найпоширеніших способів реалізації злочинного наміру у сфері господарської діяльності. Саме за допомогою фальсифікованих документів суб'єкти господарювання або службові особи створюють видимість законності своїх дій, приховують реальні фінансові операції, вводять в оману контролюючі органи, контрагентів чи інвесторів.

У таких випадках підробка документів може бути як основним способом вчинення кримінального право-

порушення (наприклад, фальсифікація фінансових звітів з метою незаконного отримання кредиту ст. 222 КК України), так і допоміжним або супутнім елементом (наприклад, підроблення договорів, рахунків чи платіжних документів для прикриття відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом ст. 209 КК України) [4].

Аналіз статистичних даних Офісу Генерального прокурора в кримінальних правопорушеннях, що вчиняються в сфері господарської діяльності, пов'язаних з підробкою документів дозволяє виокремити такі типові сфери використання підроблених документів: фінансово-кредитна сфера (31,3%); податкова та бухгалтерська сфери (27,8%); бюджетна сфера та сфера державних закупівель (25,1%); сфера зовнішньоекономічної діяльності (3,8%); сфера реєстрації та корпоративних прав (2,9%); сфера ліцензування, сертифікації та контролю якості (2,1%); сфера ринку цінних паперів і фінансових операцій (2,8%).

За статистикою Офісу Генерального прокурора України, у структурі економічної злочинності понад 40% кримінальних проваджень у сфері господарської діяльності мають ознаки використання підроблених документів як способу або інструменту вчинення кримінального правопорушення [5]. Найбільш вразливими на сьогодні залишаються фінансово-кредитна, податкова та бюджетна сфери. Крім того, цифровізація документообігу та доступність інструментів штучного інтелекту призвели до швидкого поширення цифрових підробок (deepfake-документи, фейкові електронні підписи, підроблені електронні довідки, фальшиві інвойси). За останні роки кількість спроб підробки цифрових документів зросла багаторазово, а виявляти їх досить важко. У цьому контексті необхідно дослідити нові способи вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних з підробкою документів.

За твердженням І. М. Осики спосіб вчинення кримінального правопорушення пов'язаний з його характеристикою. Автор наголошує, що будучи одним з елементів об'єктивної сторони злочину, спосіб злочину відображає діяння, що дозволяє класифікувати склади економічних кримінальних правопорушень, а також використовувати його в якості кваліфікуючої підстави. Вчинення та приховування підробки документів спрямований на досягнення загальної злочинної мети, з огляду на це великого значення набуває поняття «спосіб злочину». Знання ж способу вчинення кримінального правопорушення можна розглядати, як один із шляхів встановлення істини у конкретному провадженні, розслідування якого може йти від встановлення способу вчинення кримінального правопорушення до його розкриття [6, с. 11].

В. П. Корж, досліджуючи злочинну діяльність в сфері економіки, зазначає, що спосіб вчинення економічного злочину складається з таких компонентів: способу створення резерву; способу вилучення (заволодіння) майна; способу приховування слідів злочину; способу збуту (реалізації) майна. Автор вважає, що ознаками способу економічного злочину є різні фактичні обставини, які вказують на досягнення злочинного результату шляхом здійснення певного комплексу специфічних дій, що зумовили заволодіння матеріальними цінностями, грошовими коштами [7, с. 106–107].

На думку І. В. Пашинської, на способи вчинення злочинів ОЗУ у сфері господарської діяльності впливає ряд факторів, зокрема: активна адаптація до змін і нових положень законодавства економічних правовідносин (змін ведення господарської діяльності); оперативна реакція на специфіку, кон'юнктуру і технічні нововведення відносин на ринку і типів підприємництва; істотне розширення засобів, починаючи від очевидних і найпростіших та закінчуючи ретельно замасковани-

ми способами злочинних дій; пряме або непряме залучення до способів вчинення економічних правопорушень значної кількості суб'єктів господарювання, включаючи банки, громадян, кредитні і страхові компанії; кооперація із загальнокримінальною злочинністю, яка заснована на прихованих доходах зі здійснення комерційних угод і операцій у сфері незаконного обороту коштів для отримання прибутку та подальша її легалізація (повторне введення в обіг) [8, с. 117-118].

Крім того, документ у таких кримінальних правопорушеннях виступає не лише предметом посягання, але й засобом приховування або легалізації незаконної діяльності. Його підроблення часто має інтелектуальний характер (внесення неправдивих відомостей у справжній документ) або матеріальний (створення повністю фальшивого документа). В той же час способи вчинення підробки документів, як ознака скоєння кримінальних правопорушень в сфері господарської діяльності перебувають у кореляційній залежності від предмета злочину, обстановки його вчинення, місця та часу, а також від особи злочинця.

У підсумку, підробка документів у сфері господарської діяльності є універсальним механізмом протиправної діяльності, який забезпечує видимість правомірності економічних операцій та ускладнює викриття кримінального правопорушення, що вимагає від органів досудового розслідування комплексного використання криміналістичних, бухгалтерських і комп'ютерно-технічних методів виявлення та доведення фактів фальсифікації.

При аналізі способів підробка документів може бути як елементом підготовки до вчинення таких кримінальних правопорушень так і безпосереднім способом їх вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів безпосередні дії з підробки документів можуть виступати як елементом підготовки до вчинення таких кримінальних правопорушень так і бути безпосереднім способом їх вчинення.

Вчинення дій з підробки документів як елементу підготовки до вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності полягає в тому, що підроблені документи створюються задля забезпечення умов для вчинення майбутнього кримінального правопорушення, але сам по собі їхній обіг ще не реалізував основний кримінальний результат. Прикладом таких дій є підробка установчих документів для реєстрації так-званих «фірм-пустушок», де підробка документів виступає способом підготовки до вчинення дій пов'язаних з незаконним ведення господарської діяльності тощо.

Натомість підробка документів як безпосередній спосіб вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності проявляється в тому, що підроблений документ безпосередньо використовується для досягнення кримінального результату (наприклад, фальшивий акт подається як підстава для перерахування грошей; підроблений податковий документ використовується для незаконного відшкодування ПДВ; тощо).

Крім того, часто підробка документів може виступати одночасно і як підготовка, і як спосіб вчинення кримінального правопорушення, що в кожному конкретному випадку потребує якісної правової оцінки всіх епізодів злочинної діяльності.

Таким чином, способи вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів слід вважати системою дій, спрямованих на спотворення, фальсифікацію або незаконне використання документів у процесі здійснення господарської діяльності, що виступають способом підготовки, безпосереднього вчинення або приховування кримінальних правопорушень, пов'язаних із господарськими правовідносинами.

Підготовка підроблення документів складається з замислювання злочинних дій, придбання або пристосування необхідних засобів, їх зберігання, доставки до місця безпосереднього підроблення документа, отримання відповідних консультацій осіб які знають і вміють виготовляти певні документи в силу своєї освіти або набуття навичок на певному поліграфічному підприємстві, проведення експериментальних заходів спрямованих на отримання підробленого документа «високої якості» [9, с. 160].

Підроблення офіційних документів – це сукупність послідовних дій, завдяки яким виготовляється підробка, що створює уявлення про істинність зафіксованих у ній фактів. Визначальним при обранні тієї чи іншої дії є властивість предмета, який піддається видозміненню, а також того, який є взірцем для виготовлення підробки. При цьому важливою також є наявність у підроблювача певних знань у сфері документування. В окремих випадках для виготовлення підробленого документа необхідною буде наявність спеціального бланку, без якого бажаного результату може і не наступити. В цьому випадку підроблення реалізується шляхом внесення у справжній бланк недійсних відомостей. Тому кримінально каране підроблення охоплює такі види дій: 1) виготовлення підробленого документа, бланку, штампу чи печатки (повне підроблення); 2) протиправне видозмінення справжнього документа, бланку, штампу чи печатки (часткове підроблення). Судова практика дотримується аналогічної позиції. Так вказується, що підроблення офіційних документів може полягати у повній фальсифікації або в частковій зміні змісту справжнього документа; способи підроблення документів можуть бути різні [10, с. 184–185; 11].

При цьому, класифікація способів вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, має бути узгоджена з видами кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, передбачених розділом VII Особливої частини Кримінального кодексу України («Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності»).

Так, окремі склади кримінальних правопорушень у сфері господарські діяльності, містять пряму вказівку на спосіб їх вчинення – шляхом підроблення документів, зокрема таких як: внесення в документи, які відповідно до закону подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи або фізичної особи - підприємця, завідомо неправдивих відомостей, а також умисне подання для проведення такої реєстрації документів, які містять завідомо неправдиві відомості (ст. 205-1 КК України), протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації у тому числі частками, акціями, паями їх засновників, учасників, акціонерів, членів, шляхом вчинення правочинів з використанням підроблених або викрадених документів, печаток, штампів підприємства, установи, організації (ст. 206-2 КК України) внесення уповноваженою особою в документи, які подаються для реєстрації випуску цінних паперів, завідомо неправдивих відомостей, якщо це заподіяло значну матеріальну шкоду інвесторові в фінансові інструменти, який набув права власності на цінні папери (ст. 223-1 КК України), виготовлення з метою збуту, збут чи використання іншим чином підроблених цінних паперів (крім державних цінних паперів), що існують у паперовій формі (ст. 224 КК України) тощо [4].

Інші поряд із терміном «підроблення», «підробка» містить вказівку на «незаконне виготовлення», «незаконні дії з документами», «фальсифікація», «надання завідомо неправдивої інформації»: виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою використання при продажу товарів,

збуту, а також збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного податку, голографічних захисних елементів, підробленої національної валюти України у виді банкнот чи металевої монети, іноземної валюти, державних цінних паперів, що існують у паперовій формі чи білетів державної лотереї (ст. 199 КК України), незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення у формі їх підробки документів, придбання, зберігання, перевезення, пересилання з метою збуту таких підроблених документів або їх використання чи збут, а також неправомірний випуск або використання електронних грошей (ст. 200 КК України), внесення змін до документів або реєстрів бухгалтерського обліку або внесення у звітність фінансової установи завідомо неповних або недостовірних відомостей про угоди, зобов'язання, майно установи, у тому числі яке перебуває в довірчому управлінні, чи про фінансовий стан установи, чи підтвердження такої інформації, надання такої інформації Національному банку України, опублікування чи розкриття такої інформації в порядку, визначеному законодавством України, якщо ці дії вчинені з метою приховування ознак банкрутства чи стійкої фінансової неспроможності або підстав для обов'язкового відкликання (анулювання) у фінансової установи ліцензії або визнання її неплатоспроможною (ст. 220-2 КК України), надання завідомо неправдивої інформації органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим чи органам місцевого самоврядування, банкам або іншим кредиторам з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків у разі відсутності ознак кримінального правопорушення проти власності (ст. 222 КК України) тощо [4].

Третя група кримінальних правопорушень, ті які взагалі не містять в складі дефініції статті вказівки на спосіб їх вчинення – підроблення документів.

При цьому, найчисельнішою є саме третя група кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, у яких підробка документів не зазначена у диспозиції статті, проте виступає типовим способом вчинення або приховування такого кримінального правопорушення, наприклад: підробка фінансових, установчих інших документів, звітів, договорів тощо для вчинення легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209 КК України), включення недостовірних даних до бюджетних запитів, визначення недостовірних обсягів бюджетних коштів з метою видання нормативно-правових актів, що зменшують надходження бюджету або збільшують витрати бюджету всупереч закону (ст. 211КК України), підроблення фінансових звітів для ухилення від сплати податків (ст. 212 КК України), подання недостовірних відомостей щодо фінансової спроможності суб'єкта господарської діяльності з метою доведення його до банкрутства (ст. 219 КК України), фальсифікація актів та договорів – для незаконної приватизації державного, комунального майна (ст. 233 КК України) [4].

Крім того, за функціональною ознакою незаконні дії у сфері документообігу не обмежуються виключно складанням офіційних документів, а й включають таку стадію як використання документів, тобто залучення їх у процес посвідчення юридичних фактів. Видача завідомо підробленого документа оцінюється як одна із форм підроблення, під якою розуміється передача документа зацікавленій особі, вчинена як тим, хто цей документ склав чи підробив, так і тим працівником юридичної особи, який не вчиняв його складання або підроблення [12, с. 97]

Таким чином, підробка документів у сфері господарської діяльності повинна розглядатися не лише як етап їх створення чи фальсифікації змісту, а й як сукупність дій, спрямованих на введення таких документів у правовий обіг з метою надання видимості законності певним господарським операціям або юридичним фактам.

З криміналістичної точки зору це означає, що використання підроблених документів виступає самостійною стадією злочинного механізму, яка завершує процес злочинної діяльності або забезпечує реалізацію попередньо підготовлених фіктивних дій. У цьому контексті видача завідомо підробленого документа набуває значення активної форми співучасті, що сприяє досягненню мети кримінального правопорушення, наприклад легалізації незаконно отриманого майна (ст. 209 КК України), ухилення від оподаткування (ст. 212 КК України), незаконного заволодіння майном шляхом обману (ст. 190 КК України) тощо [4].

Таким чином, функціональний підхід до аналізу підробки документів в розглядуваній сфері дозволяє виділити три основні етапи злочинної діяльності: створення (фальсифікація) – виготовлення документа або внесення неправдивих відомостей; видача/передача – введення підробленого документа у господарський чи офіційний обіг; використання – застосування підробленого документа для посвідчення юридичних фактів або отримання економічної вигоди.

Таке розмежування має важливе криміналістичне та процесуальне значення, оскільки дозволяє точніше визначати роль кожного учасника кримінального правопорушення, етап злочинного механізму, а також обґрунтовувати кваліфікацію дій у разі конкуренції норм (наприклад, ст. 358 КК України і статей розділу VII «Злочини у сфері господарської діяльності»).

Крім того, підроблення документів на паперових носіях в сучасних умовах господарювання у більше ніж 90 % випадків вчиняється за допомогою засобів комп'ютерної та розмножувальної техніки, що вимагає використання відповідних методів експертного дослідження. Повна підробка електронного документа можлива лише за умови наявності доступу до СЕДО, яка захищена системою кодів та паролів доступу, знання порядку її функціонування та володіння копією або оригіналом закритого ключа ЕЦП. Часткова матеріальна підробка електронного документа неможлива на сьогоднішній день завдяки властивостям закритого ключа ЕЦП. Особливості підроблення пластикових документів полягають у носіях інформації, які у свою чергу обумовлюють перелік і особливості обов'язкових реквізитів та засобів захисту від підроблення, що встановлюються платіжними системами [13, с. 4].

Щодо нових способів вчинення кримінальних правопорушень в сфері господарської діяльності, зокрема шляхом підробки документів, то на сьогодні внаслідок розширення функціонування електронного документообігу поширення набули: створення фотореалістичних зображень документів, штампів, сканів паспортів і довідок за допомогою генеративних моделей (GAN/LLM-інтеграція) (приклад: підроблені паспортні скани для відкриття рахунку або оформлення держпослуг; підробка/підміна електронного цифрового підпису (ЕЦП) і сертифікатів; крадіжка приватних ключів або генерація підробних сертифікатів, маніпуляції з ланцюгом довіри (CA); скрипти/сервіси для масової генерації фальшивих ПН/накладних/договорів згідно шаблонів (для схем з ПДВ-скрутками, фіктивними постачаннями).

Так, слідчими Державного бюро розслідувань повідомлено про підозру колишньому Голові Конституційного Суду України. Слідством встановлено, що колишній Голова Конституційного Суду України за попередньою змовою з головним бухгалтером цього суду вчинили несанкціоноване втручан-

ня в роботу автоматизованої системи дистанційного обслуговування клієнтів Державної казначейської служби України при підписанні електронних бухгалтерських документів, в результаті чого було спотворено інформацію про дійсного їх підписувача. За даними слідства, ексголова Суду після відсторонення від посади через повідомлення про підозру в грудні 2020 року, передав захищений електронний носій із власним ключем кваліфікованого електронного підпису та пароль до нього головному бухгалтеру і надав незаконну вказівку про подальше використання цього ключа від його імені та замість нього для підписання платіжних та інших документів в автоматизованій системі. Таким чином було підписано понад 200 електронних платіжних доручень, електронних документів з бюджетних зобов'язань, з розподілу показників зведених кошторисів, розподілів відкритих асигнувань та кошторисних призначень тощо [14].

Висновки. Таким чином, підробка документів у сфері господарської діяльності має багатофункціональний характер – може бути способом підготовки, безпосереднього вчинення або приховування кримінального правопорушення. У багатьох випадках підроблений документ виступає як знаряддя кримінального правопорушення, засіб маскування незаконних дій або матеріальний носій злочинного результату (наприклад, фіктивна звітність, підроблена накладна, електронна довідка тощо).

Способи вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, виступають індикатором рівня організованості економічної злочинності та інтелектуалізації протиправної поведінки. Їх криміналістичне дослідження дає змогу: забезпечити ефективну діагностику способів фальсифікацій; підвищити якість доказування та кваліфікації діянь; розробити інноваційні методики розслідування з урахуванням цифрових технологій.

Отже, криміналістична характеристика способів вчинення господарських злочинів із підробкою документів має не лише наукове, а й практико-орієнтоване значення, адже сприяє побудові сучасної системи кримінальної юстиції, здатної ефективно реагувати на нові виклики у сфері економічної безпеки держави.

У статті досліджено криміналістичну сутність та значення способів вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, як ключового елемента криміналістичної характеристики даної категорії кримінальних правопорушень. Автором обґрунтовано, що саме спосіб вчинення виступає системоутворюючим компонентом криміналістичної характеристики, який визначає логіку, механізм та динаміку злочинної діяльності, а також формує підґрунтя для ефективного планування та організації розслідування. У роботі здійснено аналіз типових способів вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних з підробкою документів. Особливу увагу приділено новітнім способам вчинення кримінальних правопорушень в розглядуваній сфері, що з'явилися у зв'язку з цифровізацією документообігу та використанням електронних технологій. Зроблено висновок, що спосіб вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, тісно корелює з іншими елементами криміналістичної характеристики, таким як: предмет посягання, особа злочинця, слідова картина, обстановкою вчинення кримінального діяння. Автор констатує, що саме через аналіз способу вчинення кримінального правопорушення можливо встановити закономірності механізму злочинної діяльності, виявити причинно-наслідкові зв'яз-

ки між діями суб'єкта, засобами підроблення та слідами, що залишаються у матеріальному чи електронному середовищі. У результаті проведеного дослідження зроблено висновок, що в сучасних умовах цифровізації господарських процесів спосіб вчинення кримінального правопорушення є не лише відображенням технічного прийому чи алгоритму дій злочинця, а й комплексною інформаційною моделлю його поведінки, що дозволяє ефективно прогнозувати слідову картину, визначати напрями пошуку доказів і підвищувати результативність розслідування.

Ключові слова: криміналістична характеристика, спосіб вчинення кримінального правопорушення, господарська діяльність, підробка документів, електронний документ, фальсифікація, електронний цифровий підпис, криміналістична методика, цифрові сліди, розслідування.

Hahach V. Method of committing criminal offenses in the field of economic activity related to document forgery as an element of criminal characteristics

The article examines the forensic nature and significance of the methods of committing criminal offenses in the field of economic activity related to document forgery, as a key element of the forensic characteristics of this category of criminal offenses. The author substantiates that the method of committing a crime serves as a system-forming component of the forensic characteristic, which determines the logic, mechanism, and dynamics of criminal activity, and forms the basis for effective planning and organization of the investigation. The study analyzes typical methods of committing criminal offenses in the field of economic activity involving document forgery. Particular attention is paid to new methods of committing such offenses that have emerged in connection with the digitalization of document management and the use of electronic technologies. It is concluded that the method of committing criminal offenses in the field of economic activity related to document forgery closely correlates with other elements of the forensic characteristic, such as the object of encroachment, the offender's personality, the trace pattern, and the circumstances of the crime. The author emphasizes that it is precisely through the analysis of the method of committing a criminal offense that it becomes possible to identify the regularities of the criminal mechanism, to establish causal relationships between the perpetrator's actions, the means of forgery, and the traces left in the material or electronic environment. As a result of the conducted research, it is concluded that under modern conditions of digitalization of economic processes, the method of committing a criminal offense represents not only a technical technique or an algorithm of the offender's actions but also a comprehensive informational model of their behavior, which enables effective prediction of the trace pattern, identification of evidence search directions, and enhancement of the efficiency of the investigation.

Key words: forensic characteristic, method of committing a criminal offense, economic activity, document forgery, electronic document, falsification, electronic digital signature, forensic methodology, digital traces, investigation.

Література:

1. Legal regulation of crypto currency turnover in Ukraine and the EU. Y Chornous, S Denysenko, V Hrudnytskyi, O Turkot. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues. Vol: 22 Issue: 2S. 2019.

URL: https://www.abacademies.org/articles/legal-regulation-of-cryptocurrency-turnover-in-ukraine-and-the-eu-8439.html.

2. Чорноус К. Г. Спосіб вчинення кримінальних правопорушень на об'єктах інфраструктури залізничного транспорту чи в залізничному рухомому складі. Право та державне управління № 1. 2024. С. 145–151. DOI: https://doi.org/10.32782/pdu.2024.1.19.

3. Павлова Т.О. Загальна характеристика кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. Мат. IX Міжн. науково-практ. Конф. «Економіко-правові аспекти господарювання: сучасний стан, ефективність та перспективи». С. 593–595.

4. Кримінальний кодекс України : затв. Законом України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. Верховна Рада України : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

5. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-липень 2025 року. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2.

6. Осика І.М. Розслідування підроблення документів та їх використання у сфері підприємництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09.Харків, 2007. 20 с.

7. Корж В. П. Розслідування організованої злочинної діяльності в сфері економіки: методичні рекомендації для слідчих: навч. метод. посібник. Харків: Кросруд. 2011. 304 с.

8. Пашинська І. В. Теоретико-методологічні основи розслідування організованої злочинності у сфері господарської діяльності : дис. д-ра юрид. наук. Харків. 2023. 410 с.

9. Безпалько С.В. Кримінологічна характеристика способів підроблення документів, печаток та штампів, їх збуту, використання підроблених документів. Науковий вісник Ужгородського університету, 2011. С. 158–162.

10. Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 25 квітня 2013 року. Офіційний сайт Єдиного державного реєстру судових рішень України. URL: http://reyestr.court.gov.ua.

11. Парасюк Н.М. Підроблення як форма злочинного діяння (проблеми кримінально-правового регулювання. Юридичний науковий електронний журнал. № 6/2015. С. 183–187.

12. Дудоров О. О. Проблеми кримінальної відповідальності За підроблення документа. Часопис цивільного і кримінального судочинства. 2011. № 3. С. 90–103.

13. Осика І.М. Розслідування підроблення документів та їх використання у сфері підприємництва. Автореф.. дис.. Харків. 2007. 23 с.

14. Незаконне використання ключа підпису платіжних документів КСУ – повідомлено про підозру колишньому Голові Конституційного Суду України. Генеральна прокуратура України. Офіційний веб-сайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/news_office.html?_m=publications&_t=rec&fp=610&id=299822&s=print&utm_source=chatgpt.com.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 18.09.2025
Дата прийняття статті: 09.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 347:349.444
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.7

М. Галянтич,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
головний науковий співробітник відділу приватного права та процесу
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України
ORCID ID: 0000-0003-0346-5308

РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ ЧЕРЕЗ СИСТЕМАТИЗАЦІЮ ЖИТЛОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЧИ ЗАКРІПЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ

Постановка проблеми. У сучасних дослідженнях житлове законодавство розглядається у різних аспектах. Серед останніх робіт слід виділити наукові пошуки, присвячені правовим засадам реформування житлового законодавства в сучасних умовах [2], теоретичним засадам приватноправового регулювання житлових відносин [3], а також житловій політиці в умовах післявоєнної відбудови країни та правові гарантії житлових прав громадян [4, с. 857–865].

Питання відмежування житлового права від галузей публічного й приватного права, їхнього співвідношення в системі права лишаються однією з центральних проблем юриспруденції, в тому числі і в країнах континентальної Європи [1, с. 6]. Дослідження систематизації житлового права сприятиме захисту прав людини, дозволить з'ясувати їх сутність, що буде сприяти чіткому застосуванню норм чинного законодавства, усуненню колізій та суперечностей у правовому регулюванні між різними за юридичною силою правовими актами.

Проблема кодифікації житлового законодавства різнопланова, наприклад, у відносинах, що виникають у зв'язку із проживанням у жилих приміщеннях, виникають від права власності на житло до тимчасового користування житлом мешканцями, які не мають самостійного права користування жилим приміщенням [5, с. 642]. В умовах кількісного збільшення нормативного матеріалу актуальною є проблема впорядкування й систематизації прийнятих правових актів з метою ефективного їх використання, адже від впорядкованості законодавства залежить розвиток суспільства.

Зокрема, паралельно з ЖК України діє Закон України «Про житловий фонд соціального призначення», який побудований на системі ЖК України. Проблеми здійснення державної житлової політики впливає на здійснення прав фізичною особою прав на житло та створює проблеми у захисті житлових прав. З моменту прийняття 12 січня 2006 року Закону України «Про житловий фонд соціального призначення» дискусія щодо самостійності існування житлового законодавства не припиняється, відповідно до якої ЖК має бути чи ні.

Мета. З метою виявлення нових напрямів, які визначатимуть розвиток нормативної бази України, слід звернутися до стандартів та норм основних документів Європейського Союзу. Саме новий ЖК дасть змогу комплексно врегулювати весь комплекс відносин у житловій сфері. Формування сучасного житлового законодавства потребує визначення нової концепції з урахуванням особливостей поєднання приватно і публічно правових засобів правового регулювання

© Галянтич М., 2025

у житловій сфері. Намагання держави виробити нову державну житлову політику невдало здійснювалися, наприклад перший Проект ЖК розроблений Кабінетом Міністрів України опублікований для широкого обговорення ще у 2001 році [6]. На оновлення житлового законодавства, прийняття нового ЖК вказувалося у Програмі реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2002-2005 роки та на період до 2010 року [7]. На подолання неузгодженостей у житловому законодавстві був направлений новий Житловий кодекс України прийнятий Верховною Радою України 7 липня 2005 року, згодом вотований Президентом України, який запропонував розроблення законопроекту, який би повною мірою відповідав сучасним потребам суспільства. Новий проект ЖК 05.11.2010 був ухвалений у першому читанні [8], на цьому програма концептуального оновлення Житлового кодексу завершилася.

Хоча ЖК УРСР пройшов стадію дерадянізації, проте чинний ЖК України містить багато норм, розроблених ще в радянський період. Ці норми не відповідають сучасним тенденція розвитку суспільства, оскільки не забезпечують здійснення житлових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних осіб. Стаття 28 Проекту ЖК України розробленого Міністерством розвитку громад та територій України називається «Реалізація права громадян на житло» [9] відповідно до якої проголошено: «Громадяни мають право відповідно до своїх потреб і можливостей побудувати, придбати у власність або одержати житло у найм у порядку, передбаченому цим Кодексом та іншими нормативно-правовими актами» та іншими гаслами. Треба розуміти, що реалізація це досягнення певного результату тобто набуття житла з метою проживання в ньому.

Реалізація житлових прав неможлива через прогалини у законодавчій сфері, зокрема через нечіткість визначення понять, що містяться у житловому законодавстві, подвійних тлумачень, що призводить до колізій, або взагалі відсутності норм, які б забезпечували гарантії здійснення житлових прав громадян. Однією з таких прогалин є недостатнє та нечітке визначення поняття «житло», яке різниться в залежності від галузі права, наслідком чого є звуження можливостей реалізації житлових прав.

У статтях 30, 47 Конституції України визначено житлову політику, зокрема: кожен має право на житло, держава гарантує його недоторканість, правовий захист. Таким чином, держава на законодавчому рівні забезпечує права громадян. Зміст державної житлової політики полягає у закріплені права кожного на житло, яке є однією з головних матеріальних умов існування людини. Державна житлова політика це діяльність держави, спрямована на створення умов, за яких громадяни можуть побудувати житло, придбати його у власність, отримати житло в оренду, а ті, що потребують соціального захисту, отримати державну допомогу відповідно до закону.

Виклад основного матеріалу. Державна житлова політика визначена міжнародними документами, так Загальна декларація прав людини зазначає поняття «гідний рівень життя» з наявністю у людини житла [10]. Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права встановлено, що держави, які беруть участь у ньому, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, а також на неухильне поліпшення умов житла [11]. У зв'язку з цим постає питання щодо тлумачення та розуміння змісту житлових прав відповідно до міжнародних стандартів. Міжнародні зобов'язання декларують «право на житло» та гарантують доступ до нього через інструменти державної житлової політики. Сфера житла є політичною: у ній різні групи інтересів відстоюють своє бачення того, що таке «житло», якими є «житлові пробле-

ми» та як їх вирішувати» [12, с. 8]. На жаль, чинне житлове законодавство не відповідає сучасним потребам сучасного суспільства.

Юлдашев О.Х. доводить, що «Основними проблемами щодо державної політики, які мали місце у минулому і простежуються сьогодні є, по-перше, недостатність теоретичних, ідеологічних принципів, теоретико-філософських засад, стратегічних орієнтирів формування державної політики – розроблення і прийняття державно-політичних рішень, а, по-друге недостатня розробленість теоретичних засад щодо практичної реалізації державної політики» [13, с. 9]. Нині має бути проведена реформа житлового законодавства з метою створення рівних умов здійснення права людини на вільний вибір способу задоволення житлових потреб, формування цивілізованих ринкових відносин, від чого залежить стабільність українського суспільства і майбутнє нашої держави, особливо в умовах післявоєнного відбудови житлового фонду.

Значення законодавства полягає у створенні можливості практичної реалізації права на житло шляхом створення сучасної нормативної бази. Конституційні положення, пов'язані з реалізацією права особи на житло, дотепер не знаходять належного розвитку і закріплення в законодавстві України. Порівнявши кодифікацію з іншими формами систематизації, слід зробити висновки, що саме кодифікація дає можливість вирішити нагальні проблеми вдосконалення та підвищення ефективності чинного законодавства. У процесі кодифікації відбувається якісна переробка діючих юридичних норм, усуваються непогодженості, дублювання, суперечності і прогалини в правовому регулюванні, скасовуються неефективні та застарілі норми, що діяли раніше, приходить новий, єдиний зведений акт, виданням якого досягається чіткість і ефективність правового регулювання суспільних відносин. Крім того, систематизація норм дозволяє вчасно виявити прогалини у правовому матеріалі, колізії, суперечності у приписах і визначити шляхи вдосконалення діючого законодавства [14].

Система житлового права представляє певну ієрархію нормативних актів, основу якої становить взаємозв'язана між собою система норм права, що регулюють житлові відносини. Разом з тим недостатня дослідженість, не дивлячись на очевидність вимагає їх структурування в певні групи, які можуть бути представлені таким чином: 1) норми ст. ст. 19, 30, 55 Конституції України, які визначають напрямки розвитку житлового законодавства, а як закон прямої дії забезпечує правові можливості для правового захисту порушених чи оспорюваних прав та законних інтересів громадян на житло. В свою чергу, ЖК України, визначає структуру житлового фонду, житлові права і обов'язки власників та користувачів; форми забезпечення людини жилими приміщеннями та користування ними; 2) публічно-правові норми, що визначають порядок утримання житлового фонду, його експлуатацію, взаємні права і обов'язки суб'єктів житлового права щодо утриманням та управлінням житловим фондом; 3) приватно-правові норми, що закріплюють право власності та інші речові права на житло, підстави виникнення, здійснення та припинення права власності та пов'язаними з ними речові права тощо; 4) норми, що визначають окремий режим спеціалізованого (соціального та службового) житлового фонду; 5) норми, що визначають порядок організації та діяльності житлових, житлово-будівельних кооперативів та товариств співвласників житла; 6) норми, що забезпечують захист житлових прав та законних інтересів суб'єктів житлового права, відповідальність правопорушників за порушення житлового законодавства та особливості вирішення спорів. Особисті немайнові права людини, її життя, житло, здоров'я, її

недоторканість проголошені найвищою соціальною цінністю.

До основних недоліків чинного законодавства слід віднести невизначеність в пріоритетності в прийнятті законодавчих актів, велику кількість змін і доповнень до вже прийнятих законів; нестабільність та внутрішня суперечливість законодавчих актів та окремих норм; правову неврегульованість багатьох суспільних відносин. Житлові відносини в Україні можуть регулюватися системою законодавчих актів, серед яких визначальним має бути ЖК України, який безпосередньо регулює питання користування житлом та інші, пов'язані з наймом житла, користуванням службовими житлом, гуртожитками, житлом житлово-будівельних кооперативів, приватному житловому фонді, забезпеченням схоронності житлового фонду. Звичайно, ЖК України зазнав і постійно зазнає «косметичних» виправлень шляхом внесення до нього змін і доповнень (більше 40, в т.ч. три Рішення Конституційного Суду щодо визнання неконституційними окремих положень), що не можуть адекватно регулювати. На жаль прийнятий Верховною Радою новий ЖК України, 7 липня 2005 року був вотований Президентом України. Якщо втратить чинність ЖК України, в якому детально регулюються права та обов'язки громадян у житловій сфері, умови користування житловими приміщеннями, порядок їх утримання та управління житловим фондом. Наслідком втрати чинності ЖК стане поява прогалин у правовому регулюванні житлових відносин, що може негативно позначиться на рівні захисту житлових прав громадян України.

Відповідно до Закону України «Про дерадянізацію законодавства України», Кабінет Міністрів України протягом одного року мав розробити та винести на розгляд Верховної Ради України. З огляду на це, вважаємо питання втрати чинності ЖК України неправомірним.

Боротьба із ЖК України продовжується. Так, Верховна Рада прийняла у першому читанні законопроект № 12377 «Про основні засади житлової політики», яким пропонується скасувати чинний Житловий кодекс, в якому детально регулюються права та обов'язки громадян у житловій сфері, умови користування житловими приміщеннями, порядок їх утримання та управління житловим фондом. Аналіз проекту закону «Про основні засади житлової політики» дозволяє зробити висновок, що він за своїм змістом не може замінити ЖК України, в якому системно та комплексно регулюються житлові відносини у повному обсязі, а є проектом в якому визначаються політика держави, що полягає у формуванні засад правового регулювання відповідних суспільних відносин, які мають ще деталізуватися як у різних законах, , так і у відповідних підзаконних нормативно-правових актах. За таких умов наслідком втрати чинності ЖК стане поява прогалин у правовому регулюванні житлових відносин (наприклад, щодо використання для тимчасового проживання гуртожитків (ст. ст. 127–132[1]); забезпечення схоронності житлового фонду, його експлуатації та ремонту (ст. ст. 175–188); зникає заборона на надання приміщень у жилих будинках для потреб промислового характеру (ст. 6); скасовуються вимоги, що ставляться до житлових приміщень, зокрема, йдеться про припис ст. 50 ЖК, за яким «особам похилого віку, а за висновком лікувально-профілактичного закладу також відповідним категоріям осіб з інвалідністю і хворих на їх прохання жилі приміщення надаються на нижніх поверхах або в будинках з ліфтами» тощо, що може негативно позначиться на рівні захисту житлових прав громадян України [15]. Вважаємо дискусійним питання втрати чинності ЖК одночасно з прийняттям проекту «Про державну житлову політику». Слід врахувати, що втрата чинності ЖК, містить ознаки порушення

ч. 3 ст. 22 Конституції України щодо недопущення при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод [15].

Житловий кодекс повинен комплексно регулювати відносини, що передбачають: 1) забезпечення громадян жилими приміщеннями соціального житлового фонду і користування ними; 2) регулювати порядок користування жилими приміщеннями в будинках державного та комунального жилого фонду; 3) відносини щодо забезпечення громадян жилими приміщеннями в будинках житлово-будівельних кооперативів (ЖБК) і користування ними; 4) порядок користування жилими приміщеннями в будинках (квартирах) приватного житлового фонду; 5) відносини щодо забезпечення схоронності житлового фонду; 6) засади щодо житла спеціального призначення; 7) засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні, ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту, соціальної захищеності інвалідів в Україні, соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування, захисту бездомних громадян і безпритульних дітей; соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей"; 8) щодо оплати за житло, та житлово-комунальні послуги тощо.

Предметом регулювання ЖК України мають бути всі відносини, що виникають у житловій сфері. Цей комплексний нормативний документ повинен бути актом прямої дії, а кількість статей, що мають відсильний характер, – мінімальною.

Нині постає питання що робити із застарілими нормами в сучасних реаліях, коли нині чинні підзаконні нормативні документи, які були прийняті у розвиток ЖК, зокрема: постанова Ради Міністрів УРСР від 11 грудня 1984 р. «Правила обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов, і надання їм жилих приміщень»; постанова Ради Міністрів Української РСР і Української республіканської ради професійних спілок від 5 червня 1985р. «Про затвердження Правил обліку громадян, які бажають вступити до житлово-будівельного кооперативу»; постанова Ради Міністрів Української РСР від 30 квітня 1985р. «Про затвердження примірного статуту Житлово-будівельного кооперативу»; постанова Ради Міністрів УРСР від 4 лютого 1988р. «Про службові жилі приміщення», постанова Ради Міністрів Української РСР від 3 червня 1986 р. «Про затвердження Примірного положення про гуртожитки» тощо, за умов існування Закону України «Про житловий фонд соціального призначення» які мають співвідноситись. Але їх скасування без удосконалення призведе до правової лакуни.

Нормативні акти прийняті останнім часом прямо втручаються у житлову сферу, без урахування сучасного правового регулювання, особливо в умовах війни з російською федерацією. Тривале неприйняття нового ЖК України призводить до виникнення правової лакуни щодо реалізації прав на житло; правових наслідків незаконного припинення житлових відносин і виселення без надання іншого житла.

Вирішення житлової потреби є однією з найгостріших соціально-економічних проблем в Україні, особливо в умовах війни, знищення житла загарбником, окупація територій. Держава гарантує отримання житла окремим категоріям громадян, які потребують соціального захисту, житло може надаватися безоплатно або за доступну для них плату. Але ж до цього часу не прийнято комплексу нормативних актів, які б визначали порядок забезпечення житлом громадян різних категорій, платно, безоплатно або за доступну плату. При цьому не розмежовано відповідальність держави,

органів місцевого самоврядування, органів місцевої військової адміністрації щодо стану забезпечення, ремонту, відновлення житла, та стандартів, яким має відповідати житло тощо.

З прийняттям ЦК України у 2003 р. закріплено право власності та інші речові права фізичних на юридичних осіб на житло, умови користування житлом на умовах найму, вільний вибір способів реалізації житлових прав громадян на нормах цивільного законодавства та договору, його комерційного використання та інші пов'язані з ним зобов'язальні відносини, предметом регулювання яких є житло. Проте залишається невизначений режим диференціацію умов, яким має відповідати житло, поняття речових прав та їх реалізації, інших соціальних норм та стандартів приватно-правового спрямування.

Розвиток законодавства у житловій сфері передбачає необхідність системного комплексного підходу для визначення сфери державного регулювання державним, комунальним та приватним житловим фондом, врахування його органічного поєднання з ринковими механізмами.

Основними та першочерговими кроками на шляху створення такого нормативно-правового базису мали б стати: 1) неухильне дотримання органами державної влади принципів нормотворчості, зокрема принципу диференціації нормотворчої компетенції, принципів науковості, системності, своєчасності та об'єктивності; 2) у результаті такої нормотворчої діяльності: прийняття оновленого та сучасного ЖК України, яким має бути закріплений весь комплекс основних засади державної житлової політики; скасування Концепції державної житлової політики 1995 р.; приведення у відповідність до оновленого ЖК України інших нормативно-правових актів. Тож проблема закріплення основних засад житлової політики в Україні є доволі актуальною та, поряд із цим, очевидно потребує подальшого ґрунтовного наукового розроблення [16].

Постійні зміни житлового законодавства визначають необхідність кодифікації житлового законодавства України. За запропонованим законопроектом планується в майбутньому розробити Державну стратегію житлової політики, що виникає питання рівня регуляції державної житлової політики та розроблення Державну стратегію житлової політики.

Спрямованість державної житлової політики держави повинна виявлятися у: створенні реальних механізмів, що передбачають можливість отримання житла малозабезпеченими громадянами України, які не мають житла чи мають недостатню кількість житла; законодавчому гарантуванні житлових прав громадянам України; забезпеченні та доступності житла; створенні умов для житлового будівництва особам, що можуть задовольнити свою житлову потребу самостійно, і в подальшому обов'язковим формуванням фондів соціального призначення. В багатьох розвинутих країнах з ринковою економікою житловий фонд є муніципальним та приватним.

Хоча в державі прийнято значну кількість концепцій державної житлової політики, але не одна не була в повній мірі втілена в життя. Міжнародні зобов'язання вимагають забезпечити кожній особі ефективну правову охорону. В багатьох державних житлових програмах та концепцій висловлювалися слушні пропозиції удосконалення житлового законодавства, наприклад, Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2004 р. № 994-р ; Розпорядження Кабінету міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 1406-р «Про схвалення Концепції Державної цільової соціально-економічної програми будівництва (придбання) доступного житла на 2009-2016 роки» та Указ Президента України від 8 листопада 2007 р. №1077/2007 «Про заходи щодо будівництва доступного житла в Україні та поліпшення забезпечення громадян житлом». Закон України

«Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва» закріпив багато важливих положень для подальшого розвитку житла передбачалося потрібно прийняти нові нормативно-правові акти тощо.

Висновки. На нинішньому етапі оновлення житлового законодавства необхідно приведення чинного законодавства до встановлених міжнародних норм та стандартів; забезпечити соціально вразливі верстви населення житлом соціального призначення на правах комерційного найму (оренди житла); створення умов для підвищення рівня доступності житла для тих категорій населення залежно від майнового стану, місця проживання, соціальних ознак; запровадження конкурентного середовища на ринку обслуговування житла; забезпечення державного регулювання на монопольних ринках комунальних послуг; створення фінансових механізмів придбання житла для окремих груп населення створення ефективної моделі управління житловим фондом.

Система нормативних актів, особливо тих, що прийнята ухвалена у проміжках до 1990 р., до 1996 р., та до 2003 р. є застарілою, не відповідає змінам, що відбулися в соціально-економічному розвитку країни, і вимагає нагального приведення його у відповідність із нормативними актами прийнятими після завершення масової приватизації житла, з метою приведення до сучасних реалій суспільного життя.

Розвиток житлового законодавства полягає у встановленні єдиних підходів, принципів та особливостей, різних за своєю правовою природою та призначенням, об'єктів житлового фонду. Потребує закріплення єдиний термінологічний інструментарій шляхом конкретизації об'єктів житлового фонду, не визначених правових понять (моральні засади суспільства, зловживання правом, публічний порядок, принципи тощо), розмежування понять та дефініцій при застосуванні їх у законодавчих актах, встановлення однакових критеріїв, що визначають межі та обмеження здійснення цивільних прав. Ця проблема комплексна і її розв'язання шляхом прийняття нового ЖК України, який визначатиме і механізм його застосування. Розвиток законодавства слід проводити на основі гармонізації законодавства України з практикою ЄСПЛ. Новий ЖК не повинен відтворювати положення чинних законів України, він має визначати специфіку житла, як особливого об'єкту правового регулювання. Новий ЖК має відображати державну житлову політику.

Визначено, що сучасний стан розвитку суспільства потребує змін у житлового законодавства на засадах систематизації житлового законодавства чи законодавчого закріплення державної житлової політики. Зазначено, що не вирішено чітка регламентація системи житлового законодавства, відсутнє однозначне розуміння його подальшого розвитку. Питання регулювання житлових відносин здійснюється не тільки ЖК України, численними законами України та підзаконними правовими актами. Наведені в різних законах України формулювання розкриваються на основі конвергенції приватного і публічного права. На особливий характер житлового права вказувалось ще в радянські часи, які сформували ЖК, виокремивши його від норм інших галузей законодавства. Доводиться, що саме новий ЖК дозволить не тільки зменшити кількість законів та підзаконних нормативних актів, а й упорядкувати нормативні акти, прийняті за роки незалежності України, і розробити нові, які регулюватимуть відносини житлово-правової сфери. Констатується, що приймаються чисельні нормативні акти які не узгоджуються з житловим законодавством (наприклад, Закон України «Про га-

рантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому»), згідно якого майбутній об'єкт нерухомості (не житло) це частина незавершеного будівництва житла, яка тільки після завершення будівництва та введення в експлуатацію стане самостійним об'єктом нерухомого майна, наприклад, квартира, що перебуває на етапі будівництва, але вона вже може бути зареєстрована на праві власності. Визначено, що чинний ЖК України є застарілим, потребує удосконалення відповідно до сучасний реалій. У статті аналізуються шляхи розвитку держави через систематизацію житлового законодавства. Закріплення державної житлової політики на рівні закону потребує додаткового правого визначення особливостей здійснення та форм реалізації житлових прав. Суб'єктні житлові права мають поширюватися наи всіх в тому числі особами, які постраждали від конфлікту, незалежно від їх належності до категорій відповідно до внутрішнього права, ВПО, та інші особи, які постраждали від військової агресії.

Ключові слова: житлові правовідносини, житло, житловий фонд, Житловий кодекс України, житлові права.

Haliantych M. Development of the state through the systematization of housing legislation and the establishment of a state housing policy

The article emphasizes that the current stage of social development in Ukraine necessitates comprehensive changes in housing legislation – either through the systematic codification of housing laws or through the legislative consolidation of a state housing policy. It is noted that the system of housing legislation remains insufficiently regulated, and there is no unified understanding of its future development. Regulation of housing relations is currently carried out not only by the Housing Code of Ukraine but also by numerous laws and subordinate normative acts. The provisions contained in different legislative acts reflect the convergence of private and public law principles. The special nature of housing law was recognized as early as the Soviet period, when the Housing Code was shaped as a distinct legal branch, separated from other areas of legislation. It is argued that the adoption of a new Housing Code would not only reduce the number of legislative and subordinate acts but also streamline and update the regulatory framework developed during Ukraine's independence, while introducing new provisions to effectively govern housing relations. It is observed that a considerable number of legal acts have been adopted which do not align with existing housing legislation – for instance, the Law of Ukraine "On Guaranteeing Real Property Rights to Objects of Immovable Property to Be Constructed in the Future." According to this law, a future real estate object (not yet a dwelling) is considered a part of an unfinished residential construction project, which only after completion and commissioning becomes an independent real estate object, such as an apartment under construction that can already be registered under ownership rights. The study concludes that the current Housing Code of Ukraine is outdated and requires modernization in line with contemporary social and legal realities. The article explores possible directions for the development of the state through the systematization of housing legislation. It is argued that enshrining the state housing policy at the legislative level demands further legal definition of the mechanisms and forms for exercising housing rights. These rights should be guaranteed to all individuals, including those affected by armed conflict, irrespective

of their classification under domestic law – internally displaced persons and others who have suffered as a result of military aggression.

Key words: housing legal relations, housing, housing stock, Housing Code of Ukraine, housing rights.

Література:

1. Дронів Б. М. Взаємовплив приватного і публічного права: сучасна континентально-європейська теорія і практика: монографія. Харків: Право, 2018. 192 с.

2. Правові засади реформування житлового законодавства України в сучасних умовах. Монографія. За ред.: Галянтич М. К. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 298 с.

3. Аврамова О. Є. Теоретичні засади приватно-правового регулювання житлових відносин в Україні: монографія. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 426 с.

4. Галянтич М. К., Заіка Ю. О. Житлова політика в умовах післявоєнної відбудови країни та правові гарантії житлових прав громадян. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану: монографія. За ред.: Журавель В. А., Кузнєцова Н. С., Бандурка О. М. Харків: Право, 2023. С. 857–865.

5. Галянтич М.К. Розвиток доктрини житлового права. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 3: Доктрина приватного права України. Н.С. Кузнєцова, Є.О. Харитонов, Р.А. Майданик та ін.; за заг. ред. Н.С. Кузнєцової. Харків: Право, 2013. С. 642–665.

6. Проект Житлового кодексу України. Голос України. 2001. 7 квітня.

7. Програма реформування і розвитку житлово-комунального господарства на 2002–2005 роки та на період до 2010 року. Схвалено Постановою Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2002р. № 139. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/139-2002-%D0%BF#Text (дата звернення: 10.10.2025).

8. Житловий кодекс України: проект від 05.11.2010. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=36021 (дата звернення: 10.10.2025).

9. Проект Житлового кодексу України розроблено Міністерством розвитку громад та територій України на виконання Указу Президента України від 08.11.2019 № 837/2019 «Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави». URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55543 (дата звернення: 10.10.2025).

10. Загальна декларація прав людини 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 10.10.2025).

11. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН по докладу Третього комітету (A/6546) 2200 (XXI) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 10.10.2025).

12. Державна житлова політика в Україні: сучасний стан та перспективи реформування. К.: Аналітичний центр CEDOS, 2019. 132 с.

13. Юлдашев О. Х. Проблеми вдосконалення державної регуляторної політики в Україні: Монографія. К.: МАУП, 2005. 336 с.

14. Антоненко В. О. Кодифікація як самостійна форма систематизації правових джерел. Форум права. 2009. № 3. С. 35–42. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09avocpd.pdf (дата звернення: 10.10.2025).

15. Висновок на проект Закону України «Про основні засади житлової політики» Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/2858297 (дата звернення: 10.10.2025).

16. Мирошниченко А.В. Інституційно-правове забезпечення основних засад державної житлової політики в Україні. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. Механізми публічного управління. Том 32 (71) № 6 2021. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/6_2021/7.pdf (дата звернення: 10.10.2025).

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 15.09.2025
Дата прийняття статті: 30.09.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 347.77:342.9:65.010.1
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.8

О. Грабильнікова,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
ORCID ID: 0000-0001-5523-6254

О. Лахова,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
ORCID ID: 0000-0001-7192-492X

ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ АДМІНІСТРАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПАТЕНТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: РОЛЬ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ОРГАНІВ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку економіки України питання ефективного адміністративного регулювання патентної діяльності набуває особливої актуальності. Дивись, науково-технічний прогрес та інтеграція до європейського правового простору вимагають від держави створення стабільної та прозорої системи охорони прав інтелектуальної власності. Разом з тим, законодавча база у цій сфері постійно оновлюється, що обумовлено як внутрішніми потребами, так і зобов'язаннями перед міжнародними партнерами [1].

Окрему увагу варто приділити інституційному забезпеченню патентної діяльності. Як бачимо, Кабінет Міністрів України у 2018 році утворив Раду з питань інтелектуальної власності, що покликана координувати державну політику та узгоджувати позиції органів влади у сфері ІВ [2]. Водночас, функціонування Державної патентної бібліотеки як інформаційного центру забезпечує доступ до патентної документації та міжнародних баз даних, що підвищує ефективність дослідницької та інноваційної діяльності [3].

Що стосується інформаційної інфраструктури, вартим уваги є щорічні звіти Національного органу інтелектуальної власності, які відображають реальний стан патентно-інформаційної діяльності. Так, у технічному звіті за 2022 рік відзначено розширення мережі Центрів підтримки технологій та інновацій (TISC) у десяти областях України, що свідчить про прагнення забезпечити ширший доступ до знань навіть в умовах воєнних викликів [8, с. 15–16]. Водночас, сам звіт підкреслює фрагментарність наявних ресурсів і потребу у вдосконаленні системи адміністрування даних [8, с. 27].

З іншого боку, міжнародна спільнота також приділяє значну увагу проблемі розвитку української патентної системи. Наприклад, у доповіді Всесвітньої організації інтелектуальної власності наголошено на необхідності зміцнення інституційної спроможності України та підвищення ефективності використання інноваційного потенціалу [6, с. 3–4]. Це підтверджує, що питання адміністративного регулювання у сфері патентної діяльності має не лише національний, але й глобальний вимір.

 © Грабильнікова О., Лахова О., 2025

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які досліджували проблематику у сфері патентної діяльності та інституційно-правових засад її регулювання, можна виділити таких, як М. Малець, І.І. Хоменко та К.С. Шахбазян, Г.О. Андрощук, О.С. Жихарев, а також інших дослідників, які приділяли увагу питанням удосконалення адміністративних механізмів у сфері інтелектуальної власності. Їхні праці присвячені розвитку національної системи охорони прав інтелектуальної власності, аналізу глобальних тенденцій патентної активності, проблематиці експертної оцінки умов патентоздатності, а також інституційним аспектам трансферу знань між академічним середовищем і промисловістю. Зазначені дослідження становлять вагому теоретичну та практичну основу для подальшого вивчення теми, разом з тим, з огляду на сучасні виклики та законодавчі зміни у сфері захисту прав інтелектуальної власності, потребують оновлення й поглибленого аналізу.

Метою статті є дослідження інституційно-правових засад адміністративного регулювання патентної діяльності в Україні з урахуванням сучасних законодавчих змін, діяльності спеціалізованих органів та ролі інформаційної інфраструктури. Разом з тим ставиться завдання проаналізувати проблемні аспекти функціонування системи охорони прав інтелектуальної власності, визначити місце України у глобальних тенденціях патентної активності, а також окреслити напрями вдосконалення адміністративних механізмів у цій сфері. Окрему увагу приділено вивченню міжнародного досвіду та підтримки, яку отримує Україна, що дозволяє поєднати національні ініціативи з глобальними практиками розвитку інноваційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Розбудова національної системи патентної діяльності в Україні нерозривно пов'язана з формуванням належного законодавчого забезпечення. Законодавча база виступає фундаментом, на якому вибудовуються адміністративні механізми регулювання та функціонування інституцій, що реалізують державну політику у сфері охорони інтелектуальної власності. Центральне місце у цій системі займає Закон України «Про охорону прав на промислові зразки», що визначає ключові принципи та процедури правової охорони промислових зразків [1]. Він закладає підґрунтя для забезпечення балансу між інтересами авторів, правовласників і суспільства, формуючи умови для стимулювання творчої діяльності та розвитку інноваційного середовища.

Разом з тим, варто зазначити, що патентне законодавство України не залишається статичним. Воно постійно оновлюється з метою приведення у відповідність до міжнародних стандартів та вимог угод, стороною яких є Україна. Важливим кроком у цьому напрямі стало ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності» від 20 березня 2023 року № 2974-IX [7]. Як бачимо, ці зміни мають системний характер: вони спрямовані на удосконалення процедур охорони прав, запровадження сучасних механізмів боротьби з порушеннями та адаптацію національної системи до європейського правового простору.

Окрему увагу слід звернути на адміністративний вимір дії законодавчих актів. Саме нормативні норми визначають порядок роботи органів влади, відповідальних за експертизу заявок, ведення реєстрів і забезпечення доступу до офіційної патентної інформації. Без чітких законодавчих правил функціонування інституційних механізмів залишалося б хаотичним, що негативно впливало б на довіру до системи та інвестиційний клімат. У цьому контексті нормативні акти, які формують адміністративну основу регулювання патентної діяльності, виконують роль

своєрідного «каркасу», на який спираються як спеціалізовані органи, так і вся інформаційна інфраструктура.

Таким чином, розвиток правового регулювання у сфері патентної діяльності в Україні є процесом безперервного вдосконалення. Він включає і закріплення базових норм, і оновлення їх відповідно до міжнародних тенденцій. Це забезпечує не лише охорону прав на промислові зразки та винаходи, а й створює необхідні умови для інтеграції України у світовий ринок інтелектуальної власності. Відповідно, сучасна нормативна база виступає передумовою ефективної діяльності спеціалізованих органів, а також гарантією для національних і зарубіжних суб'єктів господарювання, які прагнуть отримати патентний захист на території України.

Адміністративне регулювання у сфері патентної діяльності передбачає створення та функціонування інституцій, які забезпечують практичне виконання законодавчих норм і формування єдиної державної політики у сфері інтелектуальної власності. Як бачимо, важливу роль у цьому процесі відіграють органи виконавчої влади та спеціалізовані структури, уповноважені координувати дії держави, наукових установ і бізнесу. Одним із ключових кроків стало утворення у 2018 році Ради з питань інтелектуальної власності при Кабінеті Міністрів України [2]. Цей консультативно-дорадчий орган покликаний забезпечити взаємодію між державними інституціями та громадськістю, формувати пропозиції щодо удосконалення політики у сфері охорони прав інтелектуальної власності, а також сприяти розв'язанню проблем, що виникають у процесі правозастосування.

Разом з тим, адміністративні механізми регулювання охоплюють не лише дорадчі органи, але й постійно діючі установи, зокрема Національний орган інтелектуальної власності (НОІВ). Його функції полягають у прийомі заявок на винаходи та промислові зразки, проведенні експертизи, внесенні відомостей до державних реєстрів та забезпеченні публічності даних [8, с. 15]. Вартим уваги є й те, що у річних звітах НОІВ відображаються не тільки кількісні показники патентної активності, а й проблемні аспекти роботи системи: недостатня швидкість експертизи, обмеженість фінансування, нерівномірність доступу до патентної інформації в регіонах [8, с. 27]. Таким чином, діяльність НОІВ ілюструє реальне функціонування адміністративних механізмів та показує напрями, які потребують вдосконалення.

Узагальнюючи, можна сказати, що адміністративні механізми реалізації державної політики у сфері патентування – це багаторівнева система, яка включає і дорадчі органи, і постійно діючі установи. Їхня діяльність забезпечує функціонування законодавчо визначених норм, а також створює практичні умови для набуття та реалізації прав на об'єкти інтелектуальної власності. Як наслідок, від ефективності цих механізмів залежить конкурентоспроможність України у глобальному науково-технологічному середовищі.

Система охорони прав інтелектуальної власності в Україні вибудовується на діяльності спеціалізованих органів, які не лише забезпечують практичне застосування законодавства, а й формують інституційні механізми розвитку патентної сфери. Вже у 2002 році було створено Державну патентну бібліотеку, яка стала центральним інформаційним осередком, що акумулює патентні документи та забезпечує доступ до міжнародних баз даних [3]. Її функціонування сприяє не лише поширенню знань серед науковців і винахідників, але й формуванню національної патентної культури.

Разом з тим, у 2018 році Кабінет Міністрів України утворив Раду з питань інтелектуальної власності [2]. Цей дорадчий орган виконує завдання стратегічного рівня – вироблення пропозицій щодо удосконалення держав-

ної політики, координація позицій між органами виконавчої влади та професійною спільнотою. Як бачимо, створення таких органів дозволяє забезпечити інституційний діалог і системне бачення напрямів розвитку патентної діяльності.

Науковці також наголошують, що без діяльності органів інституційного типу неможливо сформувати стійку правову політику у сфері інновацій та інтелектуальної власності. Зокрема, М. Малець відзначає, що адміністративні інституції виступають важливою ланкою між законодавчими нормами й реальними потребами суспільства [4, с. 198–205]. Саме завдяки їм здійснюється адаптація правових рішень до практичних завдань, що стоять перед бізнесом і наукою.

Окрему увагу варто приділити ролі судово-експертних установ у системі спеціалізованих органів. Як підкреслює О.С. Жихарев, саме експертні оцінки здатні надати обґрунтовані відповіді на питання відповідності винаходів критеріям патентоздатності, зокрема промислової придатності [10, с. 116–121]. Це свідчить про те, що спеціалізовані органи охоплюють не лише адміністративну, а й науково-експертну складову системи.

Ефективність адміністративного регулювання патентної діяльності безпосередньо залежить від розвитку інформаційної інфраструктури, яка забезпечує відкритий доступ до патентних ресурсів і створює умови для прозорості процедур охорони прав інтелектуальної власності. Ще у 2002 році Кабінет Міністрів України прийняв постанову про створення Державної патентної бібліотеки [3]. Її функціонування стало важливим кроком у формуванні національної системи патентно-інформаційного забезпечення, адже бібліотека акумулює фонди патентної документації, надає можливість користувачам здійснювати пошук серед міжнародних баз даних і виконує просвітницьку функцію у сфері інтелектуальної власності.

Разом з тим, сучасні умови вимагають цифровізації інформаційних ресурсів та розширення спектра сервісів. Як свідчить щорічний технічний звіт НОІВ за 2022 рік, значна увага приділяється розвитку електронних реєстрів, функціонуванню Спеціальної інформаційної системи та регулярному виданню бюлетеня «Промислова власність» [8, с. 1–3]. У цьому ж звіті зазначено й про розбудову мережі Центрів підтримки технологій та інновацій (TISC), які покликані наблизити патентну інформацію до регіональних користувачів і підвищити рівень патентної культури в Україні [8, с. 13–14].

Що стосується міжнародного контексту, вартим уваги є аналітичні дослідження глобальних тенденцій у сфері патентної активності. Так, Г.О. Андрощук підкреслює, що формування сучасного патентного ландшафту неможливе без використання патентної аналітики та створення баз даних, які інтегруються з міжнародними системами [9, с. 14–15]. Як бачимо, ці зауваги напряму корелюють з потребою України вдосконалювати власну інформаційну інфраструктуру та включатися у світові процеси обміну даними.

Розвиток української системи охорони прав інтелектуальної власності відбувається не лише під впливом внутрішніх адміністративних реформ, а й у тісному взаємозв'язку з міжнародними інтеграційними процесами. Важливим чинником є співпраця з Всесвітньою організацією інтелектуальної власності, яка здійснює системну підтримку України у напрямі вдосконалення законодавчої та інституційної бази. У доповіді WIPO за 2025 рік наголошено на наданні технічної допомоги, підготовці фахівців, розвитку інфраструктури та забезпеченні політичної підтримки реформ [6, с. 4–5, 27–30]. Це свідчить про те, що міжнародна спільнота розглядає інтелектуальну власність як один із ключових факторів інтеграції України до світового ринку інновацій.

Разом з тим, міжнародний досвід трансферу знань має безпосереднє значення для України. Як зазначають І.І. Хоменко та К.С. Шахбазян, ефективність співпраці між науковими установами й промисловістю залежить від розвинених адміністративних та правових механізмів, які у країнах ЄС та США вже давно функціонують [5, с. 38–39]. Для України адаптація цих механізмів є важливою передумовою інтеграції у міжнародний простір обміну знаннями та технологіями.

Окрему увагу варто звернути на законодавчі зміни, спрямовані на гармонізацію національної системи охорони інтелектуальної власності з європейськими стандартами. Так, Закон України від 20 березня 2023 року № 2974-IX передбачив низку нововведень, які підсилюють захист прав правовласників і водночас роблять адміністративні процедури більш прозорими та ефективними [7]. Ці зміни мають подвійний ефект: вони підвищують рівень довіри на внутрішньому ринку та створюють умови для інтеграції України до європейської інноваційної спільноти.

Висновки. В останні роки спостерігається поступове формування цілісної системи управління у сфері інтелектуальної власності, яка враховує як національні інтереси, так і міжнародні зобов'язання. Важливе значення мають інституційні механізми, що забезпечують координацію між державними структурами, бізнесом і науковою спільнотою, а також створюють умови для прозорості й передбачуваності патентних процедур.

Разом з тим, подальший розвиток цієї системи вимагає концентрації зусиль на модернізації адміністративних інструментів, цифровізації патентно-інформаційних ресурсів та посиленні експертної й аналітичної складової. Таким чином, ефективне поєднання внутрішніх реформ і зовнішньої підтримки є запорукою підвищення конкурентоспроможності України на глобальному ринку інновацій та забезпечення належного захисту прав вітчизняних винахідників.

У статті здійснено комплексний аналіз інституційно-правових засад адміністративного регулювання патентної діяльності в Україні з урахуванням сучасних викликів та міжнародних тенденцій у сфері охорони прав інтелектуальної власності. Особливу увагу приділено нормативно-правовим актам, що визначають порядок набуття, реалізації та захисту прав на об'єкти промислової власності, а також інституційним механізмам, які забезпечують ефективність їх практичного застосування. Розкрито значення спеціалізованих органів державної влади та консультативних рад, зокрема Ради з питань інтелектуальної власності та Національного органу інтелектуальної власності, у формуванні єдиної політики в сфері патентування. Окремо висвітлено роль Державної патентної бібліотеки як елементу національної інформаційної інфраструктури, що сприяє поширенню знань, підвищенню рівня патентної культури та науково-технічного розвитку держави. У роботі наголошено на важливості адміністративних механізмів координації між науковими установами, бізнесом і державою для стимулювання інноваційної діяльності та забезпечення конкурентоспроможності України на світовому ринку. Враховано міжнародний досвід та підтримку України з боку Всесвітньої організації інтелектуальної власності, що дозволяє поєднувати національні ініціативи з глобальними тенденціями розвитку. У статті визначено проблемні аспекти взаємодії інституційної та інформаційної складової патентної системи, серед яких – недостатня ефективність правозастосовної практики, фрагментарність інформаційних ре-

сурсів та потреба у вдосконаленні механізмів адміністративного нагляду. За результатами дослідження запропоновано напрями удосконалення системи адміністративного регулювання патентної діяльності шляхом модернізації інституційних структур, цифровізації патентної інформації та посилення міжнародного співробітництва. У результаті, впровадження запропонованих заходів сприятиме створенню ефективної, прозорої та інтегрованої патентної системи, здатної забезпечити захист інтелектуальної власності та сприяти розвитку інноваційної економіки України на міжнародній арені.

Ключові слова: патентна діяльність; адміністративне регулювання; інтелектуальна власність; спеціалізовані органи; інформаційна інфраструктура; законодавство; інновації; міжнародне співробітництво.

Hrabylnikova O., Lahova O. Institutional and legal principles of administrative regulation of patent activities in Ukraine: the role of specialized bodies and information infrastructure

The article provides a comprehensive analysis of the institutional and legal foundations of administrative regulation of patent activity in Ukraine, taking into account current challenges and international trends in the field of intellectual property protection. Particular attention is paid to the legal framework governing the acquisition, exercise, and protection of rights to industrial property objects, as well as to the institutional mechanisms ensuring the effectiveness of their practical implementation. The importance of specialized state authorities and advisory councils, in particular the Intellectual Property Council and the National Intellectual Property Authority, in shaping a unified patent policy is revealed. The role of the State Patent Library as an element of the national information infrastructure, which contributes to the dissemination of knowledge, the development of patent culture, and the scientific and technological advancement of the state, is highlighted. The study emphasizes the significance of administrative coordination mechanisms between research institutions, business, and the state in stimulating innovative activity and ensuring Ukraine's competitiveness in the global market. It also takes into account the international experience and the support provided to Ukraine by the World Intellectual Property Organization, which enables the combination of national initiatives with global development trends. The article identifies problematic aspects of the interaction between the institutional and information components of the patent system, including the insufficient effectiveness of law enforcement practice, the fragmentation of information resources, and the need to improve mechanisms of administrative oversight. Based on the research findings, directions for improving the system of administrative regulation of patent activity are proposed, including the modernization of institutional structures, digitalization of patent information, and strengthening of international cooperation. As a result, the implementation of the proposed measures will contribute to the creation of an efficient, transparent, and integrated patent system capable of ensuring the protection of intellectual property and fostering the development of Ukraine's innovative economy on the international stage.

Key words: patent activity; administrative regulation; intellectual property; specialized bodies; information infrastructure; legislation; innovation; international cooperation.

Література:

1. Закон України «Про охорону прав на промислові зразки». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/368812#Text. (дата звернення: 03.10.2025).

2. Кабінет Міністрів України. Про утворення Ради з питань інтелектуальної власності: постанова від 07.02.2018 № 90 (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90-2018-%D0%BF#Text. (дата звернення: 02.10.2025).

3. Кабінет Міністрів України. Про утворення Державної патентної бібліотеки: постанова від 19.08.2002 № 1215. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1215-2002-%D0%BF#Text. (дата звернення: 05.10.2025).

4. Малець М. Правова політика у сфері інновацій та інтелектуальної власності. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки, 2020, № 2, с. 198–205. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2020/dec/22815/31.pdf. (дата звернення: 10.10.2025).

5. Khomenko I.I., Shakhbazian K.S. Improvement of regulatory and institutional framework of academia-industry knowledge transfer: experience of Ukraine, EU and USA. Наука, технології, інновації, 2017, № 2, с. 36–44. URL: https://nti.ukrintei.ua/wp-content/uploads/2018/05/2017-2_stat5_UA_povn.pdf.(дата звернення: 09.10.2025).

6. World Intellectual Property Organization. Report on the Assistance and Support for Ukraine's Innovation and Creativity Sector and Intellectual Property System (Document A/66/8). Geneva: WIPO, 2025. URL: https://www.wipo.int/edocs/mdocs/govbody/en/a_66/a_66_8.pdf. (дата звернення: 13.10.2025).

7. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності» від 20.03.2023 № 2974-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2974-IX#Text. (дата звернення: 11.10.2025).

8. Щорічний технічний звіт про патентно-інформаційну діяльність. Національний орган інтелектуальної власності. (2022). URL: https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2025/01/RTZ_PID-2022-ua-web.pdf. (дата звернення: 15.10.2025).

9. Андрощук Г.О. Аналіз світової винахідницької та патентної активності 2021 року (глобальний патентний ландшафт). Створення, охорона, захист і комерціалізація об'єктів права інтелектуальної власності: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції (26.04.2022, м. Київ) [Збірник тез]. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022. С. 10–19. URL: https://km.kpi.ua/wp-content/uploads/Збірник-ІВ-2022.pdf. (дата звернення: 09.10.2025).

10. Жихарев О.С. Судові експертизи у сфері інтелектуальної власності, які вирішують питання відповідності винаходу (корисної моделі) умові патентоздатності «промислова придатність». Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, IT та Інтернет права: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (29.09.2022, м. Львів) [Збірник тез]. Львів: НУ «Львівська політехніка», 2022. С. 116–121. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/Zbirnyk.pdf. (дата звернення: 05.10.2025).

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 18.09.2025
Дата прийняття статті: 10.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.9

С. Деледивка,
доктор філософії в галузі права, докторант
ПВЗН «Європейський університет»
ORCID ID: 0009-0009-6597-1856

ІСТОТНА ЗМІНА ОБСТАВИН ТА НЕПЕРЕБОРНА СИЛА: ОЗНАКИ РОЗМЕЖУВАННЯ І ПРОГАЛИНИ РЕГУЛЮВАННЯ

Постановка проблеми. Чинне цивільне законодавство передбачає можливості, підстави і наслідки для зміни та розірвання договору. В науці цивільного права також є достатня кількість публікацій, що присвячені зміні та розірванню договору і як інституту цивільного права, і як способу захисту прав. Також в доктрині існує принципова єдність думок щодо розмежування істотної зміни обставин, при якій наявні ускладнення та невигідність виконання договору, а також обставин непереборної сили, при якій наявна об'єктивна неможливість виконання договірного зобов'язання.

Однак ні наука цивільного права, ні практика не приділяють достатньої уваги правовим наслідкам такої об'єктивної неможливості виконання зобов'язань, а також подальшій долі зобов'язання, яке не може бути виконане з об'єктивних причин та без наявності порушень договору з боку його сторін. Зазначене зумовлює необхідність проведення теоретичних досліджень в цій царині цивільно-правових відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміні і розірванню договору, як способу захисту прав, в тому числі за істотної зміни обставин, приділялась увага такими авторами як Бобошко О.О. Боднар Т.В., Возняковська К.А., Кот О.О., Крат В.І., Примак В.Д., Чабан О.М., Ярема А.Г. та іншими дослідниками. В роботах деяких із зазначених авторів доволі чітко і однозначно проводиться розмежування інститутів істотної зміни обставин та непереборної сили. Однак у відповідних теоретичних та прикладних дослідженнях доволі мало уваги приділяється наслідкам настання непереборних обставин, особливо в частині правової долі зобов'язання, яке не може бути виконане без вини сторін відповідного договору. Актуальність та необхідність відповідних досліджень додатково обумовлюється і повномасштабним вторгненням, в умовах якого наша держава перебуває вже четвертий рік та яке в більшості випадків є причиною об'єктивної неможливості виконання цивільно-правових зобов'язань та виникнення обставин непереборної сили або, за іншої термінологією, форс-мажору.

Метою даної статті є визначення ознак істотної зміни обставин та форс-мажору, розмежування відповідних правових ситуацій, визначення наслідків відповідно утруднення та об'єктивної неможливості виконання договірних зобов'язань, а також формулювання висновків і пропозицій для оптимізації законодавчого регулювання.

Виклад основного матеріалу. Зміна та розірвання договору у зв'язку із істотною зміною обставин стала новелою із прийняттям чинного Цивільного кодексу України [13], до 2004 року у цивільному законодав-

© Деледивка С., 2025

стві подібний інститут був відсутній. Аналізуючи ці нововведення з позицій 2005 року Т.В. Боднар порівнювала їх із зарубіжними аналогами, зазначаючи, що прийняте у першій половині минулого століття законодавство ряду європейських держав передбачало зміну судом договірних зобов'язань на прохання заінтересованої сторони у разі різких змін стану економіки (Франція), виключних обставин, які не можна передбачити (Італія). У цей же час положення про «відпадання мети або результату договору», «неможливість здійснення підприємництва» дістали значного поширення в англійському праві і праві США [3, с. 157]. Подібні до західного права інструменти, що певним чином заперечували принцип pacta sunt servanda, або принцип незмінності і обов'язковості договору, з 2004 року були впроваджені в правове поле України.

Відповідно до ч. 2 ст. 652 ЦК України, розірвання або зміна договору можуть мати місце за наявності одночасно таких умов: 1) в момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане; 2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися; 3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору; 4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не випливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона.

Використання законодавцем конструкцій на кшалт «сторони виходили з того», «при всій турботливості та обачності», «співвідношення майнових інтересів сторін» та інші призводить до занадто широкого обсягу дискреції при розгляді відповідних судових спорів, а також до певної неоднозначності судової практики. Однак зміст цитованих норм цивільного закону дозволяє зробити очевидний висновок, що зміна або розірвання договору із зазначених підстав не мають своєю причною порушення договірного зобов'язання його сторонами. Методологічно важливим в цьому аспекті є висновок Т.В. Боднар, що особливість зміни та розірвання договору за істотною зміною обставин полягає в тому, що захищається не порушене право сторони, а її майновий інтерес, що виявився порушеним не контрагентом, а внаслідок настання *зовнішніх* обставин [2, с. 117].

О.О. Кот зазначає, що цей спосіб захисту може застосовуватись тільки для досягнення особливої мети, а саме – для відновлення балансу інтересів сторін договору, істотно порушеного внаслідок непередбачуваної зміни обставин, що не залежать від волі сторін [7, с. 348]. О.О. Бобошко відзначає, що відповідний інститут спрямований на збереження вигідності правочину, підтримання договірної рівноваги і балансу інтересів сторін договору, виконує корегувальну функцію в умовах екстрених та надзвичайних змін. Основними ознаками істотно змінених обставин є непередбаченість їх виникнення після укладання договору, суттєвість і надзвичайність, невідворотність, відсутність вини сторін договору [1, с. 178].

Аналіз цитованих наукових джерел та відповідних норм цивільного закону дозволяє виокремити ознаки, які є одночасно підставами застосування такого способу захисту прав, як зміна або розірвання договору у зв'язку із істотною зміною обставин: зовнішність та незалежність таких обставин від сторін договору; непередбаченість; їх виникнення після укладання договору; суттєвість і надзвичайність; невідворотність; відсутність вини сторін договору; спрямованість на відновлення балансу інтересів сторін договору та підтримання договірної рівноваги; виконання корегувальної функції в умовах екстрених та надзвичайних змін. Методологічно важливим на пе-

реконання автора є висновок, який буде розвинутий в подальшому, що істотна зміна обставин не пов'язана з *неможливістю* виконання договору, а порушує договірний баланс інтересів сторін та призводить до подальшої невигідності або ускладнень виконання договору для однієї із сторін.

Інститут зміни і розірвання договору у зв'язку із істотною зміною обставин хоча і містить багато оціночних та неоднозначних категорій, проте встановлює можливість корегування відповідних договірних зв'язків для захисту прав сторін, визначає наслідки зміни або розірвання договору, перш за все в частині необхідності справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених ними у зв'язку з виконанням цього договору. Вище вже зазначалось, що істотна зміна обставин *не пов'язана* з *неможливістю* виконання договору, а лише порушує договірний баланс інтересів сторін та призводить до подальшої невигідності або ускладненості виконання договору для однієї із них. Однак в практичних ситуаціях, особливо пов'язаних із сучасним станом нашої держави, дуже часто виникають обставини, пов'язані із *об'єктивною неможливістю виконання* договірних зобов'язань. На відміну від істотної зміни обставин, фактичні ситуації об'єктивної неможливості виконання зобов'язань, що мають назву непереборної сили або форс-мажору, не знайшли свого адекватного законодавчого врегулювання, що за сучасного стану справ виглядає дещо парадоксальним.

Загалом можна зазначити, що і теорія, і судова практика одностайні в розмежуванні кваліфікуючих ознак непереборної сили та істотної зміни обставин. Так, як вже неодноразово зазначалось вище, для першої характерна *абсолютна неможливість* виконання зобов'язання, незалежно від суб'єктивних чинників, тоді як друга передбачає врахування індивідуальних характеристик відповідних обставин із одночасним *утрудненням виконання* зобов'язання. Схожої думки дотримуються В. Примак [11, с. 47], В. Гончаренко [5, с. 103], В. Крат [8, с. 202], О. Бобошко [1, с. 179] та інші науковці.

КГС ВС в постанові від 16 серпня 2023 року у справі № 910/17639/21 навів розмежування цих інститутів зазначивши, що на відміну від форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), які роблять неможливим виконання зобов'язання в принципі, істотна зміна обставин є оціночною категорією, яка полягає у розвитку договірного зобов'язання таким чином, що виконання зобов'язання для однієї зі сторін договору стає більш обтяженим, ускладненим, наприклад, у силу збільшення для сторони вартості виконуваного або зменшення цінності отримуваного стороною виконання, чим суттєво змінюється рівновага договірних стосунків, призводячи до неможливості виконання зобов'язання [10].

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що там де виконання договірного зобов'язання не є об'єктивно неможливим, але є тільки ускладненим, законодавець встановлює можливість зміни або розірвання договору, визначає наслідки відповідної зміни або розірвання. І навпаки, за ситуації непереборної сили або форс-мажору, тобто абсолютної неможливості виконання зобов'язань, законодавство містить істотну прогалину віддаючи регулювання відповідних відносин на розсуд сторін договору. За сучасного турбулентного економічного стану в нашій державі таке законодавче регулювання очевидно не можна вважати оптимальним.

Стаття 617 ЦК України звільняє від відповідальності, саме від відповідальності, а не від виконання самого зобов'язання у випадку, якщо порушення сталося внаслідок непереборної сили, не надаючи визначення самої непереборної сили. Частина друга ст. 14 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» визначає форс-мажорні обставини

(обставини непереборної сили) як надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливлюють виконання зобов'язань, передбачених умовами договору [12], однак не передбачає ні наслідків такого стану, ні процедури дій сторін при наявності зазначених обставин. Інші норми чинного законодавства лише фрагментарно регулюють відповідні питання.

Так, ст. 668 ЦК України визначає ризик випадкового пошкодження або знищення товару у відносинах купівлі-продажу, згідно якої такі ризики переходять до покупця з моменту передання йому товару, якщо інше не встановлено договором або законом; ст. 772 ЦК України врегульовує такі ризики у відносинах найму, зокрема наймач, який затримав повернення речі наймодавцеві, несе ризик її випадкового знищення або випадкового пошкодження; ст. 842 ЦК України – у підрядних відносинах, згідно якої ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження матеріалу до настання строку здачі підрядником визначеної договором підряду роботи несе сторона, яка надала матеріал, а після настання цього строку - сторона, яка пропустила строк. У всіх випадках такі ризики покладаються на власника або на сторону, яка прострочила виконання відповідного договірного зобов'язання. Однак договірна і, власне, життєва практика далеко не обмежується зазначеними ситуаціями.

Верховний Суд опублікував Дайджест судової практики ВС щодо застосування форс-мажорних обставин як підстави для звільнення від відповідальності за порушення зобов'язань за рішеннями, внесеними до ЄДРСР з 2018 року до травня 2025 року [6]. Різноманітність та величезна кількість спірних ситуацій в огляді Верховного Суду ускладнює вироблення певних узагальнень, однак є певні виключення. Так, предметом розгляду судів були фактичні ситуації щодо відсутності преюдиційності загального листа ТПП України від 28.02.2022 року [9] про форс-мажорні обставини, пов'язані із повномасштабним вторгненням; необхідності розгляду сертифікатів та висновків ТПП разом з іншими доказами та обставинами у справі; недотримання процедури повідомлення про форс-мажорні обставини; відсутність форс-мажорних обставин як таких; можливості звільнення сторони, що діяла під впливом форс-мажорних обставин від відповідальності чи відсутності такої можливості тощо.

Однак здійснений огляд і аналіз декількох сотень судових рішень за майже восьмирічний період не містить ситуації визначення правової долі зобов'язання, яке залишилось невиконаним за обставин форс-мажору (непереборної сили) за відсутності вини сторін. Як було вказано вище, і як безпосередньо випливає з норм чинного цивільного законодавства, за вказаних обставин сторона звільняється виключно від відповідальності за невиконання договірного зобов'язання, однак якими є подальші дії щодо самого зобов'язання, на це ні законодавство, ні судова практика відповіді не дає.

Загальна і дуже лаконічна норма ст. 607 ЦК України встановлює, що зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає. Цим по суті законодавче регулювання правових наслідків всіх можливих ситуацій непереборної сили або форс-мажорних обставин і вичерпується. Однак таке регулювання може бути достатнім для меншості всіх практичних ситуацій, зокрема коли після укладання договору сторони не розпочали його виконання. В такій ситуації дійсно двосторонні зобов'язання підлягають припиненню без будь-яких інших правових наслідків. В більшості випадків динаміка договірних відносин розвивається таким чином, що форс-мажорні обставини виникають на стадії повного виконання зобов'язань однією із сторін, або часткового виконання таких зобов'язань обома сторонами.

За ситуації повного виконання зустрічного зобов'язання однією стороною, ця сторона може вимагати в судовому порядку визнання припиненими відповідних зобов'язань з вимогою повернення безпідставно отриманого майна іншої стороною в силу ст. 1212 ЦК України. Однак таке повернення можливе, якщо цей наданий зустрічний еквівалент зобов'язання зберігся у іншої сторони, іншими словами є наявним об'єктивно і може бути повернутий стороні, що здійснила надання. Але і такі ситуації мають місце не завжди і як показує практика таке майнове надання подекуди є неможливим за об'єктивних, в тому числі надзвичайних обставин. За такого стану справ іншого варіанту правозастосування, ніж застосування аналогії закону в частині справедливого розподілу між сторонами понесених витрат в принципі не існує. Чинне законодавство наразі не врегульовує правові наслідки зазначених практичних ситуацій, а делегує вирішення всіх цих проблемних питань сторонам договору. Однак делегування зазначеного регулювання безпосередньо сторонам договору не може вирішити наявну проблему.

За оптимального договірного регулювання обставин форс-мажору (непереборної сили), сторони в укладеному договорі мають передбачити процедуру і строк повідомлення про виникнення форс-мажору (непереборної сили), а також правові наслідки відсутності такого повідомлення, форму і суб'єктів засвідчення таких обставин, подальші дії сторін за відповідної ситуації, можливість зміни договірних зобов'язань або розірвання договору за продовження вказаних обставин, правові та економічні наслідки розірвання договору та багато інших взаємних прав і обов'язків. Однак такий набір договірних інструментів зустрічається крайнє рідко, крім того, за нашим переконанням, залишати врегулювання такої складної ситуації на розсуд сторін договору, тим більше за сучасних умов господарювання в Україні, є помилкою законодавця.

Як справедливо зазначає К.А. Возняковська, форс-мажорні обставини відіграють ключову роль в умовах кризових ситуацій, які створюють непереборні перешкоди для виконання зобов'язань сторонами. У таких умовах форс-мажор не тільки забезпечує захист сторін, а і сприяє стабілізації правового порядку, дозволяючи мінімізувати ризики для бізнесу і громадян [4, с. 15]. Для досягнення зазначеної мети, особливо щодо захисту прав сторін, стабілізації правового порядку, мінімізації ризиків для бізнесу і громадян, законодавство повинно містити не тільки визначення форс-мажору (непереборної сили) та форми і порядку його засвідчення, а і визначати процедуру дій сторін за наявності зазначених обставин, правову долю невиконаного зобов'язання за відсутності порушень договірних умов, можливість і підстави зміни або розірвання договору та правові наслідки такої зміни або розірвання, в тому числі шляхом справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених у зв'язку з виконанням цього договору.

Наявність відповідного регулювання щодо зобов'язань, де виконання утруднене, з одночасною відсутністю регулювання при об'єктивній неможливості виконання є проявом недосконалої законодавчої політики. Особливо це актуально в умовах воєнного стану та подальшого відновлення економіки, держави і суспільства в післявоєнний період.

Проведене дослідження дозволяє зробити ряд наступних **висновків.**

Ознаками, які є одночасно підставами застосування такого способу захисту прав як зміна або розірвання договору у зв'язку із істотною зміною обставин є: зовнішність та незалежність таких обставин від сторін договору, а також їх непередбаченість; їх виникнення після укладання договору; суттєвість і надзвичайність; невідворотність; відсутність вини сторін до-

говору; спрямованість на відновлення балансу інтересів сторін договору та підтримання договірної рівноваги; виконання корегувальної функції в умовах екстрених та надзвичайних змін. Більшість із цих ознак притаманні і обставинам непереборної сили. Істотна зміна обставин не пов'язана з *неможливістю* виконання договору, а порушує договірний баланс інтересів сторін та призводить до подальшої *невигідності або ускладнень* виконання договору для однієї із сторін.

Теорія і судова практика одностайні в розмежуванні кваліфікуючих ознак непереборної сили та істотної зміни обставин. Так, для першої характерна *абсолютна неможливість* виконання зобов'язання, незалежно від суб'єктивних чинників, тоді як друга передбачає врахування індивідуальних характеристик відповідних обставин із одночасним *утрудненням виконання* зобов'язання.

Лаконічність законодавчого правила ст. 607 ЦК України про припинення договірних зобов'язань неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає далеко не вичерпує всіх можливих ситуацій обставин непереборної сили або за іншою термінологією форс-мажору. Це правило застосовне виключно коли після укладання договору сторони не розпочали його виконання.

За ситуації повного виконання зустрічного зобов'язання однією стороною та об'єктивної наявності такого зустрічного надання у іншої сторони, перша сторона може вимагати в судовому порядку визнання припиненими відповідних зобов'язань з вимогою повернення безпідставно отриманого майна іншої стороною в силу ст. 1212 ЦК України. У випадках відсутності такого зустрічного надання у іншої сторони за об'єктивних, в тому числі надзвичайних обставин, можливе застосування аналогії закону в частині справедливого розподілу між сторонами понесених витрат. Однак вирішення зазначеної проблеми лежить виключно в площині законодавчого регулювання.

За наявності непереборної сили або форс-мажору, тобто абсолютної неможливості виконання зобов'язань, законодавство містить істотну прогалину, віддаючи регулювання відповідних відносин на розсуд сторін договору. За сучасного економічного стану в нашій державі таке законодавче регулювання очевидно не можна вважати оптимальним. Для захисту прав сторін, стабілізації правового порядку, мінімізації ризиків для бізнесу і громадян, законодавство повинно містити не тільки визначення форс-мажору (непереборної сили) та форми і порядку його засвідчення, а і визначати процедуру дій сторін за наявності зазначених обставин, правову долю невиконаного зобов'язання за відсутності порушень договірних умов, можливість і підстави зміни або розірвання договору та правові наслідки такої зміни або розірвання, в тому числі шляхом справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених у зв'язку з виконанням цього договору.

У статті проводиться аналіз таких доволі схожих цивільно-правових явищ, як істотна зміна обставин, що є підставою для зміни або розірвання договору та непереборної сили, або за іншої термінології, форс-мажору. Маючи між собою певну схожість, а саме наявність зовнішніх перешкод для динаміки цивільно-правових зобов'язань, ці інститути мають суттєву відмінність.

Формулюється висновок, що ознаками застосування такого способу захисту прав як зміна або розірвання договору у зв'язку із істотною зміною обставин є: зовнішність та незалежність таких обставин від сторін договору, а також їх непередбаченість; їх виникнення після укладання договору; суттєвість і надзвичайність;

невідворотність; відсутність вини сторін договору; спрямованість на відновлення балансу інтересів сторін договору та підтримання договірної рівноваги; виконання корегувальної функції в умовах екстрених та надзвичайних змін.

У статті також констатується, що істотно змінені обставини не унеможливлюють, але суттєво ускладнюють або роблять невигідним для однієї із сторін подальше виконання зобов'язань, з чим законодавець пов'язує можливість зміни або розірвання договору. Разом з тим, обставини непереборної сили призводять до об'єктивної неможливості подальшого виконання зобов'язань.

Звертається особлива увага, що в ситуації ускладнень або невигідності подальшого виконання зобов'язань, тобто за істотної зміни обставин, законодавець допускає зміну або розірвання договору, визначаючи наслідки такого припинення зобов'язань. На противагу цьому при об'єктивній неможливості виконання зобов'язань без вини сторін, зокрема при наявності обставин форс-мажору або непереборної сили, законодавство містить істотну прогалину, що не може бути прийнятним для нинішньої соціально-економічної ситуації в державі.

В підсумку у статті стверджується, що законодавство повинно містити не тільки визначення форс-мажору (непереборної сили) та форми і порядку його засвідчення, а має визначати процедуру дій сторін за наявності зазначених обставин, правову долю невиконаного зобов'язання за відсутності порушень договірних умов, можливість і підстави зміни або розірвання договору та правові наслідки такої зміни або розірвання, в тому числі шляхом справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених у зв'язку з виконанням цього договору.

Ключові слова: зміна та розірвання договору, істотна зміна обставин, непереборна сила, форс-мажор.

Deledyvka S. Material change of circumstances and force majeure: distinguishing features and regulatory gaps

The article analyzes two closely related civil law phenomena: a material change of circumstances (as grounds for contract modification or termination) and force majeure. While both involve external obstacles affecting the performance of civil-law obligations, they differ substantially in legal nature and consequences.

The author concludes that the conditions for invoking the remedy of modifying or terminating a contract due to a material change of circumstances include the following: the external and independent nature of the circumstances; their unforeseeability; occurrence after the contract was concluded; substantial and extraordinary character; inevitability; absence of fault by the parties; the goal of restoring the balance of interests between the contracting parties; and the corrective function in times of emergency or extreme change.

The article further notes that materially changed circumstances do not render performance impossible but significantly complicate or disadvantage it for one of the parties. In contrast, force majeure events objectively prevent further performance of the obligation. Special attention is drawn to the legal distinction: in cases of hardship (i.e., material change of circumstances), the law permits contract modification or termination and prescribes the legal consequences of such termination. However, in cases of objective impossibility of performance without fault (e.g., due to force majeure), there exists a substantial legislative gap. This gap is deemed unacceptable under the current socio-economic conditions in the country.

In conclusion, the article argues that legislation should not merely define force majeure and the procedure for its certification. It must also regulate the actions of parties in the event of such circumstances, clarify the legal status of unfulfilled obligations in the absence of contractual breach, provide criteria and procedures for contract modification or termination, and determine the legal consequences thereof – including fair allocation of expenses incurred in connection with the performance of the contract.

Key words: contract modification and termination, material change of circumstances, force majeure, hardship.

Література:

1. Бобошко О.О. Зміна або розірвання договору у зв'язку із істотною зміною обставин: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Одеса, 2019. 195 с.

2. Боднар Т.В. Деякі проблеми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. Університетські наукові записки. 2007. № 2. С. 113–118.

3. Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань в цивільному праві. Монографія. К.: Юрінком Інтер, 2005. 272 с.

4. Возняковська К.А. Форс-мажор як виклик стабільності: правова природа, судова практика і влив на динаміку цивільних і господарських відносин. Часопис цивілістики. № 55. С. 15–19.

5. Гончаренко В. Зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин. Юридичний вісник. 2020. № 2. С. 100–107.

6. Дайджест судової практики ВС щодо застосування форс-мажорних обставин як підстави для звільнення від відповідальності за порушення зобов'язань за рішеннями, внесеними до ЄДРСР, з 2018 року до травня 2025 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/info_anons_daidgest_oglyad/1902107/ (дата звернення: 04.11.2025).

7. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики. Монографія. – К.: Алерта, 2017. – 494 с.

8. Крат В.І. Трохи про приватне право в судовій практиці 2022. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Glossema_2022.pdf (дата звернення - 31.10.2025).

9. Лист ТПП України від 28.02.2022 року. URL: https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf (дата звернення - 10.11.2025).

10. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 16 серпня 2023 року. Справа № 910/17639/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113335881 (дата звернення – 04.11.2025).

11. Примак В.Д. Розірвання договору як спосіб цивільно-правового захисту в кризових умовах. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 5. С. 43-48.

12. Про торгово-промислові палати в Україні. Закон України від 2 грудня 1997 року № 671/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення - 04.11.2025).

13. Цивільний кодекс України : Закон України від 13 берез. 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 30.04.2025).

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 19.09.2025
Дата прийняття статті: 05.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 364.4:614.2
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.10

О. Заря,
адвокат
ORCID ID: 0009-0006-2522-5136

ВИДИ РЕАБІЛІТАЦІЇ В СИСТЕМІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Вступ. Реабілітація є одним із ключових напрямів державної політики у сфері охорони здоров'я та соціального захисту населення, оскільки забезпечує відновлення здоров'я, функціональних можливостей та соціальної активності осіб, які зазнали травм, перенесли захворювання або мають стійкі порушення функцій організму. Конституція України гарантує право на соціальний захист для громадян у разі втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття та в старості (ст. 46) [1]. Сучасні виклики, пов'язані зі зростанням чисельності людей, які потребують реабілітаційних послуг унаслідок хронічних захворювань, вікових змін, виробничих травм та наслідків збройної агресії проти України, актуалізують питання підвищення ефективності системи реабілітації.

Прийняття законів України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» [3] та «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» [2] стало важливим кроком у формуванні сучасної моделі реабілітації, орієнтованої на мультидисциплінарність, доступність та комплексність. Ці нормативно-правові акти визначили правові, організаційні та методичні засади реабілітаційної допомоги, її види, порядок надання та гарантії для осіб, які її потребують. Проте на практиці залишається важливим дослідження рівня ефективності функціонування різних видів реабілітації та їх взаємодії в межах єдиної системи.

У цьому контексті наукове дослідження видів реабілітації, їх правового регулювання та практичної реалізації є необхідним для вдосконалення реабілітаційної політики держави та забезпечення повноцінної підтримки осіб, які потребують відновлення здоров'я та соціального захисту.

Метою статті є комплексний аналіз видів реабілітації в системі охорони здоров'я та соціального захисту населення в Україні відповідно до положень законів України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» та «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я», дослідження їх змісту, особливостей, взаємозв'язку та ролі в забезпеченні відновлення здоров'я, функціональних можливостей і соціальної адаптації осіб, які потребують реабілітаційних послуг.

Постановка проблеми. Незважаючи на наявність сучасної законодавчої бази у сфері реабілітації, в Україні все ще існують суттєві проблеми, пов'язані з організацією, доступністю та ефективністю різних видів реабілітації. Зокрема, медична реабілітація потребує розширення мережі закладів, підготовки фахівців та удосконалення матеріально-технічного забезпечення. Соціальна та професійна реабілітація не завжди повністю реалізують потенціал інтеграції осіб із порушеннями здоров'я у соціальне середовище та ринок праці.

Важливим викликом є недостатня взаємодія між системами охорони здоров'я та соціального захисту, що призводить до фрагментарності реабілітаційних послуг. Існує потреба у кращій

© Заря О., 2025

координації міжвідомчих заходів, впровадженні мультидисциплінарних команд і забезпеченні безперервності реабілітаційного процесу на всіх його етапах.

Також актуальною є проблема практичного впровадження індивідуальних програм реабілітації, які повинні забезпечувати персоніфікований підхід, але часто не реалізуються у повному обсязі через дефіцит ресурсів або організаційні обмеження.

Отже, постає наукова проблема, що полягає у необхідності комплексного аналізу видів реабілітації та оцінки їх відповідності потребам населення, вимогам законодавства та сучасним міжнародним підходам. Розв'язання цієї проблеми сприятиме вдосконаленню системи реабілітації та підвищенню якості послуг, що надаються особам із порушеннями здоров'я та інвалідністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми правого регулювання питань реабілітації у системі охорони здоров'я та соціального захисту населення, їх прав та гарантій розкривалися такими вченими, як: Андріїв В.М., Болотіна Н.Б., Варгуляк О.Г., Венедіктов В.С., Венедіктов С.В., Вишновецька С.В., Гришина Ю.М., Костюк В.Л., Лукаш С.С., Мацюк А.Р., Мельничук Н.О., Пилипенко П.Д., Прилипко С.М., Процевський О.І., Процевський В.О., Синчук С.М., Соцька А.М., Тищенко О.В., Хуторян Н.М., Чанишева Г.І., Щербина В.І., Ярошенко О.М. та ін. Крім того, за темою соціально-правового захисту осіб з інвалідністю написано декілька дисертацій, наприклад, Коробенко Н.П. «Пенсійне забезпечення по інвалідності в солідарній пенсійній системі України», Павлюков Р.О. «Соціально-правовий захист інвалідів в Україні», Тарасенко В.М. «Правове забезпечення соціального захисту дітей-інвалідів в Україні», Шумна Л.П. «Правові основи реабілітації інвалідів в Україні».

Виклад основного матеріалу. Реабілітація є невід'ємним елементом державної політики у сфері охорони здоров'я та соціального захисту населення. Її метою є відновлення здоров'я, функціональних можливостей, працездатності та соціальної активності осіб, які зазнали захворювань, травм або мають стійкі порушення здоров'я.

Відліком зусиль держави в напрямі забезпечення інтеграції людини в суспільство, подолання наслідків інвалідності та забезпечення рівних можливостей стало прийняття законів України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» та «Про реабілітацію в охороні здоров'я», що створило цілісну систему нормативного регулювання та затвердження видів реабілітаційних заходів, механізмів надання послуг та гарантій їх доступності. Так, ключовим питанням Закону України «Про реабілітацію в охороні здоров'я» є закріплення сучасної моделі медичної реабілітації як безперервного процесу, що охоплює гострий, післягострий та довготривалий етапи. Він визначає реабілітацію як комплекс медичних, фізичних, психологічних, освітніх та інших заходів, спрямованих на відновлення або компенсацію порушених функцій. Питання регулювання соціальної та професійної реабілітації, забезпечення механізмів надання допоміжних засобів реабілітації, визначення ролі органів соціального захисту, реабілітаційних установ та індивідуальної програми реабілітації особи з інвалідністю регламентовано Законом України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні».

Загалом особи з інвалідністю є особливими суб'єктами права на реабілітацію. Тривалий час їх права є предметом пильної уваги з боку міжнародних організацій. У Конвенції про права осіб з інвалідністю [5] зазначається, що особи з інвалідністю мають всі права на пошану їх людської гідності, на освіту, професійну підготовку, відновлення працездатності, на максимальний прояв своїх можливостей і здібностей, на прискорення процесу їх соціальної інтеграції. Іншими важливими доку-

ментами в міжнародному праві, що засвідчують права осіб з інвалідністю, є: Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для осіб з інвалідністю [6], які гарантують особам з інвалідністю рівні права з іншими громадянами, а також на отримання ними соціального захисту з боку держави та на проведення реабілітації; Європейська соціальна хартія [7]; Конвенція ООН про права дитини [8], документи Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ); законодавчі акти окремих держав тощо. Проте в умовах економічної кризи реальне забезпечення прав осіб з інвалідністю в системі соціального захисту вимагає комплексних та узгоджених дій державних установ, інститутів громадянського суспільства та представників бізнесу щодо соціального захисту людей з інвалідністю в Україні. Тому основним напрямом імплементації державної соціальної політики має бути поєднання правових, організаційних та фінансових механізмів захисту осіб з інвалідністю. Водночас систему соціального захисту осіб з інвалідністю складають: пенсійне забезпечення, соціальна допомога, реабілітаційні програми, медичне забезпечення та працевлаштування осіб з інвалідністю [9, с. 5]. Своєю чергою, реабілітацію осіб з інвалідністю розуміють як процес, що має на меті допомогти таким людям досягти оптимального фізичного, інтелектуального, психічного і соціального рівня діяльності і підтримати їх, надавши їм тим самим засоби для зміни їх життя та розширення рамок своєї незалежності, і який включає систему медичних, професійних, педагогічних та інших заходів, спрямованих на усунення і компенсацію обмежень життєдіяльності й на соціальну їх адаптацію [10].

Законодавство передбачає створення Індивідуальної програми реабілітації, яка визначає конкретні види, обсяги та строки реабілітаційних заходів. Індивідуальна програма реабілітація є обов'язковою для виконання державними структурами, а її формування здійснюється з урахуванням медичних показників, соціальних потреб та потенціалу особи. Так, відповідно до Закону «Про реабілітацію в охороні здоров'я» Державна типова програма реабілітації осіб з інвалідністю повинна включати комплекс таких заходів:

– фізичну реабілітацію, що спрямована на відновлення або покращення рухових функцій, фізичної витривалості та можливості самостійного пересування. Застосовуються кінезіотерапія, лікувальна фізкультура, масаж, мануальна та фізіотерапія. Особливо актуальною фізична реабілітація є для військовослужбовців, людей із травмами опорно-рухового апарату та неврологічними порушеннями;

– психологічну реабілітацію, що передбачає відновлення психоемоційного стану, подолання наслідків стресу, травматичних подій, порушень адаптації. Психологи та психотерапевти застосовують методи когнітивно-поведінкової терапії, кризового консультування, арт-терапії тощо. Психологічна реабілітація набуває особливого значення у період військових дій;

– психосоціальну реабілітацію, що поєднує медичні та соціальні заходи, спрямовані на відновлення навичок самообслуговування, комунікації та соціальної інтеграції. Реалізується мультидисциплінарними командами у закладах охорони здоров'я та соціального захисту;

– професійну орієнтацію та трудотерапію, у межах системи охорони здоров'я може включати елементи трудової активності для стимулювання когнітивних і моторних функцій, формування готовності до професійного навчання чи праці;

– медико-технічне забезпечення, яке включає забезпечення протезно-ортопедичними виробами та іншими технічними засобами, що необхідні для компенсації функціональних обмежень;

– соціально-побутову реабілітацію, яка спрямована на відновлення навичок повсякденного життя: догляд за собою, ведення домашнього господар-

ства, організація побуту та соціальна адаптація у громаді;

– професійну реабілітацію, що включає професійне навчання, перенавчання, профорієнтацію, створення умов для працевлаштування. Держава забезпечує підтримку через центри зайнятості, реабілітаційні установи, програми адаптації на робочому місці;

– психолого-педагогічну реабілітацію, що орієнтована на дітей з інвалідністю та осіб, які потребують розвитку когнітивних, емоційних і соціальних навичок. Може включати корекційно-розвиткові заняття, педагогічний супровід, інклюзивне навчання;

– фізкультурно-спортивну реабілітацію, яка повинна сприяти розвитку фізичних можливостей, соціалізації та психологічній підтримці, включно й через адаптивний спорт;

– соціально-психологічну підтримку, що повинна забезпечуватися соціальними працівниками, консультантами, фахівцями із соціальної роботи; передбачає формування мотивації, подолання соціальних бар'єрів, супровід у громаді.

Огляд видів реабілітації відповідно до Державної типової програми реабілітації осіб з інвалідністю дозволив констатувати, що реабілітація осіб з інвалідністю – це комплексне, складне явище; вона здійснюється за інтегрованим підходом.

Отже, сучасна модель реабілітації в Україні базується на мультидисциплінарному та міжвідомчому підході, який поєднує заходи медичної реабілітації, тобто відновлення функцій організму; соціальної реабілітації – інтеграція в соціальне середовище; професійної реабілітації – забезпечення можливості працевлаштування та гарантії соціального забезпечення; психологічної реабілітації – відновлення психічного здоров'я; педагогічної та освітньої реабілітації – особливо для дітей та молоді. Таке поєднання повинно забезпечити комплексне відновлення людини, що є ключовим принципом реабілітаційних заходів.

Висновки. Реабілітація в системі охорони здоров'я та соціального захисту України є складним, багатокомпонентним процесом, спрямованим на відновлення здоров'я, функціональних можливостей та соціальної активності осіб, які зазнали травм, захворювань або мають інвалідність. Аналіз законодавства, зокрема законів України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» та «Про реабілітацію в охороні здоров'я», свідчить про формування цілісної нормативної основи, що регулює надання реабілітаційних послуг.

Важливою складовою реабілітаційної системи є індивідуальна програма реабілітації, що дозволяє адаптувати заходи до конкретних потреб людини та забезпечити їх ефективність. Водночас існують виклики, пов'язані з недостатнім ресурсним забезпеченням, потребою у підготовці фахівців і розбудові реабілітаційної інфраструктури, особливо з огляду на збільшення чисельності людей, які потребують реабілітації в умовах воєнних дій.

Отже, розвиток системи реабілітації в Україні потребує подальшого вдосконалення нормативно-правових механізмів, модернізації матеріальної бази, розширення доступу до сучасних реабілітаційних послуг та підсилення міжсекторальної взаємодії. Комплексність, доступність і безперервність реабілітаційних заходів мають стати ключовими орієнтирами державної політики у сфері охорони здоров'я та соціального захисту.

Стаття присвячена комплексному аналізу видів реабілітації в системі охорони здоров'я та соціального захисту населення України. Сучасна система охорони здоров'я та соціального захисту України перебуває у стані трансформації, спрямованої на забезпечення комплексної реабілітаційної допомоги для різних категорій населення, зокрема осіб, які отримали травми, хронічні захворювання чи мають інвалід-

ність. На основі нормативно-правових актів, зокрема Законів України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» та «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», розкрито зміст, призначення та особливості сучасних підходів до реабілітаційних заходів. У роботі проаналізовано медичну, соціальну, психологічну, професійну, психолого-педагогічну та фізкультурно-спортивну реабілітацію як взаємопов'язані складові єдиної системи підтримки осіб, які мають порушення здоров'я чи інвалідність. Наголошено на важливості мультидисциплінарного підходу, безперервності реабілітаційного процесу та ролі індивідуальної програми реабілітації в забезпеченні персоніфікованої допомоги. Визначено основні проблеми практичної реалізації реабілітаційних заходів, серед яких – обмеженість ресурсів, недостатня кількість фахівців, нерівномірна доступність послуг та потреба в посиленні взаємодії між медичними та соціальними інституціями. Показано, що розбудова ефективної реабілітаційної системи є ключовим напрямом державної політики, особливо в умовах зростання потреб населення, пов'язаних із воєнними діями. Обґрунтовано необхідність удосконалення нормативної бази, посилення міжвідомчої координації та модернізації інфраструктури з метою забезпечення доступності, комплексності та якості реабілітаційних послуг.

Ключові слова: реабілітація, охорона здоров'я, соціальний захист, інвалідність, індивідуальна програма реабілітації.

Zaria O. Types of rehabilitation in Ukraine's system of health care and social protection of the population

The article is devoted to a comprehensive analysis of types of rehabilitation in the healthcare and social protection system of Ukraine. The modern healthcare and social protection system of Ukraine is undergoing a transformation aimed at providing comprehensive rehabilitation assistance to various categories of the population, in particular persons who have suffered injuries, chronic diseases or disabilities. Based on laws and regulations, like the Ukrainian laws «On Rehabilitation in Healthcare» and «On Rehabilitation of Persons with Disabilities», it explains the content, purpose, and features of modern approaches to rehabilitation measures. The work analyses medical, social, psychological, professional, psychological-pedagogical and physical culture and sports rehabilitation as interrelated components of a unified system of support for persons with health impairments or disabilities. The importance of a multidisciplinary approach, the continuity of the rehabilitation process and the role of individual rehabilitation programmes in providing personalised care are emphasised. The main problems in the practical implementation of rehabilitation measures are identified, including limited resources, insufficient number of specialists, uneven availability of services, and the need to strengthen cooperation between medical and social institutions. It is shown that the development of an effective rehabilitation system is a key area of public policy, especially in the context of growing population needs related to military operations. The need to improve the regulatory framework, strengthen interagency coordination, and modernise infrastructure to ensure the accessibility, comprehensiveness, and quality of rehabilitation services is justified.

Key words: rehabilitation, health care, social protection, disability, individual rehabilitation programme.

Література:

1. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 03 груд. 2020 р. № 1053. Відомості Верховної Ради. 2021. № 8. ст. 59. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text

2. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 03 груд. 2020 р. № 2961. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 2–3. ст. 36. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text

3. Мельник В.П. Державний соціальний захист осіб з інвалідністю : науково-теоретичний контекст. Соціальне право. 2017. №1. С. 152–163.

4. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13 груд. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

5. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів : Резолюція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН № 48/96 прийнята на 48 сесії Генеральної Асамблеї ООН 20 груд. 1993 р. (витяг). URL: https://ud.org.ua/zakonodavstvo/mizhnarodni-dokumenti-ta-standarti/171-4896

6. Європейська соціальна хартія, Страсбург, 03 трав. 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text

7. Конвенція ООН про права дитини від 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

8. Мельник В.П. Соціально-правовий статус осіб з інвалідністю у системі державного соціального захисту. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2017. № 2(16). С. 1–18. URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2017/n2/17mvpdsz.pdf

9. Медико-соціальна експертиза обмеження життєдіяльності та принципи складання індивідуальної програми реабілітації інвалідів внаслідок неврологічних ускладнень остеохондрозу хребта. Навч. посіб. Для лікарів МСЕК і ЛКК. За ред. А.В. Іпатова, М.І. Черненко, О.В. Сергієні та ін. Дніпропетровськ : пороги, 2004.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 14.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.11

В. Кононець,
доктор юридичних наук, професор,
науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0003-4433-3731

ПРАВОВІ ТА СТАТИСТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ АВТОРСЬКОГО І ПАТЕНТНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ПЕРСПЕКТИВА

Постановка проблеми. Наразі варто відзначити, що становлення сучасної системи авторського та патентного права в Україні відбувається в умовах активної євроінтеграції й потреби гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. Конституційні гарантії свободи творчості та охорони результатів інтелектуальної діяльності формують фундамент відповідних правовідносин, однак їх практична реалізація залежить від ефективних адміністративно-правових механізмів, здатних забезпечити баланс приватних і публічних інтересів [1].

Варто звернути увагу, що науковий дискурс акцентує на упорядкуванні інститутів авторського права шляхом чіткої регламентації прав і обов'язків суб'єктів, а також посиленні інструментів адміністративної юрисдикції. Зокрема, слушно зауважує Капітаненко Н. П. про необхідність цілісного підходу до адміністративно-правового регулювання у сфері авторського права, що посилює гарантії реалізації й захисту прав правовласників [4, с. 60].

Окремо зазначимо, що у площині патентного права ключові виклики зумовлені як внутрішніми реформами, так і інтеграцією до європейського правового простору, тобто європейська модель регіональної патентної системи демонструє дієві підходи до уніфікації норм і процедур. На думку Макушева П. В. та Хрідочкіна А. В., їх врахування є необхідною умовою для адаптації українського законодавства до acquis ЄС [6, с. 52]. Водночас, статистичні індикатори розвитку інноваційної активності в Україні підтверджують актуальність оновлення механізмів правової охорони та правозастосування [9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які безпосередньо досліджували проблематику у сфері інтелектуальної власності, варто назвати Н. П. Капітаненко, М. Малець, П. В. Макушева, А. В. Хрідочкіна, В. М. Щоканя та Ю. М. Кузнєцова. Їхні наукові напрацювання охоплюють питання адміністративно-правового регулювання авторського права, особливостей становлення регіональної патентної системи Європейського Союзу, юрисдикційних форм захисту авторського права, а також шляхів стимулювання винахідницької діяльності в Україні. Внесок цих дослідників дозволяє сформувати ґрунтовне підґрунтя для подальшого аналізу сучасних тенденцій у сфері авторського і патентного права.

Мета статті. З'ясувати особливості правового та статистичного розвитку авторського і патентного права в Україні з урахуванням адміністративно-правової специфіки.

Виклад основного матеріалу. Наразі варто відзначити, що основу правового регулювання авторського

© Кононець В., 2025

права в Україні становлять конституційні положення та спеціальні закони. Центральним актом у цій сфері є Закон України «Про авторське право і суміжні права», який визначає як особисті немайнові, так і майнові права авторів, закріплює гарантії їх реалізації та встановлює порядок охорони інтересів правовласників [1]. Водночас варто згадати, що ще у 1952 році Україна приєдналася до Всесвітньої конвенції про авторське право, яка заклала основні міжнародні стандарти у сфері захисту творчих результатів [3]. Це свідчить про те, що правові засади формувалися у тісному зв'язку як із національними, так і з міжнародними підходами.

Окремо звернемо увагу на науковий дискурс, у якому досліджуються проблеми адміністративно-правового регулювання у сфері авторського права. Так, Н. П. Капітаненко наголошує, що сучасне законодавство України має бути спрямоване на чітку гармонізацію із правом Європейського Союзу, а також на розвиток адміністративно-правових інструментів, які б забезпечували реальну ефективність охорони авторських прав [4, с. 61]. З огляду на динамічність суспільних процесів, автор підкреслює необхідність створення прозорої системи, яка гарантувала б баланс між інтересами творців і суспільства.

Подібну позицію висловлює і М. Малець, яка вважає, що розвиток інституту інтелектуальної власності безпосередньо залежить від удосконалення адміністративно-правового регулювання та його здатності адаптуватися до новітніх викликів [5, с. 169]. Її дослідження акцентує на тому, що правові засади повинні мати гнучкий характер, поєднувати норми внутрішнього законодавства з міжнародними договорами, створюючи цілісну систему охорони авторських прав. У цьому контексті саме поєднання національних і міжнародних засад стає ключем до побудови ефективної та сучасної моделі регулювання.

Слід зазначити, що міжнародні договори у сфері інтелектуальної власності відіграли ключову роль у формуванні українського законодавства. Приєднання до Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право (1996 р.) стало вагомим кроком у зміцненні гарантій захисту прав у цифрову епоху [2]. Цей договір закріпив розширені стандарти щодо охорони творів у мережевому середовищі, що було особливо актуальним у період стрімкого розвитку інформаційних технологій. Імплементація його положень у вітчизняну систему сприяла підвищенню рівня захисту авторських прав та зблизила Україну з європейськими підходами.

Окрему увагу в цьому контексті заслуговує аналіз П. В. Макушева та А. В. Хрідочкіна, які досліджували адміністративно-правові аспекти становлення регіональної патентної системи Європейського Союзу. На їхню думку, європейська модель уніфікації норм забезпечує ефективність правової охорони та може бути прикладом для України у процесі гармонізації з acquis ЄС [6, с. 54]. Автори вказують на необхідність урахування практики Європейського патентного відомства при адаптації національного законодавства, що дозволяє зменшити розрив між українською правовою системою та європейською.

У свою чергу, В. М. Щокань підкреслює важливість юрисдикційних форм захисту авторського права та суміжних прав у міжнародному вимірі, наголошуючи, що механізми судового та адміністративного характеру повинні відповідати міжнародним зобов'язанням держави [7, с. 108]. Ці висновки знаходять підтвердження і у щорічних звітах Укрпатенту, які демонструють практичні результати імплементації міжнародних договорів у сфері реєстрації прав і патентування [9]. Таким чином, міжнародні норми не лише формують орієнтири, але й безпосередньо впливають на практику захисту прав в Україні.

Адміністративно-правові механізми є ключовим інструментом для практичної реалізації норм у сфері авторського права. Закон України «Про авторське право і суміжні права» визначає повноваження державних органів та порядок застосування адміністративних процедур для захисту прав [1]. Це передбачає як можливість притягнення порушників до відповідальності, так і використання превентивних заходів. Завдяки адміністративному регулюванню створюються умови для швидкого та ефективного реагування на порушення, що особливо важливо в умовах зростання цифрових комунікацій.

У науковому середовищі звертається увага на вдосконалення цих механізмів. Так, Н. П. Капітаненко зазначає, що система адміністративного регулювання повинна забезпечувати не лише контроль, а й створення прозорих процедур реалізації прав, що підвищує довіру до державних інституцій [4, с. 64]. Подібну увагу до практичного захисту приділяє і В. М. Щокань, який досліджує юрисдикційні форми охорони авторського права та вказує, що адміністративні засоби дозволяють доповнити судові процедури й забезпечують швидший розгляд справ [7, с. 109].

Окремо звернемо увагу на позицію Ю. М. Кузнєцова, який у своїх роботах наголошує на необхідності підвищення винахідницької активності через удосконалення адміністративної бази [8, с. 34]. Він підкреслює, що державна політика має включати систему стимулів та підтримки, яка поєднується з механізмами контролю та захисту. Такий підхід забезпечує баланс між інтересами правовласників і суспільними потребами, а також створює підґрунтя для подальшої модернізації законодавчої та інституційної системи у сфері інтелектуальної власності.

Наразі, розвиток патентного права в Україні відбувається під впливом як національних реформ, так і міжнародних зобов'язань. Приєднання до міжнародних конвенцій і договорів, зокрема до Всесвітньої конвенції про авторське право [3], заклало підґрунтя для формування базових стандартів у сфері охорони результатів творчої діяльності. Подальше розширення зобов'язань у межах Договору ВОІВ про авторське право сприяло адаптації українського законодавства до глобальних тенденцій [2]. Це створило основу для інтеграції національної системи у світовий правовий простір та забезпечило узгодженість підходів до охорони прав інтелектуальної власності.

У цьому контексті важливою є позиція П. В. Макушева та А. В. Хрідочкіна, які акцентують на європейських орієнтирах розвитку патентної системи. Науковці доводять, що приклад Європейського Союзу, де було створено регіональну патентну систему з уніфікованими правилами, може стати орієнтиром для реформування українського законодавства [6, с. 55]. Особливу увагу вони приділяють адміністративно-правовим механізмам, які дозволяють ефективно поєднувати національні підходи з європейськими стандартами. Це вказує на те, що інтеграція до правового простору ЄС є не лише політичною, але й практичною необхідністю.

Водночас глобальний вимір розвитку патентного права підтверджується статистичними оглядами Всесвітньої організації інтелектуальної власності, які фіксують динаміку подачі міжнародних заявок та розширення практики використання єдиних процедур у сфері інтелектуальної власності [10]. Для України це означає потребу врахування не лише внутрішніх викликів, а й світових тенденцій, що зумовлює постійне оновлення нормативної бази. Таким чином, розвиток патентного права в українському контексті тісно пов'язаний із європейськими та міжнародними орієнтирами, що визначають напрямок подальшої гармонізації.

Відповідно статистичні показники є важливим інструментом оцінки ефективності функціонування системи охорони інтелектуальної власності. Щорічний звіт Укрпатенту за 2022 рік фіксує понад 13 тисяч заявок на об'єкти промислової власності, серед яких домінують заявки на винаходи та корисні моделі [9]. Така динаміка підтверджує інтерес українських заявників до патентування і свідчить про поступове зростання ролі інновацій в економіці. Однак статистика також виявляє дисбаланс між кількістю поданих заявок і фактично виданими патентами, що зумовлює потребу в удосконаленні адміністративних процедур.

Варто звернути увагу і на глобальний рівень аналізу. За даними «IP Facts and Figures 2024» Всесвітньої організації інтелектуальної власності, кількість міжнародних заявок за процедурою PCT продовжує зростати, що свідчить про інтенсивність глобальних інноваційних процесів [10]. Для України ці показники є орієнтиром, адже вони демонструють не лише активність розвинених країн, але й підкреслюють необхідність посилення міжнародної співпраці у сфері охорони прав. Такі дані дозволяють зіставити вітчизняні тенденції з глобальними й оцінити рівень конкурентоспроможності українських винахідників на світовому ринку.

У науковому дискурсі питання статистичного виміру не залишається поза увагою. Ю. М. Кузнєцов у своїх працях акцентує, що аналіз кількісних показників є необхідним для розробки державної політики у сфері інтелектуальної власності, оскільки вони відображають реальний рівень винахідницької активності та ефективність правової охорони [8, с. 33]. Залучення статистики у наукові дослідження та практичну діяльність державних органів дозволяє сформувати стратегічне бачення розвитку галузі та визначити пріоритетні напрями вдосконалення адміністративно-правових механізмів.

Слід зазначити, що наукові дослідження відіграють провідну роль у формуванні сучасної системи авторського і патентного права, адже саме вони створюють підґрунтя для законодавчих реформ та адміністративно-правових змін. Н. П. Капітаненко у своїй статті підкреслює необхідність чіткої регламентації адміністративно-правових механізмів у сфері авторського права, які здатні забезпечити ефективний захист інтересів суб'єктів інтелектуальної власності [4, с. 62]. Її висновки демонструють, що саме наукові ідеї можуть бути основою для практичного вдосконалення законодавства.

Подібну думку висловлює і М. Малець, яка зазначає, що становлення ефективної системи інтелектуальної власності можливе лише за умови гнучкого поєднання правових норм та адміністративних інструментів [5, с. 171]. Дослідження авторки акцентують увагу на потребі врахування міжнародних стандартів, але водночас і на важливості національної специфіки, що дозволяє адаптувати українську модель до сучасних умов розвитку суспільства та економіки.

Вагомий внесок у розвиток цієї проблематики зробили також П. В. Макушев та А. В. Хрідочкін, які аналізують досвід функціонування регіональної патентної системи Європейського Союзу [6, с. 56]. Вони наголошують на важливості гармонізації національних норм із acquis ЄС і відзначають, що інтеграція міжнародного досвіду є запорукою ефективної адаптації українського законодавства. Не менш цінним є й доробок В. М. Щоканя, котрий досліджує юрисдикційні форми захисту авторських і суміжних прав та вказує на доцільність їх поєднання з адміністративними процедурами [7, с. 110]. Усі ці дослідження підкреслюють значення науки як рушійної сили розвитку сучасної правової моделі у сфері інтелектуальної власності.

Наразі варто зазначити, що проблематика адміністративно-правового регулювання у сфері інтелектуальної власності залишається однією з найбільш дискусійних. Закон України «Про авторське право і суміжні права» визначає основні механізми охорони прав, проте практика їх застосування свідчить про наявність низки прогалин у правовому регулюванні [1]. Зокрема, бракує чітких інструментів для протидії порушенням у цифровому середовищі, а адміністративні процедури часто не встигають за темпами технологічного розвитку.

Суттєвою проблемою є також забезпечення гармонізації національної системи із сучасними міжнародними стандартами. Договір ВОІВ про авторське право, що посилив захист у цифровій сфері, встановлює вимоги, які досі не повністю інтегровані у правову практику України [2]. Крім того, наукові підходи вказують, що посилення винахідницької активності потребує створення додаткових адміністративних стимулів, про що наголошував Ю. М. Кузнєцов [8, с. 34]. Це свідчить про те, що національна система охорони прав потребує не лише формального вдосконалення, але й глибоких інституційних змін.

У перспективі важливу роль відіграватиме аналіз статистичних показників. Щорічні звіти Укрпатенту демонструють позитивну динаміку кількості заявок, однак водночас фіксують значні виклики у сфері практичного захисту прав [9]. На глобальному рівні дані Всесвітньої організації інтелектуальної власності підкреслюють зростання конкуренції у сфері патентування та потребу у вдосконаленні процедур розгляду міжнародних заявок [10]. Отже, перспективи адміністративно-правового регулювання в Україні пов'язані із системним поєднанням національних та міжнародних підходів, а також із впровадженням нових інструментів, здатних забезпечити належний рівень охорони прав в умовах цифровізації та глобалізації.

Висновки. Узагальнюючи, варто підкреслити, що розвиток авторського і патентного права в Україні відбувається у складних умовах трансформації правової системи, цифровізації суспільства та активної євроінтеграції. Сучасні тенденції свідчать про зростання ролі адміністративно-правових механізмів, які забезпечують не лише формальне закріплення прав, але й створюють дієві умови для їх практичної реалізації. Водночас національне законодавство у сфері інтелектуальної власності перебуває у постійному процесі адаптації до міжнародних стандартів, що потребує комплексного підходу: від удосконалення нормативної бази до посилення інституційних механізмів. Поєднання наукових досліджень, практичного досвіду державних органів та використання статистики дозволяє сформувати більш об'єктивне бачення стану системи і визначити її сильні та слабкі сторони. У перспективі важливим завданням є забезпечення належного балансу між інтересами правовласників і суспільними потребами, а також створення прозорих механізмів для стимулювання інновацій та винахідницької активності. Гармонізація національної правової системи з європейськими та міжнародними нормами, розвиток адміністративних інструментів і впровадження цифрових технологій у процеси реєстрації та захисту прав повинні стати ключовими пріоритетами. Саме на цій основі можливе формування сучасної, конкурентоспроможної та ефективної моделі охорони авторських і патентних прав, яка відповідатиме як внутрішнім викликам, так і глобальним тенденціям.

У статті досліджуються комплексні правові та статистичні аспекти розвитку авторського і патентного права в Україні. Розкрито ключову роль адміністративно-правового регулювання у забезпеченні ефективного функціону-

вання інститутів інтелектуальної власності та створенні передумов для гармонізації національної правової системи з європейськими стандартами. Особлива увага приділяється аналізу міжнародних угод, зокрема конвенцій і договорів у сфері авторського права та патентного права, а також специфіці імплементації міжнародних норм у національне законодавство. Показано взаємозв'язок між реформуванням законодавчої бази, діяльністю органів державного управління у сфері інтелектуальної власності та практичними механізмами реалізації прав суб'єктів. У роботі підкреслюється важливість статистичних показників, що містяться у звітах Українського інституту інтелектуальної власності та Всесвітньої організації інтелектуальної власності, які демонструють реальний стан динаміки подачі заявок, видачі патентів, рівня захисту авторських прав та суміжних прав. На основі узагальнення наукових джерел і практичних матеріалів зроблено висновок, що подальший розвиток авторського і патентного права можливий лише за умови поєднання законодавчих реформ, міжнародного співробітництва, ефективного адміністративного регулювання та системного використання статистики для оцінки результатів. Окремо наголошується на необхідності підвищення ролі наукових досліджень у сфері права інтелектуальної власності та розвитку практики їх застосування у державному управлінні. Результати аналізу засвідчують, що інституційні та правові реформи мають супроводжуватися активним залученням експертного середовища, формуванням сучасної адміністративної політики у сфері інтелектуальної власності та впровадженням інноваційних підходів до захисту прав. Поєднання правових, організаційних і статистичних інструментів у єдиній системі дозволить забезпечити належний баланс приватних та публічних інтересів, що стане запорукою стійкого розвитку авторського і патентного права в Україні.

Ключові слова: авторське право, патентне право, інтелектуальна власність, адміністративно-правове регулювання, міжнародні стандарти, гармонізація законодавства, статистика, Укрпатент, WIPO.

Kononets V. Legal and statistical aspects of the development of copyright and patent law in Ukraine: administrative and legal perspective

The article analyzes the complex legal and statistical aspects of the development of copyright and patent law in Ukraine. The study reveals the essential role of administrative and legal regulation in ensuring the effective functioning of intellectual property institutions and creating prerequisites for the harmonization of the national legal system with European standards. Particular attention is paid to the analysis of international treaties, conventions, and agreements in the field of copyright and patent law, as well as to the specifics of implementing international norms into national legislation. The article emphasizes the relationship between legislative reforms, the activities of state authorities in the intellectual property sector, and the practical mechanisms for exercising the rights of stakeholders. The paper also highlights the importance of statistical indicators presented in the reports of the Ukrainian Intellectual Property Institute and the World Intellectual Property Organization, which reflect the real dynamics of applications, patent grants, copyright protection levels, and enforcement practices. Based on a generalization of aca-

demic research and practical data, it is concluded that the further development of copyright and patent law in Ukraine is possible only through the combination of legislative reforms, international cooperation, effective administrative regulation, and the systematic use of statistical analysis to assess outcomes. Special emphasis is placed on the need to strengthen the role of academic research in the field of intellectual property law and to develop the practice of applying its results in public administration. The findings indicate that institutional and legal reforms must be accompanied by active involvement of expert communities, the formation of modern administrative policies in the intellectual property sphere, and the introduction of innovative approaches to rights protection. The combination of legal, organizational, and statistical tools within a unified system will ensure a proper balance between private and public interests, which will serve as a guarantee for the sustainable development of copyright and patent law in Ukraine.

Key words: copyright, patent law, intellectual property, administrative and legal regulation, international standards, legislation harmonization, statistics, Ukrpatent, WIPO.

Література:

1. Закон України «Про авторське право і суміжні права»: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX.

2. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право. Женева, 1996.

3. Всесвітня конвенція про авторське право. Женева, 1952.

4. Капітаненко Н. П. Особливості адміністративно-правового регулювання у сфері авторського права. Держава та регіони. Серія: Право. 2021. № 2 (72). С. 59–66.

5. Malets M. Characteristics of administrative and legal regulation of intellectual property: genesis of development. Scientific Journal "Law". 2023. Vol. 10, №. 137. P. 166–173.

6. Макушев П. В., Хрідочкін А. В. Адміністративно-правові аспекти становлення регіональної патентної системи Європейського Союзу. Нове українське право. 2022. Вип. 6, Т. 2. С. 50–57.

7. Щокань В. М. Юрисдикційна форма захисту авторського права та суміжних прав. Інтелектуальна власність та кібербезпека: вітчизняний та світовий досвід : матеріали III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції (м. Черкаси, 3 листоп. 2023 р.). Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2023. С. 104–110.

8. Кузнєцов Ю. М. Пропозиції щодо підвищення винахідницької діяльності в Україні. Створення, охорона, захист та комерціалізація об'єктів інтелектуальної власності : матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Київ, 26 квіт. 2022 р.). Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022. С. 32–34.

9. Annual Report 2022 of the Ukrainian Intellectual Property Institute (Ukrpatent). Kyiv : Ukrpatent, 2023. С. 3–94.

10. World Intellectual Property Organization (WIPO). WIPO IP Facts and Figures 2024. Geneva : WIPO, 2024. С. 6–40. URL: https://www.wipo.int/web-publications/ip-facts-and-figures

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 25.09.2025
Дата прийняття статті: 13.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 347:349.444
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.12

В. Кочин,
кандидат юридичних наук,
старший дослідник,
науковий консультант судді Конституційного Суду України;
старший науковий співробітник відділу приватного права та процесу
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України
ORCID ID: 0000-0003-2468-0808

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЖИТЛОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Розвиток житлового права перебуває у досить складних умовах. По-перше, дослідники спрямовують свої зусилля на розв'язання проблеми нормативної моделі компенсації та відбудови знищеного житла, по-друге – на удосконалення регулювання житлових відносин у зв'язку із дерадянізацією та рекодифікацією. Врешті, постійним орієнтиром лишаються євроінтеграційні процеси, які вимагають адаптації законодавства України до acquis ЄС, що не може мати характеру «механічних» змін, а вимагає наукового обґрунтування та виваженого підходу до впровадження.

У юридичній літературі акцентують на тому, що складовими житлової політики в умовах відбудови зруйнованої економіки повинні стати: 1) державна цільова допомога у формі субсидій і позик із мінімальною процентною ставкою; 2) надання забудовникам земельних ділянок за мінімальними цінами, а також ділянок з уже підготовленою інфраструктурою; 3) державні гарантії будівельних кредитів; 4) надання житла на безоплатних засадах соціально незахищеним громадянам [5, с. 858].

Майбутній Житловий кодекс України має ґрунтуватися на нових принципах, які знайшли своє широке відображення у науковій літературі. Стан правової культури, соціально-економічних відносин має отримати належну інституціоналізацію, яка має забезпечити належну модель правового регулювання. Важливим елементом має бути коло суспільних відносин, регулювання яких мають здійснювати приватні регулятори, зокрема договірні та корпоративні інструменти [7, с. 56].

Стаття 47 Основного Закону України становить основу житлової політики та принципів житлового права, про що неодноразово наголошували дослідники [12–14]. Житлова сфера суспільних відносин містить норми, які регулюють як речові (власність, користування, сервітутне право), так і зобов'язальні правовідносини (договір оренди, найму, іпотеки тощо), що вказує на їхній багатокомпонентний характер у межах приватного права та права соціального забезпечення.

Реалізація конституційного права на житло тісно пов'язана з іншими конституційними цінностями та правами. Так, Конституційний Суд України у Рішенні Рішення Конституційного Суду України від 22 червня 2022 року № 5-р(II)/2022 висловив низку юридичних позицій, за якими «право на житло, <...> пов'язане з правом на достатній життєвий рівень (стаття 48 Конституції України), яке, окрім достатнього харчування й одягу, охо-

© Кочин В., 2025

плює також достатнє житло для кожного (абзац третій підпункту 4.1 пункту 4 мотивувальної частини); «житлом можуть бути визнані лише такі умови для проживання людини, які забезпечують для неї можливість перебувати в безпеці, спокої та гідності» (абзац десятий підпункту 4.2 пункту 4 мотивувальної частини); «реалізація права на житло <...> має ключове значення не лише для реалізації інших економічних та соціальних прав людини, через які насамперед утілюється конституційна цінність гарантування гідних умов життя для кожної людини, а й для ефективного здійснення кожним прав і свобод особистого й політичного характеру (абзац перший підпункт 5 мотивувальної частини).

Виклад основного матеріалу. Право на житло належить до елементів людської гідності, яке не може існувати автономно від особистих, соціальних та майнових прав, оскільки комплексна реалізація прав вимагає гармонійного поєднання приватноправових і публічно-правових механізмів. Трансформація правового порядку в контексті євроінтеграції спричиняє необхідність переглянути житлового законодавства, уніфікувати підходи до регулювання житлових правовідносин, а також застосувати оновлену методологію в процесі гармонізації національного права з acquis communautaire.

Слід погодитися з необхідністю «поєднання загальнотеоретичних і прикладних напрямів у наукових дослідженнях правового спрямування» [9, с. 17], однак одночасне забезпечення ефективної реалізації державної політики у правовій сфері не може бути завданням наукових досліджень. Наукове обґрунтування необхідності зміни чи удосконалення правового регулювання має формуватися відповідно до сутності наукового дослідження – пошук істини, формування нового знання), на не слугувати дублюванням повноважень центральних органів виконавчої влади.

Так, серед державних пріоритетів у сфері житлового права можна виокремити стратегічну необхідність у реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію), зокрема щодо формування довгострокової стратегії залучення інвестицій у модернізацію національного фонду житлових і комерційних будівель, а саме імплементації Директиви 2012/27/ЄС у спосіб ухвалення довгострокової стратегії залучення інвестицій у модернізацію національного фонду житлових і комерційних будівель (п. 720-10 Плану заходів з виконання Угоди про асоціацію, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 р. № 1106). Не зважаючи на те, що Директива 2012/27/ЄС втратила дію 11 жовтня 2025 року та потребує впровадження Директива (ЄС) № 2023/1791 від 13 вересня 2023 року, все ж маємо відповідний орієнтир держаної політики на цій ділянці відносин – Концепція Державної цільової економічної програми підтримки термомодернізації будівель до 2030 року, схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2023 р. № 1228-р, за якою серед завдань є забезпечення проведення аналітичного дослідження (огляду) національного фонду житлових будинків і громадських будівель.

Цей приклад є ілюстрацією неможливості одночасного узгодження державної політики, наукових досліджень та євроінтеграційних процесів. Окрім того, складові окремих наукових пошуків містяться відповідно до Указу Президента України № 722/2019 від 30.09.2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», а також Програмі діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої постановою Кабінету Міністрів України від 12 червня 2020 р. № 471. Безумовно, реалізація державної політики вимагає негайних

відповідей на запитання наукового характеру, однак ці відповіді напрацьовуються протягом тривалих наукових досліджень, результати яких пройшли належну апробацію та дискусію.

Звертаємо увагу, що відповідно до звіту про євроінтеграцію України 2025 року «залишаються проблеми із забезпеченням евакуації та доступних об'єктів і житла для переміщених людей похилого віку та осіб з інвалідністю», а також «вимагає подальшого ефективного впровадження вторинного законодавства та кращої гармонізації з відповідними політиками, такими як житлова політика» [11, с. 48, 89].

До основної методологічної засади дослідження житлових відносин слід віднести розуміння сутності житла. Так, аналіз житлового питання як політико-економічної проблеми, здійснюється в межах конфлікту між житлом як місцем проживання, соціальним простором і житлом як інструментом отримання прибутку – конфлікт між житлом як домом (home) і як нерухомістю (real estate) [1, с. 70].

П. Кенна, розглядаючи правове регулювання за Європейською соціальною хартією, твердить, що «належне житло» має бути визначене в законі та поширюється не лише на нове будівництво, але й поступово на існуючий житловий фонд, а також на орендоване та власне житло; відповідно «належне житло» означає:

– є безпечним з санітарної та медичної точки зору, тобто має всі основні зручності, такі як водопостачання, опалення, утилізація відходів, санітарні споруди, електрика тощо, і де конкретні небезпеки, такі як наявність свинцю або азбесту, знаходяться під контролем;

– не є переповненим, розмір якого має відповідати кількості осіб та складу домогосподарства, що проживає;

– з гарантованим законом правом власності [2]

Іншим методологічним аспектом є зміст потреби, яку житло може задовольняти, зважаючи на його сутність. Розуміння потреби формує юридичний наслідок – унормування прав особи на відповідний об'єкт. З огляду на це, зміст права на житло складають такі основні права людини: право людини на повагу до її житла, право на свободу вибору місця проживання, право на недоторканність житла; право на забезпечення житлом соціально незахищених категорій населення України; на створення умов реалізації права людини на житло; речові та зобов'язальні права на житло [6, с. 138].

Прикладом реалізації політики соціального житла є так звана програма «Спершу житло» (Housing First), осердям якого є такі принципи: житло – це право людини; вибір та контроль для користувачів послуг; розділення житла та лікування; орієнтація на відновлення; зменшення шкоди; активна участь без примусу; планування, орієнтоване на людину; гнучка підтримка [2].

Acquis ЄС про житлові права складається з елементів фундаментальних особистих немайнових прав, зокрема право на повагу до приватного життя, що тісно пов'язане з правом на житло в розумінні статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що розкривається у практиці ЄСПЛ, а також право на житло, встановлене статті 31 Європейської соціальної хартії, що розкривається практикою Суду справедливості.

Розглядаючи проблематику житлових відносин на європейському рівні, М. Папе звертається до таких напрямів як соціальне житло (яке не має єдиного та узгодженого визначення) та доступне житло (що охоплює як соціальне, так і житло, що має низьку вартість), а також інші суміжні проблеми як неналежність житла потребам людини (inadequate housing), урбанізм, бездомність, житло для молоді, реновація та будівельна індустрія [3, с. 2–3].

Серед новітніх викликів у сфері соціального житла є формування нових інституцій, що гарантуватимуть втілення ринкових механізмів ви-

никнення, здійснення та припинення права власності на житло публічними утвореннями. Так, серед європейських прикладів виділяють:

– Національний будівельний фонд Данії (Denmark's National Building Fund): спеціалізована, автономна, самоврядна фінансова інституція, створена житловими асоціаціями для сприяння самофінансуванню будівництва, реконструкції, покращення та покращення районів; фінансування базується на частці орендної плати орендарів та внесках житлових асоціацій до іпотечних кредитів;

– Австрійська модель доступного та соціального житла спирається на житлові асоціації з обмеженою прибутковістю, які керують оборотними фондами під наглядом та керівництвом федерального, регіонального та муніципальних органів влади; проекти, розроблені житловими асоціаціями з обмеженою прибутковістю, зазвичай фінансуються з кількох джерел, включаючи внески орендарів, власний капітал житлових асоціацій, а також державні та комерційні позики;

– Житловий фонд Словенії (Slovenia's Housing Fund): спеціалізований фонд житла, створений для фінансування та реалізації Національної житлової програми; фонд державного фінансування та нерухомості, який надає довгострокові позики з вигідною процентною ставкою державним та приватним організаціям для придбання, обслуговування та реконструкції некомерційного орендного житла або житла, що займається власниками; фонд також інвестує в будівництво та землю для забудови та підтримує будівництво, реконструкцію та ремонт житла для вразливих груп;

– Модель доступного та соціального житла в Нідерландах, за якою житлові асоціації мають доступ до гарантійного фонду (Фонд гарантій соціального житла – Social Housing Guarantee Fund); система житлових асоціацій працює як своєрідний «оборотний фонд», отримуючи нижчі процентні ставки завдяки фонду та їхній угоді про взаємну співпрацю для порятунку житлових асоціацій; держава та муніципалітети Нідерландів виступають гарантами останньої інстанції для банківських позик [2].

Аврамова О. Є. виокремлює такі моделі житлової політики: 1) соціальна модель передбачає обов'язок держави перед людиною щодо забезпечення житлової потреби та утворення потужного державного житлового фонду; 2) ліберальна модель базується на соціальних обмеженнях права приватної власності, забезпечення житлової потреби на основі партнерства між державою та приватними власниками житла, а держава створює умови щодо набуття права на житло; 3) неоліберальна модель житлової політики утворюється в суспільствах з високим рівнем захисту відносин права приватної власності на житло, інтересів забудовників та інвесторів у житловій сфері, що створює дефіцит житла внаслідок його вартості, а забезпечення житлової потреби розглядається як результат соціально-економічної діяльності людини, її здатності щодо забезпечення власних потреб, житло отримується як результат конкуренції економічних здобутків людини [4, с. 43–44].

З огляду на це, дослідниця визначає наступні моделі побудови структури елементів житлових правовідносин, основу яких складає первинність розташування елементів у цій структурі: 1) модель первинності суб'єкта, відповідно до якої структура правовідносин має вигляд як суб'єкт – об'єкт – зміст (житлова потреба виходить з соціально-економічного статусу особи); 2) модель первинності об'єкта, за якою структура правовідносин представлена як об'єкт – суб'єкт – зміст (житло є кваліфікуючою ознакою, тому важливим критерієм є стан житла, зокрема його придатність або непридатність для проживання); 3) модель первинності змісту, за якою структура правовідносин має вигляд як зміст –

суб'єкт – об'єкт (акцент робиться на змісті правовідносин, а не на конкретному суб'єкті або об'єкті) [4, с. 47].

Окремо слід звернути увагу на поняття 'правовий режим правового регулювання' як певний порядок правового регулювання, який забезпечується через особливе поєднання залучених для його здійснення способів, методів та типів правового регулювання [10, с. 217].

У юридичній літературі запропоновані наступні елементи правового режиму, які задіяні у розкритті регуляторної сутності права: 1) об'єктивна сфері дії права (група суспільних відносин); 2) системний, взаємообумовлений логічними зв'язками набір способів, прийомів регуляторної дії права стосовно цих суспільних відносин – метод правового регулювання; 3) певний соціально-значущий результат дії права, яким є мета правового регулювання [8, с. 378].

Вважаємо, що правовий режим правового регулювання допомагає систематизувати моделі правого регулювання, зокрема розмежовуючи їх від «жорстких» до «м'якого» типів регулювання, залежно від імперативності впливу на дії особи. Отже, модель правового регулювання – це спосіб унормування суспільних відносин, заснований на інтеграції конституційних цінностей з балансом приватних та публічних інтересів, що дозволяє діяти учасникам правовідносин передбачно до очікуваного результату, обумовленого сутністю реалізації прав та свобод особи та позитивних обов'язків держави.

Висновки. Отже, реалізація права на житло характеризується багатокомпонентністю та охоплює як особисті немайнові, так і соціально-економічні суспільні відносини. Європейський досвід доводить ефективність інституційних форм організації житлової політики, які поєднують публічне та приватне фінансування у межах спеціалізованих житлових фондів. Пріоритетом у цій ділянці відносин є створення стійкої системи доступного та соціального житла, орієнтованої на принципи солідарності, самофінансування та довгострокового інвестиційного планування.

Розвиток житлового права України відбувається в умовах поєднання кількох системних викликів — післявоєнної відбудови, дерадянізації законодавства та адаптації до acquis Європейського Союзу. Формування нової концепції житлового права України повинно ґрунтуватися на поєднанні публічно-правових і приватноправових регуляторів. У свою чергу методологічною засадою удосконалення житлового законодавства є розроблення ефективного правового режиму правового регулювання, який має забезпечувати баланс між приватними та публічними інтересами.

Стаття присвячена аналізу сучасного стану та методологічних засад розвитку житлового права України в умовах післявоєнної відбудови, дерадянізації законодавства та адаптації до acquis Європейського Союзу. У роботі обґрунтовано необхідність наукового переосмислення житлового законодавства з урахуванням трансформації соціально-економічних відносин, а також євроінтеграційних процесів, які вимагають уніфікації правових підходів і оновлення нормативної бази. Сучасне житлове право має поєднувати публічно-правові та приватноправові механізми регулювання, забезпечуючи баланс між конституційними цінностями, приватною ініціативою та позитивними обов'язками держави. Узагальнено позиції вітчизняних і європейських науковців щодо формування ефективної житлової політики. Розглянуто напрями державного регулювання у сфері житлових відносин, зокрема цільові програми відбудови житла, державні гарантії кредитів, підтримку соціально незахищених верств населення. Новий Житловий кодекс України має ґрунтуватися на

принципах інституціоналізації соціально-економічних відносин, участі приватних регуляторів (договірних та корпоративних інструментів) і методології правового режиму правового регулювання. Європейський досвід (Данія, Австрія, Нідерланди, Словенія) демонструє ефективність поєднання державного та приватного фінансування у сфері соціального житла, що базується на принципах солідарності, самофінансування й довгострокового інвестування. У цьому контексті наголошується на значенні Директив ЄС щодо енергоефективності та модернізації житлового фонду як орієнтирів для української житлової політики. Зроблено висновок, що реалізація права на житло має багатовимірний характер і охоплює як особисті немайнові, так і соціально-економічні відносини. Методологічною основою удосконалення житлового права є формування ефективного правового режиму, що забезпечує узгодженість національної правової системи з європейськими стандартами, а також стійкість соціально-економічних інститутів у сфері житла.

Ключові слова: житлове право, житлова політика, право на житло, acquis Європейського Союзу, соціальне житло, євроінтеграція.

Kochyn V. Methodological grounds of the European integration development of housing law in Ukraine

The article examines the current state and methodological grounds of housing law development in Ukraine under the conditions of post-war recovery, de-Sovietization of legislation, and adaptation to the acquis of the European Union. It substantiates the necessity of rethinking the housing legislation in light of socio-economic transformations and European integration processes that require the unification of legal approaches and modernization of regulatory mechanisms. Modern housing law of Ukraine must integrate public and private regulatory instruments, ensuring a balance between constitutional values, private initiative, and the positive obligations of the state. The positions of Ukrainian and European scholars regarding the development of an effective housing policy and identifies priority directions of state regulation in this field are summarized, such as target housing reconstruction programs, state guarantees for construction loans, and social protection for vulnerable groups. The new Housing Code of Ukraine should be based on the principles of institutionalization of socio-economic relations, active participation of private regulators (contractual and corporate mechanisms), and a comprehensive methodology of the legal regime of regulation. The European experience (Denmark, Austria, the Netherlands, and Slovenia) demonstrates the effectiveness of institutional forms of housing policy that combine public and private financing within specialized housing funds, promoting solidarity, self-financing, and long-term investment planning. EU directives on energy efficiency and modernization of housing stock serve as important policy benchmarks for Ukraine. It concluded that the realization of the right to housing has a multidimensional nature, encompassing both personal non-property and socio-economic relations. The methodological basis for improving housing law lies in developing an effective legal regime that harmonizes national legislation with European standards and ensures the sustainability of social and economic institutions in the housing sector.

Key words: housing law, housing policy, right to housing, European Union acquis, social housing, European integration.

Література:

1. Jordan M. Contesting Housing Inequality: Housing Rights and Social Movements. The Modern Law Review. 2024. Вип. 87. № 1. С. 52–79.

2. Kenna P. Reporton the right to housing in the light of European standards and European good practices. URL: https://rm.coe.int/right-to-housing-en/1680b1fa8d (дата звернення: 01.06.2025).

3. Pape M. A coordinated EU approach to housing. URL: https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2025)767189 (дата звернення: 10.10.2025).

4. Аврамова О. Є. Теоретико-правові засади житлової політики України. Дис. ... д.ю.н ... 12.00.01; 12.00.07. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2025. 549 с.

5. Галянтич М. К., Заіка Ю. О. Житлова політика в умовах післявоєнної відбудови країни та правові гарантії житлових прав громадян. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану: монографія. За ред.: Журавель В. А., Кузнєцова Н. С., Бандурка О. М. Харків: Право, 2023. С. 857–865.

6. Галянтич М. К., Самойленко Г. В. Характеристика житла за цивільним законодавством України та в практиці Європейського суду з прав людини. Приватне право і підприємництво. 2015. № 14. С. 134–140.

7. Кочин В. В. Розвиток житлового права: цінності, принципи та моделі правового регулювання. Забезпечення реалізації прав людини в житловій сфері: від доктрини до концепції. Збірник наукових праць за результатами «круглого столу». Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2024. С. 48–56.

8. Оборотов Ю. М., Завальнюк В. В., Дудченко В. В., та ін. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції: монографія. За ред.: Оборотов Ю. М. Одеса: Фенікс, 2015. 488 с.

9. Стефанчук Р. О., Кузнєцова Н. С. Реалізація державної політики у правовій сфері – головне завдання правничої науки. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану: монографія. За ред.: Журавель В. А., Кузнєцова Н. С., Бандурка О. М. Харків: Право, 2023. С. 7–17.

10. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В., та ін. Загальна теорія держави і права. За ред.: Цвік М. В., Петришин О. В. Харків: Право, 2011. 584 с.

11. Ukraine 2025 Report. 4.11.2025 SWD(2025) 759 final. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/17115494-8122-4d10-8a06-2cf275eecde7_en?filename=ukraine-report-2025.pdf#page=8.86 (дата звернення: 10.10.2025).

12. Правові засади реформування житлового законодавства України в сучасних умовах. Монографія. За ред.: Галянтич М. К. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 298 с.

13. Правові принципи внормування житлових відносин в сучасних умовах. За ред.: Галянтич М. К. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2023. 100 с.

14. Реалізація прав людини в житловій сфері: концепція нормативно-правового забезпечення. За ред.: Кочин В. В. Київ: НДІ приватного права і підприємництва ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2024. 260 с.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 19.09.2025
Дата прийняття статті: 11.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.13

К. Кочман,
аспірант кафедри кримінального аналізу та інформаційних технологій
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0009-0001-3194-1220

Г. Форос,
кандиат юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри кримінального аналізу та інформаційних технологій
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-9504-3681

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ КІБЕРЗАГРОЗАМ

Постановка проблеми. В умовах широкомасштабної агресії російської федерації проти України, що супроводжується масштабними кібератаками, Україна стикається з необхідністю швидкої адаптації свого адміністративного законодавства до реалій сучасного кіберпростору. Зростаюча кількість кіберінцидентів, збільшення складності атак, а також використання штучного інтелекту – вимагають переорієнтації державної політики від формального нормативного контролю до ризикоорієнтованої, результативної моделі управління. Актуальність дослідження зумовлена як внутрішніми викликами, пов'язаними з безпекою критичної інфраструктури та персональних даних, так і зовнішнім фактором – потребою гармонізації з вимогами Директиви NIS2 ЄС у межах інтеграції до європейського кіберпростору. Це зумовлює необхідність комплексного наукового аналізу адміністративно-правових засад кібербезпеки України, їхньої ефективності, гнучкості та здатності до активної протидії загрозам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню протидії кіберзагрозам і забезпечення кіберзахисту держави присвячена низка праць вчених і дослідників. Так, окреслене питання висвітлювали: Бухарєв В., Горулько В., Дутчак С., Крамар Р., Кульчицький Т., Микола Б., Пахненко О., Повалена М., Резворович К. та інші. Втім, в умовах триваючої агресії російської федерації проти України окреслена тема потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Мета статті полягає у розгляді шляхів щодо удосконалення адміністративного законодавства у сфері адміністративно-правового регулювання забезпечення протидії кіберзагрозам.

Виклад основного матеріалу. Україна послідовно розвиває своє адміністративне законодавство у сфері кібербезпеки, ефективно реагуючи на зростаючі загрози, внаслідок агресії російської федерації та прагнучи до інтеграції з міжнародними стандартами. Правова база країни охоплює комплекс ключових нормативних актів, що забезпечують захист інформації та протидію кіберзлочинності.

Основоположним нормативно-правим актом у сфері кібербезпеки України є Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017 № 2163-VIII [9].

© Кочман К., Форос Г., 2025

Цей Закон визначає правові та організаційні основи захисту національних інтересів у кіберпросторі, встановлює стратегічні цілі, принципи та напрями державної політики в цій сфері, а також регламентує повноваження та обов'язки державних інституцій.

У межах цього Закону створено Національну систему кібербезпеки, до складу якої входять Рада національної безпеки і оборони України, Національний координаційний центр кібербезпеки, як її робочий орган та ін.

Вищевказаний Закон України має динамічний характер і неодноразово зазнавав змін. Останні суттєві поправки були внесені Законом України № 4336-IX від 27 березня 2025 року [6]. Ці зміни запроваджують національну систему реагування на кіберінциденти, кібератаки та кіберзагрози, а також механізми обміну інформацією між суб'єктами кібербезпеки.

Серед ключових новацій – розвиток команд реагування на комп'ютерні інциденти (CSIRT / CERT-UA) на національному, галузевому та регіональному рівнях, із можливістю залучення до цього процесу приватного сектору. Цей підхід побудовано з урахуванням положень Директиви NIS2 Європейського Союзу.

Особливої уваги заслуговує закладення нормативної основи для впровадження системи оцінки стану кіберзахисту та авторизації систем безпеки, яка має поступово замінити традиційний підхід, орієнтований на побудову комплексних систем захисту інформації (КСЗІ). Така трансформація сигналізує перехід від формального, процедурного контролю до гнучкої, результатоорієнтованої моделі управління безпекою, що базується на ризикоорієнтованому підході.

Закон також чітко визначає необхідність залучення приватного сектору до процесів кіберзахисту, а також гармонізації з європейськими стандартами, що підкреслює важливість міжсекторальної взаємодії та міжнародної інтеграції в цій сфері. Такий підхід відображає сучасне розуміння кібербезпеки як колективної відповідальності, яка потребує адаптивного управління, а не лише нормативного регулювання.

Крім того, передбачено створення спеціалізованих структур з кіберзахисту в державних органах та на об'єктах критичної інфраструктури з уніфікованими вимогами до їх організації, кадрового складу та компетенцій. Також встановлено обов'язковість регулярних тренінгів і навчань із питань кібергігієни.

Прийняття відповідних змін стало однією з умов фінансової допомоги Україні в межах Плану підтримки Ukraine Facility від Європейського Союзу й спрямоване на наближення українського законодавства до вимог Директиви NIS2 [1].

Указ Президента України від 26 серпня 2021 року № 447 / 2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»» став важливим етапом у формуванні державної політики у сфері кібербезпеки. Цей документ не лише затвердив нову редакцію стратегії, замінивши попередню від 2016 року, але й визначив основні напрями та механізми її реалізації, що стало важливим кроком у контексті удосконалення законодавства щодо протидії кіберзагрозам.

З точки зору удосконалення адміністративного законодавства України з протидії кіберзагрозам, окреслена Стратегія кібербезпеки України має низку ключових значень.

По-перше, вона закріпила нову правову основу: скасовує частини попередньої Стратегії 2016 року, виправляючи її недоліки – відсутність індикаторів виконання, обмежене залучення суб'єктів (громадськість, наука) та слабку координацію.

По-друге, Указ покладає контроль на Секретаря РНБО, що теоретично забезпечує централізацію відповідальності та моніторинг виконання заходів Стратегії.

По-третє, Стратегія інтегрована в систему національних безпекових документів (конституція, Стратегія нацбезпеки 2020, міжнародні договори), підвищуючи її легітимність та відповідність міжнародним стандартам.

Закон України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 № 2297-VI – має фундаментальне значення поряд із спеціальним законодавством у сфері кібербезпеки. Його положення визначають правові засади обробки та захисту персональних даних, закріплюють права суб'єктів персональних даних, обов'язки розпорядників та володільців даних, а також передбачають відповідальність за порушення встановлених вимог. Актуальність цього закону зумовлена тим, що витоки персональної інформації часто є наслідком кібератак, що свідчить про тісний взаємозв'язок між правовим регулюванням у сфері захисту даних та кібербезпеки. Кібератаки, як правило, мають на меті або спричиняють порушення конфіденційності персональної інформації, тому правове забезпечення кібербезпеки має бути органічно узгоджене із законодавством про захист персональних даних. Відтак, удосконалення адміністративно-правового регулювання у сфері кібербезпеки повинно здійснюватися з урахуванням положень законодавства про захист персональних даних, аби забезпечити системний, комплексний та скоординований підхід до запобігання, виявлення та реагування на загрози, пов'язані з обробкою персональної інформації [8].

Кабінетом Міністрів України було прийнято низку постанов, які закріплюють адміністративно-правові основи у сфері кібербезпеки, встановлюють процедури реагування на інциденти, визначають правила захисту критичної інфраструктури та уточнюють розподіл повноважень між державними органами. Серед ключових документів:

1. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Загальних вимог до кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури» від 19 червня 2019 року № 518;

2. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення огляду стану кіберзахисту критичної інформаційної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів та інформації, вимога щодо захисту якої встановлена законом» від 11 листопада 2020 року № 1176;

3. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення функціонування системи виявлення вразливостей і реагування на кіберінциденти та кібератаки» від 23 грудня 2020 року № 1295;

4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про організаційно-технічну модель кіберзахисту» від 29 грудня 2021 року № 1426;

5. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання реагування суб'єктами забезпечення кібербезпеки на різні види подій у кіберпросторі» від 4 квітня 2023 року № 299 та ін.

Варто зазначити, що Кабінетом Міністрів України було прийнято Постанову №447 від 28 березня 2025 року, яка істотно посилює вимоги до кіберзахисту державних інформаційних ресурсів і об'єктів критичної інформаційної інфраструктури. Документ передбачає обов'язкове щорічне проведення оцінки стану кібербезпеки, включаючи залучення незалежних аудиторів, а також впровадження систем виявлення, запобігання та нейтралізації кіберзагроз. Зокрема, акцент зроблено на аналізі мережевої телеметрії, реагуванні на інциденти та кібератаки, що демонструє перехід від реактивного до проактивного підходу в управлінні інформаційною безпекою. Такий підхід відповідає сучасним світовим практикам, орієнтованим на дані та безперервне вдосконалення.

Варто окремо підкреслити, що особливе значення надано обов'язковому аудиту інформаційної безпеки на об'єктах критичної інфраструктури.

Відповідний Порядок визначає чіткі вимоги до проведення незалежних аудитів, а також встановлює виключення для банків, об'єктів, що працюють із державною таємницею, та непублічних мереж, які підлягають окремим регуляторним режимам. Це свідчить про прагнення уряду створити сфокусований і ефективний механізм контролю саме в тих сферах, які найбільш вразливі до кіберзагроз.

Адміністрація Держспецзв'язку виконує ключову роль у реалізації цих вимог – вона формує та веде перелік атестованих аудиторів інформаційної безпеки, а також здійснює узагальнений аналіз результатів проведених аудитів. Централізація цієї функції забезпечує послідовність, якість та прозорість процесів, а також дає змогу державі отримувати цілісну картину рівня кіберзахищеності критичної інфраструктури, що, у свою чергу, сприяє формуванню ефективної політики у сфері національної кібербезпеки [7].

Також, варто зазначити, що 19 липня 2025 року Кабінет Міністрів України ухвалив постанову №893, яка змінює підходи до створення та розвитку державних інформаційних систем. Документ спрощує процедури, оновлює стандарти та відкриває ринок для ширшого кола IT-компаній.

Нові правила передбачають:

1. Менше паперів – для запуску системи достатньо лише технічних вимог і техзавдання, без робочої та експлуатаційної документації.

2. Міжнародні стандарти – замість застарілих радянських норм використовуються ISO та IEEE.

3. Оновлена кібербезпека – КСЗІ замінюють сучасними системами інформаційної безпеки (СІБ).

4. Електронна документація – дозволено застосовувати хмарні технології та відкритий код.

Без роялті за держпослуги – заборонено ліцензії з виплатою роялті, що усуває вендорлок і стимулює конкуренцію [13].

Окреслена постанова позиціонується як інструмент для зменшення бюрократії та пришвидшення цифрової трансформації. Водночас пряма згадка про «оновлену кібербезпеку» та перехід від КСЗІ до сучасних СІБ свідчить про більш глибоку мету: спрощення адміністративних процедур розглядається як механізм підвищення рівня кіберзахисту. Уряд, інтегруючи міжнародні стандарти та знімаючи регуляторні бар'єри, створює умови для впровадження новітніх і безпечних IT-рішень. Це підкреслює стратегічне усвідомлення того, що надмірна зарегульованість не лише стримує розвиток, а й створює потенційні вразливості в системах державного управління.

Також, варто звернути питання щодо адміністративної відповідальності. Так, в Кодексі України про адміністративні правопорушення (Стаття 212-6) за незаконний доступ до інформації в автоматизованих системах передбачено штраф у розмірі від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із можливістю конфіскації використаних технічних чи програмних засобів, а за повторне вчинення протягом року – від десяти до двадцяти мінімумів із конфіскацією. У разі доступу до систем із обмеженим доступом санкції зростають до тридцяти-сто мінімумів доходів із обов'язковою конфіскацією.

Незаконне копіювання або розповсюдження баз даних тягне за собою штраф від десяти до двадцяти-п'яти мінімумів із конфіскацією копій, а збут інформації – від двадцяти до ста мінімумів доходів із конфіскацією коштів або копій. Таким чином, адміністративна відповідальність слугує первинним інструментом реагування на кіберінциденти низької або середньої тяжкості, забезпечуючи оперативне реагування та запобігання масштабнішому кримінальному переслідуванню. Окрім того, чітка диференціація санкцій залежно від повторності, мети, об'єкта й майна, яке підлягало доступу або поширенню, сприяє про-

порційності покарання і посиленню профілактичного ефекту [4].

Ландшафт кіберзагроз в Україні характеризується постійним зростанням кількості та складності атак, що значною мірою зумовлено геополітичною ситуацією. Аналіз статистичних даних та прикладів кіберінцидентів за останні роки дозволяє виявити ключові тенденції.

За інформацією Урядової команди реагування на комп'ютерні надзвичайні події CERT-UA, що працює при Держспецзв'язку, у 2024 році було зафіксовано та опрацьовано 4315 кіберінцидентів. Це на 69,8% більше порівняно з 2023 роком, коли в українському кіберпросторі було зафіксовано 2541 атаку. Така статистика свідчить про помітне зростання кіберзагроз [5]. У 2023–2024 роках фіксується менше критичних інцидентів (367 у 2023 році, 59 – у 2024-му), але загальна кількість кіберінцидентів зростає (4315 у 2024 році проти 2194 у 2022-му). Це свідчить про зсув акценту на шпигунські операції та розвідку [11].

У 2022 році Україна зазнала численних кібератак, зокрема на урядові вебресурси. У відповідь на ці інциденти команда CERT-UA активно впроваджувала платформу обміну інформацією про кіберзагрози MISP для оперативної передачі індикаторів компрометації (IoC), пов'язаних із шкідливими програмами, зокрема WhisperGate, міжнародним партнерам. Це сприяло своєчасному оновленню механізмів кіберзахисту.

Особливого удару зазнав фінансовий сектор: українські банки інтегрували MISP для автоматизованої ідентифікації шкідливих IP-адрес і доменів, що позитивно вплинуло на зниження ефективності фішингових атак. Починаючи з лютого 2022 року, кількість кібератак на енергетичну інфраструктуру зросла приблизно на 20–25% [14].

Фішингові кампанії продовжували залишатися одним із домінантних векторів атаки, часто експлуатуючи соціально резонансні теми – зокрема, питання військовополонених або електронні петиції. Крім того, зростає загроза з боку атак на пристрої Інтернету речей (IoT), які, за статистикою, у 98% випадків передають дані у незашифрованому вигляді, що створює серйозні ризики витоку конфіденційної інформації.

Значним інцидентом, що безпосередньо вплинув на формування законодавства, стала масштабна російська кібератака на реєстри Міністерства юстиції у грудні 2024 року [10]. Ця атака виявила критичні вразливості в державних інформаційних системах і стала безпосередньою причиною прийняття Закону України №11290 [1]. Зазначення саме цієї події, що спричинила прийняття відповідного законодавчого акта, чітко ілюструє причинно-наслідковий зв'язок між масштабними кіберінцидентами та реакцією законодавчої влади. Це свідчить, що адміністративний законодавчий процес в Україні, принаймні частково, носить реактивний характер, використовуючи значні порушення безпеки як каталізатор для проведення реформ. Така модель є поширеною у світовій практиці, однак вона підкреслює нагальність проблеми та політичну волю, що лежить в основі останніх законодавчих змін.

Прогнозовані кіберзагрози та тенденції на 2025 рік свідчать про подальшу еволюцію методів кіберзлочинності. Зокрема, очікується інтенсивне застосування технологій штучного інтелекту для автоматизованого виявлення вразливостей, що дозволяє зловмисникам ефективно обходити традиційні засоби інформаційної безпеки та динамічно адаптуватися до змін у мережевій інфраструктурі. Крім того, шифрувальні атаки, зокрема реалізовані у вигляді рансомвеєрних кампаній, прогнозуються до подальшого вдосконалення з точки зору методів проникнення, набуваючи підвищеної стелсності до моменту ініціації шифрування. Вони орієнтуватимуться не лише на великі корпорації, а й на малі та середні підприємства, що свідчить

про розширення спектра цілей кіберзлочинців. В Україні та по всьому світу впроваджуються жорсткі вимоги щодо збереження конфіденційності як у контексті локального законодавства (наприклад, Закон України про основні засади забезпечення кібербезпеки України), так і міжнародних стандартів на зразок GDPR [3].

Загострення геополітичної ситуації сприятиме посиленню кіберзлочинності, зокрема з використанням легітимних інструментів, а також прогнозується збільшення випадків складних форм шантажу, таких як потрійне здирництво. Загальна кількість шкідливого програмного забезпечення зросла на 30%, тоді як загрози, спрямовані на Інтернет речей (IoT), збільшилися більш ніж удвічі – на 107% [12]. Еволюція кіберзагроз, у якій ключову роль відіграє штучний інтелект, вимагає впровадження проактивної регуляторної політики щодо новітніх технологій. Використання штучного інтелекту дозволяє здійснювати більш точні, складні й адаптивні атаки, що ставить під сумнів ефективність традиційних засобів кіберзахисту. Отже, нормативно-правова база не може обмежуватися реагуванням на вже відомі загрози, а повинна передбачати потенційні ризики, пов'язані з розвитком і застосуванням новітніх технологічних рішень. Це передбачає створення регуляторних «пісочниць», розробку етичних стандартів використання штучного інтелекту у сфері кібербезпеки, а також імплементацію вимог до захисних механізмів, що керуються штучним інтелектом. Зростання кількості шкідливих програм для IoT додатково свідчить про розширення поверхні атаки, що вимагає розширення регуляторного впливу за межі традиційних інформаційних систем.

Людський чинник стабільно залишається ключовою вразливістю в системі кібербезпеки, що обумовлює необхідність систематичного навчання персоналу базовим принципам інформаційної безпеки та дотримання норм кібергігієни. Незважаючи на те, що чинне законодавство в основному акцентує увагу на технічних та організаційних аспектах захисту, зростаюче визнання критичної ролі поведінкових чинників – зокрема, дисципліни користувачів та рівня їх обізнаності – демонструє обмеженість нормативного регулювання у вирішенні комплексних ризиків кіберпростору [2]. У цьому контексті, ефективна протидія кіберзагрозам потребує інтеграції постійних освітніх ініціатив та програм підвищення обізнаності, що, хоч і належать до сфери адміністративних заходів, не є прямими предметами законодавчого регулювання. Таким чином, кібербезпека постає як міждисциплінарна сфера, яка виходить за межі юридичної площини, охоплюючи також культурно-освітні складові, що формують основу стійкої цифрової безпеки.

Висновки. Отже, сучасна система адміністративно-правового регулювання кібербезпеки в Україні активно реагує на нові виклики, але залишається недостатньо проактивною і потребує подолання фрагментарності. Впровадження ризикоорієнтованого підходу сприятиме більш гнучкому і ефективному управлінню кіберзагрозами, зменшуючи залежність від формальних процедур. Необхідне закріплення законодавчих рамок для застосування штучного інтелекту у кіберзахисті, що включатиме як етичні, так і технічні аспекти. Розширення повноважень Держспецзв'язку посилить координацію національної системи реагування на кіберінциденти. Важливим напрямом є імплементація вимог директиви NIS2, яка закріпить інтеграцію України у європейське кібербезпекове середовище. В цілому, розвиток законодавства має враховувати як національний контекст, так і міжнародні стандарти, забезпечуючи адаптивність та стійкість системи кібербезпеки.

Стаття є дослідженням сучасного стану адміністративно-правового регулювання кібербезпеки

в Україні в умовах зростаючих кіберзагроз, спричинених воєнною агресією російської федерації проти нашої держави та активізацією технологічно складних атак, зокрема із застосуванням штучного інтелекту. Проаналізовано ключові нормативно-правові акти, зокрема базові закони, нові постанови Кабінету Міністрів, положення Стратегії кібербезпеки 2021 року, а також суттєві законодавчі зміни, які були прийняті у 2025 році. Виокремлено роль спеціалізованих державних органів, зокрема CERT-UA та Держспецзв'язку, у функціонуванні національної системи кіберзахисту, а також у координації заходів реагування на інциденти та моніторингу критичної інформаційної інфраструктури. Досліджено процес адаптації національного правового поля до європейських вимог у сфері кібербезпеки, зокрема імплементацію положень Директиви NIS2, а також трансформацію концептуальних засад – від жорстких процедурно-орієнтованих комплексної системи захисту інформації до гнучких, динамічних та ризикоорієнтованих моделей управління інформаційною безпекою. Наголошено на важливості міжвідомчої взаємодії, залучення приватного сектору, а також підвищення ролі користувачів через запровадження систематичної кібергігієнічної освіти. Окрема увага приділена питанням адміністративної відповідальності. Актуалізовано необхідність проактивного регулювання з урахуванням викликів, пов'язаних із безпекою IoT-пристроїв, зловживанням штучним інтелектом та зростанням складності атак. У результаті сформульовано напрями вдосконалення адміністративного законодавства у сфері кібербезпеки, які мають забезпечити системність, адаптивність та відповідність сучасним загрозам у цифровому середовищі.

Ключові слова: кіберзагрози, адміністративне законодавство, кіберзахист, штучний інтелект.

Kochman K., Foros H. Improving administrative legislation for cyber threat countermeasures: administrative and legal regulation

This article examines the current state of administrative and legal regulation of cybersecurity in Ukraine amid growing cyber threats caused by the russian federation's military aggression against our state and the intensification of technologically sophisticated attacks, particularly those employing artificial intelligence. Key regulatory legal acts are analyzed, including fundamental laws, new Cabinet of Ministers resolutions, provisions of the 2021 Cybersecurity Strategy, as well as significant legislative amendments adopted in 2025. The role of specialized state bodies, particularly CERT-UA and the State Service of Special Communications, in the functioning of the national cyber defense system, as well as in coordinating incident response measures and monitoring critical information infrastructure, is highlighted. The process of adapting the national legal framework to European cybersecurity requirements is examined, including the implementation of NIS2 Directive provisions, as well as the transformation of conceptual foundations – from rigid procedurally-oriented comprehensive information protection systems to flexible, dynamic, and risk-oriented information security management models. The importance of interagency cooperation, private sector involvement, and enhancing users' role through the introduction of systematic cyber hygiene education is emphasized. Special attention is given to issues of administrative liability. The necessity of proactive regulation is actualized, taking into account challenges related to IoT device security, artificial intelligence abuse, and the growing comple-

xity of attacks. As a result, directions for improving administrative legislation in the field of cybersecurity are formulated, which should ensure systematicity, adaptability, and compliance with contemporary threats in the digital environment.

Key words: cyber threats, administrative legislation, cyber defense, artificial intelligence.

Література:

1. Зеленський підписав закон про кібербезпеку. Що він передбачає і чому його критикують. DOU. URL: https: dou. ua / lenta / news / president-signs-law-on-cybersecurity/ (дата звернення: 22.07.2025).

2. Кібербезпека в Україні 2025: виклики та перспективи. Galera. URL: https:galera. news / kiberbezpeka-v-ukrayini – 2025-vyklyky-ta-perspektyvy – 7009/ (дата звернення: 22.07.2025).

3. Кіберзагрози у 2025 році: як бізнесу захиститися від атак. Школа бізнесу. URL: https: online. novaposhta. education / blog / kiberzagrozi-u – 2025-rociyak-biznesu-zahistitisya-vid-atak (дата звернення: 22.07.2025).

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1–212–24): Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https: zakon. rada. gov. ua / laws / show / 80731–10#Text (дата звернення: 22.07.2025

5. Прасад А. Держспецзв'язку за рік зафіксувало на 70% більше кібератак. Що найчастіше ставало ціллю хакерів. Forbes. ua | Бізнес, мільярдери, новини, фінанси, інвестиції, компанії. URL: https: forbes. ua / news / v-ukraini-za-rik-kilkist-kiberatak-zrosla-na – 70-nayposhirenishi-tipi-intsidentiv-i-golovnitsili-khakeriv – 08012025–26137 (дата звернення: 22.07.2025).

6. Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформації та кіберзахисту державних інформаційних ресурсів, об'єктів критичної інформаційної інфраструктури: Закон України від 27.03.2025 № 4336-IX. URL: https: zakon. rada. gov. ua / laws / show / 4336-IX#Text (дата звернення: 22.07.2025).

7. Про внесення змін щодо кіберзахисту державних інформаційних ресурсів та критичної інформаційної інфраструктури до деяких постанов Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.03.2025 № 447. URL: https: zakon. rada. gov. ua / laws / show / 447–2025-n#Text (дата звернення: 22.07.2025).

8. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: https: zakon. rada. gov. ua / laws / show / 2297–17#Text (дата звернення: 22.07.2025).

9. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: https: zakon. rada. gov. ua / laws / show / 2163–19#Text (дата звернення: 22.07.2025).

10. Тарасовський Ю. Мін'юст повідомив про масштабний збій у роботі держреєстрів. Forbes. ua | Бізнес, мільярдери, новини, фінанси, інвестиції, компанії. URL: https: forbes. ua / news / derzhavni-reestri-ne-pratsyuyut-cherez-masshtabniy-zbiy-minyust – 19122024–25728 (дата звернення: 22.07.2025).

11. Татохіна О. Кібервійна Росії проти України: Держспецзв'язку презентувала звіт про три роки атак і глобальні виклики. detector. media. URL: https:detector. media / infospace / article / 241232 / 2025–05–26-kiberviyna-rosii-proty-ukrainy-derzhspetszvyazku-prezentuvala-zvit-protry-roky-atak-i-globalni-vyklyky/ (дата звернення: 22.07.2025).

12. Тренди з кібербезпеки в благодійності у 2025 році. Ресурсний центр ГУРТ. URL: https: gurt. org. ua / articles / 105442/ (дата звернення: 22.07.2025).

13.Уряд у боротьбі з бюрократією оновив правила створення держсистем. Судово-юридична газета. URL: https: sud. ua / uk / news / ukraine / 336354-pravitelstvo-v-borbe-s-byurokratiey-obnovilo-pravila-sozdaniya-goscistem (дата звернення: 22.07.2025).

14. Cyber digest Огляд подій в сфері кібербезпеки, січень 2023. URL: https: www. rnbo. gov. ua / files / 2023 / NKCK / Cyber% 20digest_january_2023_fin. pdf (дата звернення: 22.07.2025).

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 18.09.2025
Дата прийняття статті: 09.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.14

В. Нікітін,
доктор юридичних наук,
завідувач кафедри права та публічного управління
Київського національного університету будівництва і архітектури
ORCID ID: 0000-0001-6915-6319

ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ ПРАКТИКИ

Вступ. Доказування у сфері адміністративної юстиції виконує ключову функцію – забезпечує відповідність судового рішення Конституції, закону та принципам верховенства права [1]. На відміну від приватноправових спорів, де процесуальна ініціатива сторін є майже домінантною, публічно-правові конфлікти характеризуються інституційною асиметрією доступу до відомостей: значна частина релевантної інформації зосереджена у володінні суб'єктів владних повноважень. Відтак, баланс між змагальністю та офіційним з'ясуванням обставин набуває практичного змісту через інструменти витребування судом доказів, коли без цього неможливе повне і всебічне встановлення юридично значущих фактів [2].

Нормативний каркас, що визначає предмет і засоби доказування, формує Кодекс адміністративного судочинства України, який закріплює відкритий підхід до джерел доказів (письмові, речові, електронні, показання свідків, висновки експертів тощо) та критерії їх оцінки – належність, допустимість, достовірність, достатність [2]. Цей каркас функціонує у взаємодії із законами, що регулюють організацію правосуддя та процесуальну інфраструктуру: Закон України «Про судоустрій і статус суддів» визначає інституційні засади судової влади та гарантії незалежності, що опосередковано впливають і на якість доказування (зокрема через вимоги до мотивування судових рішень) [3]. Цифровізація документообігу, електронні форми комунікації і застосування кваліфікованого електронного підпису спираються на Закон «Про електронні документи та електронний документообіг» і Закон «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», що закріплюють юридичну силу електронних документів, порядок їх зберігання та верифікації [4; 5]. Для доступу до доказової інформації з органів влади важливе значення мають Закон «Про доступ до публічної інформації» та Закон «Про захист персональних даних», які встановлюють межі розкриття, механізми часткового доступу і вимоги до обробки персоніфікованих відомостей у судовому провадженні [6; 7].

Цифрове середовище сприяє появі та масовому застосуванню електронних доказів. Разом з тим зростає вразливість судового процесу до технічних помилок і маніпуляцій із файлами. У науковій літературі підкреслюється, що інформаційна переконливість електронного доказу має сенс лише в поєднанні з бездоганною процесуальною історією його формування і подання; відтак, без належної перевірки походження, метаданих, контрольних сум, умов зберігання та передачі суд не може визнати такі

© Нікітін В., 2025

матеріали допустимими та надійними [8]. У практичній площині це означає потребу уніфікації мінімальних вимог до подання цифрових файлів у судах адміністративної юрисдикції – від первинного джерела і метаданих до логів подій та підтверджень щодо застосованого КЕП, якщо він використовувався.

Паралельно, задля забезпечення принципу рівності сторін і реальної можливості ефективного захисту прав, суд повинен мати можливість оперативно витребувати докази від органів влади, коли вони контролюють ключові дані, без яких з'ясування істини є нереальним. У доктрині та практиці наголошується, що така процесуальна проактивність не руйнує змагальності, а компенсує інформаційну асиметрію, перешкоджаючи формалізації судового контролю над адміністрацією [9]. Водночас кожне рішення має бути мотивоване з наведенням причин прийняття одних джерел доказів та відхилення інших, що випливає як із загальних конституційних приписів, так і зі стандартів законності, обґрунтованості та справедливості судових актів [1; 3].

З огляду на наведене, у статті інтегровано нормативну (Конституція, КАС, спеціальні закони), доктринальну (сучасні наукові підходи) та практико-орієнтовану оптику. Подальші розділи послідовно розкривають: визначення предмета і меж доказування; стандарти оцінки доказової інформації; алгоритми застосування судом повноважень з витребування; перевірочні критерії для електронних доказів; правила балансування між доступом до інформації та захистом персональних даних; а також типові помилки та способи їхнього процесуального виправлення.

Актуальність дослідження зумовлена поглибленням цифровізації державного управління і правосуддя, що істотно змінює структуру доказової бази у публічно-правових спорах. Електронні комунікації, транзакції в реєстрах, вебпублікації на офіційних ресурсах створюють нові типи доказів. Суд має перевірити їх походження, незмінність і надійність, інакше зростає ризик процесуальних втрат через відмову у прийнятті доказу чи визнання його недостатнім.

Другий аспект актуальності – інформаційна асиметрія в адміністративних спорах. Органи влади концентрують релевантні дані, послуговуються внутрішніми інформаційними системами і нерідко посилаються на відсутність технічної можливості швидко надати повний масив відомостей. За цих умов процесуальна проактивність суду (витребування, встановлення строків і наслідків їх пропуску, санкції за безпідставну відмову) стає необхідним інструментом забезпечення матеріальної істини, не порушуючи принцип змагальності.

Третій чинник – потреба у єдності підходів до оцінки електронних доказів. Фрагментарність стандартів породжує регіональні відмінності практики, знижує передбачуваність правозастосування та ускладнює реалізацію права на справедливий суд. Узгоджений підхід можливий за умови чіткішого нормативного контуру (мінімальні вимоги до подання і верифікації електронних файлів у КАС) та методичних орієнтирів касаційної інстанції щодо застосування перевірочної тріади (автентичність, цілісність, простежуваність).

Нарешті, інтеграція режимів доступу до публічної інформації та захисту персональних даних напряму впливає на докази. Необхідно забезпечити мінімально достатнє розкриття для встановлення істотних обставин і водночас не допустити надмірної екстракції персональних даних. Цей баланс досягається поєднанням процесуального керівництва суду з інструментами часткового доступу (маскування, агрегація, сегментація), що випливає з законів [6; 7] і корелює з конституційними засадами захисту прав людини [1].

Огляд останніх досліджень. Проблематика доказування в адміністративному судочинстві останніми роками системно опрацьовується українськими науковцями, серед яких показові підходи запропонували М. В. Колеснікова та О. В. Авраменко. У статті М. В. Колеснікової («Докази та доказування в адміністративному судочинстві», 2024) наголошується на інтеграції змістового і формального вимірів доказу: інформаційна переконливість джерела не може відриватися від процесуальної коректності його здобуття, оформлення й подання. Авторка підкреслює єдність дослідження і оцінки як пізнавально-процесуального циклу, наголошує на відсутності наперед установленої сили окремих видів доказів і на необхідності мотивованої судової аргументації при прийнятті/відхиленні електронних матеріалів. У площині електронних доказів Колеснікова звертає увагу на потребу верифікації метаданих, підтвердження джерела походження та узгодженості файлів з іншими матеріалами справи (перехресна перевірка) [8].

Позицію О. В. Авраменка («Докази та доказування в адміністративному судочинстві України: виклики судової реформи», 2025) можна резюмувати як акцент на процесуальній проактивності суду в умовах інформаційної асиметрії: коли орган публічної влади контролює релевантні дані, суд зобов'язаний застосувати інструменти витребування, не руйнуючи принцип змагальності. Вчений також підкреслює значення єдності касаційних орієнтирів для стабілізації критеріїв належності, допустимості та достатності електронних доказів у типових категоріях адміністративних спорів [9].

Останні дослідження сходяться в тому, що стандарти оцінки – належність, допустимість, достовірність, достатність – слід застосовувати не як формальні «фільтри», а як послідовний алгоритм: ідентифікація джерела, зв'язок з предметом доказування, перевірка способу одержання і збереження, зіставлення з сукупністю доказів, належне мотивування причин надання/ненадання переваги. На тлі цифровізації правосуддя цей алгоритм має бути доповнений мінімальним перевірочним пакетом для електронних доказів: файл; метадані і/або хеш-контроль; журнал подій/лог; контекст створення (система, версія, налаштування); підтвердження застосування КЕП – якщо такий використовувався [4; 5; 8].

Водночас дослідницький дискурс звертається до інтерфейсу режимів: доступу до публічної інформації та захисту персональних даних. Для забезпечення права на справедливий суд і ефективного судового контролю над адміністрацією наука підтримує концепцію мінімально достатнього розкриття, що поєднує частковий доступ (маскування ідентифікаторів, агрегація) із процесуальним керівництвом суду [6; 7]. Зіставлення цих підходів із конституційними засадами діяльності публічної влади та процесуальною рамкою КАС України показує, що узгоджене нормативне та практичне регулювання є передумовою однакових стандартів оцінки доказів по всій країні [1; 2; 3].

Узагальнюючи, праці М. В. Колеснікової та О. В. Авраменка утворюють комплементарну рамку: перша – про методологічну єдність доказу (зміст/форма) і роль мотивування, друга – про організаційно-процесуальні механізми подолання інформаційної асиметрії та стабілізацію практики через касаційні орієнтири. Їхні висновки логічно «стикуються» із законодавством про електронні документи та довірчі послуги, а також із нормами про доступ до публічної інформації та захист персональних даних, які задають межі і способи отримання/розкриття відомостей у публічно-правових спорах, у межах процесуальної архітектури, визначеної Конституцією й КАС України.

Мета і завдання статті. Метою статті є формування цілісної, операційної моделі доказування в адміні-

стративному судочинстві України, яка поєднує вимоги конституційного порядку та гарантії справедливого суду з процесуальною архітектурою КАС України в умовах інтенсивної цифровізації публічно-правових відносин. Така модель покликана узгодити принцип змагальності з офіційним з'ясуванням обставин у справах проти суб'єктів владних повноважень, забезпечивши реальне подолання інформаційної асиметрії між сторонами без підміни судом процесуальної ініціативи учасників; водночас вона має гарантувати, що ухвали про витребування і кінцеві рішення мотивуються з урахуванням стандартів належності, допустимості, достовірності та достатності, а також технічної специфіки електронних джерел доказової інформації.

Досягнення зазначеної мети передбачає розкриття нормативної логіки доказування як інституційно закріпленої практики, де організаційний каркас судової влади і професійні стандарти суддівського корпусу забезпечують не лише процесуальну форму, а й якість перевірки доказів та прозорість мотивувальної частини рішень. Потрібно концептуально описати, як саме положення про юридичну силу електронного документа, процедури його створення та збереження, використання кваліфікованого електронного підпису й інші довірчі механізми транслюються в процесуальні критерії перевірки джерела, цілісності та ланцюга зберігання, придатні до застосування в адміністративному процесі без втрати легітимності та доказової сили. У цій площині важливо продемонструвати, що техніко-правові вимоги до електронних артефактів не існують відокремлено від процесуальних фільтрів КАС України, а навпаки – стають їхнім змістовним наповненням і конкретизують способи доведення фактичних обставин [2; 4; 5].

Окремою задачею є інституціоналізація балансу між правом на доступ до інформації та охороною персональних даних у доказуванні: потрібно показати, як норми про публічну інформацію й персональні дані інтегруються в єдину процесуальну логіку «мінімально достатнього розкриття», коли суд визначає, які саме відомості є необхідними і пропорційними для встановлення істотних фактів, а які мають бути обмежені, знеособлені або подані в агрегованому вигляді. Такий баланс має бути описаний не лише як колізійне співвідношення двох спеціальних законів, а як практичний алгоритм розв'язання конфлікту цінностей, що втілюється в ухвалах про витребування доказів, у визначенні режиму доступу матеріалів справи та у фінальній мотивації судового рішення [2; 6; 7].

Не менш важливо окреслити межі процесуальної проактивності суду у взаємодії з органами публічної влади: стаття прагне визначити, за яких умов і в якій формі ініціативні дії суду щодо витребування відомостей забезпечують досягнення матеріальної істини та рівності сторін, не підміняючи доказову діяльність учасників спору; які процесуальні наслідки мають наставати у випадку безпідставної відмови органу влади надати запитувану інформацію; якими мають бути критерії належної мотивації прийняття чи відхилення електронних матеріалів, що походять від самого адміністративного органу. Така конкретизація покликана зміцнити передбачуваність правозастосування і водночас підвищити якість судового контролю над адміністрацією в ситуаціях фактичної монополії державного органу на релевантні дані.

Дослідницька оптика статті спирається на сучасні доктринальні підходи, які трактують доказ як єдність змісту та процесуальної форми й наполягають на відсутності наперед установленої сили окремих видів доказів; цю оптику застосовано для розроблення практичних правил щодо верифікації електронних файлів і структурування мотивувальної частини рішень. Водночас ураховано акценти щодо стабі-

лізуючої ролі касаційної інстанції та потреби в уніфікації критеріїв допустимості й розумного перерозподілу тягаря доказування у справах проти суб'єктів владних повноважень, що випливають із сучасних досліджень та узагальнень практики. Синтез цих теоретичних і прикладних позицій дозволяє виробити послідовний, технологічно чутливий до електронного середовища підхід, орієнтований на практику судів першої та апеляційної інстанцій [8; 9].

У підсумку завданням цього дослідження є не лише опис чинних норм і констатація проблем, а й пропозиція узгодженого методичного інструментарію для судів і учасників процесу: окреслення перевірочної тріади для електронних доказів як мінімального стандарту подання і дослідження; формулювання критеріїв пропорційності при вирішенні колізії між доступом до інформації й приватністю; визначення меж і процедурних наслідків судової проактивності; деталізація елементів мотивування рішень, що забезпечують відтворюваність і апеляційну стійкість. Усі ці складові вибудовуються в межах конституційних орієнтирів і процесуальних приписів КАС України, з урахуванням вимог законодавства про електронні документи та довірчі послуги, а також інформаційних режимів, релевантних доказуванню в адміністративних справах, і кореспондують сучасним науковим підходам, викладеним у фахових публікаціях.

Виклад основних положень. Предмет доказування в адміністративному судочинстві окреслює сукупність обставин, без встановлення яких неможливе законне й обґрунтоване вирішення публічно-правового спору: наявність чи відсутність порушення прав, правомірність адміністративного акта або бездіяльності, а також причинно-наслідковий зв'язок між управлінським рішенням і наслідками для позивача. Ці обставини витікають із матеріальних норм публічного права, але процес їх встановлення підпорядкований приписам процесуального закону, що визначає джерела та правила оцінки доказів. Конституційні засади верховенства права та обов'язку держави гарантувати права і свободи визначають межі допустимого втручання публічної влади й стандарти судового контролю, що безпосередньо впливають на побудову предмета доказування у справах проти суб'єктів владних повноважень [1]. У результаті предмет доказування набуває подвійного виміру: змістовного (які факти мають бути встановлені) і процедурного (яким способом ці факти доводяться та перевіряються, аби зберегти легітимність результату) [2; 8].

Адміністративний процес поєднує принцип змагальності з офіційним з'ясуванням обставин: сторони подають і обґрунтовують докази, а суд у межах своїх повноважень витребує відомості там, де інакше істотні факти залишаться недосяжними. Таке поєднання випливає з архітектури судової влади та стандартів якості судового розгляду, закріплених у законі про судоустрій, який через вимоги до мотивованості рішень і процесуальної форми опосередковано задає рамку й для доказування [3]. У цифровому середовищі предмет доказування дедалі частіше включає події й стани, відбиті в електронному документообігу, державних реєстрах, телеметрії інформаційних систем, що вимагає застосування спеціальних законів про електронні документи й довірчі послуги як частини загальної доказової логіки [4; 5].

Межі доказування визначаються зв'язком між пропонованою інформацією та предметом спору: суд приймає лише те, що сприяє встановленню істотних обставин, і відхиляє надлишкові чи другорядні матеріали. Критерій релевантності працює разом із процесуальною економією: навіть точнісінький, але периферійний доказ не повинен розмивати фокус провадження. В умовах, коли ключові дані контролює орган влади, межі доказування

коригуються за рахунок процесуальної проактивності суду – однак така ініціатива не підміняє відповідальності сторін за доведення власних тверджень. Межі також окреслює законодавство про інформаційні режими: доступ до публічної інформації відкриває канали отримання відомостей, тоді як охорона персональних даних встановлює ліміти на розкриття; суд вибудовує баланс, керуючись принципом мінімально достатнього розкриття для встановлення істини.

Система чотирьох стандартів виконує роль послідовного фільтра. Належність фіксує логіко-юридичний зв'язок між доказом і предметом доказування; допустимість – відповідність способу одержання приписам процесуального та спеціального закону; достовірність – внутрішню якість і неспростованість відомостей; достатність – сукупність даних, здатних без прогалин відтворити істотні факти. У цифрових спорах ці стандарти з'єднуються зі спеціальними критеріями електронних документів та довірчих послуг: юридична сила електронного документа, належна ідентифікація підписувача, цілісність даних, коректність часових міток і підписних сертифікатів – усе це елементи, які трансформуються з техніко-правових у процесуальні умови допустимості та достовірності. Наукові узагальнення наголошують, що застосування стандартів має бути не формулою для «механічної відмови», а артикульованим алгоритмом перевірки з чіткою мотивацією кожного кроку.

Дослідження – це безпосереднє сприйняття, огляд, оголошення та зіставлення матеріалів; оцінка – інтелектуально-вольовий процес, у результаті якого суд формує внутрішнє переконання та викладає мотиви прийняття чи відхилення. Усталена доктрина застерігає від підміни одного іншим: оголошення документа без пояснення причин його прийняття не є оцінкою, так само як посилання на «недостатність» без аналізу джерела не дорівнює дослідженню. Вимога до мотивувальної частини рішення – це не лише обов'язок форми; вона має конституційно-правову природу, адже стосується гарантій справедливого суду та підзвітності судової влади суспільству. Саме тут проявляється роль касаційної інстанції: через узагальнення помилок нижчих судів касація задає методичні орієнтири щодо взаємозв'язку дослідження та оцінки.

Електронні джерела – e-mail, веб-сторінки, витяги з реєстрів, машинні журнали подій, цифрові зображення, телеметрія – стають типовими у публічно-правових спорах. Щоб вони набули процесуальної легітимності, суд перевіряє не лише їх інформаційний зміст, а й ланцюг створення та зберігання. На рівні спеціального законодавства юридична сила електронного документа випливає з правил його створення, підписання, зберігання та відтворення, а достовірність технічних атрибутів – з довірчих послуг (кваліфікований підпис, часові мітки, сертифікаційна інфраструктура). Перенесення цих вимог у процесуальний контекст означає застосування перевірочної тріади: автентичність (джерело і авторство), цілісність (захист від модифікацій; контроль хеш-сум і метаданих) та простежуваність (chain of custody у часових мітках, логах і реєстрових позначках). Наукові розвідки вимагають, щоб судова мотивація у цифрових спорах містила відповіді принаймні на ці три запитання; інакше бар'єр допустимості не пройдено.

Особливу роль відіграють офіційні вебресурси й державні реєстри. Коли позивач посилається на відомості з відкритого реєстру або на цифрову публікацію органу влади, суд має встановити їх офіційність, незмінність і точний стан на релевантний момент часу. При цьому, навіть якщо інформація формально доступна позивачу, суд не може ігнорувати реальну асиметрію ресурсів між приватною особою та публічною адміністрацією –

відновлення балансу досягається процесуальними механізмами витребування і перевірки автентичних джерел.

Суд щоразу балансує між правом на доступ до відомостей та охороною приватності. Закон про доступ до публічної інформації закріплює презумпцію відкритості даних органів влади й механізми витребування, тоді як закон про захист персональних даних вимагає законної мети, пропорційності та мінімізації обсягу персональної інформації [6; 7]. У процесуальному вимірі це трансформується у принцип мінімально достатнього розкриття: суд визначає, який обсяг ідентифікуючих елементів є необхідним для встановлення фактів, і застосовує маскування, агрегування або частковий доступ там, де це не шкодить істині, але знімає ризики надмірного втручання в приватність. Конституційна оптика примушує суд мотивувати обраний обсяг розкриття як такий, що відповідає вимогам необхідності та пропорційності у демократичному суспільстві.

Процесуальна проактивність – не альтернатива змагальності, а інструмент компенсації інформаційної асиметрії. Коли істотні відомості знаходяться під контролем органу влади, суд повинен видати чітку ухвалу про витребування, у якій ідентифікує джерело, перелік документів, їх релевантність і строки надання. Безпідставна відмова або затягування з боку органу влади має породжувати процесуальні наслідки, зокрема можливість формування судом несприятливого фактичного висновку для сторони, яка перешкоджає встановленню істини. Таке рішення кореспондує із засадничими вимогами справедливого суду та з конституційним обов'язком держави забезпечити ефективні засоби захисту прав. Важливо, щоб межі проактивності були описані в мотивації: суд пояснює, чому без витребуваних матеріалів істину неможливо встановити, і як обрані заходи зберігають рівність сторін.

Сторони часто плутають зміст і форму доказу: позивачі замінюють доказову базу правовими оцінками або приносять «яскраві» скриншоти без метаданих; відповідачі-органи обмежуються частковим розкриттям без пояснення причин, посилаються на «технічну неможливість» або надають копії без підтвердження їх походження й цілісності. Ці помилки коригуються через обов'язок структурувати подання: кожен електронний матеріал супроводжується відомостями про джерело, час, спосіб створення, контекст і контроль цілісності; орган влади пояснює, які саме технічні перешкоди існують і чому не може бути наданий альтернативний канал доступу. Для судів типовою проблемою є формальна мотивація прийняття/відхилення цифрових матеріалів; її вирішує впровадження «мінімального чек-листа» у мотивувальній частині: джерело – верифікація – виключення модифікації – ланцюг зберігання – кореляція з іншими доказами.

Єдність стандартів досягається через сталі орієнтири в касаційній практиці, яка кристалізує тест на належність, допустимість, достовірність і достатність для окремих типів електронних доказів, а також окреслює межі судової проактивності. Операційні орієнтири – вимога до опису способу верифікації джерела, перевірки незмінності, відтворення ланцюга зберігання, визначення причин відхилення альтернативних матеріалів – мають повторювано з'являтися у рішеннях вищих інстанцій, формуючи стандарти мотивування, що переносяться на першу та апеляційну інстанції [9]. Таке вирівнювання знижує регіональні диспропорції, підвищує передбачуваність і сприяє належному застосуванню спеціальних норм електронного права в межах процесуальної тканини КАС України [2; 4; 5].

Практична ефективність доказування у спорах проти публічної адміністрації залежить від здатності сторін і суду перетворити технічні приписи

електронного права на процесуальні алгоритми. До таких належать: попереднє формування комплектів електронних матеріалів із метаданими та хешами; фіксація контексту створення документів (версія системи, права доступу, журнал дій); застосування процедур часткового розкриття й анонімізації; використання судом процесуальної проактивності як компенсаторного механізму рівності сторін; забезпечення у рішеннях прозорої мотивації з посиланням на стандарти і спеціальні норми. Усе це має бути підпорядковано загальним ціннісним орієнтирам конституційного правопорядку й вимогам справедливого суду [1; 3].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє узагальнити доказування в адміністративному судочинстві як цілісну систему, де матеріально-правова істина досягається через процесуальні гарантії і стандартизовані правила роботи з джерелами інформації. У публічно-правових спорах така система функціонує в координатах принципу змагальності та офіційного з'ясування обставин, що зумовлено конституційною моделлю публічної влади і вимогами справедливого суду. КАС України задає методологію доказування: відкритий перелік джерел, чотири стандарти оцінки (належність, допустимість, достовірність, достатність), активні інструменти витребування даних судом за збереження відповідальності сторін за доведення своїх тверджень. Інституційні засади судової влади (організація, незалежність, мотивованість рішень) виступають не лише зовнішнім контекстом, а й внутрішнім механізмом забезпечення якості доказування в кожній справі [1; 2; 3].

На нашу думку, найбільшого навантаження в сучасних умовах набувають електронні докази. Юридична сила електронного документа, режими його створення, підписання, збереження і відтворення, а також довірчі інструменти (кваліфікований електронний підпис, часові мітки, інфраструктура сертифікації) мають безпосереднє процесуальне відображення у тесті допустимості та достовірності: автентичність джерела, цілісність від моменту створення до огляду судом, простежуваність ланцюга зберігання [4; 5]. Ці техніко-правові критерії повинні послідовно трансформуватись у мотивувальну частину судових актів, а не залишатися поза увагою як «факультативні» обставини.

Баланс між доступом до публічної інформації та охороною персональних даних у доказуванні забезпечується принципом мінімально достатнього розкриття: суд визначає, який обсяг відомостей є необхідним і пропорційним для встановлення істини, застосовуючи маскування, агрегування чи частковий доступ, якщо це не шкодить цілям судового контролю [6; 7]. Такий підхід дозволяє одночасно реалізувати право на справедливий суд і запобігти надмірному втручанню в приватність, що відповідає конституційним орієнтирам і процесуальним гарантіям.

Стабільність практики досягається завдяки касаційним орієнтирам і доктринальному супроводу: сучасні праці вказують на єдність змісту та форми доказу, на необхідність чіткої судової мотивації при прийнятті/відхиленні електронних матеріалів, а також на роль процесуальної проактивності суду у подоланні інформаційної асиметрії, коли істотні дані контролюються органом публічної влади [8; 9]. Звідси – потреба не лише в загальних деклараціях, а у конкретних інструментах для судів і сторін. Надалі викладені конкретні пропозиції:

1. Нормативна деталізація КАС України щодо електронних доказів: передбачити мінімальний пакет подання – файл, метадані/хеш, журнал подій, контекст створення (система/версія/налаштування), підтвердження КЕП (за наявності). Це безпосередньо випливає з законів про електронні документи та довірчі послуги і має бути інтегровано в процесуальний тест.

2. Процесуальні наслідки безпідставної відмови у розкритті: якщо суб'єкт владних повноважень не надає витребувані дані без обґрунтування або затягує їх подання, суд застосовує несприятливий фактичний висновок для цієї сторони в межах релевантності доказів; норма має бути чітко закріплена в КАС і узгоджена з правилами доступу до інформації та охорони персональних даних.

3. Методичні орієнтири касації: запровадити єдині «чек-листи мотивування» для електронних доказів (джерело → верифікація → виключення модифікації → chain of custody → кореляція з іншими джерелами). Це підвищить апеляційну стійкість рішень і знизить регіональну фрагментацію.

4. Алгоритм процесуальної проактивності: визначити у КАС критерії і межі судових ініціатив щодо витребування відомостей у справах проти органів влади, включно з типовими формулами ухвал (перелік документів, релевантність, строки, наслідки ненадання); це забезпечить реальну рівність сторін без підміни змагальної природи процесу.

5. Операційні протоколи для балансування доступу і приватності: закріпити у процесі порядок часткового розкриття, анонімізації та сегментації наборів даних, що містять персональні відомості, з обов'язком суду пояснити, чому саме такий обсяг відповідає критеріям необхідності й пропорційності.

Запропоновані заходи не виходять за межі чинної правової системи й спираються на існуючі конституційні засади, процесуальну архітектуру КАС та спеціальні норми інформаційного й електронного права. Їх імплементація дає очікуваний ефект: передбачуваність правозастосування, зниження процесуальних втрат у цифрових спорах, посилення судового контролю за публічною адміністрацією та стійкість рішень у перегляді. У підсумку, запропонована операційна модель доказування – це узгоджений набір правил і практик, який відповідає вимогам конституційного правопорядку і водночас забезпечує технологічну чутливість суду до природи електронних джерел у публічно-правових конфліктах.

Стаття присвячена комплексному аналізу особливостей доказування в адміністративному судочинстві України в контексті сучасних трансформацій публічно-правових відносин та цифровізації доказової бази. У дослідженні уточнено зміст і межі активної ролі суду у витребуванні й дослідженні доказів, співвідношення змагальності та офіційного з'ясування обставин, а також стандарти належності, допустимості, достовірності та достатності доказів. Окрема увага приділена електронним доказам і доказовим презумпціям у справах проти суб'єктів владних повноважень, питанням розподілу тягаря доказування, належного обґрунтування рішень та процесуальної економії. Проаналізовано проблемні аспекти доступу до публічної інформації й захисту персональних даних у доказуванні, взаємодію із суміжними режимами (адміністративні процедури, дисциплінарні провадження), а також вплив стандартизації електронного документообігу на оцінку доказів. На основі огляду наукових підходів і практичних кейсів запропоновано критерії оцінки цифрових артефактів (автентичність, цілісність, простежуваність), окреслено типові помилки сторін і судів у формуванні доказової стратегії, сформульовано рекомендації щодо уніфікації підходів до електронних доказів, деталізації процесуальних приписів щодо витребування від органів влади та вдосконалення роз'яснень з питань тягаря доказування. Результати мають практичну цінність для суддів, адвокатів, представників органів влади та дослідників, які працю-

ють із публічно-правовими спорами в умовах інтенсивної цифровізації адміністративного процесу.

Ключові слова: адміністративне судочинство, суд, адміністративний суд, докази, доказування, належність, допустимість, достовірність, достатність, електронні докази, тягар доказування, стандарти доказування, судова дискреція, активна роль суду, презумпції, доступ до публічної інформації, захист персональних даних.

Nikitin V. Specifics of evidence in administrative justice: modern trends and practical challenges

The article examines the distinctive features of proof in Ukrainian administrative adjudication amid the digital transformation of public-law disputes. It clarifies the scope of the court's proactive role in obtaining and examining evidence, the balance between adversarial proceedings and official investigation of facts, and the standards of relevance, admissibility, credibility, and sufficiency. Particular attention is paid to electronic evidence and evidentiary presumptions in cases against public authorities, the allocation of the burden of proof, the duty to provide reasoned decisions, and procedural economy. The study addresses practical challenges concerning access to public information and personal data protection in evidence-gathering, the interface with neighboring regimes (administrative procedures, disciplinary proceedings), and the impact of standardized e-document flows on evidentiary assessment. Building on scholarly approaches and practice-oriented case analysis, the paper proposes criteria for evaluating digital artifacts (authenticity, integrity, traceability), highlights recurring errors by parties and courts in shaping evidentiary strategies, and formulates recommendations to harmonize approaches to electronic evidence, to refine procedural rules on compelling disclosure by administrative bodies, and to improve guidance on the burden of proof. The findings are intended for judges, attorneys, government representatives, and researchers engaged in public-law litigation, offering a coherent framework for handling evidence in an increasingly digital administrative process.

Key words: administrative justice, administrative court, evidence and proof, relevance, admissibility, credibility, sufficiency of evidence, electronic evidence, burden of proof, standards of proof, judicial discretion, proactive role of the court, legal presumptions, access to public information, personal data protection.

Література:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

2. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 35-36, № 37, ст.446. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15.

3. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 31, ст.545. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.

4. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 36, ст.275. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text.

5. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 45, ст.400. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text.

6. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011

№ 2939-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 32, ст. 314. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text .

7. Закон України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 № 2297-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 34, ст. 481. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text .

8. Колеснікова М. В. Докази та доказування в адміністративному судочинстві. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство», № 8. С. 378–383. 2024. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/311020/302322.

9. Авраменко О. В. Докази та доказування в адміністративному судочинстві України: виклики судової реформи. Наукові записки. Серія: Право, Вип. 18, 2025. С. 186–190. URL: https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/580/605.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 17.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 347.9(477)
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.15

А. Петровський,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Національної академії внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0001-8607-282X

ІНСТИТУТ СПРОЩЕНИХ СУДОВИХ ПРОЦЕДУР У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

Постановка проблеми. Реформа цивільного судочинства в Україні останніх років спрямована на підвищення ефективності правосуддя, оптимізацію строків розгляду справ і зменшення навантаження на судову систему. Одним із ключових інструментів цих перетворень стала інституціалізація спрощених судових процедур, зокрема спрощеного позовного провадження, метою якого є забезпечення оперативного, економічно доцільного та доступного розгляду малозначних справ, справ, що виникають з трудових відносин, справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи. Водночас у науковій літературі та судовій практиці актуалізуються дискусії щодо правової природи спрощеного провадження, критеріїв його застосування, а також потенційних ризиків для реалізації процесуальних гарантій сторін і принципу справедливого судового розгляду.

Інститут спрощених судових процедур у цивільному процесі України є сучасним інструментом оптимізації судового розгляду справ. Його мета – скорочення строків провадження та забезпечення оперативного захисту прав учасників процесу. В умовах реформування судової системи та розвитку цифрового судочинства актуальність проблеми ефективності та доступності спрощеного провадження особливо зросла.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю системного наукового аналізу положень Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України [1] щодо запровадження та функціонування спрощених судових процедур, а також виявлення проблем практичного їх застосування у сучасних умовах реформування правосуддя. Попри значну кількість досліджень у сфері вдосконалення цивільного процесу, питання методологічного, нормативного та практичного забезпечення інституту спрощеного позовного провадження залишаються предметом наукових дискусій.

У працях таких учених, як Н. Боровська [2], О. Єпанчінцев [3], В. Заборовський [4], В. Комаров [5], І. Тернавська [6], С. Фурса [7], М. Штефан [8] та інші, порушуються окремі аспекти функціонування спрощених судових процедур у цивільному процесі, зокрема щодо критеріїв віднесення справ до категорії малозначних, меж судового розсуду при вирішенні питання про застосування спрощеного провадження, а також співвідношення спрощеної форми судочинства із принципами доступності та змагальності. Так, І. А. Боровська підкреслює диференційований характер спрощеного позовного провадження та наголошує на необхідності врахування загальних принципів цивільного судочинства при

© Петровський А., 2025

застосуванні спрощених правил [2]. В. Заборовський і співавтори досліджували категорії справ, які підлягають розгляду в порядку спрощеного провадження, та звертали увагу на проблему однозначності критеріїв «малозначності» [4]. О. Єпанчінцев в аналізі нормативного регулювання розглядає спрощене провадження як різновид позовного провадження, спрямований на оптимізацію процесуального розгляду малоскладних спорів, і водночас застерігає про потребу збереження процесуальних гарантій [3].

У низці праць С. Фурси представлено концептуальні підходи до правової природи спрощеного провадження та його ознак як скороченої процесуальної форми.

Загалом питання критеріїв віднесення справ до категорії малозначних, меж судового дискреційного права при обранні порядку розгляду та співвідношення спрощеної процедури з принципами змагальності й доступності правосуддя залишаються предметом наукових дискусій. Це відображено в останніх узагальненнях і тематичних оглядах наукової думки.

Водночас у науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення правової природи спрощених процедур, їх функціонального призначення у системі цивільного процесу та оцінки ефективності в контексті забезпечення права на справедливий суд.

Таким чином, подальше дослідження інституту спрощених судових процедур у цивільному процесі України є необхідним для формування цілісної науково-методологічної основи вдосконалення правозастосовної практики.

Мета статті – дослідити сучасний стан наукової розробки проблем спрощених судових процедур у цивільному процесі України, проаналізувати основні наукові підходи та окреслити перспективи подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Цивільний процесуальний кодекс (далі – ЦПК) України [1] закріплює інститут спрощеного позовного провадження і визначає категорії справ, які можуть розглядатися за цією формою. Зокрема, у ЦПК України виокремлено такі ключові положення:

Стаття 19 ЦПК визначає місце спрощеного позовного провадження в системі процесу (ціль і призначення).

Стаття 274 та суміжні норми окреслюють перелік справ, що розглядаються в порядку спрощеного провадження; поняття «малозначні справи» та критерії віднесення.

Процедурними особливостями розгляду справ у порядку спрощеного провадження є відсутність підготовчого засідання, обмежені строки для першого судового засідання, правила подання клопотань і відзивів тощо.

Ці положення були предметом багатьох змін і тлумачень у публікаціях і коментарях до Кодексу. Важливо відзначити, що законодавець передбачив як імперативні випадки (обов'язкове застосування спрощеного провадження до певних категорій справ), так і дискретну можливість віднесення справ до спрощеного провадження судом або за клопотанням сторони [9].

Огляд літератури (посібники, монографії, статті, дисертації) показує, що дослідження інституту спрощеного провадження в Україні активізувались після внесення відповідних змін до ЦПК. Чимало авторів приділяють увагу таким питанням, як: – класифікація видів спрощеного провадження та їх ознак [10]; – критерії віднесення справ до малозначних; проблеми суб'єктивності судової оцінки [11, с. 202–205]; – баланс між оперативністю й гарантіями сторін (наприклад, ризик обмеження права на повноцінний захист через скорочені процесуальні можливості) [6, с. 420–425]; – вплив спрощених процедур на навантаження судів і строкові показники розгляду справ [12, с. 110–114].

У вітчизняній процесуальній доктрині сформувалося кілька концептуальних підходів до визначення пра-

вової природи інституту спрощеного провадження. Так, деякі автори розглядають спрощене провадження як автономну форму цивільного процесу, що має власні цілі, принципи й особливі процедурні елементи (скорочені строки розгляду, спрощений порядок доказування, відсутність підготовчого засідання). Так, Д. А. Король підкреслює, що інститут спрощеного провадження «формує окремий вид процесуальної діяльності, спрямований на швидке вирішення типових спорів» [13, с. 225–228].

Інші дослідники вбачають у спрощеному провадженні інструментальну модифікацію загального позовного провадження. За цим підходом воно не є самостійним видом судочинства, а радше – варіацією процедур, покликаною забезпечити швидкість, економію процесуальних ресурсів і зменшення судового навантаження. Такої позиції дотримується, зокрема, М. Шевердін, зазначаючи, що спрощене провадження «є спрощенням за змістом і обсягом процесуальних дій, але не за їх правовою природою» [9].

Прихильники третього підходу виходять з того, що спрощене провадження має гібридну природу: воно поєднує базові принципи загального цивільного процесу з особливими спрощеними правилами для певних категорій справ (зокрема, малозначних, трудових, споживчих). На їхню думку, спрощене провадження є «синтетичним утворенням, у межах якого поєднано традиційну процесуальну форму і спеціальні засоби прискореного розгляду». Так, І. А. Боровська акцентує увагу на тому, що спрощене провадження має ознаки, які відрізняють його від загальної процедури, але при цьому застосовують загальні правила ЦПК, де вони не суперечать особливим нормам [2, с. 46–50]. В. В. Заборовський, С. Б. Булеца, А. В. Стойка розглядають спрощене позовне провадження як особливу форму, тобто як форму, що має і загальні риси цивільного позовного процедурного права, і свої специфічні особливості. Перелік справ, критерії, які дають змогу віднести справу до спрощеного провадження, обмеження, спеціальні правила – усе це підтверджує ідею не повної автономії, але гібридного формування [4, с. 76–82]. Л. А. Кондрат'євою здійснено деталізацію особливостей, які властиві спрощеному провадженню, включно з тим, як вони відрізняються від загального позовного провадження [14, с. 300–328].

Таким чином, аналіз наукових публікацій свідчить, що нині домінує прагматичний підхід, за яким основна мета спрощеного провадження – збалансування ефективності судочинства із забезпеченням доступу до правосуддя та процесуальних гарантій. Як зазначають В. Тернавська та К. Шаповалова, «спрощене позовне провадження покликане не стільки замінити загальну процедуру, скільки забезпечити пропорційність судових процедур складності спору» [6, с. 420–425].

Вітчизняні дослідники відзначають, що інститут спрощеного позовного провадження суттєво покращує доступ до правосуддя та ефективність цивільного судочинства. Зокрема, Л. А. Кондрат'єва у монографічному дослідженні «Спрощене позовне провадження: удосконалення юридичної визначеності та особливостей його процесуальної форми в цивільному судочинстві» акцентує, що це провадження має забезпечувати короткий строк розгляду справ, здешевлення процесуальних витрат та спрощення процедур, що сприяє доступності правосуддя для сторін [14, с. 300–328]. Своєю чергою, О. С. Єпанчінцев зазначає, що спрощене провадження спрямоване на оптимізацію судового розгляду і полегшення процедур для малозначних справ, але водночас автор звертає увагу на необхідність збереження процесуальних гарантій – прав на подання доказів, захисту, рівного представництва сторін [3].

Відтак, дослідження інституту спрощених процедур ведуться у кількох напрямах:

1) процесуально-правовий аналіз, тобто аналіз норм ЦПК України щодо критеріїв і процедур спрощеного розгляду;

2) порівняльно-правовий аспект – вивчення зарубіжного досвіду спрощеного цивільного судочинства (Франція, Німеччина, Польща);

3) практичне застосування, що передбачає оцінку ефективності спрощених процедур на підставі судової практики;

4) методологічні та теоретичні проблеми вирішуються шляхом визначення меж спрощеного провадження та критеріїв віднесення справ.

Проведеним аналізом наукових джерел нами виявлено окремі критичні проблеми й суперечності, як то:

– невизначеність критеріїв «малозначності». У законі надано кілька орієнтирів як саме визначати «малозначність» справи (ціна позову у прив'язці до прожиткового мінімуму, відносна простота правовідносин), але багато ситуацій залишаються на розсуд суду, що породжує ризик неоднакового застосування [11, с. 202–205];

– ризик обмеження процесуальних гарантій. Спрощений порядок передбачає скорочені строки, менш формалізоване збирання доказів і відсутність підготовчого засідання. Це може призвести до того, що сторона, котра недостатньо підготовлена або не має доступу до кваліфікованої юридичної допомоги, втратить можливість повноцінного захисту своїх прав. Науковці наголошують на потребі компенсаторних гарантій [6, с. 420–425];

– непослідовність судової практики. Через неоднорідність підходів судів і недостатню кількість узагальнень практики виникають розбіжності у застосуванні норм спрощеного провадження, що погіршує прогнозованість правової ситуації для учасників процесу [15];

– відсутність системної статистики та моніторингу. Для оцінки ефективності спрощеного провадження бракує системних досліджень і відкритих статистичних даних, що ускладнює об'єктивне вимірювання результатів реформи. Так, І.А. Боровська зазначає, що «недостатньо розроблені наукові дослідження, які б системно аналізували результати застосування спрощеного позовного провадження за статистичними показниками, строки, обсяг справ, практику судів», що ускладнює об'єктивну оцінку ефективності провадження [2, с. 46–50].

Зарубіжна практика демонструє, що спрощене провадження використовується для малозначущих справ або боргових вимог із невеликою сумою. У Франції для розгляду дрібних цивільних спорів (зокрема, коли ціна позову не перевищує встановленого законом порогу) застосовується спрощене судове провадження (procйdure simplifiйe de recouvrement des petites crйances), яке дозволяє швидко та з мінімальними витратами вирішити справу без традиційного судового засідання. Такий порядок передбачає скорочені строки, письмову або усну форму розгляду, а також обмежені можливості щодо подання й дослідження доказів, що сприяє оперативності, але зменшує глибину процесуального дослідження. Він застосовується, зокрема, у судах першої інстанції (tribunal judiciaire) відповідно до ст. ст. 1244-4, 1405–1425 Цивільного процесуального кодексу Франції (Code de procйdure civile) [16]. У Німеччині існує «Vereinfachtes Verfahren» для вимог до певної грошової межі, що забезпечує стандартизовану процедуру та оперативність. У праві Німеччини (і ширше – у континентальній європейській правовій системі) Vereinfachtes Verfahren («спрощене провадження») використовується для позначення скорочених, менш формалізованих процесуальних форм, що застосовуються для справ невеликої складності або незначної вартості позову. У німецькому Цивіль-

ному процесуальному кодексі (ZPO) [17] поняття Vereinfachtes Verfahren стосується: – справ про стягнення невеликих сум (Bagatellsachen); – процедур наказного провадження (Mahnverfahren) – коли судовий наказ може бути виданий без повноцінного судового засідання; – спрощеного розгляду трудових спорів, сімейних чи адміністративних питань; – справ, які можуть розглядатися суддею одноособово без участі колегії або без судового засідання, якщо сторони не заперечують. Метою Vereinfachtes Verfahren є: – підвищення ефективності правосуддя; – зменшення судового навантаження; – скорочення строків розгляду; – зниження процесуальних витрат для сторін; – забезпечення доступності правосуддя у малозначних справах. Наприклад, § 495a ZPO передбачає, що у справах, де сума позову не перевищує певного ліміту (до 600 євро), суд може застосовувати Vereinfachtes Verfahren, тобто вирішувати справу на письмових матеріалах без усного слухання; §§ 688–703d ZPO (Mahnverfahren) – наказне (спрощене) провадження щодо безспірних грошових вимог. У Польщі спрощене провадження (postępowanie uproszczone) [18] застосовується переважно у справах, що випливають із зобов'язальних правовідносин, зокрема щодо боргових вимог, договорів купівлі-продажу, оренди, послуг чи трудових спорів, де ціна позову не перевищує встановленого законом порогу. Основною метою такого провадження є зменшення навантаження на суди, скорочення строків розгляду справ та зниження процесуальних витрат. Водночас у науковій літературі підкреслюється, що ефективність цього механізму залежить від чіткого визначення критеріїв, за якими справа може бути розглянута у спрощеному порядку, аби уникнути порушення принципів змагальності й рівності сторін.

У порівняльному вимірі багато європейських систем (наприклад, норми щодо малозначних спорів у Регламенті (ЄС) № 861/2007 Європейського Парламенту та Ради від 11 липня 2007 року [19] чи окремі положення німецької та польської процесуальної практики) також запроваджують спеціальні спрощені механізми. Порівняння дозволяє виокремити корисні практики: чіткі критерії підсудності/ціни позову, стандартизовані формати процесуальних дій, обов'язкові інформаційні гарантії для сторін та ширше використання електронних інструментів для забезпечення рівного доступу до процесу [13, с. 225–228].

Таким чином, аналіз зарубіжного досвіду свідчить, що ключовим викликом для України є визначення чітких критеріїв віднесення справ до спрощеного провадження та забезпечення балансу між оперативністю та гарантіями прав сторін.

Отже, сучасні наукові дискусії концентруються на таких проблемах, як: – відсутність чітких критеріїв віднесення справ до спрощеного провадження; – ризики надмірного формалізування процедури, що може обмежувати права сторін; – необхідність вдосконалення процесуальних норм у контексті цифровізації судочинства; – забезпечення відповідності стандартам ЄСПЛ щодо права на справедливий суд. Ці проблеми вимагають комплексного вирішення на рівні законодавства та практики застосування інституту.

Таким чином, застосування спрощених процедур дозволяє скоротити строки розгляду справ й зменшити навантаження на суди. Водночас аналіз практики свідчить, що складні спори, навіть із невеликою кількістю сторін, іноді вимагають застосування стандартної процедури для забезпечення повного з'ясування обставин справи. Ефективність спрощеного провадження підвищується у випадках застосування електронного судочинства та дистанційного розгляду справ, що є сучасною тенденцією розвитку судової системи.

На підставі аналізу літератури, законодавства та судової практики нами розроблено такі рекомендації:

1. Уточнити критерії віднесення справ до спрощеного провадження. Запровадити більш детальні нормативні орієнтири (наприклад, чіткий перелік категорій справ, гранична вартість позову у фіксованих кратних показниках прожиткового мінімуму, а також текстові критерії щодо «незначності складності правовідносин»).

2. Впровадити мінімальні процесуальні гарантії. Навіть у спрощеному провадженні варто закріпити обов'язкові процедури для забезпечення права на захист (інформування сторін про наслідки спрощеного порядку, право на безоплатну юридичну допомогу у визначених випадках, можливість продовження строків за поважних підстав).

3. Уніфікувати судову практику. Рекомендувати Вищому Суду (або відповідному Суду) підготувати узагальнення практики щодо застосування спрощеного провадження і видати методичні рекомендації судам першої інстанції.

4. Посилити електронні механізми. Використання електронного судочинства, типових форм позовів/відзивів і автоматизованих процедур допоможе зробити процес більш прозорим і доступним, а також знизити ризик матеріального і процедурного нерівності.

5. Запровадити моніторинг і наукову оцінку ефективності. Створити регулярну практику збору статистичних даних, проведення емпіричних досліджень та публікації результатів для оцінки впливу спрощених процедур на терміни розгляду, якість рішень і задоволеність учасників судочинства.

Своєю чергою, учасникам процесу (позивачам і відповідачам) потрібно звертати увагу на те, що віднесення справи до спрощеного провадження має практичні наслідки: скорочені строки, обмежені можливості для доказування, специфіка здійснення процесуальних дій. Адвокатам і правозахисникам варто напрацьовувати стандартизовані комплекти документів та тактики захисту, орієнтовані на швидке і якісне представництво інтересів клієнтів у такому порядку. Суддям – дотримуватися принципів пропорційності при визначенні порядку розгляду.

Отже, на нашу думку, перспективи вдосконалення спрощених процедур в Україні полягають у: – розробці чітких критеріїв віднесення справ до спрощеного провадження; – удосконаленні процесуальних норм із урахуванням цифровізації судочинства; – інтеграції зарубіжного досвіду для підвищення ефективності та гарантій прав сторін; – формуванні методологічних підходів для оцінки ефективності спрощеного провадження. Своєю чергою, впровадження цих заходів сприятиме підвищенню доступності та ефективності цивільного правосуддя в Україні.

Висновки. Інститут спрощених судових процедур в Україні є важливим інструментом підвищення оперативності й ефективності цивільного судочинства. Наукова дискусія зосереджена на питанні балансу між скороченням процесуальних строків та забезпеченням процесуальних гарантій. Аналіз показує, що ключові виклики – це невизначеність критеріїв застосування спрощеного провадження, ризики для права на захист, неоднорідність судової практики та відсутність системного моніторингу. Запропоновані у статті рекомендації націлені на подолання цих проблем: уточнення критеріїв, введення компенсаторних гарантій, уніфікація практики та розширення використання електронних інструментів. Подальші дослідження мають зосередитись на емпіричній оцінці впливу спрощених процедур на якість судочинства та на розробці практичних методик їх застосування суддями і практиками.

Стан наукової розробки проблем інституту спрощених судових процедур у цивільному процесі України ха-

рактеризується активним дослідженням правових і практичних аспектів. Незважаючи на досягнення у законодавчому регулюванні та практичному застосуванні, залишаються невирішені питання методологічного характеру, критеріїв віднесення справ і забезпечення балансу між ефективністю та захистом прав сторін.

Перспективою подальших досліджень є розробка комплексних методологічних підходів, інтеграція зарубіжного досвіду та вдосконалення цифрового інструментарію спрощеного судочинства. Це дозволить забезпечити високий рівень доступності та ефективності цивільного правосуддя в Україні.

Статтю присвячено комплексному аналізу інституту спрощених судових процедур у цивільному процесі України та критичній оцінці сучасного стану наукової розробки проблеми. Розглянуто правову природу спрощеного провадження, його системні ознаки, нормативно-правове регулювання у Цивільному процесуальному кодексі України, позиції вітчизняних дослідників і практику судів. Виявлено основні дискусійні питання, зокрема: критерії віднесення справ до спрощеного провадження, проблеми забезпечення балансу між оперативністю та правом на справедливий суд, недоліки процесуальних гарантій та неоднорідність судової практики. Особливу увагу приділено оцінці сучасного стану наукових досліджень у цій сфері, зокрема виділенню напрямів аналізу: процесуально-правового, методологічного, практичного та порівняльно-правового. Здійснено огляд наукових підходів і практики, проаналізовано проблемні аспекти, серед яких невизначеність критеріїв віднесення справ до спрощеного провадження, ризики формалізації процедури та потреба у вдосконаленні процесуальних норм з урахуванням цифровізації судочинства, й запропоновано практико-орієнтовані рекомендації щодо вдосконалення законодавства та судової практики, зокрема: уточнення критеріїв і меж застосування спрощеного провадження, посилення гарантій процесуального захисту, підвищення прозорості судових рішень та проведення системного аналізу судової статистики з цієї категорії справ. Узагальнено, що подальший розвиток інституту спрощених судових процедур у цивільному процесі України потребує комплексного підходу, зокрема розробки чітких критеріїв віднесення справ до спрощеного провадження; інтеграції зарубіжного досвіду для підвищення ефективності та гарантій прав сторін та формування методологічних основ для підвищення ефективності спрощеного провадження та доступності цивільного правосуддя.

Ключові слова: спрощені судові процедури, цивільний процес, ЦПК України, правове регулювання, методологія, міжнародний досвід.

Petrovskyi A. Institute of simplified court procedures in civil proceedings of Ukraine: current state of scientific development of the problem

The article is devoted to a comprehensive analysis of the institute of simplified judicial procedures in the civil process of Ukraine and a critical assessment of the current state of scientific development of the problem. The legal nature of simplified proceedings, its systemic features, regulatory and legal regulation in the Civil Procedure Code of Ukraine, the positions of domestic researchers and the practice of courts are considered. The main discussion issues are identified, in particular: criteria for assigning cases to simplified proceedings, the problems of ensuring a balance between efficiency and the right to a

fair trial, shortcomings of procedural guarantees and heterogeneity of judicial practice. Special attention is paid to the assessment of the current state of scientific research in this area, in particular, the allocation of areas of analysis: procedural-legal, methodological, practical and comparative-legal. A review of scientific approaches and practice was conducted, problematic aspects were analyzed, including the uncertainty of the criteria for assigning cases to simplified proceedings, the risks of formalizing the procedure and the need to improve procedural norms taking into account the digitalization of judicial proceedings, and practice-oriented recommendations were proposed for improving legislation and judicial practice, in particular: clarifying the criteria and limits of application of simplified proceedings, strengthening guarantees of procedural protection, increasing the transparency of court decisions and conducting a systematic analysis of judicial statistics on this category of cases. It was summarized that the further development of the institute of simplified judicial procedures in the civil process of Ukraine requires a comprehensive approach, in particular, the development of clear criteria for assigning cases to simplified proceedings; integration of foreign experience to increase the efficiency and guarantees of the rights of the parties and the formation of methodological foundations to increase the efficiency of simplified proceedings and the accessibility of civil justice.

Key words: simplified judicial procedures, civil process, CPC of Ukraine, legal regulation, methodology, international experience.

Література:

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. Редакція від 17 лип. 2025 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

2. Боровська І. А. Особливості процесуальної форми спрощеного позовного провадження у цивільному судочинстві. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право. 2021. Вип. 65. С. 46–50. URL : https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/240486 DOI : https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.16

3. Єпанчінцев О. С. Спрощене позовне провадження в цивільному судочинстві України : дис. ... доктора філософії у галузі знань – 08 «Право» за спеціальністю – 081 «Право» / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2023. 227 с.

4. Заборовський В. В., Булеца С. Б., Стойка А. В. Спрощене позовне провадження як особлива форма здійснення цивільного судочинства. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2019. Вип. 56. Т. 1. С. 76–82. URI : https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/31338

5. Комаров В. В. Курс цивільного процесу : підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

6. Тернавська В., Шаповалова К. Характерні ознаки спрощеного позовного провадження та особливості у порядку розгляду цивільних справ. Universum. 2025. № 21. С. 420–425. URL : https://archive.liga.science/index.php/universum/article/view/2009

7. Фурса С. Я. Проблемні питання об'єднання та роз'єднання позовних вимог: теорія і практика. Право України. 2011. № 10. С. 89–98.

8. Штефан О. Наказне провадження у цивільному судочинстві України. Підприємництво, господарство і право. 2006. № 1. С. 44–48.

9. Шевердін М. Спрощене провадження як новела Цивільного процесуального кодексу України. Правовий радник. URL : https://polishchuk.kiev.ua/news/sproschene-provadzhennja-jak-novela-civilnogo-procesualnogo-kodeksu-ukraini..html?utm_source=chatgpt.com.

10. Лозинська М. А. Спрощене провадження у цивільному процесі України. Острог, 2020. 59 с. URL : https://theses.oa.edu.ua

11. Сакара Н. Ю. Спрощене позовне провадження як новела цивільного процесуального права. Проблеми цивільного права та процесу. Харків, 2018.

С. 202–205. URL : https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_05_2018/pdf/62.pdf?utm_source=chatgpt.com

12. Іванов О. Спрощене провадження у господарському процесі: проблемні питання. Knowledge, Education, Law, Management. 2021. № 2 (38). Vol. 1. С. 110–114. URL : https://kelmczasopisma.com/viewpdf/5943?utm_source=chatgpt.com

13. Король Д. А. Спрощене провадження цивільного судочинства в різних країнах Європи: порівняльна характеристика. Часопис Київського університету права. 2020. № 1. С. 225–228. DOI : 10.36695/2219-5521.1.2020.45

14. Кондрат'єва Л. А. Глава 9. Спрощене позовне провадження: удосконалення юридичної визначеності та особливостей його процесуальної форми в цивільному судочинстві / Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство : монографія / за ред. Фурса С. Я., Бичкова С. С. Київ : Вид-во «Алерта» (Процесуальні науки). 2023. С. 300–328. DOI : 10.59835/978-617-566-770-5-2-9.

15. Спрощене провадження у цивільному процесі. Гребінківський районний суд Полтавської області: офіц. вебсайт. URL : https://gr.pl.court.gov.ua/sud1605/pres-centr/1/431404/?utm_source=chatgpt.com

16. Procŭdure simplifiŭe de recouvrement des petites crŭances. Ministure de la Justice. 2024. URL : https://www.service-public.gouv.fr/particuliers/vosdroits/F31736

17. Baugesetzbuch (BauGB). § 13 Vereinfachtes Verfahren. URL : https://www.gesetze-im-internet.de/bbaug/__13.html

18. Kodeks postępowania cywilnego : komentarz. T. 1 / red. Kazimierz Piasecki. Warszawa : C. H. Beck, 2023. URL : https://katalogi.bn.org.pl/discovery/fulldisplay/alma991010743489705066/48OMNIS_NLOP:48OMNIS_NLOP

19. Regulation (EC) No 861/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 establishing a European Small Claims Procedure. OJ L 199, 31.07.2007. P. 1–22. URL : https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2007/861/oj/eng

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 25.09.2025
Дата прийняття статті: 13.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 342.7(477):355.01
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.16

В. Пилипенко,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного та приватного права,
заслужений юрист України, проректор з наукової роботи
Київського університету права НАН України
ORCID ID: 0000-0002-9560-2754

ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ НА ПРАВА І СВОБОДИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Воєнний стан як особливий правовий режим є винятковим інструментом державної влади, спрямованим на забезпечення національної безпеки, територіальної цілісності та суверенітету держави в умовах збройної агресії чи загрози їй. Водночас його запровадження неминуче пов'язане з тимчасовими обмеженнями прав і свобод людини, що зумовлює необхідність глибокого теоретико-правового та практичного аналізу такого явища.

Актуальність дослідження обумовлюється тим, що з 24 лютого 2022 року Україна перебуває в умовах широкомасштабної війни, яка потребувала комплексної трансформації правових механізмів, у тому числі щодо реалізації та захисту прав і свобод громадян.

Особливого значення набуває пошук балансу між інтересами національної безпеки та гарантіями прав людини, оскільки саме у критичні періоди перевіряється ефективність конституційного ладу та здатність держави діяти в межах міжнародно-правових зобов'язань. У цьому контексті необхідно враховувати положення Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану», а також норми міжнародного права, зокрема Європейської конвенції з прав людини та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, які встановлюють допустимі межі дерогації прав під час надзвичайних станів.

Воєнний стан є особливим правовим режимом, який був введений в Україні під час збройної агресії з метою захисту державності й національної безпеки. Його запровадження передбачає тимчасове обмеження низки прав і свобод громадян. Разом з тим, навіть в умовах війни держава зобов'язана дотримуватися міжнародних стандартів захисту прав людини. Міжнародне право допускає певні відступи від зобов'язань у надзвичайний час, але лише за чітко визначених умов.

Міжнародно-правові стандарти розрізняють дві принципово різні категорії обмеження прав людини: звичайні обмеження та надзвичайні відступи (дерогації) від міжнародних зобов'язань. Перші застосовуються у мирний час та передбачені безпосередньо в національному законодавстві (наприклад, для охорони громадського порядку, захисту державної безпеки чи суспільної моралі). Вони розглядаються як допустимі рамки реалізації прав, закріплені у відповідних статтях міжнародних договорів (зокрема, у статтях 8–11 ЄКПЛ та статтях 12, 18, 19, 21 МПГПП). Натомість дерогації мають виключний характер і застосовуються лише у випадку виникнення надзвичайних обставин, які загрожують самому існуванню нації [1, с. 20].

Виклад основного матеріалу. Європейська конвенція з прав людини у статті 15 прямо встановлює можливість для держав-учасниць «під час війни або іншої суспільної небезпеки,

© Пилипенко В., 2025

що загрожує життю нації» вживати заходів, які відступають від зобов'язань за Конвенцією [2]. Водночас такі заходи можуть застосовуватися лише в обсязі, що строго необхідний для подолання кризи, і не повинні суперечити іншим міжнародно-правовим зобов'язанням держави. При цьому частина друга статті 15 категорично забороняє дерогації від фундаментальних прав, зокрема, права на життя (за винятком випадків загибелі внаслідок законних воєнних дій), заборони катувань і нелюдського поводження, заборони рабства та принципу «nullum crimen sine lege» (немає злочину без вказівки на це у законі).

Аналогічний підхід закріплений у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права. Відповідно до його статті 4, держава може відступати від виконання окремих зобов'язань лише у випадку офіційного проголошення надзвичайного стану, що «загрожує життю нації», і лише в тій мірі, якою це диктується надзвичайними обставинами [3]. Умовами правомірності дерогації є: дотримання принципу необхідності та пропорційності; невідступність від інших міжнародних зобов'язань; заборона будь-якої форми дискримінації при застосуванні таких заходів; обов'язок держави негайно повідомляти Генерального секретаря ООН про зміст та межі застосованих дерогацій.

Водночас Пакт, як і практика Комітету ООН з прав людини, визначає низку прав, які мають абсолютний характер і не можуть бути обмежені навіть під час війни чи надзвичайного стану. До таких належать: право на життя, заборона катувань і рабства, заборона ретроактивного кримінального переслідування, право на визнання правосуб'єктності, свобода совісті та релігії тощо. Як ми бачимо, цей перелік корелює з положеннями статті 15 ЄКПЛ.

Деталізацію положень Пакту забезпечують «Сиракузькі принципи» щодо тлумачення положень про обмеження і дерогації у МПГПП, ухвалені у 1985 р. експертами під егідою ООН. Відповідно до цих принципів, оголошення надзвичайного стану можливе лише за умов існування «реальної, надзвичайної та безпрецедентної загрози, що ставить під сумнів саме існування нації» [4]. Будь-які відступи від зобов'язань мають бути суворо обґрунтовані обставинами, тимчасові за своєю природою, а після усунення загрози – скасовані. Важливим орієнтиром для держави у цьому разі є критерій «гостроти ситуації» (strict necessity), який унеможливлює довільне чи надмірне обмеження прав.

Дерогація від міжнародних зобов'язань у сфері прав людини, як надзвичайний правовий інструмент, не може мати довільного характеру й повинна супроводжуватися суворим дотриманням процедурних вимог. Передусім вона потребує офіційного оголошення надзвичайного або воєнного стану на національному рівні, що має бути закріплено у відповідному нормативно-правовому акті держави. Такий акт слугує гарантією публічності та передбачуваності, оскільки саме в ньому визначаються характер, обсяг і строки тимчасових обмежень прав і свобод.

Дерогація, як виняток із загального обов'язку забезпечення прав людини, є складовою ширшої системи владних обмежень. Проте, на відміну від звичайних обмежень (наприклад, обмеження свободи слова з метою захисту національної безпеки), дерогація передбачає призупинення дії окремих прав на час надзвичайної ситуації. Цим зумовлена її більш сувора правова процедура: офіційне сповіщення міжнародних органів, доведення факту надзвичайного становища та пропорційності вжитих заходів [5, с. 81].

Додатковою міжнародно-правовою вимогою є негайне повідомлення компетентних міжнародних органів про факт і зміст дерогації. Згідно з положеннями статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, держава-учасниця зобов'язана інформувати Генерального секретаря ООН про конкретні права, від реалізації

яких тимчасово відступає, а також про мотиви та строки таких заходів [3]. Для держав – учасниць Європейської конвенції з прав людини існує аналогічний обов'язок повідомлення Генерального секретаря Ради Європи про будь-які дерогації, запроваджені відповідно до статті 15 Конвенції [2]. Ця вимога має принципове значення, адже забезпечує міжнародний контроль та моніторинг правомірності дій держави, а також створює умови для запобігання зловживанням надзвичайними повноваженнями.

Важливим елементом правового режиму воєнного стану стало офіційне повідомлення Україною про дерогацію від окремих положень Європейської конвенції з прав людини.

У березні 2022 року уряд України відповідно до статті 15 Конвенції направив Генеральному секретарю Ради Європи ноту про тимчасове зупинення дії деяких статей ЄКПЛ у зв'язку з повномасштабною збройною агресією Російської Федерації. Зокрема, Україна заявила про неможливість у повному обсязі забезпечувати права, закріплені статтями 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя), 9 (свобода думки, совісті та релігії), 10 (свобода вираження поглядів), 11 (свобода зібрань і об'єднань), 2 Протоколу № 4 (свобода пересування) та 1 Протоколу № 1 (право власності) [6].

Україна також регулярно оновлювала свої ноти, повідомляючи Раду Європи про подовження воєнного стану та уточнюючи зміст і обсяг обмежень [7]. Цим вона продемонструвала прагнення діяти у межах міжнародно-правових стандартів прозорості, відповідальності та підконтрольності міжнародним органам.

Фундаментальним принципом застосування дерогації є тимчасовість і зворотність: після припинення надзвичайної загрози дерогація автоматично втрачає силу, а всі права і свободи мають бути повністю відновлені у первісному обсязі. Таким чином, обмеження прав під час війни чи надзвичайного стану не можуть набути постійного характеру або перетворитися на інструмент довготривалого обмеження демократичних стандартів.

Згідно з міжнародно-правовими стандартами, держава має право в умовах воєнного стану запроваджувати тимчасові й обґрунтовані обмеження окремих прав та свобод громадян, проте лише за дотримання таких критеріїв: законність (обмеження повинні мати чітку правову основу у внутрішньому правопорядку); необхідність (обмеження виправдані лише тими цілями, які неможливо досягти іншими засобами); пропорційність (ступінь обмежень має відповідати гостроті ситуації); захист невід'ємної сутності прав людини (ядро прав не може бути порушене навіть у час війни).

У цьому контексті Конституція України демонструє відповідність загальним міжнародним стандартам. Відповідно до статті 64 Основного Закону, в умовах воєнного чи надзвичайного стану можуть бути встановлені окремі обмеження прав і свобод, але виключно із зазначенням строку їхньої дії. При цьому Конституція встановлює перелік прав і свобод, що не підлягають обмеженню ні за яких обставин – серед них право на життя, заборона катувань, право на свободу совісті, свобода від рабства та низка інших фундаментальних гарантій [8]. Відповідний перелік значною мірою корелює з положеннями ЄКПЛ та МПГПП, що підтверджує інтегрованість української правової системи у міжнародний правопорядок.

Таким чином, можна стверджувати, що українська конституційна модель обмеження прав під час воєнного стану побудована у руслі загальновизнаних міжнародних стандартів, що поєднує необхідність забезпечення національної безпеки з безумовним дотриманням фундаментальних прав людини.

Варто зазначити, що міжнародна практика застосування надзвичайних правових режимів у сфері захисту прав людини склалась у результаті

як діяльності універсальних органів (ООН, Комітет ООН з прав людини), так і регіональних механізмів, насамперед Європейського суду з прав людини. Однією з головних ознак цієї практики є визнання легітимності дерогацій від міжнародних зобов'язань у надзвичайних ситуаціях, але виключно в умовах дотримання суворих процедурних і матеріальних критеріїв.

Так, у справі Lawless v. Ireland (1961) ЄСПЛ вперше сформулював підхід до статті 15 ЄКПЛ, підтвердивши, що держава має право у випадку війни чи «іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації», відступати від зобов'язань за Конвенцією. Водночас Суд наголосив, що такі заходи можуть застосовуватися лише «у суворо необхідних межах», пропорційних характеру загрози [9]. Ця позиція була закріплена у подальшій практиці ЄСПЛ та узагальнена в експертних документах Ради Європи, зокрема у Factsheet ECHR, де зазначено, що дерогація можлива лише у виняткових випадках і настільки, наскільки цього об'єктивно вимагає інтенсивність кризи [10].

Суд неодноразово підкреслював, що навіть у надзвичайних умовах існує коло прав, від яких дерогація неможлива. Йдеться про вищезгадані право на життя (крім випадків загибелі внаслідок законних воєнних дій), заборону катувань та нелюдського поводження, заборону рабства та принцип nullum crimen sine lege («немає злочину без закону»). Відповідні права становлять «ядро» Конвенції та залишаються непорушними за будь-яких обставин.

Водночас ЄСПЛ послідовно наголошує на необхідності ефективного контролю над діями держави у режимі дерогації. Обмеження прав повинні бути не лише виправданими обставинами, а й мати тимчасовий характер та супроводжуватися наявністю процесуальних гарантій: можливістю судового перегляду, доступом до апеляцій, контролем з боку парламенту та незалежних органів. Яскравим прикладом стала справа A. and Others v. United Kingdom (2009), у якій Суд визнав порушення статті 5 Конвенції (право на свободу і особисту недоторканність) через відсутність достатніх правових гарантій щодо затриманих осіб у рамках антитерористичного законодавства. Суд наголосив, що навіть у ситуації терористичної загрози держава не може усунути гарантії від свавільних обмежень свободи [11].

Практика ЄСПЛ узгоджується з позиціями Комітету ООН з прав людини, який вимагає від держав своєчасного проголошення надзвичайного стану, чіткого визначення його правових рамок і негайного інформування Генерального секретаря ООН (а для країн-членів Ради Європи – також Генерального секретаря РЄ) про характер, обсяг і тривалість застосованих дерогацій. Особливий наголос робиться на недопустимості «прихованих» відступів від МПГПП, що фактично означає вимогу максимальної прозорості державної політики у цій сфері.

Запровадження воєнного стану в Україні 24 лютого 2022 р. указом Президента України № 64/2022 [12] стало безпрецедентним кроком у новітній історії держави, обумовленим повномасштабною агресією російської федерації. Указ Президента був одразу ж затверджений Верховною Радою України спеціальним законом, що надало йому необхідної легітимності відповідно до конституційної процедури. Цим актом було встановлено, що на період воєнного стану допускається тимчасове обмеження реалізації низки конституційних прав і свобод, зокрема передбачених статтями 30–34, 38–39, 41–44, 53 Конституції України. Це означало можливість тимчасового обмеження таких прав, як: право на недоторканність житла та таємницю кореспонденції (ст. 30–31), свободу пересування та вільного вибору місця проживання (ст. 33), свободу об'єднань і мирних зібрань (ст. 36, 39), право на працю та соціальний захист (ст. 43–46), а також право на освіту (ст. 53).

Разом із цим в указі підкреслювалося, що усі обмеження можуть запроваджуватися лише «в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості здійснення заходів правового режиму воєнного стану» і виключно на підставі Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Такий підхід відповідає загальним міжнародним принципам «необхідності» та «пропорційності» дерогацій у надзвичайних ситуаціях.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [13] деталізує правові механізми реалізації цього особливого режиму. Зокрема, стаття 8 передбачає можливість: запровадження трудової повинності для працездатних осіб, що дозволяє залучати громадян до робіт оборонного та життєзабезпечувального характеру; примусового залучення ресурсів підприємств, організацій і установ незалежно від форми власності для потреб оборони; видачі військовим командуванням довідок про примусове відчуження майна для потреб держави з подальшою компенсацією його вартості.

Крім того, закон надає повноваження органам влади та військовому командуванню запроваджувати низку обмежувальних заходів, серед яких: 1) обмеження пов'язані зі зміною режиму роботи підприємств, мобілізація матеріально-технічних ресурсів); 2) встановлення комендантської години та спеціального режиму світломаскування; 3) обмеження режиму в'їзду та виїзду громадян, перевірка документів, огляд речей і транспортних засобів; 4) заборона проведення мирних зібрань, демонстрацій, страйків та інших масових заходів, якщо вони можуть створювати загрозу громадському порядку чи обороноздатності; 5) можливість порушення питання про тимчасову заборону діяльності політичних партій та громадських об'єднань, діяльність яких може бути використана ворожою стороною на шкоду національній безпеці [13].

Усі ці заходи носять винятковий характер і можуть застосовуватися лише на час дії воєнного стану. Вони спрямовані на мобілізацію ресурсів держави та суспільства, посилення обороноздатності, а також на збереження публічного порядку і безпеки в умовах збройної агресії. Водночас українське законодавство чітко закріплює, що навіть у воєнний час не підлягають обмеженню основоположні права, передбачені статтею 64 Конституції України, що повністю узгоджується з міжнародно-правовими стандартами.

Запровадження воєнного стану в Україні супроводжувалося поступовим розширенням і деталізацією обмежень, що відображалося як в указах Президента, так і в постановах Кабінету Міністрів та рішеннях військових адміністрацій. На практиці це створило багаторівневу систему заходів, спрямованих на забезпечення обороноздатності та публічної безпеки в умовах повномасштабної війни.

Одним із найважливіших й водночас найбільш резонансних правових наслідків запровадження воєнного стану в Україні стала неможливість проведення виборів до органів державної влади та місцевого самоврядування [14]. Конституцією України у статтях 64 та 83, а також статтею 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» передбачено, що в умовах дії цього особливого правового режиму вибори Президента України, народних депутатів України та депутатів місцевих рад не проводяться [8; 13]. Натомість чинні органи влади продовжують здійснювати свої повноваження до моменту скасування воєнного стану та відновлення виборчого процесу. Такий механізм є необхідним для забезпечення безперервності функціонування державної влади та стабільності конституційного ладу в умовах збройної агресії, коли організація виборів є фактично неможливою як з безпекових, так і з організаційно-технічних причин.

Відповідна норма має дещо суперечливий характер. З одного боку, вона виправдана необхідністю забезпечення стабільності влади та недопущення дестабілізації під час війни, коли організація виборів технічно та безпеково

неможлива. З іншого боку, відкладення виборів створює ризики звуження демократичних процесів і політичної конкуренції, що, в умовах тривалого воєнного стану, може сприйматися як загроза для принципу періодичності виборів, закріпленого у статті 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Саме тому міжнародні організації (зокрема ОБСЄ та ПАРЄ) наголошують на важливості того, щоб обмеження виборчих прав мало чітко визначений строк дії, а після закінчення воєнного стану виборчі процедури були відновлені без зайвих затримок.

Попри неможливість проведення виборів під час війни, українська влада неодноразово публічно підтверджувала, що повернення до виборчого процесу відбудеться одразу після завершення воєнного стану.

Ще одним із найбільш гучних рішень українського уряду стала заборона виїзду за кордон чоловіків віком 18–60 років (були внесені зміни до правил перетинання кордону), за окремими винятками (наприклад, для багатодітних батьків, осіб з інвалідністю або тих, хто має законні підстави для відстрочки від служби або «бронь»). Такий захід був відсутній у законодавстві до початку повномасштабного вторгнення, та обґрунтовувався потребою у забезпеченні мобілізаційного ресурсу [15].

Наприкінці серпня 2025 року Кабінет Міністрів України оновив порядок перетину державного кордону для громадян України чоловічої статі у віці від 18 до 22 років включно. За оновленими правилами громадяни цієї категорії мають право виїжджати за кордон під час дії воєнного стану [15; 16].

Військові адміністрації на регіональному рівні отримали широкі повноваження для оперативного реагування на загрози. Залежно від специфіки регіону вони запроваджували: комендантські години з різним часовим діапазоном; заборону продажу алкогольних напоїв з метою підтримання громадського порядку; посилений контроль на блокпостах, що включав перевірку документів і транспортних засобів; примусову евакуацію населення із зон активних бойових дій чи територій, де існувала реальна загроза життю та здоров'ю громадян.

Окремим напрямом стала сфера інформаційної безпеки. На час воєнного стану були запроваджені обмеження інформаційного простору, зокрема: заборона діяльності російських телеканалів та медіаплатформ; блокування окремих інтернет-ресурсів; криміналізація та адміністративна відповідальність за «пропаганду війни» та поширення дезінформації; посилення контролю над телекомунікаційними мережами. Дані заходи мали на меті недопущення інформаційних диверсій, які могли б підірвати моральний дух суспільства чи зашкодити військовим операціям.

Закон про воєнний стан та підзаконні акти також вводили додаткові обов'язки для громадян. Зокрема, зі змінами від квітня 2024 р. встановлено вимогу, щоб чоловіки призовного віку завжди мали при собі військово-обліковий документ для пред'явлення на вимогу правоохоронців [17]. Така норма мала на меті посилити контроль за мобілізаційними ресурсами та забезпечити ефективну роботу територіальних центрів комплектування (ТЦК).

За порушення режиму воєнного стану передбачено як адміністративну, так і кримінальну відповідальність. Наприклад, порушення комендантської години, відмова пред'явити документи чи ухилення від мобілізаційних заходів кваліфікуються як адміністративні правопорушення з підвищеними штрафами. У більш серйозних випадках застосовуються норми Кримінального кодексу України.

Важливо, що навіть у таких надзвичайних умовах законодавець чітко визначив непорушні межі. Частина друга статті 64 Конституції України гарантує, що низка фундаментальних прав не може бути обмежена за жодних обставин, у тому числі й під час

воєнного стану. У практичному вимірі державні органи зобов'язані враховувати ці гарантії.

Та попри те, що Основний Закон та міжнародні договори чітко визначають межі допустимих обмежень прав і свобод під час воєнного стану, практика їх реалізації виявила низку серйозних проблем, які викликають занепокоєння з точки зору принципів верховенства права, пропорційності та недискримінації.

Одним із найбільш дискусійних прикладів стало обмеження виїзду чоловіків призовного віку (від 18 до 60 років; згодом – від 23 до 60 років). Це правило мало на меті забезпечення мобілізаційного ресурсу, однак його застосування відбувалося далеко не завжди рівномірно. Численні повідомлення громадян стосувалися вибіркового ставлення прикордонних органів, відсутності чіткої та сталої процедури визначення винятків, а також поширення корупційних схем, коли за грошову винагороду можна було отримати незаконний дозвіл на виїзд [18]. Таким чином, заборона виїзду для військовозобов'язаних чоловіків перетворилася на один із головних чинників появи системної корупції на кордоні.

Не менш проблемними були заходи контролю в середині країни. Перевірки на блокпостах, обшуки та огляди речей мали правове підґрунтя, проте на практиці часто здійснювалися із перевищенням необхідних повноважень. Це іноді супроводжувалося принизливим ставленням до громадян та випадками свавільних затримань, що суперечить конституційним гарантіям особистої свободи та принципам справедливого й недискримінаційного застосування обмежень [19].

Окремий суспільний резонанс викликала так звана «бусифікація» – практика примусового затримання чоловіків на вулицях і їхнього насильницького доставлення до територіальних центрів комплектування. Такі дії, як правило, не супроводжувалися належним процесуальним оформленням, громадянам не роз'яснювали їхніх прав чи підстав затримання. Подібна практика стала очевидним проявом свавілля, що прямо суперечить статті 29 Конституції України та принципам верховенства права. У громадській думці це сприймалося як грубе порушення прав людини та відхід від демократичних стандартів [20].

Ще однією з найбільш гострих проблем стало системне хабарництво у сфері мобілізації. Неодноразово повідомлялося, що за значні суми грошей у територіальних центрах комплектування можна було отримати документи про непридатність до військової служби [21]. Це явище поставило під сумнів рівність громадян перед законом, адже ті, хто мав фінансові ресурси, могли уникнути виконання військового обов'язку, тоді як інші залишалися повністю залежними від дії обмежень.

Надзвичайно поширеною в Україні стала також практика незаконного оформлення інвалідності як засобу ухилення від мобілізації. У сфері діяльності медико-соціальних експертних комісій існували значні корупційні ризики. Журналістські розслідування неодноразово фіксували випадки, коли за чималу грошову винагороду (від 5 до 25 тисяч доларів США) громадяни отримували довідки про інвалідність або підтвердження повної непридатності до військової служби [22]. Відповідне явище не лише підривало довіру до системи охорони здоров'я, але й формувало відчуття глибокої соціальної несправедливості: ті, хто володів фінансовими ресурсами, користувалися незаконними перевагами, тоді як інші були змушені підкорятися владним обмежувальним приписам.

Таким чином, хоча законодавство України у сфері воєнного стану формально відповідає міжнародним стандартам і містить чіткі запобіжники, реальна практика його застосування висвітлила низку серйозних проблем. Йдеться про непропорційне втручання у права громадян, про випадки дискримінації, про корупційні зловжи-

вання у сфері мобілізації, на кордоні та в медичних установах. Усе це свідчить про необхідність посилення парламентського і судового контролю, забезпечення прозорості процедур, а також створення дієвих правових гарантій, здатних запобігти свавіллю та зловживанням владними повноваженнями в умовах воєнного стану.

Насамкінець варто підкреслити, що підвищення ефективності та законності обмежень прав під час воєнного стану потребує комплексного підходу, який має поєднувати вдосконалення законодавчої бази, посилення контролю за діяльністю органів влади та забезпечення реальних гарантій для громадян.

Передусім важливо уточнити правові підстави та критерії таких обмежень, адже нинішня практика продемонструвала певну невизначеність і фрагментарність у їх застосуванні. Закон та підзаконні акти повинні чітко визначати, які права можуть бути обмежені, у який спосіб і протягом якого часу. Це стосується, наприклад, заборони виїзду громадян певних категорій: у законодавстві необхідно закріпити прозорі й зрозумілі правила, що відповідатимуть принципу передбачуваності та забезпечать уникнення свавільного чи вибіркового застосування обмежень. Подібний підхід повністю узгоджується з вимогами міжнародного права, зокрема з положеннями Сирокузьких принципів, які наголошують на законності та необхідності будь-якого обмеження.

Не менш важливим є створення дієвих механізмів контролю та прозорості. Регулярний парламентський і судовий нагляд за заходами воєнного стану, а також обов'язкове звітування відповідних органів щодо підстав і обсягів обмежень сприятимуть легітимності режиму та довірі суспільства. Відкритість і публічність рішень дозволить уникнути прихованих чи невмотивованих втручань у права громадян і відповідатиме практикам, які вже діють у демократичних державах під час надзвичайних станів.

Особливого значення набуває гарантія доступу до правосуддя. Навіть у час війни громадяни мають право оскаржувати обмеження своїх прав, адже відмова від цього перетворює воєнний стан на простір свавілля. Саме тому доцільним є вдосконалення процедур судового розгляду скарг, запровадження скорочених строків їх розгляду, що дозволить забезпечити баланс між потребами оборони і гарантіями справедливого судового захисту.

Важливою складовою ефективної політики є також виконання міжнародних зобов'язань. Україна здійснила необхідні кроки, повідомивши Генерального секретаря ООН та Ради Європи про межі дерогації від своїх зобов'язань, однак подальша легітимність таких заходів вимагатиме регулярного оновлення та контролю. Системний діалог із міжнародними інституціями, такими як ООН, ОБСЄ чи Рада Європи, дозволить не лише підтвердити відповідність національної практики міжнародним стандартам, а й сприятиме збереженню політичної та економічної підтримки з боку партнерів.

Нарешті, слід замислитися над вдосконаленням конституційно-правових засад воєнного стану. Досвід війни 2022–2025 років продемонстрував гостру необхідність у чіткому розмежуванні режимів воєнного та надзвичайного стану, у створенні механізмів парламентської перевірки обмежень, а також у передбаченні прозорого порядку їх припинення, щойно обставини змінюються. Гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами повинна включати уточнення правил мобілізації, гарантії соціального забезпечення для військовозобов'язаних, а також чітке врегулювання можливих додаткових обмежень (наприклад, у разі епідемій чи техногенних катастроф під час війни), щоб уникнути надмірного тиску на конституційні свободи.

У підсумку всі ці практичні кроки спрямовані на досягнення головної мети – забезпечення належного балансу між ефективною обороною

держави та повагою до прав людини. Міжнародне право наголошує на принципі «strict necessity», який дозволяє обмеження лише настільки, наскільки цього вимагає конкретна ситуація, та не довше, ніж триває сама загроза. Саме на цій основі має будуватися подальший розвиток українського законодавства і правозастосовної практики у сфері воєнного стану.

Висновки. Воєнний стан в Україні об'єктивно змінює звичний порядок реалізації та гарантування прав людини, однак він не може розглядатися як підстава для скасування обов'язків держави щодо їх поваги й захисту.

Міжнародне право допускає можливість тимчасових обмежень задля збереження безпеки нації, проте вимагає суворого дотримання базових принципів – пропорційності, законності та невідступності від фундаментальних прав людини. Зокрема, права, передбачені статтею 64 Конституції України, а також закріплені у Європейській конвенції з прав людини та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, не підлягають обмеженню навіть у надзвичайних умовах.

Практика ЄСПЛ та органів ООН підтверджують, що лише офіційне проголошення надзвичайного чи воєнного стану, належне обґрунтування його заходів, їхня тимчасовість і наявність незалежного контролю (судового та парламентського) роблять обмеження прав правомірними.

Україна після 24 лютого 2022 р. продемонструвала здатність діяти у межах міжнародних стандартів, запровадивши необхідні оборонні заходи – мобілізацію, регламентацію пересування, використання матеріальних ресурсів – і водночас заборонивши втручання у невід'ємні права.

Водночас практика показала й вразливі сторони механізму реалізації воєнного стану. Обмеження свободи пересування, особливо для чоловіків призовного віку, породили численні корупційні зловживання на кордоні; посилений контроль на блокпостах і практика «бусифікації» призвели до звинувачень у свавільному затриманні; мобілізаційні заходи та діяльність медико-соціальних комісій нерідко супроводжувалися хабарництвом і масовими фальсифікаціями. Всі ці факти вказують на наявність серйозних ризиків для принципів рівності, недискримінації та пропорційності в Україні.

Подальше вдосконалення правового режиму воєнного стану має ґрунтуватися на вироблених рекомендаціях: деталізації правових підстав обмежень, забезпеченні парламентського та судового контролю, реальних гарантіях доступу до правосуддя, особливому захисті вразливих категорій населення, а також гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. Важливо зберегти і зміцнити практику регулярного інформування міжнародних організацій та консультацій із ними, що підтверджує прозорість і легітимність дій держави.

Таким чином, збереження прав і свобод громадян у період воєнного стану можливе лише за умови послідовного дотримання принципу «строгої необхідності», який допускає обмеження прав виключно в обсязі, необхідному для подолання кризи, та на період її існування.

Український досвід демонструє одночасно і приклади належного виконання міжнародних стандартів, і сфери, що потребують вдосконалення. Посилення гарантій прав у поєднанні з ефективною обороною держави дозволить забезпечити баланс між безпекою та свободою, що є фундаментальною умовою зміцнення довіри як всередині суспільства, так і з боку міжнародної спільноти.

У статті досліджено правову природу воєнного стану як особливого режиму, що істотно впливає на реалізацію та гарантування прав і свобод громадян України. Розкрито теоретичні, конституційні та міжнародно-правові засади обмеження прав людини в умовах збройної агре-

сії російської федерації проти України. Здійснено аналіз положень Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Європейської конвенції з прав людини та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що регулюють допустимі межі дерогацій. Визначено зміст і правові наслідки офіційної ноти України до Ради Європи про тимчасове зупинення дії окремих статей ЄКПЛ, поданої у березні 2022 року, а також наголошено на відповідності цього кроку міжнародним стандартам прозорості та підконтрольності державних рішень.

Доведено, що запровадження воєнного стану в Україні від 24 лютого 2022 року дало правову основу для здійснення мобілізаційних, оборонних і безпекових заходів, але водночас зумовило необхідність суворого дотримання принципів верховенства права та недопущення свавілля. Виявлено, що законодавство України чітко визначає перелік прав, які не можуть бути обмежені навіть у воєнний час (ст. 64 Конституції), однак практика реалізації цих положень супроводжується низкою зловживань. Зокрема, проаналізовано проблеми вибіркового застосування заборони виїзду чоловіків призовного віку, корупційні схеми у територіальних центрах комплектування, порушення процесуальних гарантій при «бусифікації» та незаконне отримання документів про непридатність або інвалідність. Вказано, що такі явища підривають довіру до держави, суперечать принципам пропорційності, рівності та недискримінації.

Окремо розглянуто вплив воєнного стану на виборчі права громадян. Згідно зі статтями 64, 83 Конституції України та статтею 19 Закону «Про правовий режим воєнного стану», вибори Президента, Верховної Ради та місцевих рад у цей період не проводяться, а повноваження чинних органів влади продовжуються до скасування особливого режиму. Наголошено, що такий підхід є виправданим у воєнний час, однак створює потенційні виклики для реалізації принципу періодичності виборів, закріпленого в міжнародному праві.

На основі узагальнення міжнародної практики та українського досвіду сформульовано рекомендації щодо підвищення ефективності правового регулювання обмежень прав під час війни: уточнення правових підстав і критеріїв дерогацій, створення механізмів парламентського й судового контролю, забезпечення доступу до правосуддя навіть в умовах війни, особливий захист уразливих категорій населення, регулярне інформування міжнародних органів про обсяг і тривалість обмежень. Зроблено висновок, що забезпечення балансу між захистом держави та дотриманням прав людини є ключовою умовою демократичного розвитку та відновлення довіри громадян і міжнародної спільноти до української правової системи.

Ключові слова: воєнний стан, права людини, дерогація, Конституція України, міжнародні стандарти.

Pylypenko V. The impact of martial law on the rights and freedoms of Ukrainian citizens

The article examines the legal nature of martial law as a special regime that significantly affects the realization and protection of the rights and freedoms of Ukrainian citizens. The study reveals the theoretical, constitutional, and international legal foundations for restricting human rights during the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. It analyzes the provisions of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Legal Regime of

Martial Law", the European Convention on Human Rights (ECHR), and the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), which regulate the permissible limits of derogations. The article also identifies the content and legal consequences of Ukraine's official note to the Council of Europe, submitted in March 2022, notifying the temporary suspension of certain ECHR articles, and emphasizes the compliance of this step with international standards of transparency and state accountability.

It is demonstrated that the introduction of martial law in Ukraine on 24 February 2022 provided a legitimate basis for mobilization, defense, and security measures while simultaneously requiring strict adherence to the principles of the rule of law and the prohibition of arbitrariness. The study finds that Ukrainian legislation clearly defines the list of rights that cannot be restricted even during wartime (Article 64 of the Constitution), although practical implementation has revealed numerous abuses. The article analyzes problems of selective enforcement of the travel ban on men of conscription age, corruption schemes in military recruitment offices, procedural violations during so-called "busification," and unlawful acquisition of certificates of unfitness or disability. Such practices undermine public trust in state institutions and contradict the principles of proportionality, equality, and non-discrimination.

The article also addresses the impact of martial law on electoral rights. According to Articles 64 and 83 of the Constitution of Ukraine and Article 19 of the Law "On the Legal Regime of Martial Law," elections for the President, Parliament, and local councils are suspended during martial law, while the powers of existing authorities are extended until the termination of the special regime. Although this provision is justified under wartime conditions, it raises concerns regarding the implementation of the principle of periodic elections enshrined in international law.

Based on an analysis of international practice and the Ukrainian experience, the article formulates recommendations to enhance the effectiveness of legal regulation of rights restrictions during wartime: clarification of the legal grounds and criteria for derogations, establishment of parliamentary and judicial oversight mechanisms, ensuring access to justice even under martial conditions, special protection of vulnerable groups, and regular reporting to international organizations on the scope and duration of restrictions. The study concludes that maintaining a balance between state security and the observance of human rights constitutes a crucial prerequisite for democratic development and the restoration of public and international confidence in Ukraine's legal system.

Key words: martial law, human rights, derogation, Constitution of Ukraine, international standards.

Література:

1. Мельниченко Н. Процедури дерогації при захисті прав людини. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2022. № 1. С. 18–28.

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004.

3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

4. The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights. E/CN.4/1985/4. 1985. URL: https://www.icj.org/wp-content/uploads/1984/07/Siracusa-principles-ICCPR-legal-submission-1985-eng.pdf.

5. Nowak M. UN Covenant on Civil and Political Rights. CCPR Commentary. 2nd rev. ed. Kehl am Rhein: Engel, 2005. 1277 p.

6. Kyiv Post. Did Ukraine Suspend Certain Clauses of the European Convention on Human Rights in April? 13.05.2024. URL: https://www.kyivpost.com/post/32585?utm_source.

7. Міністерство юстиції України. Щодо відступу від зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. 29.04.2024. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/shchodo-vidstupu-vid-zoboviazan-za-konventsiieiu-pro-zakhyst-prav-liudyny-i-osnovopolozhnykh-svobod.

8. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

9. CASE OF LAWLESS v. IRELAND (No. 3): Application no. 332/57. Judgment of 1 July 1961. European Court of Human Rights. Strasbourg, 1961. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57518%22]}.

10. Factsheet ECHR. Thematic factsheets. URL: https://www.echr.coe.int/factsheets.

11. A. and Others v. the United Kingdom [GC]: Judgment of 19 February 2009, Application no. 3455/05. Європейський суд з прав людини. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-1647%22]}.

12. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022. [Електронний ресурс]. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397.

13. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Ст. 250. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.

14. Чому виборів президента до кінця воєнного стану не може бути (29 березня 2024) [Електронний ресурс] / ОПОРА. URL: https://www.oporaua.org/viyna/chomu-viboriv-prezidenta-do-kincya-voyennogo-stanu-ne-mozhe-buti-25161.

15. Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 р. № 57 (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text.

16. Уряд дозволив виїзд за кордон чоловікам віком від 18 до 22 років / Суспільне Новини. URL: https://suspilne.media/1099896-urad-onoviv-poradok-peretinu-derzavnogo-kordonu/.

17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 10 квітня 2024 р. № 3633-IX. Відомості Верховної Ради України. 2024. № 19. Ст. 78. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text.

18. Виїзд чоловіків з України під час війни: які існують схеми нелегального виїзду та як перетнути кордон законно? Пояснює НАЗК (02.11.2022) / Українське радіо. URL: https://ukr.radio/news.html?newsID=99970.

19. Перевірки на блокпостах: коли порушується право на приватність? (08.02.2024) / Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/perevirky-na-blokpostakh-koly-porushuietsia-pravo-na-pryvatnist/.

20. Оганнисян М. «Бусифікація» та інші скандали з ТЦК: чому це стається і що заважає ефективній мобілізації / ТСН. 2024. URL: https://tsn.ua/exclusive/busifikaciya-ta-inshi-skandali-iz-tck-chomu-ce-stayetsya-i-scho-zavazhaye-efektivniy-mobilizaciyi-2668689.html.

21. Лаб'як І. «Ціни лише ростуть»: правозахисник розповів про ситуацію з хабарями в ТЦК / ТСН. 08.09.2025. URL: https://tsn.ua/ukrayina/tsiny-lyshe-rostut-pravozakhysnyk-rozpoviv-pro-sytuatsiiu-z-khabariamy-v-ttsk-2908259.html.

22. Комар О. Даємо другу групу інвалідності на рік або третю пожиттєво / Цензор.нет. URL: https://censor.net/ua/blogs/3541076/dayemo-drugu-grupu-invalidnosti-na-rik-abo-tretyu-pojyttyevo.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 23.09.2025
Дата прийняття статті: 11.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.17

Ю. Пилипенко,
кандидат юридичних наук
ORCID ID: 0009-0004-3884-3027

ДЕРЖАВНИЙ РЕЄСТР РЕЧОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Актуальність теми. Адміністративно-правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно є ключовим для забезпечення захисту прав власності та створення прозорої системи обліку нерухомості. Це регулювання є важливим для: 1) підтвердження прав – реєстр є єдиним джерелом інформації про зареєстровані речові права та обтяження, що дозволяє законно підтвердити право власності, зокрема, і за відсутності паперових документів, виданих до 2013 року; 2) ефективності ринку нерухомості – прозора та чітка реєстрація робить ринок нерухомості більш передбачуваним і безпечним, що сприяє його розвитку; 3) захисту прав громадян – забезпечує захист прав громадян та юридичних осіб відповідно до чинного законодавства України, що є одним з основних завдань держави; 4) системного обліку – реєстрація забезпечує системний облік об'єктів нерухомості, їх обтяжень, а також безхазяйного майна; 5) прозорості та доступності інформації – інформацію з реєстру можна отримати в електронному вигляді через сервіси, що робить процедуру більш доступною та прозорою; 6) захисту від шахрайства – державна реєстрація та Державний реєстр прав на нерухоме майно запобігають незаконним операціям з нерухомістю, оскільки унеможливлюють втручання сторонніх осіб у права власника;

Таким чином вищезгадані фактори зумовлюють необхідність здійснення системного дослідження функціонування Державного реєстру речових прав на нерухоме майно як об'єкту адміністративно-правового регулювання.

Стан дослідження теми. Проблематика дослідження сутності та змісту адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна не є новою для правової науки, вона була предметом дослідження окремих дослідників, серед яких слід виділити роботи Колесникова М.О. «Адміністративні послуги з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно» (2016) [1], Тамаря Я.В. «Адміністративні процедури з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно» (2018) [2], Куманська-Нор О.П. «Адміністративні послуги у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в Україні в умовах децентралізації» (2021) [3], Слободянюк С.О. «Правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно» (2013) [4], Кеча А. С. «Адміністративно-правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно (2016) [5].

Однак основний акцент в даних роботах було зроблено на проблематиці визначення правової природи адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, відмежування її від інших процедур, які здійснюються в межах галузей цивільного та господарського права, визначення їх місця в системі адміністративних послуг, в той же час процедурним нормам в цілому і стосовно функціонування Державного реєстру речових прав на нерухоме майно як об'єкту

© Пилипенко Ю., 2025

адміністративно-правового регулювання було приділено менше уваги, що і зумовлює актуалізацію проведеного дослідження в межах цієї статті.

У урахуванням вищеозначеного **метою** даної статті є з'ясування стану та перспектив правового регулювання та фінансового стимулювання державних електронних ресурсів реєстрації об'єктів нерухомого майна.

В межах означеної мети завданнями дослідження в даній статті будуть наступні: з'ясувати правові та організаційні засади процедури державної реєстрації речових прав на нерухоме майно; здійснити аналіз технологічних процесів формування державних електронних ресурсів реєстрації об'єктів нерухомого майна; визначити перспективи вдосконалення адміністрування та фінансування Державного реєстру прав.

Виклад основних результатів дослідження. Державна реєстрації речових прав на нерухоме майно є одним із механізмів захисту права власності і є процедурою кінцевим результатом якої є офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно (далі – Державний реєстр прав). Правова та соціальна сутність цієї процедури полягає в тому, що з одного боку вона є формою реалізації повноважень відповідних органів та посадових осіб, спрямованою на офіційне визначення правого статусу нерухомого майна, забезпечення його обліку у відповідних державних реєстрах, захисті інформаційних ресурсів даного реєстру; з іншого – вона є процедурною формою реалізації права власності власників нерухомого майна шляхом його офіційного державного обліку та отримання власником офіційного акту – свідоцтва про реєстрацію.

Слід засвідчити, що на сьогодні в Україні набуло систематизації та узгодження законодавство, яке регулює процедуру державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, зокрема: правовий статус нерухомого майна та питання його власності урегульовані Цивільним кодексом України [6], право власника нерухомого майна щодо звернення до органу публічної влади для його державної реєстрації закріплено в Законі України «Про адміністративні послуги» [7], можливість і одночасно обов'язок щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно покладено на органи публічної влади Законом України «Про державну реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [8], який визначає систему суб'єктів, що надають послуги з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та процедурний порядок надання такої адміністративної послуги і відповідно стандарти такої процедури закладені Законом України «Про адміністративну процедуру», який визначає загальні засади здійснення адміністративних процедур, і дія якого поширюється на адміністративну процедуру щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно [9]. Постановами Кабінету Міністрів затверджені Порядок державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень [10], Порядок ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, який визначає процедуру функціонування Державного реєстру прав [11].

Таким чином законодавство в цій сфері є сформованим і досить сталим, однак практика його реалізації потребує удосконалення з урахуванням аналізу реалізації процедур реєстрації речових прав на нерухоме майно відповідними уповноваженими державою суб'єктами, а також на підставі аналізу судової практики вирішення спорів щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно.

В той же час поза межами правового регулювання адміністративна процедурb державної реєстрації речових прав на нерухоме майно залишається: невизначеність правового статусу заявників (суб'єктів звернення)

реєстраційної процедури, їхніх прав, гарантій та обов'язків; відсутність чітко визначених вимог до діяльності державних реєстраторів (як спеціальних публічних службовців) органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо їхніх обов'язків, меж повноважень, гарантій реалізації повноважень та відповідальності. Варто зауважити, що одним із ключових напрямків удосконалення законодавчого регулювання адміністративної процедуру державної реєстрації об'єктів нерухомого майна є приведення її у відповідність до норм Закону України «Про адміністративну процедуру».

Адміністративна процедура державної реєстрації речових прав на нерухоме майно є нормативно визначеною як в Законі про державну реєстрацію (як спеціальному нормативному акті) так і в Законі про адміністративну процедуру (як базовому, загальному правовому акті). Системний аналіз даних законів дає можливість визначити, що адміністративна процедура державної реєстрації об'єктів нерухомого майна складається з таких стадій та процедурних етапів в їх межах, як: 1) подання заяви та супутніх документів (ідентифікація заявника, систематизація поданих документів, їх реєстрація); 2) прийняття і перевірка документів, що подаються для державної реєстрації прав та їх обтяжень, реєстрація заяви; 3) розгляд справи та прийняття рішення (перевірка справжності та юридичної відповідності документів, моніторинг державних реєстрів та отримання запитів з них, внесення відомостей у Державний реєстр прав, надання витягу з Державного реєстру права власності на нерухоме майно або надання відмови в реєстрації); 4) адміністративне оскарження рішення про відмову в реєстрації права власності на нерухоме майно (як факультативна необов'язкова стадія). Вважаємо, що більш чіткого нормативного урегулювання в законі потребує процедура державної реєстрації об'єктів нерухомого майна через Єдиний портал державних послуг – Дія, про яку буде йти мова нижче.

Відповідно до Закону про державну реєстрацію прав державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень це офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру прав, який є єдиною державною інформаційною системою, що забезпечує обробку, збереження та надання відомостей про зареєстровані речові права на нерухоме майно та їх обтяження. Отже Державний реєстр прав є уніфікованим джерелом інформації про речові права на нерухоме майно. Технічним адміністратором (суб'єктом утримання) Державного реєстру прав є державне унітарне підприємство, визначене Міністерством юстиції України та віднесене до сфери його управління, що здійснює заходи із створення, впровадження та супроводження програмного забезпечення Державного реєстру прав, відповідає за його технічне і технологічне забезпечення, збереження та захист даних цього реєстру, здійснює технічні та технологічні заходи з надання, блокування та анулювання доступу до Державного реєстру прав, організовує та проводить навчання для роботи з цим реєстром.

Суб'єктами, які не є адміністраторами Державного реєстру прав але мають доступ до нього та забезпечують його наповнення даними про об'єкти нерухомого майна та їх власників є державні реєстратори якими є громадяни України, які мають вищу освіту за спеціальністю правознавство, відповідають кваліфікаційним вимогам, встановленим Міністерством юстиції України, та перебувають у трудових відносинах з суб'єктом державної реєстрації прав, а також нотаріуси та, як виключення державні або приватні виконавці, але виключно у разі накладення/зняття таким виконавцем арешту на нерухоме майно під час примусового виконання рішень відповідно до закону. Саме державний реєстратор

відкриває та/або закриває розділи в Державному реєстрі прав, вносить до відкритого розділу або спеціального розділу Державного реєстру прав відповідні відомості про речові права на нерухоме майно, об'єкти незавершеного будівництва, майбутні об'єкти нерухомості та їх обтяження; а також присвоює за допомогою Державного реєстру прав реєстраційний номер об'єкту нерухомого майна, об'єкту незавершеного будівництва, майбутньому об'єкту нерухомості у випадках, передбачених цим Законом.

Сутність Державного реєстру прав (як бази даних) полягає в тому, що в ньому реєструються речові права та їх обтяження на земельні ділянки, а також на об'єкти нерухомого майна, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких неможливе без їх знецінення та зміни призначення, а саме: житлові будинки, будівлі, споруди, а також їх окремі частини, квартири, житлові та нежитлові приміщення, меліоративні мережі, складові частини меліоративної мережі, тобто всі об'єкти, які відповідно до Цивільного кодексу України класифікуються як «нерухому речі» (нерухоме майно).

Державний реєстр прав складається з розділів, спеціального розділу, бази даних заяв та реєстраційних справ в електронній формі. Невід'ємною архівною складовою частиною Державного реєстру прав є Реєстр прав власності на нерухоме майно, Єдиний реєстр заборон відчуження об'єктів нерухомого майна та Державний реєстр іпотек.

На кожний об'єкт нерухомого майна, об'єкт незавершеного будівництва під час проведення державної реєстрації права власності на них вперше та на кожний об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості під час проведення державної реєстрації спеціального майнового права на них вперше у Державному реєстрі прав відкривається новий розділ та формується реєстраційна справа, присвоюється реєстраційний номер відповідному об'єкту.

Слід зазначити, що інформація про зареєстровані права на нерухоме майно та їх обтяження, що міститься у Державному реєстрі прав, є відкритою, загальнодоступною та платною для фізичних або юридичних осіб, і безоплатною для органів публічної влади. Державний реєстр прав відноситься до публічних електронних реєстрів. Так, відповідно до статті 5 Закону України «Про публічні електронні реєстр» об'єктами реєстрів є інформація про: «правові режими використання і забудови територій та окремих об'єктів; рухоме майно, що відповідно до закону є об'єктом державного обліку; майнові та немайнові права, їх обмеження та обтяження; об'єкти будівництва та закінчені будівництвом об'єкти» [12].

Для фізичних та юридичних осіб інформація за об'єктом нерухомого майна та суб'єктом речового права надається в електронній формі через офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України, за умови ідентифікації такої особи (фізичної або юридичної) з використанням кваліфікованого електронного підпису або удосконаленого електронного підпису, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису, або засобів електронної ідентифікації, що мають високий або середній рівень довіри, відповідно до вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», або в паперовій формі.

Інформація про зареєстровані права та їх обтяження, отримана в електронній чи паперовій формі за допомогою програмного забезпечення Державного реєстру прав, має однакову юридичну силу та використовується відповідно до законодавства. Надання інформації з Державного реєстру прав є адміністративною послугою, яка надається у порядку визначеному Кабінетом Міністрів України (зазначено вище).

Інформацію з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно можна отримати в електронній фор-

мі через портал Дія або в паперовій формі, звернувшись до державного реєстратора, адміністратора ЦНАП чи нотаріуса. Для отримання інформації онлайн необхідно авторизуватися на порталі Дія, вказати критерій пошуку та сплатити адміністративний збір. Для отримання паперової довідки слід подати заяву, документ, що посвідчує особу, та документ про сплату збору.

Слід зауважити, що з започаткуванням Єдиного порталу державних послуг – Дія і особливо в умовах повномасштабної війни набула ще більшої актуальності онлайн-реєстрація права власності на нерухоме майно. На сьогодні є можливість подати електронні заяви у сфері державної реєстрації прав у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно (далі – ДРРП) на об'єкти нерухомого майна, права власності на які виникли та зареєстровані в установленому законом порядку до 1 січня 2013 року (тобто, до запровадження ДРРП у 2013 році). Послугу реалізовано ДП «Національні інформаційні системи» Міністерства юстиції України спільно з Міністерство цифрової трансформації України. В даному державному порталі детально визначені стадії та етапи такої реєстрації, які базуються виключно на нормах вищезгаданого закону, а отже і рішення про відмову в реєстрації отримане в результаті подання документів через єдиний портал державних послуг теж може бути оскаржено у встановленому вище порядку.

Основні проблеми формування та адміністрування державних електронних ресурсів реєстрації нерухомості включають кібератаки та збої в роботі системи, недостатню цифровізацію певних процесів та залежність від паперових документів, що ускладнює доступ, збереження цілісності даних та потребує постійного оновлення інфраструктури. Також виникають питання захисту персональних даних та уникнення шахрайських схем, а також забезпечення доступності сервісів для всіх громадян. Зазначені проблеми можна систематизувати в такі групи: 1) недостатня цифровізація – незважаючи на прогрес, частина процесів залишається паперовою, що ускладнює інтеграцію з електронними ресурсами; 2) технічні збої та кібератаки – масштабні кібератаки, як-от та, що сталася 20 січня 2025 року, призводять до тимчасового блокування роботи реєстрів та втрати даних; 3) недостатнє оновлення інфраструктури – існує потреба у постійному оновленні програмного забезпечення та апаратної частини для забезпечення стабільної роботи системи; 4) збереження цілісності даних – необхідність забезпечення захисту даних від несанкціонованого доступу, а також уникнення дублювання інформації та помилок; 5) виявлення та протидія шахрайству – електронні ресурси повинні бути надійними, щоб запобігати шахрайським схемам, що можуть призвести до втрати права власності; 6) збереження конфіденційності – необхідно дотримуватися законодавства про захист персональних даних під час обробки інформації з реєстру.

Важливою складовою ефективної діяльності Державного реєстру прав є вжиття заходів щодо запобіганню та недопущенню шахрайства, зокрема внесення недостовірних відомостей в реєстр. Державою вживаються деякі запобіжники щодо цього, зокрема 29 травня 2020 р. набули чинності зміни у сфері державної реєстрації нерухомості, які передбачені постановою Кабміну від 13 травня 2020 р. № 399 «Про внесення змін до деяких постанов Кабміну у сфері державної реєстрації» [13]. Даними змінами передбачено забезпечення багатофакторної автентифікації доступу державного реєстратора до Реєстру шляхом логічного зв'язку між ідентифікатором доступу та кваліфікованим сертифікатом відкритого ключа державного реєстратора з контролем використання кваліфікованого електронного підпису та кваліфікованої електронної довірчої послуги формування, перевірки та підтвердження кваліфікованої електронної позначки часу.

Втім вчинення шахрайських дій з Державним реєстром прав в більшості випадків пов'язано не з ефективністю діяльності електронних ресурсів, а добропорядністю та законністю діяльності державних реєстраторів. В літературі неодноразово звертається на це увага, зокрема йдеться про відсутність невідворотності покарання для осіб, що входять у злочинну змову, особливо для державних реєстраторів, адже без них неможлива реалізація шахрайської схеми. Зазвичай така діяльність кваліфікується як «Шахрайство» за статтею 190 Кримінального кодексу України [14]. Як справедливо відмічають окремі автори, це одна з найскладніших категорій кримінальних справ за якими дуже мало виноситься вироків суду відносно державних реєстраторів, відповідно пропонується передбачити у Кримінальному кодексі норму, яка закріплювала кримінальну відповідальність державного реєстратора, де доказом умислу були б саме дії реєстратора, які спричинили тяжкі наслідки [15, с.140-143]. Втім, на нашу думку, в доповненні ККУ окремою нормою немає сенсу адже такі дії державного реєстратора кваліфікуються за сукупністю норм статей 190 «Шахрайство» та 191 «Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем».

Також важливим фактором зниження рівня неправомірного втручання в Державний реєстр прав є посилення вимог до державних реєстраторів. Їх діяльність доцільно привести до стандартів діяльності нотаріусів, а саме діяльність державного реєстратора має здійснюватись виключно за місцем юридичної адреси реєстрації його діяльності, або в приміщені ЦНАП, приміщення повинне бути обладнане кімнатою для збереження архіву реєстраційних документів, має бути посилений моніторинг порядку та підстав входу реєстратора до Державну реєстру прав.

Економічні складові фінансового утримання Державного реєстру прав включають: фінансування з Державного бюджету, що покриває операційні витрати та технічну підтримку, а також доходи від оплати послуг, пов'язаних з реєстрацією прав (наприклад, за внесення записів, надання витягів). Основні економічні складові фінансового утримання державного реєстру прав можна виділити в такі групи: 1) державне фінансування – це кошти, виділені з Державного бюджету, є основним джерелом покриття витрат на утримання реєстру; 2) платежі за послуги – оплата за реєстрацію прав (наприклад, купівля-продаж нерухомості), сплата за надання витягів з реєстру, інші послуги, що надаються через реєстр; 3) операційні витрати, які включають витрати на зарплати персоналу, оновлення та підтримку програмного забезпечення, обслуговування апаратного забезпечення та серверів, охоронні послуги та фізичну безпеку; 4) інші доходи, які можуть включати доходи від надання доступу до даних для комерційних цілей або від штрафних санкцій за порушення.

Відповідно до статті 34 Закону про державну реєстрацію, плата (адміністративний збір) за проведення реєстраційних дій та за надання інформації з Державного реєстру прав розраховується виходячи з розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановлено на 1 січня поточного року. Відповідно до статті 7 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» від 19 листопада 2024 року № 4059-IX прожитковий мінімум для працездатних осіб (далі – НМДГ) на 2025 рік складає 3028 гривень [16].

Аналіз тарифів адміністративно збору за державну реєстрацію нерухомого майна, а також надання інших реєстраційних та інформаційних послуг щодо такого майна дає можливість зробити висновки щодо неадекватності оцінки послуги в залежності від терміну її надання. Вважаємо, що не може бути такої значущої різниці в термінах надання адміністративної послуги – 300 грн. в термін до п'яти днів і 3000 в двох-

денний термін, що за змістом норми Закону теж охоплюється терміном «до п'яти робочих днів», адже дане визначення призводить з одної сторони про зловживання правами суб'єктом реєстрації, з іншої – спонукає суб'єкт реєстрації займатись «заробітчанством». У зв'язку з цим вважаємо, що золотою серединою у встановлені розмірів адміністративного збору має підняття вартості простої реєстрації, тобто в термін до трьох робочих днів – 0,5 НМДГ (тобто в 5 раз від існуючого), в термін 2 дні – 1 НМДГ (рівною з існуючою), в термін 1 день – 2 НМДГ (рівною з існуючою). Натомість норму про можливість реєстрацію протягом 2 годин варто виключити, оскільки така реєстрація може призвести до відсутності належної перевірки суб'єкта та об'єкта реєстрації а також внесення помилкових даних до реєстру. Тобто висловлена пропозиція спрямована з однієї сторони на підняття суми адміністративного збору за реєстрацію нерухомого майна, яка буде спрямована на більш ефективну роботу Державного реєстру прав і в першу чергу підвищення рівня захисту даних, які в ньому систематизуються від кібератак спрямованих на викрадення або знищення цих даних; з іншої – мінімізує ризики зловживання повноваженнями щодо внесення даних до реєстру.

Висновки. Здійснивши аналіз адміністративно-правових засад функціонування Державного реєстру прав було виокремлено проблемні питання його належного функціонування та запропоновано напрямки вдосконалення його адміністрування та фінансування.

Встановлено, що до ключових напрямків вдосконалення адміністрування Державного реєстру прав можна віднести: подальше впровадження і розвиток електронних послуг – переведення більшості послуг в електронний формат, щоб забезпечити зручність для громадян та бізнесу, а також зменшити корупційні ризики; оптимізація процедур – скорочення термінів обробки документів та покращення якості обслуговування шляхом спрощення адміністративних процедур, що стосуються реєстрації прав; модернізація інформаційних систем – оновлення програмного забезпечення та технічної бази, щоб забезпечити надійність, безпеку та швидкість роботи реєстру; підвищення кваліфікації персоналу – проведення навчання і підвищення кваліфікації співробітників, які відповідають за ведення реєстру, для забезпечення високого рівня професіоналізму.

Доведено, що ключовими напрямками вдосконалення фінансування Державного реєстру прав можуть стати: диверсифікація джерел фінансування – зменшення залежності від державного бюджету шляхом залучення коштів з інших джере; залучення приватних інвестицій (запровадження принципів державно-приватного партнерства, при якому програмне забезпечення реєстру його оновлення здійснює приватний партнер, утримання баз даних і їх захист – держава); платні послуги – оптимізації тарифів оплати за послуги, розширення переліку платних послуг, які надає реєстр, з метою отримання додаткового фінансування; співпраця з міжнародними організаціями – розширення співпраці з міжнародними фінансовими інституціями та організаціями для отримання технічної та фінансової допомоги.

У статті з'ясовано стан та перспективи функціонування Державного реєстру речових прав на нерухоме майно як об'єкту адміністративно-правового регулювання. В результаті дослідження було виокремлено проблемні питання належного функціонування Державного реєстру речових прав та запропоновано напрямки вдосконалення його адміністрування та фінансування.

Встановлено, що до ключових напрямків вдосконалення адміністрування Державного реєстру прав можна віднести: подальше впровадження і розвиток електронних послуг – переведення більшо-

сті послуг в електронний формат, щоб забезпечити зручність для громадян та бізнесу, а також зменшити корупційні ризики; оптимізація процедур – скорочення термінів обробки документів та покращення якості обслуговування шляхом спрощення адміністративних процедур, що стосуються реєстрації прав; модернізація інформаційних систем – оновлення програмного забезпечення та технічної бази, щоб забезпечити надійність, безпеку та швидкість роботи реєстру; підвищення кваліфікації персоналу – проведення навчання і підвищення кваліфікації співробітників, які відповідають за ведення реєстру, для забезпечення високого рівня професіоналізму.

Доведено, що ключовими напрямками вдосконалення фінансування Державного реєстру прав можуть стати: диверсифікація джерел фінансування – зменшення залежності від державного бюджету шляхом залучення коштів з інших джерел; залучення приватних інвестицій (запровадження принципів державно-приватного партнерства, при якому програмне забезпечення реєстру його оновлення здійснює приватний партнер, утримання баз даних і їх захист – держава); платні послуги – оптимізації тарифів оплати за послуги, розширення переліку платних послуг, які надає реєстр, з метою отримання додаткового фінансування; співпраця з міжнародними організаціями – розширення співпраці з міжнародними фінансовими інституціями та організаціями для отримання технічної та фінансової допомоги.

Ключові слова: державна реєстрація об'єктів нерухомого майна, Державний реєстр речових прав на нерухоме майно, адміністрування і фінансування Державного реєстру прав, напрямки удосконалення.

Pylypenko Yu. State Register of Real Rights to Real Property as an Object of Administrative and Legal Regulation

The article clarifies the state and prospects of the functioning of the State Register of Real Rights to Real Property as an object of administrative and legal regulation. As a result of the study, problematic issues of the proper functioning of the State Register of Real Rights were identified and directions for improving its administration and financing were proposed.

It was established that the key areas for improving the administration of the State Register of Rights include: further implementation and development of electronic services – transferring most services to electronic format to ensure convenience for citizens and businesses, as well as reducing corruption risks; optimization of procedures – reducing document processing times and improving the quality of service by simplifying administrative procedures related to the registration of rights; modernization of information systems – updating software and technical base to ensure reliability, security and speed of the register; staff training – conducting training and advanced training of employees responsible for maintaining the register to ensure a high level of professionalism.

It has been proven that the key areas for improving the financing of the State Register of Rights can be: diversification of funding sources – reducing dependence on the state budget by attracting funds from other sources; attracting private investment (introducing the principles of public-private partnership, in which the software of the register and its updates are provided by a private partner, and the maintenance of databases and their protection by the state); paid services – optimizing service fees, expanding the list of paid services provided by the register in order to obtain additional funding;

cooperation with international organizations – expanding cooperation with international financial institutions and organizations to obtain technical and financial assistance.

Key words: state registration of real estate objects, State Register of Real Rights to Real Estate, administration and financing of the State Register of Rights, areas of improvement.

Література:

1. Колесников М.О. Адміністративні послуги з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». 2016. Запоріжжя. 20 с.

2. Тамаря Я.В. Адміністративні процедури з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. 2018. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 15 с.

3. Куманська-Нор О.П. Адміністративні послуги у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в Україні в умовах децентралізації: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». 2021. Ужгород, 217 с.

4. Слободянюк С.О. Правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майн : монографія / С.О. Слободянюк. К. : Юрінком Інтер, 271 с. 2013.

5. Кеча А.С. Адміністративно-правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Кеча Анна Станіславівна ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». 2016. Одеса, 22 с.

6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. С т.356.

7. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 32. Ст.409.

8. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 51. Ст.553.

9. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 15. Ст.50.

10. Порядок державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2015 р. № 1127 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2016 р. № 553). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-%D0%BF#Text (дата звернення: 30.07.2024).

11. Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.10.2011 р. № 1141. Офіційний вісник України. 2011. № 86. Ст. 3145.

12. Про публічні електронні реєстри: Закон України від 18 листопада 2021 року № 1907-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 11. Ст.27.

13. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України у сфері державної реєстрації : Постанова Кабінету Міністрів України, редакція від 13 травня 2020 р. Відомості Верховної Ради України. 2020. № 399.

14. Кримінальний кодекс України : Закон від 5 квітня 2001 р. № 2341–III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № № 25–26. Ст. 131., ст. 190.

15. Таранова О.О. (2021). Проблемні аспекти діяльності реєстру речових прав на нерухоме майно в Україні. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. № 1. С. 140–143.

16. Про Державний бюджет України на 2025 рік: Закон України від 19 листопада 2024 року № 4059-IX. Відомості Верховної Ради України. 2025. № 15–17. Ст.40.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 22.09.2025
Дата прийняття статті: 13.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 347.626:336.743:004.4
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.18

О. Сафончик,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0001-6781-8219

ЦИФРОВІ ОБ'ЄКТИ ТА КРИПТОВАЛЮТИ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВА СПІЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ПОДРУЖЖЯ

Вступ. Цифровізація трансформує інститут шлюбу, вимагаючи переосмислення його правової природи у контексті метавсесвітів, блокчейну, штучного інтелекту тощо. Стаття синтезує класику з цифровими інноваціями, забезпечуючи когерентність із сімейним правом.

У сучасності відомо, що доктрина підкреслює консерватизм шлюбу на принципах рівності та захисту; українське право поєднує публічні та приватні елементи, із спільною власністю та відступами для забезпечення справедливості. У свою чергу, цифрові виклики аналізують трансформують та доповнюють основу сімейного права новими питаннями, наприклад, криптовалюта або ж цифрові активи як спільне майно.

Однак великий потенціал мають: статус віртуальних шлюбів і смарт-контрактів; проблеми анонімності блокчейну, оцінки волатильних активів; вплив платформ на стійкість подружніх відносин; етика даних у сімейних відносинах.

Аналіз показує, що цифровізація не руйнує інститут шлюбу, а трансформує його форми та інструменти. Якщо традиційно шлюб розглядався як факт, що породжує комплекс особистих немайнових і майнових прав, то у цифрову епоху акцент зміщується на договірні механізми (шлюбні договори, смарт-контракти), що дозволяють подружжю заздалегідь визначити майнові наслідки свого шлюбу. Одночасно виникає проблема «прокредиторської» спрямованості цивільних відносин, яка дедалі частіше суперечить сімейно-правовим принципам, що захищають інтереси більш вразливого з подружжя.

Судова практика намагається знайти баланс між цими суперечливими тенденціями.

У вітчизняній доктрині цивільного та сімейного права значна кількість досліджень присвячена питанням юридичної характеристики та правового регулювання шлюбних відносин у цифровій сфері, у тому числі й щодо цифрових активів. Питанням правової характеристики шлюбних договорів щодо цифрових активів, сімейних відносин у частині права власності на цифрові активи то-як криптовалюта, блокчейни, тощо, захисту прав кожного з подружжя на цифрові активи у своїх працях приділяють увагу С.Б. Булеца, С.Д. Гринько, І.В. Давидова, К.Б. Дудорова, О.С. Кочина, В.М. Логойда, К.Г. Некіт, І.Е. Ревуцька, В.П. Свердличенко, Г.М. Стахира, І.В. Спасибо-Фатєєва, Д.С. Трофименко, Л.Л. Тарасенко, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова та інші науковці.

Виклад основного матеріалу. Інститут шлюбу в українському праві є складним правовим інститутом, його правова природа поєднує публічно-правові та приватно-правові елементи: з одного боку, шлюб регу-

© Сафончик О., 2025

люється державою і не є договором, з іншого допускає договірну автономію через шлюбний договір.

Законний режим майна подружжя – спільна власність закріплює принцип рівності, але допускає відступ від нього в інтересах неповнолітніх дітей або за наявності інтересів одного з подружжя, що заслуговують на увагу, включаючи недобросовісні дії або неучасть у доходах з неповажних причин [7, с. 327–334]. Цей режим встановлений СК України і застосовується за відсутності шлюбного договору. Особистим майном вважається те, що належало кожному з подружжя до шлюбу або було отримане під час шлюбу у спадщину, дарунок або за рахунок особистих коштів.

Судова практика та доктринальні дослідження підтверджують, що майновий режим подружжя це не просто технічна конструкція, а інструмент забезпечення справедливості, балансу інтересів та захисту вразливих членів сім'ї, недопущення порушень одним із подружжя.

Сучасна судова практика виділяє ключові категорії сімейних спорів: розірвання шлюбу, визнання його недійсним, оскарження шлюбного договору, розподіл майна та боргів, а також стягнення аліментів.

При цьому особлива увага приділяється складним ситуаціям, де майнові наслідки розлучення перетинаються з інтересами третіх осіб, насамперед банків та кредиторів. У разі іпотечного житла, придбаного у шлюбі і що перебуває у заставі в банку, останній виступає сумлінним заставоутримувачем, чиї права захищаються насамперед. При розподілі майна суд може присудити квартиру одному з подружжя, але зобов'язання з іпотеки зберігаються за обома з подружжя до повного погашення боргу, оскільки банк не є стороною внутрішньо-сімейних відносин.

Більше того, при купівлі-продажу квартири, якщо одна із сторін взяла іпотеку, для придбання нерухомості, то наслідки розірвання договору, визнання його недійсним, нікчемним, або з інших підстав, не обмежуються двосторонньою реституцією. Нерухомість передається продавцю з обтяженням у вигляді застави, поки покупець не здійснить повне повернення боргу банку (з позиції добросовісного заставоутримувача), при цьому термін цього повернення не врегульований, так само, як і відсотки за користування грошовими коштами та їх відшкодування покупцю.

Аналогічно, при наслідуванні земельної ділянки одним із подружжя до шлюбу, але фідуції або будівництві будинку в період шлюбу за рахунок спільних коштів. Майно поділяється за походженням: земля залишається особистою власністю дружини або чоловіка, а будинок вважається спільною власністю, що потребує диференційованого підходу при поділі спільного майна подружжя. Однак при успадкуванні одним з подружжя до шлюбу, але оформлення та реєстрації будинку у момент шлюбу не є підставою для поділу майна [9, с. 24–25].

У практиці також виділяються випадки корпоративного елементу у сімейних відносинах, у яких один з подружжя є підприємцем. У такому разі, при розподілі майна може виникнути ситуація, коли у власності одного з подружжя нічого немає, при цьому все фінансово значуще майно знаходиться на балансі компанії чи юридичним власником є компанія, а чоловік чи дружина здійснює активне користування [10, с. 225–227].

У таких випадках суду необхідно вдатися до доктрини зняття корпоративної вуалі, а стороні для розгляду спору в чесному, всебічному, об'єктивному, неупередженому, законному, справедливому та гласному порядку до відведення судді, скористатися принципом «естопеля» (принцип заборони суперечливої поведінки, заперечувати свої заяви, або посилатись на підстави, які суперечать її попередній поведінці або заявам, що призвело до

завдання шкоди іншому з учасників), або іншим способом захисту своїх прав.

Наведені вище приклади демонструють лише частину питань для майбутніх питань цифровізації, яка, у свою чергу, глибоко трансформує інститут сім'ї, не руйнуючи його, але переосмислюючи форми і зміст шлюбно-сімейних відносин.

Як зазначають науковці, сучасне суспільство набуває епохи, коли цифрові технології стають невід'ємною частиною особистого життя, включаючи такі інтимні сфери, як пошук партнера, укладення шлюбу та управління сімейним майном [1, с. 288–293]. Проте у таких умовах, право на забуття стає все більш важливим. При цьому сім'я зберігає свою конституційну цінність і соціальну функцію, але вимагає адаптації правового регулювання, за винятком зайвої камарильї та правової консервації, оскільки кількість норм не завжди пов'язана з розвитком законодавства.

Одним із ключових напрямів трансформації є зміна способів формування парних відносин. Онлайн-платформи, соціальні мережі та мобільні програми радикально змінюють традиційні моделі залицяння та вибору партнера, роблячи процес більш індивідуалізованим та алгоритмізованим. Це, своєю чергою, впливає стійкість майбутніх шлюбів і формує нові моделі сімейного поведінки.

Важливо підкреслити, що правова система поки що не визнає «цифрові шлюби» чи «віртуальні шлюби» в онлайн-просторі юридично значущими, проте вже ведеться дискусія про визнання віртуальних шлюбів, що укладаються у метавсесвітах, що свідчить про глобальний характер виклику.

Найбільш гострою проблемою, породженою цифровізацією, є правовий статус цифрових активів у сімейних відносинах.

Майнові відносини подружжя у цифровому фінансовому середовищі регулюються загальними нормами сімейного права, що стосуються спільної власності, але стикаються зі складнощами через анонімність та специфіку цифрових активів [4, с. 161–168]. У період шлюбу майно, набуте з допомогою спільних доходів, вважається спільним, включаючи криптовалюти, частки у компаніях та інші цифрові активи. При розлученні такі активи підлягають поділу, при цьому приховування їх існування може спричинити юридичні наслідки.

Криптовалюту можна розглядати як спільну власність подружжя та ділити при розлученні нарівні з іншим майном, оскільки суди все частіше визнають її як цінний актив. Проте законодавство у цій сфері не зовсім ще розвинене, що створює складнощі з доведенням права власності, оцінкою активів та його фактичним розділом. Для захисту інтересів рекомендується документувати всі транзакції, звертатися за юридичною допомогою та використовувати професійну оцінку, щоб у разі потреби визначити вартість та поділити актив чи отримати грошову компенсацію.

Водночас, звертається увага на особливості цифрових активів, якими володіють та користуються кожен з подружжя.

Так цифрові активи, такі як криптовалюти, зароблені або набуті у шлюбі за рахунок спільних доходів, вважаються спільною власністю подружжя. Водночас, подружжя має рівні права володіння, користування та розпорядження цим майном. Поділ під час розлучення:

Під час розлучення цифрові активи також підлягають поділу. Суд може розділити їх у натурі (наприклад, кожен отримає половину біткоїнів) або іншим способом, визнаним справедливим. При цьому, однією з проблем є ідентифікація та оцінка вартості цифрових активів, особливо якщо вони знаходяться у різних юрисдикціях або мають високу волатильність, тобто високий статистичний показник, що характеризує мінливість ціни

активу за певний проміжок часу. Приховування цифрових активів, таких як біткоїни, від чоловіка чи дружини або суду під час розлучення може призвести до суттєвих юридичних наслідків. Це може вплинути на поділ майна та бути розцінене як фінансова нечесність.

Донедавна у теорії цивільного права точилися дискусії у питанні чи можна вважати криптовалюту об'єктом цивільних прав. Незважаючи на те, що стаття 177 ЦК України містить формулювання «цифрові речі», що дозволяє досить широко визначати коло об'єктів цивільних прав, велися певні дискусії щодо питання нормативно-правового регулювання цивільних відносин щодо криптовалюти [5, с. 71–77]. Перешкодою для її правового регулювання, безумовно, може бути відсутність у системі криптовалюти контролюючого центру та анонімність користувачів, що ускладнюватиме встановлення належності активів конкретній особі.

Судова практика щодо криптовалюти в Україні перебуває у стадії формування, але загальна позиція українських судів полягає в тому, що криптовалюти визнаються об'єктом цивільних прав, хоча й не є законним платіжним засобом. Це означає, що вони можуть бути предметом купівлі-продажу, застави, спадкування та інших цивільних правочинів, хоча це може викликати певні труднощі через відсутність чіткого законодавчого регулювання.

Так, у окремих судових рішеннях висвітлюються наступні тези, зокрема: «суди визнають, що криптовалюта є майном і може бути об'єктом цивільних правовідносин; навіть після легалізації віртуальних активів у 2021 році, криптовалюта не може використовуватися для розрахунків на території України; власники криптовалюти мають права на неї, але ці права не захищені так само, як права на традиційні активи (наприклад, у разі злому біржі, довести право власності на криптовалюту може бути складно); оподаткування криптовалютних операцій ще не врегульовано повністю, але існують законопроекти, які пропонують оподатковувати операції з криптовалютами» [11; 12].

Варто врахувати, що цифрове середовище не скасовує інститут шлюбу, а ставить перед правовою системою завдання адаптації до нових форм і ознак. Сучасні технології, від метавсесвітів до блокчейну та смарт-контрактів, породжують нові юридичні феномени, які потребують переосмислення традиційних підходів [6, с. 101–105]. Аналіз зарубіжних та вітчизняних джерел дозволяє зробити висновок: цифровізація трансформує не сутність шлюбу, а його зовнішні прояви та інструменти регулювання.

Одним із найяскравіших проявів цієї трансформації є віртуальні або метавсесвітні шлюби. Як показують дослідження, у цифрових світах все частіше проводяться церемонії, що імітують шлюбні обряди, включаючи обмін присягами та свідків [2, с. 141–150]. Хоча такі шлюби поки що не мають юридичних наслідків у більшості юрисдикцій, у релігійно-правових системах вже ведеться дискусія щодо можливості їх визнання за дотримання певних умов: ідентифікації сторін (доктрини видимості повноважень), добровільної згоди та публічності акта.

Звертається увага на те, що в Україні віртуальні шлюби не мають жодного юридичного статусу, оскільки законодавство визнає лише традиційні шлюби, укладені відповідно до Сімейного кодексу. Однак, цифровізація не залишила поза увагою шлюбні відносини в Україні, зокрема у частині укладення шлюбу між майбутнім подружжям за допомогою електронних технологій, у онлайн режимі, тобто дистанційно. Так, правове регулювання онлайн-шлюбу в Україні здійснюється відповідно до законодавства та Порядку, затвердженого Кабінетом Міністрів України, що дозволяє реє-

страцію шлюбу через портал та застосунок «Дія» [3; 8]. Увесь процес від подання заяви до отримання свідоцтва відбувається онлайн за допомогою відеозв'язку. Для укладання такого шлюбу необхідна наявність електронного підпису (Дія. Підпис), а свідоцтво про шлюб з'являється в «Дії» одразу після реєстрації.

Це свідчить, що навіть традиційні правові системи змушені шукати відповіді виклики цифрової реальності, зберігаючи у своїй свої фундаментальні принципи.

Паралельно з віртуалізацією форм шлюбу відбувається і цифровізація його майнового змісту. Смарт-контракти на блокчейни пропонують ще один спосіб фіксації майнових правочинів подружжя. Як зазначають деякі науковці, такі контракти можуть автоматично регулювати режим майна: наприклад, під час розірвання шлюбу (підтвердженого оракулом) активи можуть бути миттєво поділені у заданих пропорціях [2, с. 141–150]. Це підвищує прозорість і знижує судові витрати, але в той же час позбавляє договір гнучкості, необхідної для обліку життєвих обставин, що змінюються.

Тому правова доктрина пропонує розглядати смарт-контракти не як заміну, а як технічний шар до традиційного нотаріально засвідченого шлюбного договору.

Висновки. Аналіз трансформації інституту шлюбу в умовах цифровізації виявив ключові тенденції: збереження його публічно-правової природи при посиленні приватно-правових елементів, таких як шлюбні договори та смарт-контракти, що дозволяють подружжю зумовлювати майнові наслідки шлюбу. Це підтверджує доктрина та практика: майновий режим, інструмент справедливості та баланс інтересів.

Цифровізація переосмислює форми відносин. Так, онлайн-платформи алгоритмізують пошук партнера, впливаючи на стійкість шлюбів, але правові системи не визнають віртуальні шлюби у метавсесвітах, хоча дискусії ведуться. При цьому гостра проблема статусу цифрових активів: анонімність блокчейна ускладнює володіння та оцінку, практика мізерна. В свою чергу смарт-контракти автоматизують розділ, підвищуючи прозорість, але потребують гнучкості як доповнення до нотаріальних договорів.

Цифровий розвиток не руйнує шлюб, а адаптує його, вимагаючи балансу між «прокредиторською» тенденцією та сімейними принципами для захисту вразливих членів сім'ї. Це перегукується із глобальними трансформаціями, де технології змінюють шлюбні ритуали.

Сім'я є малою державою, в якій зобов'язання між подружжям відіграють чільну роль. А вже держава як публічна влада визнає ці зобов'язання у рамках сім'ї і навіть при розділі майна суд може присудити майно одному з подружжя, але зобов'язання з іпотеки зберігаються за кожним з подружжя до повного погашення боргу, оскільки банк не є стороною внутрішньо-сімейних відносин.

Інститут шлюбу в умовах цифровізації демонструє свою стійкість та адаптивність. Він не втрачає своєї соціальної та правової сутності, але трансформує свої форми та інструменти. Від класичного юридичного факту, що породжує режим спільної власності, рухаємося до гнучкішої моделі, що поєднує публічно-правові гарантії з приватно-правовими договірними механізмами. Цифровізація, породжуючи нові виклики, від укладення шлюбу за допомогою цифрових технологій до спорів стосовно криптовалюти як спільного майна подружжя, не руйнує інститут сім'ї, а потребує її модернізації. Майбутнє сімейного права бачиться у гармонії традиційних принципів та інноваційних рішень.

Представлена стаття присвячена окремим аспектам визначення цифрових активів та крипто

валют як об'єктів права спільної власності подружжя. Цифровізація трансформує інститут шлюбу, вимагаючи переосмислення його правової природи у контексті нових правових категоріях, таких як цифрові об'єкти, крипто валюти, віртуальні об'єкти тощо. У свою чергу, цифрові виклики аналізують трансформують та доповнюють основу сімейного права новими питаннями, наприклад, криптовалюта або ж цифрові активи як спільне майно.

У статті акцентовано увагу на тому, що майнові відносини подружжя у цифровому фінансовому середовищі регулюються загальними нормами сімейного права, що стосуються спільної власності, але стикаються зі складнощами через анонімність та специфіку цифрових активів. У період шлюбу майно, набуте з допомогою спільних доходів, вважається спільним, включаючи криптовалюти, частки у компаніях та інші цифрові активи. При розлученні такі активи підлягають поділу, при цьому приховування їх існування може спричинити юридичні наслідки.

Зазначено, що криптовалюту можна розглядати як спільну власність подружжя та ділити при розлученні нарівні з іншим майном, оскільки суди все частіше визнають її як цінний актив.

Інститут шлюбу в умовах цифровізації демонструє свою стійкість та адаптивність. Він не втрачає своєї соціальної та правової сутності, але трансформує свої форми та інструменти. Цифровізація, породжуючи нові виклики, від укладення шлюбу за допомогою цифрових технологій до спорів стосовно криптовалюти як спільного майна подружжя, не руйнує інститут сім'ї, а потребує її модернізації. Майбутнє сімейного права бачиться у гармонії традиційних принципів та інноваційних рішень.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство. Цивільні правовідносини, сімейне право, сімейне законодавство, сімейні правовідносини, об'єкти цивільних прав, речові права, право власності, спільна власність, цифрові об'єкти, криптовалюти, подружжя, інформаційні технології

Safonchyk O. Digital assets and cryptocurrencies as objects of joint marital property

This article examines certain aspects of defining digital assets and cryptocurrencies as objects of joint marital property. Digitalization is transforming the institution of marriage, requiring a rethinking of its legal nature in the context of novel legal categories such as digital objects, cryptocurrencies, virtual objects, etc. In turn, digital challenges analyze, transform, and supplement the basis of family law with new aspects, e.g., cryptocurrency or digital assets as joint property.

The study emphasizes that the property relations of spouses in the digital financial environment are governed by general rules of family law, which both relate to joint property and face challenges due to the anonymity and specifis of digital assets. During marriage, property acquired with joint income is considered joint property, including cryptocurrencies, shares in companies, and other digital assets. In the event of divorce, such assets are subject to division, and concealing their existence may have legal consequences.

It is noted that cryptocurrency can be considered joint property of spouses and divided in divorce on an equal basis with other property, as courts increasingly recognize it as a valuable asset.

The institution of marriage in the context of digitalization demonstrates its resilience and adaptability. It keeps its social and legal significance and transforms its forms and instruments. Digitalization, giving rise to new challenges, from marriage through digital

technologies to disputes over cryptocurrency as joint property of spouses, does not destroy the institution of the family but requires its modernization. The future of family law involves the harmony of traditional principles and innovative solutions.

Key words: civil law, civil legislation. civil legal relations, family law, family legislation, family legal relations, objects of civil rights, property rights, ownership rights, joint ownership, digital objects, cryptocurrencies, spouses, information technologies.

Література:

1. Булеца С.Б., Ревуцька І.Е. Цифровізація при укладенні шлюбу. Закарпатські правові читання. Право як інструмент стійкості та розвитку в умовах сучасних цивілізаційних викликів: матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 27 квіт. 2023 р.). Ч. ІІ. Львів–Торунь: Liha-Pres, 2023. С. 288–293.

2. Гулейков І.Ю. Міжнародний досвід правового регулювання в сфері обороту цифрових активів та перспективи для України. Приватне право і підприємництво : зб. наук. праць. 2023. Вип. 23. Київ : Науково-дослідний ін-т приватного права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2023. С. 141–150.

3. Деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2022 № 213. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-2022-n#Text

4. Дідук А.Г. Цифрові інновації в сімейному праві України: правовий аналіз функціоналу платформи «дія» та її вплив на еволюцію інституту сімейних правовідносин. Юридичний вісник 4 (73) 2024. С. 161–168.

5. Мічурін Є.О. Цифрова річ: природа, сутність, особливості. Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 99-й річниці від дня на-родження О.А. Пушкіна (м. Вінниця, 24 травня 2024 р.)/ МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Нац. акад. правових наук України ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Вінниця : ХНУВС, 2024. С. 71–77.

6. Некіт К.Г. Переваги та недоліки смарт-контрактів як підстав виникнення права власності. Вісник НТУУ «КПІ» Право. 2020. № 3 (47). С. 101–105.

7. Плюшко Д.С. Окремі питання правового регулювання режиму майна подружжя в Україні та окремих країнах ЄС. Наукові записки. Серія : Право. № 14 (2023). С. 327–334

8. Про реалізацію експериментального проекту щодо проведення державної реєстрації шлюбу в електронній формі: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 бер. 2024 р. № 345. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-realizatsiiu-eksperymentalnoho-proektu-shchodo-a345

9. Рудник І. Окремі питання поділу майна подружжя. Юридична газета. № 29–30. 2016. С. 24–25

10. Сафончик О.І. Окремі аспекти поділу корпоративних прав подружжя. Збірник матеріалів Міжнародного Міжнародного Конгресу «Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції». Одеса 2-4 червня 2017. С. 225–227.

11. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 2 травня 2023 р. у справі № 910/8378/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110789333#

12. Ухвала Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 19 лютого 2024 р. у справі № 336/6023/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117277142

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 19.09.2025
Дата прийняття статті: 10.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.19

Е. Твердохліб,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0001-7581-0524

УМОВИ І КРИТЕРІЇ ПРИ ВИРІШЕННІ СУДОМ ПИТАННЯ ПРО РОЗГЛЯД СПРАВИ В ПОРЯДКУ СПРОЩЕНОГО АБО ЗАГАЛЬНОГО ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Постановка проблеми. Запровадження двох форм позовного провадження – загального та спрощеного, є одним з ключових чинників, спрямованих на забезпечення судового розгляду, пропорційності судового розгляду та встановлення балансу між швидкістю та повнотою розгляду справи в цивільному судочинстві. Визначення судом відповідного порядку розгляду справи є важливим етапом цивільного процесу, оскільки саме від цього залежить обсяг процесуальних прав сторін, тривалість судового розгляду справи та особливості здійснення цивільного судочинства. Розгляд справ у формі спрощеного провадження, передбаченого у главі 10 розділу III Цивільного процесуального кодексу України (далі ЦПК України) [1], становить окремий процесуальний порядок. Практична реалізація спрощеного позовного провадження свідчить про значний прогрес у забезпеченні доступності правосуддя для громадян та оперативності здійснення розгляду спорів по цивільним справам. З впровадженням зазначеного інституту в цивільному судочинстві суд отримав можливість швидко та ефективно вирішувати справи, які не потребують проведення повного судового розгляду з великою кількістю судових засідань, допиту свідків чи складних доказових досліджень. Такий порядок дозволяє зменшити процесуальне навантаження на суд, скоротити строки розгляду справ та забезпечити економію процесуальних ресурсів як для сторін, так і для судової системи загалом.

Ватро також зауважити на позитивному впливі нормативного закріплення спрощеного позовного провадження на реалізацію принципів пропорційності, диспозитивності та розумності строків розгляду справи судом, встановлених у частині 2 статті 3 ЦПК України [1]. Більш гнучкий характер встановлення порядку розгляду справи в суді та орієнтованість на інтереси учасників справи є ознакою відповідності сучасним європейським стандартам судочинства.

Суттєве практичне значення правового врегулювання спрощеного позовного провадження полягає у встановленні в частині 4 статті 19 ЦПК України категорій справ, для розгляду яких призначена вказана форма судового провадження. Згодом Верховною Радою України був ухвалений Закон України від 19 червня 2024 року [2] стосовно менших розмірів ціни позову для визначення малозначних справ у Цивільному процесуальному кодексі. З метою належного застосування встановленої норми права та єдиного розуміння її змісту особливої уваги потребує тлумачення переліку критеріїв, які суд має враховувати при вирішенні питання про розгляд справи

© Твердохліб Е., 2025

в порядку спрощеного або загального позовного провадження. Врахування представленого переліку критеріїв є обов'язковим для суду та визначальним для обрання форми провадження. Саме тому аналіз встановлених критеріїв представляє науковий та практичний інтерес.

Сучасний стан дослідження питання спрощеного позовного провадження характеризується значною кількістю наукових робіт. Проблематика зазначеного питання розглядалась в дослідженнях С.С. Бичкової, С.В. Васильєва, О.В. Гетманцева, К.В. Гусарова, О.В. Захарової, В.В. Комарова, В.А. Кройтора, Д.Д. Луспеника, Ю.В. Навроцької, В.І. Тертишнікова, О.С. Ткачука, Є.І. Фурси, С.Я. Фурси, М.Й. Штефана, О.О. Штефана та інших вітчизняних науковців. Одночасно, відсутні наукові доробки стосовно критеріїв для обрання судом порядку спрощеного позовного провадження.

Метою статті є комплексний аналіз умов і критеріїв, які суд має враховувати при вирішенні питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження.

Виклад основного матеріалу. Серед процесуальних повноважень позивача, відповідно до ч. 1 ст. 276 Цивільного процесуального кодексу України, передбачається право подати в письмовому вигляді клопотання про розгляд справи в порядку спрощеного позовного провадження [1]. Зазначений порядок розгляду справ в цивільному судочинстві передбачений у ст. 19 ЦПК України та деталізується у главі 10 ЦПК. Визначальною підставою для розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження є віднесення справи до однієї з категорій, закріплених у ч. 4 ст. 19 ЦПК України та у ч. 1 ст. 274 ЦПК [1].

До справ, що розглядаються в порядку спрощеного позовного провадження, відносяться малозначні справи, справи, що виникають з трудових відносин, справи про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, справи незначної складності та інші справи, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи. Зазначений перелік не є вичерпним, оскільки в порядку спрощеного позовного провадження може бути розглянута будь-яка інша справа, віднесена до юрисдикції суду, за винятком справ, зазначених у ст. 274 ЦПК [1].

Заслуговує уваги висловлена в юридичній літературі думка щодо поділу спрощеного провадження на три види : 1) абсолютно спрощене провадження, коли судове засідання спрощеного провадження відбувається без участі сторін (воно нагадує наказне провадження); 2) коли спрощене провадження нагадує усічене позовне провадження з усними поясненнями осіб, допитом свідків, але з обґрунтованим обмеженням процесуальних прав осіб, які беруть участь в справі; 3) коли спрощене провадження передує розгляду справи за загальними правилами позовного провадження і може вважатися штучним зайвим утворенням, що призводитиме до зайвих витрат часу, зусиль та коштів [9, с. 49].

Повноваження щодо вирішення питання про розгляд справи в порядку спрощеного позовного провадження належить суду, який вирішує його в ухвалі про відкриття провадження у справі згідно ч. 1 ст. 277 Цивільного процесуального кодексу України [1].

Отже, враховуючи встановлений чинним законодавством перелік справ, які розглядаються в порядку спрощеного позовного провадження, можна виокремити дві категорії таких справ : зміст яких нормативно визначений (справи з трудових відносин та про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від

дитини) та справи, які визначаються залежно від додаткових ознак, вказаних у нормах ЦПК України – малозначні, справи незначної складності та інші справи, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи.

Найбільша деталізація ознак для кваліфікації справ з наведеного переліку передбачена для категорії малозначних справ відповідно до ч.6 ст. 19 ЦПК України. В рішенні Конституційного Суду України від 22 листопада 2023 року №10-р(II)/2023 [3], на виконання якого були внесені зміни щодо зниження меж для визначення малозначних справ у Цивільному процесуальному кодексі, зазначено, що установлення у процесуальному законі розміру ціни позову як критерію для віднесення справи до категорії малозначних має бути ґрунтовано на принципові домірності, що зобов'язує державу визначити такий розмір ціни позову, який не буде надмірним та не спотворить розуміння справи як малозначної для особи [4]. Зокрема, як вказав Конституційний Суд України, згідно з Європейською процедурою розв'язання дрібних позовів у країнах ЄС процедуру розв'язання дрібних позовів застосовують у разі, коли розмір позовних вимог не перевищує 5 000 євро [3].

Беручи до уваги встановлений ЦПК України перелік малозначних справ, обґрунтованим вбачається поділ таких справ на дві категорії.

Перша категорія – це ті справи, малозначність яких прямо встановлена в законі та не залежить від розсуду суду:

– справи, у яких ціна позову не перевищує тридцяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, який вираховується станом на 1 січня календарного року, у якому подається відповідна заява або скарга, вчиняється процесуальна дія чи ухвалюється судове рішення;

– справи про стягнення аліментів, збільшення та зменшення їх розміру, припинення стягнення аліментів, оплату додаткових витрат на дитину, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, якщо такі вимоги не пов'язані із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства);

– справи про розірвання шлюбу;

– справи про захист прав споживачів, ціна позову в яких не перевищує шістдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Друга категорія – справи, які можуть визнаватися малозначними (незначної складності, крім справ, які підлягають розгляду лише за правилами загального позовного провадження, та справ, ціна позову в яких перевищує двісті п'ятдесят розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (частина четверта статті 274 ЦПК України)) [5].

Доречним є зауваження, що фактично законодавець у статті 19 ЦПК України справи незначної складності відносить і до окремого виду справ спрощеного позовного провадження (у частині четвертій), і до малозначних справ (у частині шостій), що вказує на недосконалість законодавчої техніки [6].

Окремо в частині 2 статті 161 ЦПКУкраїни передбачена можливість розгляду в порядку спрощеного цивільного судочинства вимог, за якими може бути виданий сдовий наказ. В данному випадку прослідковується намір законодавця до встановлення варіативності вирішення справ в спрощеному або в наказному провадженні. На думку В.Кройтора, наказне провадження є особливим спрощеним видом цивільного судочинства, метою якого є швидкий та ефективний захист безспірних прав та інтересів осіб шляхом видачі судового наказу [8, с. 193]. Але варто погодитись з позицією, що справи спрощеного позовного провадження та справи наказного провадження мають різну правовову природу, на підставі чого і розмежовуються [6], тому не можуть розглядатися як ті

що мають однакову правову характеристику.

В разі подання відповідного клопотання позивача вирішальне значення для обрання форми судового провадження, спрощеного або загального, мають критерії, передбачені у ч. 3 ст.274 ЦПК України: 1) ціна позову; 2) значення справи для сторін; 3) обраний позивачем спосіб захисту; 4) категорію та складність справи; 5) обсяг та характер доказів у справі, в тому числі чи потрібно у справі призначити експертизу, викликати свідків тощо; 6) кількість сторін та інших учасників справи; 7) чи становить розгляд справи значний суспільний інтерес; 8) думку сторін щодо необхідності розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження [1]. Врахування перелічених критеріїв є обовязком суду, зважючи на формулювання ч. 3 ст.274 ЦПК України.

Безумовною нормативною вимогою є також недопущення розгляду справ в порядку спрощеного позовного провадження, категорії яких визначені у ч. 4 ст. 274 ЦПК України: що виникають з сімейних відносин, крім спорів про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, розірвання шлюбу та поділ майна подружжя; щодо спадкування; щодо приватизації державного житлового фонду; щодо визнання необґрунтованими активів та їх витребування; в яких ціна позову перевищує двісті п'ятдесят розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; інші вимоги, об'єднані з переліченими вимогами [1].

Одночасно, в юридичній літературі запропоновано при вирішенні судом питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження керуватись також й іншими критеріями. А саме, при віднесенні справ до малозначних, у тому числі справ незначної складності, рекомендовано враховувати :

– наявність сталої судової практики зі спірного питання;

– «ускладнення» суб`єктного складу, можливість вступу у процес інших учасників;

– кількість вимог, що розглядаються в межах однієї справи, можливість об'єднання та роз'єднання позовних вимог, пов`язаність з іншими справами, що перебувають на розгляді в судах;

– характер та кількість фактів, які підлягають встановленню (складність предмета доказування);

– кількість та специфіка доказового матеріалу, зокрема свідків, яких слід допитати, потреба у забезпеченні доказів;

– виключення, передбачені процесуальним законом (ст. 274 ЦПК України);

– інші обставини («оновлення» законодавства, міжнародні фактори тощо) [7].

Зі змісту викладених пропозицій вбачається, що окремі з них певним чином дублюють деякі критерії, встановлені у ч. 3 ст.274 ЦПК України, зокрема, щодо субєктного складу та обсягу доказового матеріалу. Але немає сумнівів, що і представлений варіант переліку обставин, які варто врахувати під час вирішення питання про розгляд справи в порядку спрощеного позовного провадження, є доречним та обумовлений практичним досвідом автора пропозиції, а також спрямований на вдосконалення засобу обрання порядку розгляду справи.

Висновки. Системний аналіз положень Цивільного процесуального кодексу України дозволяє дійти висновку, що вибір судом форми провадження не може бути зведений до рівня формальності. Вирішення судом питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження є процессуальною дією, яка має істотне значення та впливає

на порядок здійснення цивільного судочинства та обсяг повноважень учасників справи.

Під час обрання порядку здійснення цивільного судочинства суд зобов'язаний вірно визначити категорію справи та врахувати критерії, що дозволяють вирішити питання про малозначність справи або її незначну складність. Одночасно, для досягнення збалансованого підходу під час з'ясування характеру справи, доцільним вбачається використання практичних рекомендацій щодо визнання справ малозначними та незначної складності.

Запровадження комплексного підходу до оцінки зазначених критеріїв сприятиме єдності судової практики, підвищенню довіри до судової системи та забезпеченню пропорційності процесуальних засобів у кожній конкретній справі.

У статті проведений комплексний аналіз умов та критеріїв, які суд має враховувати при вирішенні питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження. Автор зауважує, що інститут спрощеного провадження є важливою складовою сучасного цивільного судочинства, спрямованою на забезпечення його ефективності. У статті проаналізовано нормативне регулювання спрощеного позовного провадження відповідно до положень Цивільного процесуального кодексу України, зокрема, статті 19, 274–277 ЦПК України, в якх визначені справи, що підлягають розгляду у спрощеному порядку, та критерії, за якими суд обирає відповідну форму провадження.

Автор розділяє дві основні групи справ, що розглядаються у спрощеному провадженні: ті, які прямо віднесені до цієї категорії законом, та справи, які можуть визнаватися малозначними судом. Кваліфікація другої групи справ залежить від додаткових ознак — ціни позову, характеру спірних правовідносин тощо. Особливу увагу приділено аналізу категорії малозначних справ, критерії визначення яких уточнено у зв'язку зі змінами до процесуального законодавства, ухваленими після ухвалення рішення Конституційного Суду України від 22 листопада 2023 року № 10-р(ІІ)/2023.

Наголошено, що при виборі форми провадження суду доречно керуватися не лише встановленими законодавством критеріями, але й оцінювати інші критерії з урахуванням практичних здобутків та рекомендацій: наявність сталої судової практики, суб'єктний склад, кількість позовних вимог, обсяг доказового матеріалу, складність предмета доказування, а також суспільну значущість справи. Підкреслено, що врахування цих критеріїв сприяє забезпеченню більш якісного характеру обрання порядку розгляду справи.

Зроблено висновок, що спрощене позовне провадження є не лише процесуальною формою розгляду окремих категорій цивільних справ, але й важливим механізмом реалізації засад цивільного судочинства.

Ключові слова: цивільне судочинство, спрощене провадження, спрощене позовне провадження, спрощені судові процедури, малозначні справи, розгляд справи.

Tverdokhlib E. Conditions and criteria for the court's decision on whether to consider a case in a simplified or general claim procedure

The article provides a comprehensive analysis of the conditions and criteria that the court must take into account when deciding whether to consider a case in a simplified or general claim pro-

cedure. The author notes that the institution of simplified proceedings is an important component of modern civil proceedings aimed at ensuring its efficiency. The article analyzes the regulatory regulation of simplified claim proceedings in accordance with the provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine, in particular, Articles 19, 274–277 of the CPC of Ukraine, which define cases subject to consideration in a simplified procedure and the criteria by which the court chooses the appropriate form of proceedings. The author divides two main groups of cases considered in simplified proceedings: those that are directly attributed to this category by law, and cases that may be recognized by the court as insignificant. The qualification of the second group of cases depends on additional features – the value of the claim, the nature of the disputed legal relationship, etc. Particular attention is paid to the analysis of the category of minor cases, the criteria for determining which were clarified in connection with the amendments to the procedural legislation adopted after the adoption of the decision of the Constitutional Court of Ukraine dated November 22, 2023 No. 10-p(II)/2023.

It is emphasized that when choosing the form of court proceedings, it is appropriate to be guided not only by the criteria established by law, but also to evaluate other criteria taking into account practical achievements and recommendations: the presence of established judicial practice, the composition of the subject, the number of claims, the volume of evidentiary material, the complexity of the subject of proof, as well as the social significance of the case. It is emphasized that taking into account these criteria contributes to ensuring a more qualitative nature of the choice of the procedure for considering the case.

It is concluded that simplified claim proceedings are not only a procedural form for considering certain categories of civil cases, but also an important mechanism for implementing the principles of civil justice.

Key words: civil proceedings, simplified proceedings, simplified claim proceedings, simplified court procedures, minor cases, case review.

Література:

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р./ Верховна рада України : редакція від 17.07.2025 р. ULR: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення 27.10.2025)

2. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України щодо гарантування права на судовий захист у малозначних спорах: Закон України від 19 червня 2024 року № 3831-IX. ULR : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3831-20#n7 (дата звернення 27.10.2025)

3. Рішення Конституційного Суду України від 22 листопада 2023 року №10-р(II)/2023 по справі № 3-88/2021(209/21, 47/22, 77/23, 188/23) ULR : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-23#Text (дата звернення 27.10.2025)

4. Верховна Рада визначила нові грошові межі для віднесення справ до малозначних. Судова влада України. ULR : https://ki.court.gov.ua/tu11/pres-centr/news/1629019/#:~:text=6%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96%2019%20%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%8E%D1%82%D1%8C%D1%81%D1%8F%20-%D1%83,%D1%80%D1%96%D0%BA%20%D1%81%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%94%203028%20%D0%B3%D1%80%D0%BD) (дата звернення 27.10.2025)

5. Сакара Н. Аналіз помилок, які виникають при розгляді цивільних справ у порядку спрощеного позовного провадження. Верховний Суд. ULR : https://

supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/PREZ_Sakara_2021_11_05.pdf (дата звернення 27.10.2025)

6. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за загальною редакцією Василини Н.В., Гулька Б.І., Кота О.О. – Київ : ВД «Дакор», 2021. С. 552.

7. Грабовська А. Малозначні справи. Спрощене позовне провадження. Інформаційне агентство ADVOKAT POST. ULR : https://advokatpost.com/maloznachni-spravy-sproshchene-pozovne-provadzhennia-anastasiia-hrabovska/ (дата звернення 27.10.2025)

8. Кройтор В. Наказне провадження як окремий вид спрощеного провадження в цивільному судочинстві України. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 1. С. 194–189. (дата звернення 27.10.2025)

9. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Новітня концепція спрощеного провадження в цивільному процесі. Цивілістична процесуальна думка. 2017. № 1. С. 46–50. URL: file:///C:/Users/HPUser/Downloads/tsprv_2017_1_13%20(1).pdf (дата звернення 27.10.2025).

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 19.09.2025
Дата прийняття статті: 12.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 347.78;342.9
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.20

О. Улітіна,
кандидат юридичних наук,
науковий співробітник центру правового забезпечення розвитку науки і технології
Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності НАПрН України
ORCID ID: 0000-0003-0230-9477

ОСОБЛИВОСТІ РЕЄСТРАЦІЇ АВТОРСЬКОГО ПРАВА ЯК АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ

Постановка проблеми. Необхідність забезпечення належного рівня правової охорони та захисту авторського права на сьогодні зумовлена стрімким розвитком технологій та особливостями сучасного інформаційного суспільства. Попри те, що відповідно до законодавства України авторське право виникає з моменту створення твору і не потребує державної реєстрації, свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір може розглядатися як ефективний інструмент захисту авторського права. Наявність свідоцтва про реєстрацію авторського права значно спрощує реалізацію та захист прав суб'єкта авторського права та забезпечує правову визначеність у відносинах між суб'єктами.

Реєстрація авторського права є адміністративною процедурою, яка має значущі особливості, обумовлені специфікою об'єктів авторського права. Така специфіка пов'язана з правовою природою творів, які є результатами творчої діяльності, є нематеріальними і унікальними, що ускладнює формалізовані підходи до їх правової оцінки

Сутність реєстрації авторського права як адміністративної процедури потребує дослідження та аналізу, спрямованих на пошук більш ефективних підходів до нормативного регулювання цієї процедури та удосконалення законодавства у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливостям адміністративної процедури присвячені наукові роботи низки українських вчених – І. Бойка, І. Криворучка, В. Колпакова, А. Шарая, Н. Галіциної, К. Нестеренка, О. Булгакової та ін. Адміністративно-правове регулювання у сфері інтелектуальної власності є предметом дослідження у працях Н. Капітаненко, яка досліджує особливості адміністративно-правового регулювання у сфері авторського права; І. Катеринчука, де подана характеристика адміністративно-правової охорони інтелектуальної власності України; М. Єщенко та О. Скалянської, які розглядають інтелектуальну власність як об'єкт адміністративно-правового захисту під час євроінтеграції України. Аналіз законодавства та вивчення практичних аспектів реєстрації авторського права на твори досліджувалися І. Петренко та І. Голубенко.

Попри зацікавленість науковців у дослідженні адміністративно-правового регулювання у сфері інтелектуальної власності, особливостей реєстрації авторського права на твори, наразі відсутнє комплексне дослідження реєстрації авторського права як адміністративної процедури, яке б визначило її місце в системі адміністративного регулювання інтелектуальної власності.

Метою статті є комплексний аналіз правової природи та особливостей реєстрації авторського права як адміністративної процедури, а також визначення проблемних аспектів її правового регулювання та практичного застосування.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про адміністративну процедуру» [1] уперше на законо-

© Улітіна О., 2025

давчому рівні врегулював відносини державних органів, органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації, з фізичними та юридичними особами щодо розгляду і вирішення адміністративних справ шляхом прийняття та виконання адміністративних актів.

Під адміністративною процедурою розуміється визначений законом порядок розгляду та вирішення адміністративної справи, тобто справи, що стосується публічно-правових відносин щодо забезпечення реалізації права, свободи чи законного інтересу особи та/або виконання нею визначених законом обов'язків, захисту її права, свободи чи законного інтересу, розгляд якої здійснюється адміністративним органом.

Виходячи з положень Закону «Про адміністративну процедуру», І. Криворучко розглядає адміністративну процедуру, «як діяльність органів публічного управління (це органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові й службові особи – адміністративні органи), яка встановлена правовими нормами, втілюється в межах їхніх відносин із фізичними та юридичними (приватними) особами та спрямована на реалізацію їхніх прав, свобод, законних інтересів» [2, с. 66]. Погоджуючись з таким підходом, пропонуємо виокремити на основі нього основні ознаки адміністративної процедури:

– здійснюється адміністративними органами (органи виконавчої влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, інші суб'єкти, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації);

– чітка нормативно-правова регламентація;

– здійснюється в межах правовідносин адміністративних органів з фізичними та юридичними особами;

– спрямована на реалізацію прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, які є учасниками адміністративного провадження.

Законодавство України не вимагає обов'язкової реєстрації авторського права, оскільки відповідно до статті дев'ятої Закону України «Про авторське право і суміжні права» [3], авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення, однак цей закон передбачає можливість реєстрації авторського права. Так у абзаці другому частини п'ятої статті дев'ятої Закону функцію державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються майнових прав на твір, покладено на Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ). Реєстрація здійснюється з дотриманням вимог Закону України «Про адміністративну процедуру» відповідно до Порядку державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються майнових прав на твір, затвердженого наказом Міністерства економіки України від 16 серпня 2023 року № 11319 зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 09 жовтня 2023 р. за № 1760/40816 [4].

Реєстрація авторського права відповідає чотирьом ознакам адміністративної процедури, наведеним вище. Її здійснює адміністративний орган – УКРНОІВІ, вся процедура регламентована в окремому нормативно-правовому акті – Порядку державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються майнових прав на твір. Порядок вказує як заявника – суб'єкт авторського права, тобто це автор твору або інші фізичні або юридичні особи, до яких перейшли майнові права на твір на підставі правочину або закону. Отримання свідоцтва про реєстрацію авторського права на твір в першу чергу спрямоване на засвідчення належних заявнику прав на твір та отримання додаткових переваг, зокрема при доведені авторства на твір у судовому порядку.

Відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру» та Порядку державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються майнових прав на твір державна реєстрація авторського права включає три основні стадії. Перша стадія – ініціювання адміністративного провадження, починається з подання заявки на реєстрацію. Заявка на державну реєстрацію права автора на твір повинна стосуватися одного твору і може бути подана в паперовій або електронній формі через систему СЕВ ЗЕС (СЕВ – Система Електронної Взаємодії, ЗЕС – Заклад Експертизи).

Заявка складається з заяви на державну реєстрацію авторського права на твір, а також низки необхідних документів: копії твору; документу, що свідчить про факт і дату оприлюднення твору (за наявності); документу про сплату збору; документу, що підтверджує повноваження представника (якщо заявка подається за участю представника заявника); інших документів, передбачених Порядком для різних видів творів.

Заява викладається українською мовою за встановленою формою і підписується заявником або його представником із зазначенням дати її підписання. Якщо заявка на державну реєстрацію подається на твір, створений у співавторстві, її має підписати кожен зі співавторів. Якщо заявка стосується похідного твору або збірки творів, заявник додатково повинен подати документ, який підтверджує згоду на створення похідного твору чи збірки творів від суб'єкта авторського права на використаний твір у випадках, коли така згода передбачена законодавством. Крім того, заявник може одразу в заяві зазначити, в якій формі він бажає отримати свідоцтво про реєстрацію авторського права – паперовій або електронній.

На цій стадії обов'язковою є також сплата відповідного збору, розміри якого визначаються Розмірами зборів за підготовку до державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються майнових прав на твір, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1756 [5].

Друга стадія – це розгляд заявки. На цьому етапі УКРНОІВІ здійснює перевірку документів поданої заявки на відповідність вимогам, визначеним Порядком. У разі виявлення недодержання заявником вимог Порядку, заявнику надсилається запит, в якому вказуються недоліки заявки, які повинні бути усунені. На виправлення заявки заявник має три місяці з дня надходження запиту.

Розгляд заявки здійснюється протягом двох місяців з дати надходження заявки. Під час розгляду заявки здійснюється перевірка документів заявки на відповідність вимогам Цивільного кодексу України, Закону України «Про авторське право і суміжні права» і Порядку державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються майнових прав на твір.

Якщо у заявці відсутній документ про сплату збору або документ про сплату збору не відповідає встановленим вимогам (наприклад, сплата збору здійснена за неправильними реквізитами або невірно вказана назву твору, щодо якого подано заявку), заявка не приймається до розгляду, про що УКРНОІВІ повідомляє заявника.

Остання третя стадія – це ухвалення рішення та видача свідоцтва. За результатом розгляду заявки УКРНОІВІ ухвалює висновок за встановленою формою про наявність або відсутність підстав для внесення відомостей про державну реєстрацію авторського права до Державного реєстру свідоцтв про реєстрацію авторського права на твір.

На підставі висновку про наявність підстав для внесення відомостей про державну реєстрацію авторського права до відповідного Державного реєстру, інформація про це вноситься до Реєстру протягом 10 робочих днів та заявнику видається свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір.

Висновок про відсутність підстав для внесення відомостей про державну реєстрацію авторського права до Державного реєстру свідоцтв про реєстрацію авторського права на твір надсилається заявнику у встановленому порядку. Такий висновок ухвалюється, якщо:

– подано неповний пакет документів заявки, неправильно оформлено документи або в разі виникнення обґрунтованих сумнівів щодо достовірності та/або повноти відомостей у документах заявки;

– заявка стосується об'єкта, що не охороняється авторським правом;

– заявку подано з порушенням прав і законних інтересів третіх осіб;

– заявка містить інформацію, що суперечить загальновизнаним принципам моралі, публічному порядку;

– заявником або особою, якої стосується заявка, є особа, пов'язана з державою-агресором.

Особливостями державної реєстрації авторського права як адміністративної процедури є, по-перше, коло осіб, які можуть бути заявниками. Так до них входять автор твору, спадкоємці автора (в разі наявності свідоцтва про спадщину); інші фізичні або юридичні особи, до яких перейшли майнові права на твір на підставі закону (роботодавець щодо службового твору, замовник щодо твору створеного за замовленням). По-друге, добровільність, яка відрізняє процедуру реєстрації авторського права від процедури реєстрації прав у сфері промислової власності. По-третє, відсутність експертизи оригінальності твору, його творчого рівня, оскільки під час здійснення процедури реєстрації перевіряється лише виконання формальних вимог щодо подання заявки.

На сьогодні процедура реєстрації авторського права в Україні узгоджується з сучасними підходами до реєстрації в іноземних країнах та на міжнародному рівні. Так передбачена можливість подання документів в електронній формі, наявні сервіси електронної подачі заявок, що значно спрощує процес подання заявки та робить його більш доступним та прозорим. Крім того, внесення відомостей до відкритих реєстрів і їх публікація створюють передбачуваність та прозорість обороту прав, що важливо для ліцензування, колективного управління та судового захисту прав.

Одним з проблемних питань, які можуть виникати в процесі державної реєстрації авторського права це відсутність визначених на рівні законодавства підходів до регулювання об'єктів згенерованих штучним інтелектом (ШІ). Стаття 33 Закону України «Про авторське право і суміжні права» визнає наявність права особливого роду (sui generis) на неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою, якщо такий об'єкт відрізняється від існуючих подібних об'єктів та утворений у результаті функціонування комп'ютерної програми без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об'єкта. При цьому важливо розуміти, що якщо твір створюється за безпосередньої участі фізичної особи з використанням комп'ютерних технологій (на приклад, ШІ), він не вважається неоригінальним об'єктом, згенерованим комп'ютерною програмою.

Однак наразі відсутнє чітке розуміння того, наскільки має бути залучена фізична особа в процес генерації об'єкта, щоб вважати його твором, чи достатньо лише створення промпта (підказки), за яким ШІ генерує об'єкт, чи необхідна більша участь людини. Це ускладнює процедуру реєстрації для об'єктів, які частково згенеровані ШІ чи до складу яких входять об'єкти згенеровані ШІ. Наразі кількість запитів щодо реєстрації подібних об'єктів лише збільшується, що вказує на необхідність врегулювання цього питання на рівні роз'яснень чи включення відповідних положень до Порядку державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються майнових прав на твір.

Іншим проблемним питанням у сфері реєстрації авторського права є особливості спадкування майнових

авторських прав. Нажаль, на сьогодні для України це питання набуває більшої актуальності.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» визначає, що майнові права на твір входять до складу спадщини, і у разі спадкування майнових прав на твір за законом спадкоємець набуває такі права у повному складі. Крім того, спадкоємці автора мають право оприлюднити твір, не оприлюднений за життя автора, якщо автор безпосередньо не заборонив оприлюднення такого твору. Однак для державної реєстрації авторського права на такі твори необхідно отримати свідоцтво про спадщину. Для отримання свідоцтва про спадщину щодо авторського права на твори наразі необхідно підтвердити авторство на такий твір. Пункт 4.16 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерством юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5, [6] визначає, що при видачі свідоцтва про право на спадщину нотаріус обов'язково перевіряє зокрема склад спадкового майна, на яке видається свідоцтво про право на спадщину, і на його підтвердження від спадкоємців витребовуються відповідні документи.

Однак часто спадкоємці не мають документів, які б підтвердили право померлого автора на твір, або мають лише частину таких документів, тоді як творів у померлого автора могла бути набагато більша кількість, ніж підтвердних документів. Така ситуація значно ускладнює та затягує для спадкоємців процедуру державної реєстрації авторського права на твори.

Крім того, на сьогодні в Україні існує проблема щодо осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, тобто осіб, які зникли безвісти у зв'язку зі збройним конфліктом, воєнними діями, тимчасовою окупацією частини території України, надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного характеру. Відповідно до частини 2 статті 44 Цивільного кодексу України [7] над майном фізичної особи, зниклої безвісти за особливих обставин, може бути призначено опікуна. Опікун над майном фізичної особи зниклої безвісти за особливих обставин приймає виконання цивільних обов'язків на її користь, погашає за рахунок її майна борги, управляє цим майном в її інтересах. Тобто опікун в цьому випадку уповноважений здійснювати управління майном, зокрема майновими правами на твір, проте ці права не переходять до нього.

Отже опікун над майном фізичної особи зниклої безвісти за особливих обставин не є суб'єктом авторського права, оскільки суб'єктами авторського права є автор твору і інші фізичні або юридичні особи, до яких перейшли майнові права на твір на підставі правочину або закону. Враховуючи це, опікун не може бути заявником у процедурі державної реєстрації авторського права.

Висновки. Здійснений комплексний аналіз правової природи та особливостей державної реєстрації авторського права дозволив встановити, що державна реєстрація авторського права відповідає основним ознакам адміністративної процедури, оскільки має чітке нормативне регулювання, здійснюється уповноваженим адміністративним органом – Українським національним офісом інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ), відбувається у межах публічно-правових відносин між державою та заявниками і спрямована на реалізацію та захист їхніх прав та законних інтересів.

Особливості державної реєстрації авторського права полягають, по-перше, у визначенні кола осіб, які можуть виступати заявниками. До таких осіб належать автор твору, його спадкоємці (за наявності свідоцтва про право на спадщину), а також інші фізичні чи юридичні особи, до яких майнові права на твір перейшли на підставі закону або договору. По-друге, процедура має добровільний характер. По-третє, державна реєстрація не передбачає проведення експерти-

зи оригінальності або творчого рівня твору, тобто під час її здійснення перевіряється виключно дотримання визначених формальних вимог щодо подання та оформлення заявки.

Державна реєстрація авторського права є важливим інструментом забезпечення та здійснення прав інтелектуальної власності. Вона потребує подальшого удосконалення, зокрема у частині правового врегулювання творів, створених із використанням ШІ чи згенерованих ШІ, уточнення механізму спадкування майнових авторських прав, забезпечення можливості подання заявки на реєстрацію опікунами над майном осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Усунення цих прогалин сприятиме підвищенню ефективності правової охорони та захисту авторського права в Україні.

У статті досліджено правову природу та особливості державної реєстрації авторського права як адміністративної процедури. Визначено, що така процедура відповідає ознакам адміністративної процедури, оскільки здійснюється уповноваженим органом – Українським національним офісом інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ), ґрунтується на чітко визначеній нормативній базі, відбувається у межах публічно-правових відносин між державою та заявником і спрямована на реалізацію та захист прав суб'єктів авторського права. Підкреслено, що реєстрація авторського права має добровільний характер, але забезпечує правову визначеність і значно спрощує захист прав у разі виникнення спорів щодо порушення авторського права.

Проаналізовано три основні стадії адміністративного провадження – подання заявки, її розгляд і ухвалення рішення, видача свідоцтва та внесення відомостей до Державного реєстру. Автор наголошує, що процедура має формалізований характер і не передбачає здійснення експертизи щодо визначення творчого рівня чи оригінальності твору, обмежуючись перевіркою відповідності поданих документів вимогам законодавства.

Автор вивчає сучасні тенденції вдосконалення адміністративної процедури: цифровізацію процесу подання заявок, функціонування електронних сервісів, публікацію відкритих реєстрів, що підвищують прозорість та передбачуваність у сфері права інтелектуальної власності.

Виокремлено проблемні аспекти здійснення процедури державної реєстрації авторського права, пов'язані з відсутністю законодавчого врегулювання реєстрації об'єктів, створених із використанням технологій ШІ чи згенерованих ШІ, особливостями у спадкуванні майнових авторських прав і неможливістю подання заявок на реєстрацію опікунами над майном осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення законодавства з метою підвищення ефективності правової охорони та механізму захисту авторських прав в Україні.

Ключові слова: право інтелектуальної власності, інтелектуальна власність, авторське право, адміністративна процедура, державна реєстрація авторського права.

Ulitina O. Specific features of copyright registration as an administrative procedure

The article examines the legal nature and features of state copyright registration as an administrative procedure. It is determined that this procedure corresponds to the characteristics of an administrative procedure, since it is carried out by an authorized body – Ukrainian National Office for Intellectual Property and Innovations (UANIPIO), is based on a strictly defined regulatory framework, is carried out within the

scope of public legal relations between the state and the applicant, and is aimed at the enforcement and protection of the copyright holder's rights. It is emphasized that copyright registration is voluntary, but provides legal certainty and greatly simplifies the protection of rights in the case of disputes over copyright infringement.

The article analyzes the three main stages of administrative procedure: application submission, its consideration and adoption of a decision, resulting in the issuance of a certificate and the entry of relevant information into the State Register. The author notes that the procedure is formalized and does not involve expert examination to determine the work's originality or artistic level, being limited to verifying the compliance of submitted documents with legislative requirements.

The author examines current trends in improving the administrative procedure: digitization of the application process, functioning of electronic services, publication of open registries, which increase transparency and predictability in the sphere of intellectual property law.

The study highlights problematic aspects of state copyright registration, particularly the lack of legislative regulation for registering works created with or generated by artificial intelligence technologies, specific issues related to the inheritance of copyright, and the inability of guardians of missing persons' property to act as applicants. The author concludes that further improvement of legislation is required to strengthen the effectiveness of legal protection and the mechanism for protecting copyright in Ukraine.

Key words: intellectual property rights, intellectual property, copyright, administrative procedure, registration of copyright.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Література:

1. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text (дата звернення: 14.10.2025).

2. Криворучко І. Сутність та особливості адміністративної процедури в публічному управлінні. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2023. Т. 18, № 2. С. 64–70. URL: https://doi.org/10.17721/2616-9193.2023/18-10/14 (дата звернення: 14.10.2025).

3. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення: 14.10.2025).

4. Про затвердження Порядку державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються майнових прав на твір : Наказ Міністерства економіки України від 16.08.2023 № 11319. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1760-23#Text (дата звернення: 15.10.2025).

5. Розміри зборів за підготовку до державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються майнових прав на твір : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 № 1756. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1756-2001-%D0%BF#Text (дата звернення: 15.10.2025).

6. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : Наказ М-ва юстиції України від 22.02.2012 № 296/5 : станом на 14 черв. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text (дата звернення: 17.10.2025).

7. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 5 жовт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 17.10.2025).

Дата надходження статті: 20.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 351.86
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.21

О. Чернов,
доктор філософії,
доцент кафедри криміналістики, судових експертиз та поліграфології
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0009-0002-6038-9479

С. Чумак,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики, судових експертиз та поліграфології
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0002-0486-1890

О. Стаурська,
асистент кафедри криміналістики, судових експертиз та поліграфології
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0003-2269-369

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ТА ПРОФІЛАКТИКИ ПОСТТРАВМАТИЧНИХ РОЗЛАДІВ У ПРАВООХОРОНЦІВ, РЯТУВАЛЬНИКІВ І ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У СИСТЕМІ ТАКТИЧНОЇ МЕДИЦИНИ

Постановка проблеми. Сучасні умови діяльності правоохоронців, рятувальників і військовослужбовців в Україні характеризуються високим рівнем психофізіологічного навантаження, спричиненого бойовими діями, масштабними надзвичайними ситуаціями, постійною загрозою життю та необхідністю ухвалювати рішення в умовах стресу й невизначеності. Тривале перебування в екстремальному середовищі призводить до хронічного виснаження нервової системи, порушення адаптаційних механізмів, зниження професійної ефективності та розвитку посттравматичних стресових розладів. Незважаючи на наявність окремих програм психологічної підтримки, система профілактики та відновлення психічного здоров'я силових структур залишається фрагментарною і недостатньо інтегрованою у практику тактичної медицини. Відсутність єдиних стандартів психофізіологічної підготовки, недостатня увага до раннього виявлення стресових реакцій і бракує науково обґрунтованих моделей стійкості, що поєднують біологічні, психологічні та соціальні чинники, створюють потребу у комплексному науковому аналізі. Саме тому актуальним є дослідження психофізіологічних основ стресостійкості та розроблення ефективних механізмів профілактики посттравматичних розладів у системі тактичної медицини як ключового напряму збереження боєздатності, психічного здоров'я та життєздатності персоналу сектору безпеки і оборони.

Метою дослідження є комплексне наукове обґрунтування психофізіологічних механізмів формування стресостійкості та розроблення системи профілактики посттравматичних розладів у правоохоронців, рятувальників і військовослужбовців у межах тактичної медицини. Дослідження спрямоване на виявлення взаємозв'язків між нейрофізіологічними, психологічними та соціальними чинниками адаптації до

© Чернов О., Чумак С., Стаурська О., 2025

екстремальних умов, визначення ролі когнітивно-поведінкових і біорегуляційних методів у підвищенні стійкості до стресу, а також на обґрунтування практичних підходів до інтеграції психофізіологічної підготовки в систему навчання і медико-психологічного забезпечення персоналу силових структур. Реалізація поставленої мети передбачає формування науково-практичної моделі збереження ментального здоров'я та оптимізації професійного функціонування осіб, які діють в умовах підвищеного ризику і надзвичайних ситуацій.

Виклад основного матеріалу. Проблематика психофізіологічної стійкості осіб, які виконують професійні завдання в екстремальних умовах, є однією з ключових у сучасній системі безпеки та оборони держави. Військовослужбовці, рятувальники, працівники поліції та інших силових структур щоденно стикаються з надзвичайними подіями, які супроводжуються високим рівнем ризику для життя, емоційним напруженням, травматичними враженнями, а іноді й безпосередньою загрозою смерті. У таких умовах саме психофізіологічна стресостійкість визначає не лише ефективність професійної діяльності, але й здатність особи зберігати психічне здоров'я, адекватність поведінки, а відтак – виживання. Тактична медицина, яка поєднує медичну, психологічну та організаційну складові забезпечення життєдіяльності в екстремальних ситуаціях, виступає природним середовищем реалізації механізмів профілактики посттравматичних розладів і підтримання стійкості персоналу до стресу.

З огляду на тривалі військові дії, масштабні руйнування, жертви серед цивільного населення та систематичну участь представників силових структур у рятувальних і бойових операціях, питання психофізіологічної готовності набуло особливого значення для України. В умовах воєнного стану навантаження на нервову систему військових, працівників правоохоронних органів, рятувальників і медичних працівників досягло критичного рівня, що зумовило зростання частоти випадків посттравматичного стресового розладу (ПТСР), депресивних і тривожних станів, агресивних і суїцидальних тенденцій. Водночас саме ці категорії фахівців залишаються ключовими елементами національної безпеки, і від їх психофізіологічної стабільності залежить збереження цілісності та боєздатності держави. Тому дослідження нейрофізіологічних, психічних і поведінкових механізмів стресостійкості має не лише теоретичне, а й практичне значення – воно визначає концептуальні підходи до підготовки, реабілітації та профілактики психічних розладів у системі тактичної медицини.

Стрес у контексті професійної діяльності правоохоронців і військових є реакцією організму на загрозу, небезпеку або перевантаження. Фізіологічно він реалізується через активацію гіпоталамо-гіпофізарно-надниркової системи, що веде до підвищення рівня кортизолу, адреналіну та норадреналіну. Ці гормони мобілізують організм, збільшують частоту серцевих скорочень, покращують кровопостачання м'язів, стимулюють когнітивні функції у короткостроковій перспективі. Однак тривале перебування в стані хронічного стресу призводить до виснаження енергетичних резервів, порушення сну, зниження імунітету, порушення нейромедіаторного балансу та формування стійких психосоматичних і афективних розладів [1]. Тому одним із головних завдань тактичної медицини є створення системи раннього виявлення, нейтралізації та компенсації таких негативних ефектів.

Психофізіологічна стійкість до стресу визначається поєднанням вроджених та набутих характеристик нервової системи. До природних чинників належать тип вищої нервової діяльності, баланс процесів збудження і гальмування, реактивність автономної нервової системи, гене-

тично зумовлені особливості регуляції емоцій. Набуті аспекти формуються під впливом професійної підготовки, досвіду, мотиваційних і когнітивних стратегій, рівня соціальної підтримки та культури колективної взаємодії [2]. Відтак, розвиток стресостійкості – це не лише питання індивідуальної психофізіології, а результат комплексної підготовки особового складу, де поєднуються медико-психологічні тренінги, фізична витривалість, когнітивна гнучкість і моральна стійкість.

Сучасні наукові дослідження демонструють, що у представників воєнних і рятувальних професій ключову роль у підтриманні стійкості до стресу відіграє інтегрована робота центральних і периферичних систем регуляції. Нейрофізіологічні дослідження з використанням функціональної МРТ доводять, що в осіб із високим рівнем стресостійкості спостерігається краща функціональна взаємодія між префронтальною корою, яка відповідає за контроль і планування, та лімбічними структурами (амігдала, гіпокамп), що беруть участь у формуванні емоційних реакцій. Збереження цього балансу дозволяє особі контролювати страх, уникати панічних реакцій і приймати рішення в умовах невизначеності. Натомість у випадку хронічного стресу відбувається домінування амігдали, що призводить до емоційної дезорганізації, імпульсивності й підвищеної агресивності.

З психофізіологічної точки зору, стресостійкість передбачає здатність організму швидко відновлювати гомеостаз після дії стресора. Цей процес охоплює кілька рівнів регуляції: нейрогуморальний (через симпатико-адреналову систему), ендокринний (через гормональний контроль), когнітивно-емоційний (через оцінку ситуації та контроль емоцій), поведінковий (через вибір адаптивних стратегій). Якщо один із рівнів виявляється надмірно напруженим або дезорганізованим, виникає ризик розвитку патологічних реакцій – від астенії та тривожності до ПТСР [3]. Тому система профілактики має бути багаторівневою, інтегрованою, включати як психотерапевтичні методи, так і навчання елементам саморегуляції та відновлення.

У практиці тактичної медицини психофізіологічна підготовка персоналу базується на принципі моделювання екстремальних умов і тренування адаптаційних реакцій. Використання симуляційних тренінгів, сценарних ситуацій із бойовими та медичними завданнями дозволяє створити контрольований рівень стресу, у межах якого відбувається навчання керуванню емоційними та фізіологічними реакціями. Такі методи сприяють розвитку стрес-інокуляції – поступового звикання до впливу стресорів через послідовну експозицію. Цей підхід, розроблений Дональдом Мейхенбаумом, довів свою ефективність у військовій психології: учасники тренінгів, які проходили через модельовані небезпечні ситуації, демонстрували нижчий рівень тривожності та кращу когнітивну гнучкість у реальних бойових обставинах [4].

Особливе значення має формування так званої «психологічної броні» – здатності підтримувати внутрішній контроль, навіть коли зовнішні умови є хаотичними чи загрозливими. Ця броня включає декілька складових: емоційну стабільність, самодисципліну, оптимістичне мислення, довіру до колег і керівництва, усвідомлення сенсу власної діяльності. Останній компонент – екзистенційний – має особливе значення, адже саме усвідомлення власної місії, розуміння цінності свого внеску в спільну справу допомагає правоохоронцю чи військовому долати страх, втому та сумніви. Дослідження В. Франкла показують, що втрата сенсу є одним із найсильніших чинників психічного виснаження; натомість наявність внутрішньої мети підвищує виживання навіть у найекстремальніших умовах [5].

Важливою складовою психофізіологічної підготовки є розвиток навичок саморегуляції. До таких належать

дихальні техніки, методи м'язового розслаблення, короткострокова медитація, візуалізація успішного виконання завдань. Біофідбек-технології, які дозволяють особі спостерігати за власними фізіологічними параметрами (ритм серця, рівень напруження м'язів, електродермальна активність), сприяють усвідомленню зв'язку між психічним станом і тілесними реакціями. У багатьох країнах (зокрема, США, Ізраїлі, Канаді) такі тренінги є обов'язковими для підрозділів спеціального призначення, де від точності психофізіологічних реакцій залежить успіх операції та безпека групи.

Посттравматичні розлади в контексті діяльності силових структур є закономірним наслідком дії надмірного або тривалого стресу. ПТСР проявляється у вигляді нав'язливих спогадів, емоційної притупленості, порушень сну, гіперзбудження, уникання нагадувань про травму, відчуття провини за виживання. Його розвиток зумовлений як інтенсивністю травматичної події, так і індивідуальними особливостями сприйняття, попереднім досвідом, соціальною підтримкою та професійною підготовкою. Психофізіологічно ПТСР пов'язаний із дисфункцією гіпокампа, амігдали та префронтальної кори, що призводить до порушення механізмів гальмування емоційних реакцій і формування патологічної пам'яті страху. Тому профілактика посттравматичних розладів має бути спрямована не лише на психотерапію, але й на відновлення нормальних нейрофізіологічних процесів.

У системі тактичної медицини важливо забезпечити ранню діагностику та профілактику таких розладів. Це включає психофізіологічний скринінг до і після виконання завдань, створення програм психологічного дебрифінгу, реабілітаційних відділень та мобільних команд підтримки. Особливу роль відіграє командна взаємодія: якщо колектив підтримує атмосферу взаємодовіри, де кожен може висловити емоції без страху осуду, ризик хронічних наслідків знижується. Підтримка колег, командирів і медичних працівників має бути системною та регламентованою. Такі моделі уже діють у багатьох арміях світу – зокрема, ізраїльська армія має програми «Unit Support», де психологи та медики працюють безпосередньо в бойових частинах, а американська система Combat Operational Stress Control (COSC) передбачає поетапну підтримку військових під час і після операцій.

Психофізіологічний аспект профілактики ПТСР передбачає стабілізацію нейровегетативних процесів, нормалізацію гормонального фону та відновлення циклів сну. Після інтенсивних операцій доцільно застосовувати програми відновлення, що поєднують фізичну релаксацію, психотерапію, медикаментозну підтримку та соціальну реінтеграцію. Особливо важливим є раннє втручання – перші 72 години після травматичної події визначають, чи розвинеться стійкий патологічний стан. Саме тому у рамках тактичної медицини формуються команди кризової допомоги, які включають психологів, психофізіологів і парамедиків, здатних проводити короткочасні інтервенції безпосередньо на місці події.

У цьому контексті поняття «психологічна перша допомога» набуває особливого значення. Вона спрямована на зниження гострої стресової реакції, відновлення відчуття безпеки, нормалізацію дихання, орієнтацію в часі та просторі, встановлення контактів із близькими. Такі дії можуть виконувати як медичні працівники, так і спеціально підготовлені співробітники силових структур. Ефективність цього етапу безпосередньо впливає на подальший розвиток подій: якщо перша психологічна реакція стабілізована, ймовірність хронічних наслідків знижується у кілька разів.

З точки зору системного підходу, профілактика посттравматичних розладів у рамках тактичної медицини включає три основні рівні: первинний (запобігання травматизації через під-

готовку), вторинний (раннє виявлення і втручання) та третинний (реабілітація та реінтеграція). На первинному рівні ключову роль відіграють тренінги психологічної готовності, розвиток навичок саморегуляції, формування адекватних очікувань щодо можливих загроз. На вторинному рівні – моніторинг стану особового складу, своєчасне надання психологічної допомоги, короткі інтервенції, що запобігають фіксації травматичних спогадів. Третинний рівень – це системна реабілітація, яка поєднує психотерапевтичні, фізіологічні, соціальні та сімейні методи підтримки.

Фізична підготовка також має безпосереднє значення для стресостійкості. Під час фізичного навантаження активується продукція ендорфінів і серотоніну, які природним чином знижують рівень тривоги та покращують настрій. Регулярні тренування підвищують варіабельність серцевого ритму – показник, який корелює з ефективністю адаптаційних механізмів. Для військових і рятувальників поєднання фізичної витривалості з психічною стабільністю створює синергетичний ефект: організм звикає діяти ефективно в умовах дефіциту часу, кисню, інформації та енергії.

Не менш важливим чинником є роль колективу та організаційної культури. Колективна стресостійкість – це здатність групи функціонувати ефективно в умовах небезпеки, зберігаючи взаємодію, дисципліну та взаємопідтримку. Довіра між членами підрозділу, авторитет командира, ясність комунікації та відчуття спільної мети формують психологічну безпеку, яка є запорукою ефективного реагування на кризові ситуації. Досвід показує, що в підрозділах із високим рівнем згуртованості частота психічних розладів після бойових дій є значно нижчою, ніж у фрагментованих або конфліктних колективах.

Сучасна тактична медицина інтегрує психофізіологічні підходи в структуру підготовки персоналу. Курси домедичної допомоги для військових, поліцейських і рятувальників дедалі частіше містять модулі з психоемоційної саморегуляції, стрес-менеджменту, взаємодії в умовах страху та паніки. Під час навчань використовуються елементи когнітивно-поведінкової терапії, психоедукації, методики контролю уваги та тілесної усвідомленості. Ці знання допомагають фахівцям не лише підтримувати себе, а й ефективно допомагати іншим – пораненим, постраждалим цивільним, побратимам, що переживають гостру реакцію на стрес.

Окремо варто зазначити роль командирів і керівників середньої ланки у забезпеченні психофізіологічного благополуччя підлеглих. Вони повинні мати базові знання про ознаки виснаження, емоційного вигорання, депресії та ПТСР, уміти своєчасно реагувати на зміни поведінки. Своєчасне надання відпочинку, перерозподіл навантажень, створення умов для короткочасної релаксації можуть запобігти серйозним наслідкам. Відповідно, тактична медицина має охоплювати не лише індивідуальну, а й організаційну психогігієну.

Розвиток цифрових технологій відкриває нові можливості для підтримки психофізіологічного стану особового складу. Зокрема, мобільні додатки для моніторингу сну, частоти серцевих скорочень, рівня стресу та тривожності дозволяють створювати персоналізовані програми тренування стресостійкості. Віртуальні симулятори допомагають відтворити складні бойові ситуації з урахуванням психологічного навантаження, а нейроінтерфейси, які зчитують електроенцефалографічні сигнали, можуть використовуватися для тренування концентрації та контролю емоцій.

Важливу роль відіграє співпраця медиків, психологів і командирів у формуванні комплексної системи профілактики. Мультидисциплінарний підхід дозволяє враховувати як біологічні, так і соціальні аспекти адап-

тації. Психофізіологічна оцінка стану повинна стати невід'ємним елементом медичного контролю поряд із фізичною підготовкою. Регулярне проведення тестів варіабельності серцевого ритму, електроміографії, реакцій часу, рівня тривожності та когнітивних показників дозволяє виявляти ознаки перевантаження до появи клінічних симптомів.

Не можна залишати поза увагою і соціально-психологічні чинники, які впливають на стресостійкість. Підтримка сім'ї, відчуття соціальної значущості професії, позитивна репутація служби у суспільстві – усе це створює фонове підґрунтя для формування психологічної стабільності. Натомість стигматизація, бюрократичний тиск, брак визнання можуть нівелювати навіть найефективніші психофізіологічні програми. Тому важливо, щоб профілактика ПТСР і розвиток стійкості розглядалися не лише як медична або психологічна проблема, а як елемент державної політики підтримки сил безпеки.

У контексті реформування системи підготовки кадрів важливо інтегрувати психофізіологічні знання у навчальні програми закладів сектору безпеки. Це дозволить формувати культуру психологічної грамотності з ранніх етапів професійного становлення. Тактична медицина має розглядатися не лише як дисципліна про домедичну допомогу, а як система виживання – фізичного, психологічного і морального. У цьому сенсі вона стає мостом між біологічними механізмами адаптації та етичними принципами служіння.

Необхідно також враховувати гендерні аспекти стресостійкості. Дослідження свідчать, що жінки-військовослужбовці та рятувальниці мають іншу структуру емоційного реагування: у них вищий рівень емпатії, але водночас більша вразливість до афективних розладів. Тому програми підтримки повинні бути диференційованими з урахуванням гендерних і вікових особливостей. Молоді фахівці, які не мають бойового досвіду, потребують окремих тренінгів адаптації та підготовки до перших стресових ситуацій.

Психофізіологічні дослідження останніх років дозволили виділити декілька біомаркерів стресостійкості, що мають перспективу для практичного застосування. Серед них – рівень кортизолу у слині, коефіцієнт варіабельності серцевого ритму, активність альфа- і тета-ритмів мозку, показники серотонінергічної системи. Використання таких індикаторів у комплексі з психологічними тестами (наприклад, шкала стресостійкості Коннора–Девідсона, опитувальник тривожності Спілбергера–Ханіна) дає змогу створювати об'єктивні профілі адаптації для кожного співробітника [6]. Це, у свою чергу, дозволяє індивідуалізувати програми підготовки, відпочинку й реабілітації.

Профілактика посттравматичних розладів має спиратися на принцип неперервності – підтримка повинна надаватися не лише після події, а й до, під час і після виконання завдань. Передопераційна підготовка включає навчання технікам дихання, релаксації, формування сценаріїв подолання; під час операцій – короткі психологічні «якорі» (слова, жести, дії, що асоціюються з безпекою); після – рефлексію, обговорення подій без оцінки. Таким чином створюється замкнений цикл психофізіологічного самоконтролю, який стає частиною професійної культури.

У довгостроковій перспективі формування стійкості до стресу вимагає розвитку системи психологічного супроводу в силових структурах. Психологи, психофізіологи, медики повинні мати не лише клінічну компетенцію, але й практичний досвід роботи у бойових або надзвичайних умовах. Тільки за таких обставин можлива ефективна комунікація з особовим складом і зменшення недовіри до психологічних служб, яка часто існує через страх втратити статус або бути визнаним «слабким».

У контексті тактичної медицини психофізіологічна стійкість є частиною ширшої системи життєздатності особистості. Вона включає здатність організму до гомеостазу, нервову пластичність, мотиваційну спрямованість і моральну зрілість. Людина, яка здатна витримувати стрес – це не просто фізично сильний або психічно витривалий індивід; це особа, яка має внутрішню узгодженість між думками, почуттями та діями, усвідомлює свої межі й ресурси, здатна приймати допомогу та надавати її іншим.

Висновки. Таким чином, психофізіологічні основи стресостійкості й профілактики посттравматичних розладів у правоохоронців, рятувальників і військовослужбовців формуються на перетині біологічних, психологічних, соціальних і професійних чинників. Тактична медицина, інтегруючи ці компоненти, створює умови для системного підходу до збереження ментального здоров'я та життєздатності персоналу. Її головна місія полягає не лише у наданні домедичної допомоги, а й у захисті психіки від руйнування, у забезпеченні балансу між тілом і свідомістю, у відновленні людяності навіть у нелюдських умовах. Саме така медицина – психологічно орієнтована, психофізіологічно грамотна та етично виважена – здатна стати опорою для тих, хто щодня стоїть між життям і смертю, рятуючи інших.

У статті здійснено ґрунтовний аналіз психофізіологічних основ стресостійкості та профілактики посттравматичних розладів у правоохоронців, рятувальників і військовослужбовців у системі тактичної медицини. Визначено, що психофізіологічна стійкість виступає інтегральним показником адаптаційних можливостей організму та ефективності діяльності особи в екстремальних умовах. Стрес розглянуто як природну, але потенційно деструктивну реакцію на надмірне емоційне та фізичне навантаження, що за відсутності компенсаторних механізмів може призвести до розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Підкреслено роль гіпоталамо-гіпофізарно-надниркової системи, лімбічних структур і префронтальної кори у регуляції емоційних та когнітивних реакцій. Обґрунтовано, що ефективна профілактика психічних наслідків бойових і надзвичайних ситуацій можлива лише за умови інтеграції медичних, психологічних і соціальних методів у межах комплексного підходу тактичної медицини.

Розкрито нейрофізіологічні механізми стресостійкості, зокрема взаємодію префронтальної кори й амігдали, що забезпечує контроль емоцій та підтримання когнітивного балансу. Охарактеризовано адаптивні процеси, які визначають здатність до саморегуляції: стабілізацію серцево-судинних і гормональних показників, відновлення гомеостазу, формування навичок усвідомленого дихання, розслаблення та фокусування уваги. Проаналізовано досвід використання програм «стрес-інокуляції», біофідбек-технологій і психоедукаційних тренінгів у системі підготовки особового складу. Підкреслено значення розвитку так званої «психологічної броні», яка поєднує емоційну стабільність, дисципліну, довіру до колективу та усвідомлення сенсу служіння.

Окрему увагу приділено структурі профілактики ПТСР у трирівневій моделі: первинній (формування готовності та навчання саморегуляції), вторинній (раннє виявлення й стабілізація гострих стресових реакцій) і третинній (реабілітація та соціальна реінтеграція). Наведено приклади світових практик – ізраїльської програми «Unit Support» та американської системи Combat Operational Stress Control (COSC) – як ефективних моделей міждисциплінарного під-

ходу до підтримки військових. Розкрито роль колективної згуртованості, авторитету командирів і психологічної культури організації у зниженні ризику психоемоційного виснаження.

Доведено, що фізична підготовка, варіабельність серцевого ритму та позитивний соціально-моральний клімат безпосередньо впливають на рівень стресостійкості. Визначено значення гендерних і вікових чинників у диференціації програм психологічної підтримки. Запропоновано застосування біомаркерів (кортизол, показники ЕЕГ, серцевий ритм) для об'єктивної оцінки рівня адаптації персоналу. Наголошено, що профілактика посттравматичних розладів має здійснюватися неперервно – до, під час і після виконання завдань, з використанням кризових інтервенцій, психологічної першої допомоги та мультидисциплінарної реабілітації.

У підсумку підкреслено, що психофізіологічна стійкість є не лише індивідуальною властивістю, а результатом системної взаємодії біологічних, психологічних і соціальних факторів. Тактична медицина виступає платформою, що поєднує домедичну, психологічну й організаційну підтримку, спрямовану на збереження ментального здоров'я й боєздатності особового складу. Її гуманістичне ядро полягає у відновленні балансу між тілом і свідомістю, формуванні стійких навичок адаптації, попередженні психічного виснаження та збереженні людяності навіть у найекстремальніших умовах.

Ключові слова: психофізіологія, стресостійкість, посттравматичний стресовий розлад, тактична медицина, саморегуляція, бойовий стрес, правоохоронці, рятувальники, військовослужбовці, профілактика, психологічна адаптація.

Chernov O., Chumak S., Staurska O. Psychophysiological foundations of stress resistance and prevention of post-traumatic disorders in law enforcement officers, rescuers and military personnel in the tactical medicine system

The article provides a thorough analysis of the psychophysiological foundations of stress resistance and prevention of post-traumatic disorders in law enforcement officers, rescuers, and military personnel in the tactical medicine system. It has been determined that psychophysiological stability is an integral indicator of the body's adaptive capabilities and the effectiveness of an individual's activities in extreme conditions. Stress is considered a natural but potentially destructive reaction to excessive emotional and physical stress, which, in the absence of compensatory mechanisms, can lead to the development of post-traumatic stress disorder (PTSD). The role of the hypothalamic-pituitary-adrenal system, limbic structures, and prefrontal cortex in the regulation of emotional and cognitive reactions is emphasised. It is argued that effective prevention of the psychological consequences of combat and emergency situations is only possible through the integration of medical, psychological, and social methods within a comprehensive approach to tactical medicine.

The neurophysiological mechanisms of stress resistance are revealed, in particular the interaction of the prefrontal cortex and amygdala, which ensures control of emotions and maintenance of cognitive balance. Adaptive processes that determine the ability to self-regulate are characterised: stabilisation of cardiovascular and hormonal indicators, restoration of homeostasis, formation of conscious breathing skills, relaxation and focus. The experience of using stress inoculation programmes,

biofeedback technologies and psychoeducational training in the personnel training system is analysed. The importance of developing so-called 'psychological armour' is emphasised, which combines emotional stability, discipline, trust in the team and awareness of the meaning of service.

Particular attention is paid to the structure of PTSD prevention in a three-level model: primary (preparation and self-regulation training), secondary (early detection and stabilisation of acute stress reactions) and tertiary (rehabilitation and social reintegration). Examples of global practices are given – the Israeli Unit Support programme and the American Combat Operational Stress Control (COSC) system – as effective models of an interdisciplinary approach to supporting the military. The role of collective cohesion, the authority of commanders and the psychological culture of the organisation in reducing the risk of psycho-emotional exhaustion is revealed.

It is proven that physical training, heart rate variability, and a positive social and moral climate directly affect the level of stress resistance. The significance of gender and age factors in the differentiation of psychological support programmes is determined. The use of biomarkers (cortisol, EEG indicators, heart rate) for objective assessment of the level of staff adaptation is proposed. It is emphasised that the prevention of post-traumatic disorders should be carried out continuously – before, during and after the performance of tasks, using crisis interventions, psychological first aid and multidisciplinary rehabilitation.

In conclusion, it is emphasised that psychophysiological stability is not only an individual trait, but also the result of the systemic interaction of biological, psychological and social factors. Tactical medicine serves as a platform that combines pre-medical, psychological and organisational support aimed at preserving the mental health and combat readiness of personnel. Its humanistic core lies in restoring the balance between body and mind, forming stable adaptation skills, preventing mental exhaustion and preserving humanity even in the most extreme conditions.

Key words: psychophysiology, stress resistance, post-traumatic stress disorder, tactical medicine, self-regulation, combat stress, law enforcement officers, rescuers, military personnel, prevention, psychological adaptation.

Література:

1. Розов В.І. Психологія екстремальних ситуацій : адаптивність до стресу та психологічне забезпечення: науково-практичний посібник. Київ: КНТ, 2024. 711 с.

2. Михайлов Б.В. Посттравматичні стресові розлади. Київ : ВСВ «Медицина», 2025. 246 с.

3. Герасименко Л.О. Реакція на важкий стрес та розлади адаптації. Посттравматичний стресовий розлад : навчальний посібник / Л.О. Герасименко, А. М. Скрипніков, Р.І. Ісаков. 2-е вид., переробл. і доповн. Київ : ВСВ «Медицина», 2025. 151 с.

4. Meichenbaum D. Cognitive-Behavior Modification: An Integrative Approach. New York : Plenum Press, 1977. 261 p.

5. Frankl V. E. Man's Search for Meaning. Boston : Beacon Press, 2006. 184 p.

6. Розлади психічної сфери внаслідок бойових дій : навчальний посібник. / В.Д. Мішиєв, Б.В. Михайлов, Є.Г. Гриневич, В.Ю. Омелянович. 2-е вид., переробл. та доповн. Київ. : ВСВ «Медицина», 2024. 167 с.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 14.09.2025
Дата прийняття статті: 08.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 341.43:314.151.3(4)
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.22

О. Канєнберг-Сандул,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0002-8007-3335

В. Форманюк,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0002-1939-1318

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ БІЖЕНЦІВ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ ТА КРАЇНАХ ЧЛЕНАХ ЄС В УМОВАХ МІГРАЦІЙНОЇ КРИЗИ

Постановка проблеми. Проблема правового захисту біженців у ЄС набуло особливої актуальності у XXI столітті. Європа, яка постійно позиціонує себе як простір демократії, дотримання прав людини та верховенства права, зіткнулася з масштабними викликами, що пов'язані з масовими потоками мігрантів.

Стан дослідження. Дослідженням окремих проблем міграційної кризи в ЄС займались такі вітчизняні вчені, як Димов К., Власенко В., Каменчук Т., Тупісь В. Проте й на сьогодні не вирішено всі спірні питання та не досягнуто одностайності щодо важливих теоретичних і практичних питань у означеному аспекті.

Мета статі є аналіз нормативно-правової бази ЄС щодо захисту біженців, оцінці особливостей її застосування державами-членами під час міграційної кризи 2015–2023 рр., виявленні проблем фрагментації стандартів, порушень прав людини та політичних конфліктів, а також оцінці ефективності нових механізмів солідарності в рамках Пакту про міграцію та притулок 2024 року.

Виклад основного матеріалу. Проблема захисту біженців у світі набула особливої актуальності у зв'язку з масштабними міграційними процесами, що охопили Європу у XXI столітті. Міграційна криза 2015 р., спричинена війною в Сирії та нестабільністю на Близькому Сході, тобто зі збройними конфліктами в Іраку, Ємені й у Північній Африці – наслідки та конфлікти після хвилі «Арабської весни» 2010 р., стала серйозним викликом для Європейського Союзу. Ще більший виклик міграційної кризи стала після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну у 2022 р., що призвела до вимушеного переміщення мільйонів українців у межах Європи.

Європейський Союз (далі ЄС) застосував Директиву Ради 2001/55/ЄС (далі Директива) від 20 липня 2001 р. про про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого

 © Канєнберг-Сандул О., Форманюк В., 2025

прийому, як реагування на масовий притік переміщених осіб. Директива гарантує: надання дозволу на проживання на весь період дії тимчасового захисту; доступ до житла, медичної допомоги, освіти та ринку праці; право на возз'єднання сімей тощо.

Відповідно до положень Директиви, тимчасовий захист запроваджується рішенням Ради ЄС, триватиме не менше одного року й може бути продовжений залежно від ситуації [12].

Застосування цієї Директиви у 2022 р. дало можливість швидко надати українським біженцям право на проживання, доступ до освіти, медичної допомоги та ринку праці.

Актуальність теми полягає в тому, що сучасна міграційна криза має довготривалий характер і безпосередньо впливає на політичну стабільність, економіку та систему захисту прав людини в ЄС.

Треба почати з того, що у міжнародному праві поняття «біженець» має чітке визначення, яке закріплено в Конвенції ООН про статус біженців 1951 р. [5]. Відповідно до ст.1А зазначеного документа, біженець – особа, яка через обґрунтовані побоювання переслідувань за ознакою раси, релігії, громадянства, приналежності до певної соціальної групи або політичних переконань змушена залишити свою країну свого походження та не може або не бажає скористатися її захистом.

Історія формування міжнародно-правового регулювання статусу біженців розпочинається з Женевської конвенції 1933 р., яка стала першим міжнародним актом, що закріпив правовий статус біженців і встановив основні гарантії прав. Важливим досягненням Конвенції стало закріплення принципу невислання (non-refoulement), тобто заборона примусового повернення до країни, де біженцю загрожує небезпека. Цей принцип став ключовим елементом у сфері міжнародного права біженців і зберігає актуальність до сьогодення[2].

Подальший розвиток міжнародного захисту біженців закріплений у положеннях Конвенції 1951 р. [5], яка визначає основні права та гарантії для осіб, вимушених залишити свої країни. Серед ключових положень – заборона вислання або примусового повернення (ст. 33), що є імперативною нормою міжнародного права та визнається всіма державами-членами ЄС. Крім того, Конвенція також гарантує доступ до праці, освіти, соціального забезпечення, свободу пересування, а також право на документи, що посвідчують особу. Особливу увагу треба зазначити, що саме Конвенція 1951 р. зобов'язує держави співпрацювати з Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців (ст. 35), для забезпечення належного рівня захисту.

Також, одним з ключових документів стала Директива про тимчасовий захист (Директива Ради №2001/55/ЄС) [3]. Вона була ухвалена після югославських воєн під час розпаду Югославії і передбачає надання дозволу на проживання, доступ до ринку праці, освіти та соціальних послуг, а також включає механізм солідарності між державами-членами. Унікальність Директиви полягає в тому, що вона дозволяє швидко реагувати на кризові ситуації, не перевантажуючи національні системи притулку. Хоча документ був ухвалений у 2001 р., фактично документ був застосований у 2022 р. через наплив біженців з України, спричиненого військовою агресією Росії проти України.

Під «міграційною кризою» розуміється процес масового переміщення осіб, викликаний збройними конфліктами, економічною дестабілізацією яка загрожує фізичному виживанню, систематичними порушеннями прав людини, екологічними катастрофами або політичною дестабілізацією, який унеможливлює функціонування механізмів надання захисту та вимагає негайного реагування з боку національних і міжнародних правових інституцій [2].

Причини сучасних міграційних криз можна умовно поділити на три основні групи.

Перша група – соціально-політичні чинники. Вони пов'язані х переслідуваннями за етнічними, релігійними, расовими, політичними чи культурними ознаками. Найчастіше вони пов'язані з війнами, внутрішніми конфліктами, репресіями з боку державної влади або реальною загрозою їх виникнення. Як приклад є те, що серед 384 245 осіб, які отримали захист у країнах ЄС у 2022 р., понад чверть походила із Сирії, Афганістану та Венесуели – країн, охоплених війною або політичною нестабільністю.

Друга група – демографічні та економічні причини. Вони пов'язані з високим рівнем безробіттям, низькою занятістю і загальною слабкістю економічного розвитку у країнах походження. За даними Міжнародної організації з міграції (далі МОМ), трудові мігранти становлять найбільшу частку серед міжнародних переміщень. Так, у 2019 р. їхня кількість сягнула близько 169 мільйонів осіб, що становлює понад двом третинам усіх міжнародних мігрантів.

Третя група – екологічні та кліматичні фактори. Це вимушені переміщення, спричинені раптовими змінами в довкіллі, які загрожують не лише життю, а й умовам існування людей. За визначенням МОМ, екологічними мігрантами є ті особи, які були змушені залишати свої домівки через стихійні лиха, деградацію природного середовища чи кліматичні катастрофи. На сьогодні їхня чисельність у світі коливається в межах 25 мільйонів осіб і має тенденцію до зростання [7].

У практиці останніх десятиліть можна спостерігати численні приклади того, коли держави стикалися з хвилями масового напливу мігрантів, що призводило до порушення принципу невислання. Особливо яскраво це проявилося під час міграційних криз у 2015–2022 рр.

У 2015 р. ЄС зіткнувся з найбільшою міграційною кризою в своїй новітній історії. Саме перша хвиля кризи 2015–2016 рр. стала переломним моментом, коли європейські країни стикнулися зі значним збільшенням імміграційних потоків з різних частин світу.

Мігранти рятувалися від війни та терору в Сирії, що призвели до масового переміщення населення. Мільйони сирійців залишали країну, рятуючись від воєнних дій, терору та гуманітарної катастрофи. Водночас значна кількість мігрантів походила з країн на кшталт Афганістану, Іраку, Еритреї та Сомалі, де тривалі збройні конфлікти, політичні репресії, економічна нестабільність і бідність.

Масовий наплив біженців виявив слабкі місця у Спільній європейській системі притулку (далі CEAS) [7]. CEAS (Common European Asylum System) – це система, над якою ЄС працює з 1999 р. Вона ґрунтується на низці правових актів у сфері притулку та захисту біженців, які створюють основу для простору солідарності та єдиних стандартів у межах ЄС. Основна мета – створення єдиних стандартів захисту і прийому шукачів притулку у країнах ЄС, що гарантуватиме однаковий рівень міжнародного захисту незалежно від країни, до якої звертається біженець [10].

Реакція ЄС на першу хвилю міграційної кризи була неоднорідною та були розбіжності між державами-членами. З метою розвантаження прикордонних країн було запропоновано схему переселення 160 тисяч біженців із Греції, Італії та Угорщини до інших держав Союзу. Але реалізація цього плану відбувалася надзвичайно повільно – на початок 2016 року переселили лише кілька сотень осіб. Це виявило брак реальної солідарності серед учасників.

Одним з ключових кроків стало підписання Угоди з Туреччиною у березні 2016 р. угода передбачала повернення нелегальних мігрантів із Греції до Туреччини в обмін на фінансову допомогу, лібералізацію візового режиму та активізацію переговорів про членство Туреччини в ЄС.

Ще одним ключовим кроком стало, те що ЄС почав укладати домовленості з третіми країнами, зокрема з Лівією, щоб зупиняти мігрантів ще на етапі транзиту. Цей крок дало змогу зменшити кількість прибулих, ці заходи призвело до серйозних випадків свавільних затримань, катувань і примусової праці мігрантів у Лівії, що викликало гостру критику міжнародних організацій.

Позиція щодо міграційної кризи суттєво відрізняється між державами-членами. Наприклад, Німеччина та Швеція дотримувалися політики «відкритих дверей», яка передбачає відсутність чи навіть мінімальну кількість обмежень на в'їзд і перебування для мігрантів, готовність держави приймати їх без суттєвих перешкод, а також надання спрощеного доступу до віз, житла, соціальної допомоги та можливості працевлаштування [13]. Натомість країни Центральної та Східної Європи, такі як Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина, відмовилися проти квот на переселення, що призвело до розбіжностей між державами-членами та поставило під сумнів принцип солідарності, закладений у правову основу ЄС [7].

Велика Британія, на той час ще будучи членом ЄС (вийшла зі складу 31 січня 2020 р.), зайняла індивідуальну позицію щодо міграційної кризи. На відміну від більшості країн-членів ЄС, Лондон відмовився до схеми обов'язкових квот на розподіл біженців, ухваленої Європейською комісією у 2015 р. Британський уряд, очолюваний Девідом Кемероном, наполягав на тому, що країна самостійно визначатиме кількість і категорії осіб, яких країна готова прийняти [4].

Замість участі у внутрішньо європейському механізмі переселення, Велика Британія впровадила власну програму – Syrian Vulnerable Persons Resettlement Scheme (Схема переселення вразливих осіб із Сирії). Вона передбачала прийом біженців безпосередньо з таборів, розташованих у Лівані, Йорданії та Туреччині, тобто за межами ЄС. Такий підхід пояснювався бажанням контролювати потоки та уникнути неконтрольованого напливу мігрантів через «Балканський маршрут» чи Середземне море.

У вересні 2015 р. уряд Кемерона ухвалив рішення про розширення програми: до травня 2020 р. планувалося переселити 20 000 найбільш уразливих сирійських біженців. Пріоритет віддавали жінкам, дітям, особам, які пережили тортури чи насильство, а також тим, хто потребував термінової медичної допомоги. Програма здійснювалася у співпраці з Управлінням Верховного комісару ООН у справах біженців та місцевими органами влади у Великій Британії [9].

Після 24 лютого 2022 р. ЄС зіткнувся з найбільшим масовим переміщенням населення на європейські території з часів Другої світової війни. Це стало наслідком військової агресії Російської Федерації проти суверенної та незалежної України. Мільйони українців змушені були покинути свої домівки через активні воєнні дії, знищення цивільних об'єктів та пряму загрозу життю.

Ця ситуація стала другою серйозною міграційною кризою, що вплинула на ЄС. У 2022 р, після початку повномасштабного вторгнення рф в Україну, ЄС вперше застосував Директиву тимчасового захисту. Завдяки цьому рішенню було забезпечено миттєву реакцію на потоки біженців, що дозволило надати українським громадянам комплексний тимчасовий захист у країнах ЄС. Завдяки цьому українці отримали право на проживання, доступ до ринку праці, освіти, медичної допомоги та соціальних послуг.

Станом на 2025 рік Польща, Німеччина, Чехія, Італія та Іспанія прийняли найбільшу кількість українських біженців. Ці країни стали основними напрямками через їхню близькість до України та можливість оперативного реагування на гуманітарну кризу.

Згідно з положеннями Директиви, громадянам України та особам, які мали право на захист, було надано низку ключових прав і гарантій.

По-перше, вони отримали дозвіл на проживання або еквівалентний документ, який підтверджує їхній легальний статус перебування на території держав-членів ЄС протягом усього періоду дії програми (ст.8(1)).

По-друге, для біженців було надано право на працевлаштування чи самозайнятість, а також доступ до освітніх програм для дорослих, професійного навчання та стажування. При цьому до таких осіб поширюється норми національного законодавства щодо оплати праці, соціального забезпечення та інших умов зайнятості (ст.12).

По-третє, передбачено доступ до житла або, у разі необхідності, до допомоги його отримання. Крім того, передбачено соціальний захист та медичне обслуговування, яке включає невідкладну допомогу та базове лікування захворювань, зокрема для осіб з особливими потребами (ст. 13).

По-четверте, українські діти отримали право на освіту на тих самих умовах, що й громадяни держав-членів, а також інші соціальні права, передбачені законодавством ЄС [3].

Водночас практичне провадження положень Директиви у державах-членах мала свої особливості. Найбільш показовими прикладами стали Польща та Німеччина, держави які взяли на себе найбільше навантаження з прийому українських біженців після початку повномасштабного вторнення Росії на території України у 2022 р. Саме ці країни стали основними пунктами призначення для мільйонів українців завдяки географічному розташуванню, наявності розвинених систем соціальної підтримки та сформованим українським діаспорам. Обидві країни впровадили механізми тимчасового захисту, які гарантували широкий спектр прав та соціальних пільг, однак їхня імплементація мала власну національну специфіку.

У Польщі тимчасовий захист передбачав право на проживання, доступ до медичних послуг, освіти, соціальної підтримки, а також вільний доступ до ринку праці без необхідності отримання спеціального дозволу. Крім того, українці могли брати участь у програмах інтеграції, що сприяли їхній адаптації до польського суспільства [6]. Польська модель мала власні процедурні особливості, які включали строки та порядок реєстрації, механізми взаємодія з місцевими органами влади, особливості соціального забезпечення та медичного страхування. Така гнучкість адаптувала загальноєвропейський підхід до національного контексту, водночас вимагала постійного моніторингу для дотримання принципу рівного ставлення до всіх осіб, які користуються тимчасовим захистом [2]. У 2025 р. президент Польщі наклав вето на зміни до Спеціального закону, однак парламент ухвалив нову редакцію, яка наразі очікує на підпис. Серед нововведень – обмеження доступу до статусу PESEL UKR для тих, кому вже було надано тимчасовий захист в іншій країні ЄС. Водночас права українців у Польщі залишаються захищеними відповідно до Директиви, чинної до 4 березня 2027 р [14].

У Федеративній Республіці Німеччина базується на підставі §24 Закону про перебування (AufenthG), що забезпечує права українців на проживання, працю без спеціального дозволу, соціальне забезпечення, медичне страхування, освіту для дітей та участь у програмах інтеграції. Важливою особливістю німецької моделі стало автоматичне продовження дозволів на проживання без необхідності особистого звернення до відомств. Так, ухвалена Ukraine-Aufenthaltserlaubnis-Fortgeltungsverordnung (Постанова про продовження чинності дозволів на перебування для громадян України) передбачила, що посвідки українців, чинні на 1 лютого 2026 р., залишаються дійсними до 4 березня 2027 р. без додаткових процедур продовження. Це дозволило уникнути надмірного адміністративного навантаження на органи у справах іноземців та забезпечити

стабільність правового статусу понад мільйона українців, які перебувають у Німеччині [11].

Висновки. Правовий захист біженців у межах Європейському Союзі є складним і багаторівневим процесом, що поєднує міжнародні норми, європейські директиви та національні практики. Міграційні кризи 2015–2016 та 2022–2025 рр. виявили як слабкі місця системи, так і здатність ЄС до адаптації. Практичний досвід показав, що ефективне врегулювання міграційними потоками можливе лише за умови поєднання гуманітарних принципів із прагматичними управлінськими механізмами. Для подолання проблем необхідно провести реформу правової бази ЄС, забезпечити справедливий розподіл відповідальності серед державами-членами, посилити інтеграційні програми та розробити довгострокові рішення для українських біженців.

Після припинення дії тимчасового захисту у березні 2027 р. перед українськими біженцями в ЄС матимуть два основні варіанти: легалізацію у країнах ЄС або добровільне повернення до Україну.

Перший варіант передбачає поступовий перехід до національних статусів перебування для тих, хто вже інтегрувався через роботу, навчання чи мовні навички. Це можуть бути дозволи на працевлаштування, професійне навчання, мовні курси, підприємницьку діяльність або возз'єднання сім'ї. наприклад, у Німеччині, передбачено низку правових підстав для такого переходу, починаючи від проживання з метою професійного навчання (§16a), визнання іноземних кваліфікацій (§16d), мовних курсів (§16f), пошуку роботи чи навчання (§17), працевлаштування (§18a/b, §19c), підприємництва (§21) до возз'єднання сім'ї (§27–36) [8].

Другий варіант – добровільне повернення до Україну. ЄС планує підтримати цей процес через надання інформації, організацій консультацій та допомоги з реінтеграцією після прибуття. Такий варіант дозволить зробити повернення безпечним, контрольованим і добровільним [1].

Вирішення питання правового статусу українських біженців після завершення періоду тимчасового захисту полягає у поєднанні правових механізмів легалізації для інтегрованих осіб та гуманітарної підтримки добровільного повернення для тих, хто вибере цей варіант. Такий підхід забезпечує баланс між інтересами держав-членів ЄС та дотриманням прав людини.

Стаття присвячена дослідженню правовий захист біженців у Європейському Союзі ,який регулюється насамперед Женевською конвенцією 1951 року про статус біженців та Протоколом 1967 року, а також вторинним законодавством ЄС, зокрема Кваліфікаційною директивою 2011/95/ЄС, яка встановлює єдині критерії визнання статусу біженця та субсидіарного захисту, та Процедурною директивою 2013/32/ЄС, що визначає порядок розгляду заяв. Директива про тимчасовий захист 2001/55/ЄС, активована вперше у 2022 році для українців, забезпечує негайний захист без індивідуального розгляду.

Міграційна криза 2015–2016 рр., спричинена конфліктами в Сирії, Афганістані та Іраку, виявила системні проблеми. Понад 1,3 млн заяв про притулок у 2015 році перевантажили національні системи, особливо в Греції, Італії та Угорщині. У відповідь ЄС запровадив механізм обов'язкового розподілу (рішення Ради (ЄС) 2015/1601), за яким 160 тис. осіб мали бути перерозподілені з Італії та Греції, однак лише 34 тис. були фактично переміщені через опір країн Вишеградської групи.

Країни-члени застосовували різні підходи: Німеччина прийняла понад 1 млн осіб із політикою відкритих кордонів (2015), Швеція – жорсткі

обмеження з 2016 року, Польща та Угорщина – фактичну відмову від квот, посилаючись на національну безпеку. Це призвело до фрагментації стандартів: у Греції та Італії умови в таборах (наприклад, Моріа) порушували статтю 3 ЄКПЛ (заборона нелюдського поводження), що підтверджено рішеннями ЄСПЛ (справи M.S.S. v. Belgium and Greece, 2011; Khlaifia v. Italy, 2016).

Новий Пакт про міграцію та притулок (2024) запроваджує обов'язковий, але гнучкий механізм солідарності: країни можуть обирати між прийомом біженців, фінансовою допомогою (€20 тис. за особу) або операційною підтримкою. Прискорені прикордонні процедури (12 тижнів) та концепція «безпечних третіх країн» (Туреччина, Туніс) викликають критику щодо ризику рефоулементу.

Таким чином, правовий захист біженців в ЄС поєднує гармонізовані стандарти з національною дискрецією, що в умовах кризи призводить до нерівності, порушення прав та політичних конфліктів між державами-членами

Ключові слова: міграційна криза, Європейський Союз, право ЄС, біженці, прав на притулок, права людини.

Kanienberh-Sandul O., Formaniuk V. Features of the Legal Protection of Refugees in the European Union and EU Member States in the Context of the Migration Crisis

The legal protection of refugees in the European Union is primarily governed by the 1951 Geneva Convention on the Status of Refugees and the 1967 Protocol, as well as EU secondary legislation, including the Qualification Directive 2011/95/EU, which establishes uniform criteria for recognizing refugee status and subsidiary protection, and the Procedures Directive 2013/32/EU, which defines the asylum application process. The Temporary Protection Directive 2001/55/EC, activated for the first time in 2022 for Ukrainians, provides immediate protection without individual assessment.

The 2015–2016 migration crisis, triggered by conflicts in Syria, Afghanistan, and Iraq, exposed systemic challenges. Over 1.3 million asylum applications in 2015 overwhelmed national systems, particularly in Greece, Italy, and Hungary. In response, the EU introduced a mandatory relocation mechanism (Council Decision (EU) 2015/1601), under which 160,000 individuals were to be redistributed from Italy and Greece; however, only 34,000 were actually relocated due to resistance from the Visegrбd Group countries.

Member States adopted divergent approaches: Germany accepted over 1 million people under an open-border policy (2015), Sweden imposed strict restrictions from 2016, while Poland and Hungary effectively rejected quotas, citing national security. This led to fragmented standards: in Greece and Italy, camp conditions (e.g., Moria) violated Article 3 of the ECHR (prohibition of inhuman treatment), as confirmed by ECtHR rulings (M.S.S. v. Belgium and Greece, 2011; Khlaifia v. Italy, 2016).

The New Pact on Migration and Asylum (2024) introduces a mandatory yet flexible solidarity mechanism: countries may choose between accepting refugees, providing financial contributions (€20,000 per person), or offering operational support. Accelerated border procedures (12 weeks) and the concept of "safe third countries" (Turkey, Tunisia) have drawn criticism for risks of refoulement.

Thus, refugee protection in the EU combines harmonized standards with national discretion, which during crises results in inequality, rights violations, and political conflicts among Member States. (300 words).

Key words: migration crisis, European Union, EU law, refugees, right to asylum, human rights.

Література:

1. Власенко В. Українські біженці в ЄС: чи будуть депортації після 2027-го?. dw.com. URL: https://www.dw.com/uk/ukrainski-bizenci-v-es-ci-budut-deportacii-pisla-2027go/a-74099184#:~:text=У%20Брюсселі%20визначилися,%20що%20запропонувати,території%20ЄС%20у%20цьому%20статусі (дата звернення: 24.10.2025).

2. Димов К. Міжнародно-правові механізми захисту біженців в умовах міграційної кризи : дис...д–ра філос. Одеса, 2025. 202 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/5c0234f8-1fe6-4b4b-8d96-fe4b5ac9197a/download (дата звернення: 24.10.2025).

3. Директива Ради 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому : Директива від 20.07.2001 № 2001/55/ЄС. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU01293 (дата звернення: 24.10.2025).

4. Каменчук Т. Європейська міграційна криза» як виклик єдності Європейського союзу. Політичне життя. (квіт 2022). 2022. С. 36–42. URL: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.1.4 (дата звернення: 24.10.2025).

5. Конвенція про статус біженців. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 24.10.2025).

6. «Про допомогу громадянам України у зв'язку із збройним конфліктом на території тієї держави» : Закон від 12.03.2022. URL: https://www.gov.pl/attachment/5382a6cf-f7c7-4b3f-9a4c-9a92ec99459a (дата звернення: 24.10.2025).

7. Тупісь В. Міграційна криза в ЄС: причини та шляхи врегулювання (2015–2025 рр.) : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістр за спеціальністю "6.291.00.01 – Міжнародні відносини". Львів, 2024. 74 с. URL: https://ena.lpnu.ua/bitstreams/ba428772-7460-4dfe-bb65-e59e5985bf6a/download (дата звернення: 24.10.2025).

8. Фаустманн А. ЄС планує продовжити статус захисту для українців до 2027 року. migrando.de. URL: https://migrando.de/uk/news/allgemein/eu-plant-verlaengerung-des-schutzstatus-fuer-ukrainer-bis-2027/#:~:text=Що%20буде%20з%20українськими%20біженцями,:%20Возз'єднання%20сім'ї (дата звернення: 24.10.2025).

9. National Audit Office. The Syrian Vulnerable Persons Resettlement programme. 2016. 51 p. URL: https://www.nao.org.uk/wp-content/uploads/2016/09/The-Syrian-Vulnerable-Persons-Resettlement-programme.pdf (дата звернення: 24.10.2025).

10. The Common European Asylum System – CEAS. BAMF – Bundesamt fьr Migration und Flьchtlinge. URL: https://www.bamf.de/EN/Themen/AsylFluechtlingsschutz/EuropaeischerKontext/GEAS/geas-node.html (дата звернення: 24.10.2025).

11. Zweite Verordnung zur Дnderung der Ukraine-Aufenthaltserlaubnis-Fortgeltungsverordnung (2. UkraineAufenthДndFGV) : Verordnung of 10.10.2025 no. Bundesrat Drucksache 574/25. URL: https://www.bundesrat.de/SharedDocs/drucksachen/2025/0501-0600/574-25.pdf?__blob=publicationFile&v=1 (дата звернення: 24.10.2025).

12. Виїзд з України: Ваші права в ЄС. European Commission. URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/information-people-fleeing-war-ukraine/fleeing-ukraine-your-rights-eu_uk (дата звернення: 24.10.2025).

13. Б. Гончар. «Відкритих дверей» доктрина («Доктрина Хея») // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови). К. : Парламентське видавництво, 2011. С. 104. ISBN 978-966-611-818-2.

14. Зміни до Спеціального закону. UNHCR Польща. URL: https://help.unhcr.org/poland/uk/2025/09/24/зміни-до-спеціального-закону/ (дата звернення: 24.10.2025).

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 09.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 347.78.
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.23

Ю. Кедя,
доктор філософії у галузі права,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
та правового забезпечення підприємницької діяльності
ТОВ «Харківський університет»
ORCID ID: 0000-0002-9479-8927

ПЕРЕВАЖНЕ ПРАВО ВИДАВЦЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ФРАНЦІЇ

Постановка проблеми. Переважне право видавців вважається важливим не тільки для видавців, а й насамперед, для авторів відповідних творів, які хочуть не тільки творити, а й бути впевненими у своєму майбутньому і співпрацювати з відповідним видавництвом, яке може забезпечити просування на ринку товарів та послуг творів автора. Чому саме умова про переважне право видавця передбачена законодавством Франції? Тому що існує загальна заборона на передачу майнових авторських прав на майбутні твори як за законодавством Франції, так і України. Тому що видавничі договори є актуальними у наш час, адже у Франції, як і в Україні інтелектуальна власність посідає ключову роль у розвитку суспільства, а після прийняття нового Закону України «Про авторське право та суміжні права» від 01.12.2022 року з'явилася окрема стаття, присвячена ліцензійному видавничому договору та його визначенню й регулюванню, що у свою чергу веде до необхідності аналізу законодавства Франції й України та виділення окремої угоди про переважне право видавця або ж відповідної умови, що міститиметься в ліцензійному видавничому договорі про переважне право видавця, у разі її доцільності.

Дане дослідження спрямоване сформулювати цілісне уявлення на основі аналізу законодавства Франції, практики його реалізації та доктринальних підходів щодо визначення умови переважного права видавців та видавництв та, відповідно, угоди про переважне право видавця (далі по тексту – угоди чи угоди про переважне право видавця), виявлення специфіки регулювання умов даної угоди та її використання на практиці. Проведене дослідження дозволить не лише виявити переваги та недоліки французького законодавчого регулювання правовідносин, що виникають при домовленості між автором та видавництвом щодо майбутньої співпраці, а й дозволить поглибити розуміння правового регулювання та необхідності вдосконалення законодавства України у сфері авторського права.

Аналіз останніх досліджень. Договори у сфері інтелектуальної власності були предметом дослідження таких видатних французьких науковців, як: Г. Дюбуа, К. Коломбе, П. Каміна, П.І. Готьє та ін.

А. Люка спільно з А. Лукас-Шлеттер та К. Берно визначають угоду про переважне право видавця – не договором у прямому сенсі, а лише обіцянкою майбутнього договору без передачі відповідних прав. Дискусійним залишається питання про те, чи угода про переважне право має більше недоліків, чи переваг. Водночас дослідження цього питання представляє науковий інтерес із позиції застосування угоди про переважне право видавця в Україні, адже на даний час відсутнє правове регулювання угоди про пере-

© Кедя Ю., 2025

важне право за законодавством України та є необхідність замислитися над його вдосконаленням.

Метою статті є правовий аналіз законодавства Франції, практика його реалізації та доктринальні підходи щодо визначення угоди про переважне право та угоди про переважне право видавця, дослідження специфіки її регулювання, розгляд основних умов, необхідних для заключення даного виду угод, а також виявлення порушень умов відповідних угод.

Виклад основного матеріалу. Законодавство Франції не розрізняє поняття «договору» та «угоди». Ці терміни вживаються як синоніми. У той же час у правовій доктрині угода визначається як більш широке поняття, ніж договір. У французькій юридичній літературі вбачається, що термін «угода» практично всюди використовується як синонім терміну «договір». [1, с. 67]. Проте, якщо виходити з їх визначень, можна провести паралелі зі співвідношенням правочину та договору. Реформа цивільного законодавства у 2016 році майже знівелювала різницю між цими поняттями. Хоча у пояснювальній доповіді про Положення «Про Реформу договірного права загальне регулювання зобов'язань та доказове право» було чітко розмежовано поняття договору та угоди [2].

«Пакт, акт, угода, конвенція, договір, домовленість, протокол: усе це договори! Юридична мова – це те, що є законом; щоб зрозуміти його, треба його розуміти, протистояти йому, охоплювати його виснажливу, але постійну багатозначність...» [3].

Угода про переважне право чи преференційне право має назву «Un pacte de preference». Чому ж ми називаємо угодою, а не пактом? Розглядаючи поняття угоди (пакту) в юридичному словнику, отримуємо визначення, що «Le pacte est un mot d'origine latine qui dйsigne un accord» / Пакт» – це слово латинського походження, яке означає угоду» [4]. В класичному юридичному словнику використовується слово угода, щоб визначити інше поняття «конвенція». Якщо ж розглянути синоніми до слова «Le pacte», то стає зрозумілим, що це угода, і договір, і конвенція. Таким чином, для нас більш зрозумілим є поняття угоди, а для того, щоб краще зрозуміти природу даної угоди про переважне право, необхідно звернутися до першоджерел та юридичної літератури.

Загалом, угода про переважне право та одностороння обіцянка є попередніми договорами у цивільному законодавстві Франції. Попередній договір є підготовчим договором до іншого договору, який підписується перед укладенням основного договору на умовах попереднього. Таким чином, попередній договір не слід плутати з офертою: перше є договором (передбачає згоду волі сторін), тоді як друге є одностороннім актом.

До реформування законодавства у 2016 році стаття 1589 Цивільного кодексу Франції регулювала «обіцянку продажу». Це положення, в якому не згадувалося класичне розрізнення між односторонньою обіцянкою та синалігматичною обіцянкою продажу.

На даний час відповідно до ст. 1123 Цивільного кодексу Франції передбачено угоду про переважне право як договір, за яким сторона зобов'язується надати перевагу своєму бенефіціару (контрагенту), щодо співпраці з ним у випадку, якщо вона вирішить укласти основний договір [5].

Коли договір укладено з третьою стороною з порушенням угоди про переважне право, бенефіціар може отримати компенсацію за завдані збитки. Якщо третя сторона знала про існування угоди та намір бенефіціара покладатися на нього, останній також може подати заяву про недійсність або попросити суддю замінити третю сторону в укладеному договорі.

Отже, надана угода про переважне право застосовується до цивільних правовідносин і є одним з видів попередніх договорів, які також передбачені законодавством України.

Аналіз положень французького законодавства дозволив виявити угоду про переважне право, що застосовується до видавничих договорів, як відповідну умову, яка регулюється статтею L. 132-4 Кодексу інтелектуальної власності Франції.

Деякі науковці називають угоду про переважне право видавців договором, адже вона регулюється розділом, присвяченим саме видавничому договору. «Зазначена угода передбачає, що автор твору надає видавцеві переважне право на публікацію своїх майбутніх творів чітко визначених жанрів. Дане переважне право обмежується для кожного жанру п'ятьма новими творами, створеними з дня підписання видавничого договору, укладеного з першого видання твору, або творами, створеними автором протягом п'ятирічного терміну, починаючи з тієї самої дати. При цьому, якщо видавець, який користується правом переваги, послідовно відмовився від двох нових творів, представлених автором у жанрі, визначеному в договорі, автор може негайно і «ipso jure» відновити свою свободу щодо майбутніх творів, які він створить у цьому жанрі. Тому у даному випадку майнові та особисті немайнові права автора не порушуються.

Однак, якщо автор отримав аванс від першого видавця за свої майбутні твори, він повинен спочатку відшкодувати його, що теж є зрозумілим і вірно зазначеним»[6].

Таким чином, відповідно до цього різновиду правочинів переважне право видавця пов'язується з:

1) жанрами творів, чітко визначеними у договорі та кількістю творів у кожному жанрі з моменту укладення договору про видання першого твору (не більше 5); або

2) творами, створеними автором впродовж п'яти років із дня укладення відповідного договору. На відміну від французького законодавства статтею 48 Закону України «Про авторське право та суміжні права» уніфіковано заборону щодо подібних обмежень автора – створення ним творів та розпорядження правами на них, які можуть обмежити його право на створення інших об'єктів авторського права [7].

Для ілюстрації наведемо приклад. У випадку, якщо фізична особа має на меті створити музичне видавництво, необхідно заключити відповідні договори з авторами слів та композиторами майбутніми контрагентами, які, у свою чергу, не можуть передавати права на свої майбутні твори у відповідності до ст. L. 131-1 Кодексу інтелектуальної власності Франції[8]. Таким чином, доречно звернутися до угоди про переважне право видавця на визначені за жанром твори, яка буде вкрай необхідною як автору, так і видавцю, дозволяючи видавцеві визначати та формалізувати загальні умови супроводу та підтримки творчості автора і з часом, відповідно, умови повернення своїх вкладень (аванс, коректура та ін.). Так, відповідно до статті L. 132-4 Кодексу інтелектуальної власності Франції передбачено саме виключення щодо передачі майбутніх творів і передбачає можливість включення умови, за якою автор зобов'язується надати видавцеві переважне право на публікацію своїх майбутніх творів чітко визначених жанрів.

Угода про переважне право видавця може укладатися як самостійна угода, так і входити до структури видавничого договору (бути його частиною), бути додатковою угодою до відповідного договору, адже в Кодексі інтелектуальної власності Франції вона вказана як умова й застосовується до розділу, присвяченого видавничим договорам. Таким чином, вона безпосередньо пов'язана з видавничим договором.

Видавець може мати виключну перевагу щодо видання майбутніх творів, але з певними обмеженнями: або 5 нових творів без обмеження часу, або вся продукція автора чи композитора, створена протягом 5 років.

Згідно з коментарем А. Босьє «щоб угода була дійсною, вона повинна визначати жанри творів. Таким чином, у цій угоді зазвичай зазначено, що вона поширюється, наприклад, на естрадні твори, саунтреки до фільмів, музику для звукової системи шоу, рекламні джингли.

Цей пункт є обов'язковим. Його відсутність призводить до недійсності угоди» [9].

Після підписання відповідної угоди видавець матиме ексклюзивне право на майбутні твори автора чи композитора. Автор або композитор повинен надати всі свої твори лише даному видавцеві, з яким була укладена угода про переважне право видавця. Після цього видавець має право скористатися своїм правом переваги для публікації творів або ж відмови. Згідно статті L. 132-4 Кодексу інтелектуальної власності Франції видавець має 3 (три) місяці після надання остаточного рукопису твору на будь-якому носії інформації: компакт-диску, USB-ключі чи цифрових файлах для прийняття рішення [8].

Якщо видавець бажає скористатися правом переваги, він повідомляє автора-композитора про необхідність укладання видавничого договору на відповідний твір з предметом договору про передачу майнових прав, пов'язаних з можливістю використання твору певним способом.

Зазначимо, що угода про переважне право видавця не є ліцензійним видавничим договором. Дана угода не дає видавцеві права використовувати твір. Лише видавничий договір передбачає передачу чи відчуження майнових прав автора на користь видавця.

Підписаний видавничий договір разом з угодою про переважне право видавця чи відповідним розділом видавничого договору видавець надає організації колективного управління у сфері музики, наприклад, «SACEM» разом із формою декларації, у якій буде зазначено частки прав, що належать кожній особі.

Угода про переважне право видавця щодо майбутніх музичних творів автора без подальших уточнень, є недійсною, як і договори про відчуження прав, що передбачають розподіл прав на публічне виконання, що суперечить умовам, передбаченим статутом «SACEM"[9]. Таким чином, рішенням у справі 23 /08675 від 24.09.2015 р. була сформована фундаментальна правова позиція щодо умов, які є необхідними для дійсності угоди про переважне право: визначений жанр. Це право обмежується для кожного жанру п'ятьма новими творами з дати підписання видавничого договору, укладеного на перший твір, або продукцією автора, завершеною протягом п'яти років з тієї ж дати. Отже, для дійсності угоди про переважне право необхідно визначати жанр творів, та має бути обмеження за кількістю або терміном дії. Той факт, що автор слів та композитор відомий написанням популярних пісень, як стверджував позивач – видавництво MWC, не звільнило його від обов'язку вказувати в угоді про переважне право музичний жанр. Іншою підставою недійсності угоди чи договору є неправильний розподіл винагороди за використання творів, переданих до управління ОКУ. Так, замість третини винагороди, яка передбачалася для видавця, в договорі було вказано 50%[10].

Статтею L. 132-4 Кодексу інтелектуальної власності Франції також визначено, що видавець може відмовитися від творів, наданих автором або композитором. Але якщо він поспіль відмовиться від 2 (двох) творів в одному жанрі, у цьому випадку автор та\або композитор може повернути собі свободу для своїх майбутніх творів, створених у цьому жанрі. Існує обмеження: автор та\або композитор повинен відшкодувати видавцеві суму будь-яких авансів, які він міг сплатити.

Отже, які є необхідні умови для укладення угоди про переважне право видавця?

По-перше, майбутні твори необхідно планувати в певному жанрі. Наприклад, тексти віршів, п'єс, оповідань та ін. Автор, який прихильний до науково-фантастичних романів, не зобов'язаний протягом дії угоди надавати своєму видавництву написаний ним твір з іншого жанру.

Судді визнають обмежувальне тлумачення угод, тобто ті твори, у відповідному жанрі, які не перелічені чітко в угоді, не можуть бути додані postfactum, і неможливо зробити розширене тлумачення зобов'язань угоди про переважне право видавця.

Важливе значення для формування практики застосування нормативних положень щодо реалізації угоди про переважне право є відповідні судові рішення. Так, одним з ключових рішень у контексті обмежувального тлумачення угод є рішення у справі № 22/00799 від 29 березня 2024 року [11].

Підставою звернення до суду став спір, який тривав майже десятиліття, між автором – засновником гурту «Requin Chagrin» та видавцями Almost Musique та Alter K щодо угоди про переважне право, видавничого договору на музичні альбоми автора. Суд визнав угоду, а також видавничий договір, підписаний в один і той самий день недійсними, так як договір був укладений на альбом, а не на твори. Альбом налічував більше 5 творів. Водночас посилання видавця на положення статті L132-4 Кодексу інтелектуальної власності (CPI), які були розроблені для літературного видавництва та повинні бути адаптовані для музичної індустрії, а право першої відмови в цій галузі не може обмежуватися п'ятьма творами або піснями, не були взяті до уваги, адже поняття «твір», передбачене статтею L. 132-4 не може стосуватися альбому, як визначено в угоді, якщо не прийнято широке тлумачення, яке не сприяє інтересам автора, а останній тоді зобов'язується створити щонайменше тридцять музичних творів без будь-яких часових обмежень.

По-друге, угода має бути обмеженою. Як зазначалося, вона може бути обмежена за кількістю творів (максимум до 5 творів) або за тривалістю (до 5 років). Будь-які положення, що виходять за вказані межі, вважатимуться недійсними та не можуть бути застосовані проти автора [12].

Важливо звернути увагу на те, що ці два максимуми є альтернативними, а не кумулятивними. Угода не може передбачати обмеження 5 (п'яти) творами протягом 5 (п'яти) років.

Необхідно застосовувати обмеження в 5 (п'ять) творів, що, у свою чергу, виключає обмеження за часом. При цьому, автору може знадобитися 20 (двадцять) років, щоб завершити свої твори. Важливою умовою співпраці є неможливість видавця змусити автора випустити їх.

Обмеження може становити 5 (п'ять) років, але в цьому випадку видавець не може змусити автора створювати твори. Цілком можливо, що за ці 5 (п'ять) років автор не створить жодного твору.

Наведемо приклад забороненого положення даної угоди.

«Сторони укладають угоду про переважне право видавця щодо науково-фантастичних романів, які автор буде створювати з моменту підписання цієї угоди та терміном на 4 (чотири) роки.

Видавничі договори, укладені відповідно до цієї угоди, автоматично підпадають під дію умов, визначених цією угодою, протягом усього терміну дії угоди.

У даній угоді автор зобов'язується пропонувати видавництву щонайменше дві нові публікації на рік, тобто два нові науково-фантастичні романи.

За винятком випадків форс-мажорних обставин, автор зобов'язується дотримуватися вищезазначених мінімумів і продовжувати співпрацю протягом терміну дії визначеної угоди» [13].

На противагу правам автора, останній не може змусити видавця погодити представлений твір. Уго-

да про переважне право видавця не є зобов'язанням видавця публікувати автора, він може відмовитися від запропонованого твору. Видавець має 3 (три) місяці з моменту отримання остаточного рукопису для прийняття рішення у відповідності до статті L-132-4 Кодексу інтелектуальної власності Франції (цей період можна обговорити в угоді, за бажанням сторони можуть передбачити менший період).

Після двох послідовних відмов видавця угода вважається розірваною, і автор може відновити свою свободу для творів, які він планує створити у майбутньому. У випадку, коли автор звільняється від зобов'язання за угодою і більше не подає свої твори видавництву, він повинен буде відшкодувати аванси, які вже були отримані за майбутні твори, які ще не були представлені видавництву, адже стаття L-132-4 Кодексу інтелектуальної власності Франції передбачає, що дані аванси підлягають поверненню.

Стратегічно ніщо не заважає автору пропонувати свої твори одночасно кільком видавцям, але вони повинні знати про існування відповідної угоди, а отже й про те, що якщо перший видавець прийме рукопис, автор буде зобов'язаний відмовити іншим видавцям щодо публікації цього твору та їхніх пропозицій.

Ключовим аспектом умов укладення майбутніх видавничих договорів у відповідності до угоди про переважне право видавця є застосування положень попереднього видавничого договору. Тобто умови (ставка винагороди, обсяг прав, що передаються тощо), які сторони обговорили в першому договорі, до якого підписано угоду про переважне право видавців, застосовуватимуться до майбутніх видавничих договорів: автор не зможе переглянути умови наступного договору. Цей механізм застосовується автоматично, якщо нічого не вказано в основному видавничому договорі, але сторони можуть внести зміни до договору, які би змінили дане положення (наприклад, відповідний пункт, який передбачає перегляд винагороди).

Ключовим елементом реалізації та договірних положень та захисту прав автора є необхідність зберігання письмових доказів реалізації угоди про переважне право видавця. Зокрема, збереження копії електронного листа або знімку екрана з видимою датою надсилання рукопису твору представнику видавця, наприклад, редактору, щоб підтвердити, що автор дотримується умов відповідної угоди та договору. У разі, якщо видавець має намір відмовитися від рукопису, автору слід забезпечити фіксацію такого рішення в письмовій формі. Це дозволить мати належні докази фактичної відмови видавця від твору, що, у свою чергу, надає автору право передати рукопис іншому видавцю або здійснити його самостійне опублікування. У випадку виникнення спору зазначені письмові підтвердження матимуть для автора істотне значення.

Разом із тим, громадська організація «Ligue des auteurs professionnels» (Ліга професійних авторів) було проаналізовано історичну судову практику з даного питання, яке здійснило суттєвий вплив на практичну реалізацію угоди про переважне право видавця. Згідно з узагальненням, здійсненим Лігою, "Угода вважається недійсною, якщо не вказано жанр твору.

Угода про переважне право видавця має тлумачитися обмежувально.

Не можна прийняти угоду про переважне право видавця, яка не містить обмежень щодо її строку та кількості робіт.

І навпаки, пункт, за яким видавець залишає за собою право заперечувати більше ніж дві послідовні відмови, є недійсним [13].

Таким чином, існують підстави вважати, що зазначені угоди є розповсюдженими серед видавництв, і судова практика застосовується вже багато часу, є об'ємною по відношенню до даного виду правочинів.

Висновки. За результатами проведеного аналізу та дослідження французького законодавства, є підстави зробити наступні висновки:

Угода про переважне право видавця регламентується чинними нормами французького законодавства й відзначається специфікою, що слід враховувати при її застосуванні.

На основі аналізу практичного застосування угод, було сформульовано висновок, що даний вид правочину може бути окремим документом, пов'язаним із попереднім видавничим договором, або ж додатковою угодою до існуючого видавничого договору, іноді розділом відповідного діючого видавничого договору для його сторін, адже в Кодексі інтелектуальної власності Франції передбачено, що переважне право відображається як умова відповідного видавничого договору. Недійсність видавничого договору тягне за собою недійсність додаткової угоди про переважне право видавців у випадку, якщо додаткова угода була укладена до відповідного видавничого договору.

Більш детальне ознайомлення з законодавством Франції та практикою визначення й застосування угод дозволяє зробити висновок, що не вірно ототожнювати угоду про переважне право видавця з видавничим договором на навіть визначені майбутні твори. Дана угода чи договір є чітко визначеним різновидом попереднього договору.

Беручи до уваги правозастосовну практику, було сформульовано висновок, що угода про переважне право видавця має містити чіткий перелік творів у визначеному жанрі, кількість нових творів, відповідні строки виконання зобов'язань тощо. Угода про переважне право видавця не позбавляє автора його прав, а навпаки, забезпечує їх ефективне використання, адже видавець має право 3 (три) місяці розглядати наданий автором твір у відповідності до угоди і після 2 (двох) відмов видавця від твору, останній може повернути всі права щодо розпорядження даним твором.

Слід зазначити механізм застосування відповідних положень попереднього договору до наступного видавничого договору, у випадку, якщо видавець, який попередньо співпрацював із автором й уклав видавничий договір, приймає новий твір у відповідності до додаткової угоди про переважне право видавця.

Таким чином, вбачається доцільним більш детально дослідити питання необхідності застосування угод про переважне право видавця за законодавством України та внесення відповідних змін щодо даного виду правочинів до законодавства України.

Стаття присвячена дослідженню переважного права видавця за законодавством Франції, його практичної реалізації та доктринальним підходам щодо специфіки регулювання та використання переважного права суб'єктами авторського права. У свою чергу аналіз законодавства Франції щодо регулювання переважного права видавця та розгляд законодавства України з даного питання, зважаючи на прийняття нового Закону України «Про авторське право та суміжні права» від 01.12.2022 р., дозволив виявити як переваги, так і відповідні недоліки українського законодавства у сфері авторського права, що, у свою чергу, потребує окремого додаткового дослідження.

Актуальність дослідження визначається труднощами видання літератури та інших творів, умовами взаємодії авторів та видавництв, що, у свою чергу, породжує практичні питання їх договірного регулювання відповідно до законодавства України.

На основі аналізу французького законодавства у статті робиться висновок про те, що угода про переважне право видавця може бути окремим документом, пов'язаним з попереднім видавничим договором,

або додатковою угодою до чинного видавничого договору, іноді розділом відповідного чинного видавничого договору для його сторін. Неправильно ототожнювати угоду про переважне право видавця з видавничим договором навіть для певних майбутніх творів. Цей договір або контракт є різновидом попередньої угоди.

Стаття також окреслює актуальні виклики, пов'язані з судовою практикою, яка є обширною з даного питання і показує необхідність подальшошо дослідження угоди про переважне право видавця для можливої імплементації до законодавства України в майбутньому. Метою публікації є не лише опис теоретичних засад, а й надання практичного орієнтиру для фахівців, які співпрацюють з видавцями та захищають права українських авторів.

Ключові слова: ліцензійний видавничий договір, переважне право видавця, майнові права автора.

Kedia Yu. The publisher's preferential right under the laws of France

The article is devoted to the study of the publisher's preferential right under French law, its practical implementation, and doctrinal approaches to the specifics of regulating and using the preferential right by copyright holders. In turn, the analysis of French legislation on the regulation of the publisher's preferential right and the consideration of Ukrainian legislation on this issue, Given the adoption of the new Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" dated December 1, 2022, it has revealed both the advantages and corresponding shortcomings of Ukrainian legislation in the field of copyright, which, in turn, requires separate additional research.

The relevance of the research is determined by the the difficulties of publishing literary and other works, the conditions of interaction between authors and publishing houses, which, in turn, gives rise to practical issues of their contractual regulation in accordance with the legislation of Ukraine.

Based on the analysis of the French legislation, the article concludes that a publisher's preference pact may be a separate document related to a previous publishing agreement, or an additional agreement to an existing publishing agreement, sometimes a section of the relevant existing publishing agreement for its parties. It is not correct to identify an preference pact of the publisher with a publishing contract for even certain future works. This agreement or contract is a type of prior agreement.

The article also outlines current challenges related to judicial practice, which is extensive on this issue, and demonstrates the need for further research on the agreement on the publisher's preferential right for possible implementation into Ukrainian legislation in the future. The purpose of the publication is not only to describe the theoretical foundations, but also to provide practical guidance for professionals who work with publishers and protect the rights of Ukrainian authors.

Key words: publishing license agreement, publisher's preference pact, author's property rights.

Література:

1. Franзois Mülin, Droit des obligations, 2006. 67 с.

2. Rapport, n° 429. 2016. URL: https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/15/rapports/cion_lois/l15b0429_rapport-fond (дата звернення: 11.11.2025).

3. Acte, acte, accord, convention, traitü, entente, protocole : des contrats ! De la langue juridique... URL: https://

www.hervecausse.info/Pacte-acte-accord-convention-traite-entente-protocole-des-contrats--De-la-langue-juridique_a1927.html (дата звернення: 30.10.2025).

4. Dictionnaire du droit privй. URL: https://www.dictionnaire-juridique.com/definition/pacte.php (дата звернення: 30.10.2025).

5. Code civil. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/ (дата звернення: 30.10.2025).

6. Franзois C. La rйforme du droit des contrats prйsentйe par l'IEJ de Paris (2016). URL: https://iej.univ-paris1.fr/openaccess/reforme-contrats/titre3/stitre1/chap2/sect1/ssect3-pacte-preference-promesse/ (дата звернення: 30.10.2025).

7. Закон України «Про авторське право та суміжні права» 2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення: 10.11.2025).

8. Code de la propriйtй intellectuelle (tel que modifiй en 2025). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000020908868/LEGISCTA000020907951/#LEGISCTA000020908583

9. Alexandre Beaussier. Nullitй du pacte de prйfйrence portant sur toutes les oeuvres musicales futures et des contrats d'йdition prйvoyant une rйpartition des droits d'exйcution publique contraire a celle de la SACEM (TJ Paris, 24 septembre 2025, RG n°23/08675). 2025. URL: https://www.lesondudroit.com/rejet-de-laction-en-resiliation-du-contrat-dedition-dun-auteur-reprochant-a-lediteur-un-manque-de-diligence-face-a-des-adaptations-non-autorisees-et-invoquant-la-duree-indeterminee-ou-p/ (дата звернення: 13.11.2025).

10. Tribunal judiciaire de Paris, 24 septembre 2025, 23/08675 (2025). URL: https://justice.pappers.fr/decision/1a2c405d72cb60f77e618313c2d20a0c42f53dd4?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 13.11.2025).

11. Cour d'appel de Paris, 29 mars 2024, 22/00799. 2024. URL: https://justice.pappers.fr/decision/17e869e953118f5dd418a7c64ef1db39bf684477?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 12.11.2025).

12. Fйlix D. C'est quoi un pacte de prйfйrence йditoriale? 2022. URL: https://www.didierfelix-avocat.com/pacte-de-preference-editoriale/ (дата звернення: 30.10.2025).

13. Le pacte de prйfйrence dans le contrat d'йdition (2023). URL: https://ligue.auteurs.pro/fiches/7256/ (дата звернення: 30.10.2025).

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 16.09.2025
Дата прийняття статті: 13.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 346.9; 346.6
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.24

Л. Ніколенко,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу господарсько-правових досліджень
проблем економічної безпеки,
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID ID: 0000-0002-3437-6968

ПРИМИРНІ ПРОЦЕДУРИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО ІНВЕСТУВАННЯ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Трансформація глобальної інвестиційної політики, зумовлена переходом до парадигми сталого розвитку та посиленням регуляторних ініціатив Європейського Союзу (далі – ЄС), актуалізує потребу в модернізації правових механізмів забезпечення інвестиційної безпеки. Ключовим вектором сучасного економіко-правового регулювання стає інтеграція ESG-компонентів (Environmental, Social, Governance), які детермінують нові вимоги до корпоративного управління, прозорості бізнес-процесів та механізмів запобігання конфліктам. У цьому контексті примирні процедури – медіація, мирова угода, арбітраж – розглядаються не лише як альтернативні процесуальні засоби врегулювання спорів, а як системні інструменти підтримання стійкості інвестиційних відносин, запобігання деструктивним економічним втратам і зниження регуляторних ризиків. З огляду на стратегічний курс України на правову та інституційну конвергенцію з acquis ЄС, дослідження потенціалу примирних процедур як гарантії передбачуваності інвестиційного середовища та підвищення якості економічної безпеки набуває наукового та практичного значення.

Стан дослідження. Питання примирних процедур були предметом дослідження таких вчених як: І.А. Балюк, О.А. Беляневич, А.Г. Бобкова, О.Г. Бортнік, І.А. Бутирська, А.А. Бутирський, М.Б. Гарієвська, Я.В. Лазур, Н.О. Петренко, О.П. Подцерковний, В.В. Резнікова, Т.В. Степанова, В.С. Щербина та ін. Однак сучасні умови потребують проведення досліджень стосовно застосування примирних процедур як інструменту забезпечення сталого інвестування.

Метою статті є дослідження примирних процедур як інструменту забезпечення сталого інвестування у контексті імплементації acquis ЄС, з'ясування їх нормативно-правової природи, функціонального потенціалу та перспектив адаптації в правовій системі України.

Виклад основного матеріалу. Сталий інвестиційний розвиток у сучасному глобальному правопорядку визначається не лише як економічна стратегія довгострокового зростання, а як соціально й екологічно відповідальна модель капіталовкладень, що ґрунтується на принципах збалансованості інтересів держави, бізнесу та суспільства [1]. У науковому дискурсі сталий інвестиційний процес охоплює не лише фінансові чинники, а й систему соціальних та екологічних зобов'язань, що формує нову генерацію правових стандартів інвестиційної діяльності, спрямованих на запобігання деструктивним глобальним ризикам [2]. У межах європейського правопорядку

© Ніколенко Л., 2025

концепція сталого інвестування отримала нормативне втілення через ESG-підхід (Environmental, Social, Governance), що розглядається як обов'язкова інституційна рамка управління інвестиційними ризиками та забезпечення корпоративної відповідальності. Проблематика сталого інвестування невіддільна від якості корпоративного управління, оскільки саме воно визначає рівень передбачуваності, підзвітності та регуляторної відповідності діяльності підприємства. Відповідно до вимог Regulation (EU) 2019/2088 про розкриття інформації у сфері сталого фінансування (SFDR), належні практики корпоративного управління є однією з обов'язкових передумов, за наявності яких інвестиція може вважатися «сталою» у розумінні європейського фінансового регулювання. Отже, особливої значущості набуває компонент Governance, орієнтований на превентивний контроль ризиків, прозорість прийняття рішень, захист прав інвесторів і кредиторів та недопущення ескалації економічних конфліктів [3].

У сучасній правовій науці формується підхід, за яким сталий інвестиційний процес розглядається як інтегративна економіко-правова конструкція, що поєднує механізми договірного права, корпоративного управління, екологічної відповідальності та процедур запобігання конфліктам [4]. У цьому контексті ESG-модель функціонує не лише як система звітності або критерій оцінки інвестицій, а як складова, в якій примирні процедури поступово переходять у статус базового інструмента забезпечення стійкості інвестиційного середовища.

На відміну від класичного процесуального підходу, який розглядає примирні процедури як факультативну альтернативу судовому вирішенню спорів (ADR – англ. Alternative dispute resolution), у сучасному європейському та міжнародному правовому дискурсі вони дедалі частіше кваліфікуються як структурний елемент ESG-компоненти Governance, що забезпечує превентивне управління інвестиційними ризиками та юридичну передбачуваність бізнес-середовища. Альтернативне вирішення спорів є узагальнюючим терміном, який застосовується до великої кількості процедур вирішення спорів в позасудовому порядку. Також в європейських країнах застосовуються терміни «Ефективного розв'язання спорів» (EDR – Effective dispute resolution) та «Дружне розв'язання спорів» (Amicable dispute resolution) [5, с. 59]. ADR активно застосовується у світі як альтернатива судовому розгляду, оскільки надає можливість вирішити спір у більш короткі терміни, з меншими витратами та з дотриманням конфіденційності [5, с. 61].

У цьому контексті медіація, мирова угода та міжнародний арбітраж не розглядаються як післяконфліктні механізми, а як інституційно вбудована частина корпоративного комплаєнсу, спрямована на збереження економічної безперервності, формування довіри інвесторів та уникнення деструктивного судового розгляду [6]. З позиції ESG-підходу примирні процедури виконують функцію економічної амортизації конфлікту, забезпечуючи мінімізацію транзакційних витрат, збереження ділової репутації сторін, уникнення деструктивного впливу публічного судового спору на інвестиційну привабливість підприємства, а також відновлення балансу інтересів між учасниками інвестиційних правовідносин.

У рамках міжнародного права саме медіація та арбітраж визнаються ключовими гарантіями правосуб'єктності інвестора, оскільки дозволяють зберегти контроль над процедурою вирішення спору та запобігти односторонньому домінуванню держави як регулятора у конфліктних ситуаціях.

Мирова угода у сучасній європейській моделі інвестиційного права також набуває ESG-функціонального виміру, оскільки розглядається не як компроміс «програш-програш», а як інструмент збереження економічних відносин та за-

побігання судовому розгляду, що може мати системний негативний вплив на ринок, кредиторів, споживачів та локальну економічну стабільність.

Мирова угода у сфері господарських (економічних), в тому числі інвестиційних правовідносин розглядається не лише як інструмент припинення спору за взаємною згодою сторін, а як правовий механізм договірної стабілізації економічних відносин, спрямований на збереження інвестиційного активу та запобігання втраті його економічної цінності [7, с. 24–30]. Мирову угоду слід розглядати не як «фінальну стадію» конфлікту, а як активний превентивний інструмент, що дозволяє сторонам зберегти правовідносини без руйнівного ефекту судового примусу, зберігаючи контроль над умовами виконання зобов'язань та репутаційний характеристиці сторін. Особливістю мирової угоди як примирної процедури є те, що вона не модифікує матеріального права, а трансформує юридичну динаміку зобов'язання – перетворюючи потенційно конфліктне правовідношення на договірно відновлену конструкцію, що забезпечує усвідомлений баланс інтересів сторін замість одностороннього примусу. Саме тому в європейській правовій практиці мирова угода розглядається як процедура, що дозволяє уникнути наслідків судової ескалації, які можуть включати банкрутство, блокування активів, втрату корпоративної репутації, спотворення інвестиційної історії для майбутніх угод.

Мирова угода, в процесі врегулювання інвестиційних спорів, повинна відповідати щонайменше чотирьом ключовим принципам:

1) принципу пропорційності, який вимагає, щоб умови примирення не створювали надмірних або репресивних обтяжень для однієї зі сторін;

2) принципу юридичної передбачуваності та правової визначеності, що гарантує чіткість умов виконання, відсутність прихованих юридичних ризиків та узгодженість із системою чинного регуляторного середовища;

3) принципу добросовісності, який передбачає відсутність елементів шантажу, тиску, інформаційної асиметрії або зловживання переговорною перевагою;

4) принципу нейтральності, згідно з яким мирова угода не може порушувати чинні екологічні, соціальні, фінансові чи санкційні норми, не створюючи ризику «штучної правової легалізації» неправомірної поведінки сторін.

Особливо важливим елементом ESG-оцінки мирової угоди є здатність забезпечити її стале виконання, тобто наявність реалістичного механізму імплементації, що не провокує нову хвилю конфлікту, не блокується на рівні національної юрисдикції та не допускає ухилення від зобов'язань.

В Україні мирова угода передбачена господарським та цивільним процесуальним законодавством, яке підкреслює, що сторони можуть врегулювати спір на прийнятних для кожного умовах [8]. Стаття 192 ГПК України та стаття 207 ЦПК України закріплює право сторін по справі врегулювати спір шляхом укладення мирової угоди. Зазначені норми містять ідентичне законодавче визначення даного явища. Так, мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на підставі взаємних поступок і має стосуватися лише прав та обов'язків сторін. При цьому, укладання мирової угоди є одним із способів вирішення спору, який виник між сторонами, по суті [9, с. 25–29].

Укладення сторонами мирової угоди на будь-якій стадії судового провадження є забезпеченням принципу диспозитивності – свободи вільно розпоряджатися своїми процесуальними та матеріальними правами. Слід погодитись із думкою, що диспозитивність пов'язується не лише з правом на звернення до суду, але і з правами на визначення обсягу вимог (визначення предмета позову, зміни підстави позову) і формуванням процесуальних заперечень, правами, які спрямовані на закінчення судового процесу (укладення мирової угоди, визнання позову, відмова від позову) [10, с. 112].

Разом з тим, європейський підхід трансформує природу мирової угоди, виводячи її за межі суто прояву приватної автономії сторін. В сучасних умовах мирова угода розглядається не лише як реалізація диспозитивності, у той же час вона є інструментом підтримання фінансової стабільності, збереження інвестиційної безперервності та запобігання ескалації економічних ризиків, що набуває системного значення в логіці ESG-орієнтованого корпоративного управління. Таким чином, примирення у сфері сталого інвестування оцінюється не як акт приватної волі сторін, а як компонента інвестиційної безпеки, інтегрована у механізми стратегічного планування та відповідального ризик-менеджменту.

Медіація є одним з методів позасудового неформального врегулювання спорів учасниками інвестиційних правовідносин. Відповідно до статті 3 Директиви Європейського парламенту і Ради Європи 2008/52/ЕС про деякі аспекти медіації в цивільних та господарських справах, медіацією є структурований процес, незалежно від його назви, у якому дві чи більше сторони спору намагаються самостійно і на добровільній основі досягнути домовленості про врегулювання свого спору за допомогою медіатора. Цей процес може бути ініційований сторонами або здійснюватись за пропозицією чи розпорядженням суду, або бути передбачений законодавством держави-учасниці [11]. Стаття1 Закону України «Про медіацію» визначає медіацію як позасудову добровільну, конфіденційну, структуровану процедуру, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів [12]. На відміну від мирової угоди, яка фіксує вже досягнутий результат, медіація є саме процедурою його формування, що передбачає кероване усунення інформаційної асиметрії, деескалацію конфлікту та побудову конструктивної моделі взаємодії, спрямованої на збереження інвестиційного активу як економічно функціональної системи.

В інвестиційному праві медіацію слід розглядати як процедуру, яка дає змогу досягати врегулювання ще до того, як конфлікт переходить у стадію формального арбітражу або судового спору, запобігаючи негативному впливу на ринкову капіталізацію компанії, репутаційну стійкість та кредитний рейтинг. Саме тому пропонується розглядати медіацію як корпоративний інструмент відповідального управління ризиками (responsible risk governance), а не лише як альтернативу судовому захисту, що прямо відповідає логіці ESG-комплаєнсу як стандарту сталого інвестування.

Порівняно з мировою угодою, яка фіксує досягнуте сторонами рішення на одній із фінальних стадій конфлікту, медіація має більш високий превентивний потенціал, оскільки застосовується на тій фазі спору, коли економічні наслідки ще не набули незворотного характеру і можливе збереження цілісності інвестиційного проєкту [13, с. 103-108]. Крім того, медіація забезпечує повний захист інвестиції, а не лише формальне припинення спору, оскільки акцентує увагу на довгостроковій життєздатності економічних відносин, збереженні взаємної платоспроможності сторін, ринкової репутації та недопущенні регуляторних та санкційних ризиків. Мирова угода може врегулювати спір на умовах взаємних поступок, але не завжди гарантує збереження репутації або стійкість виконання у майбутньому, натомість медіація має потенціал перебудувати відносини сторін, змінивши їхню стратегію з протидії на співпрацю, що в сучасній ESG-парадигмі сприймається як більш ефективна форма стратегічного корпоративного управління.

Міжнародний арбітраж посідає особливе місце серед примирних процедур, оскільки поєднує квазісудову форму врегулювання спору з договір-

ною автономією сторін, зберігаючи при цьому приватно-правову природу процедури. На відміну від державного суду, арбітраж не лише дозволяє сторонам визначати право, мову, юрисдикційну модель та процесуальні стандарти розгляду спору, але й забезпечує високий рівень конфіденційності, передбачуваності та захисту від політичного впливу держави, що є критично важливим для збереження інвестиційної довіри.

Особливої актуальності міжнародний арбітраж набуває у сфері сталого інвестування, де будь-яка втрата довіри, невизначеність або непрогнозована ескалація спору здатні призвести до руйнівного макроекономічного ефекту, виходячи далеко за межі спору між двома суб'єктами. У цій логіці міжнародні арбітражні інституції, такі як ICSID, UNCITRAL, SCC, PCA дедалі частіше позиціонують арбітраж не просто як можливість вирішення спору, а як елемент глобальної системи стабілізації інвестиційного середовища, де атрибути правової передбачуваності, примусової виконуваності та захисту від дискримінаційних практик мають безпосередню ESG-цінність.

Важливою перевагою міжнародного арбітражу є також високий рівень виконуваності рішень на основі Нью-Йоркської конвенції 1958 року, що забезпечує їх визнання у більш ніж 170 юрисдикціях, тоді як судові рішення національних судів часто стикаються з перешкодами в інших правових системах [14]. Як різновид арбітражу виокремлюють інвестиційний арбітраж, який виник на підставі Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів від 18 травня 1965 р. Україна ратифікувала цю угоду 16 березня 2000 р., і відповідно для неї стають чинними процедури розгляду інвестиційних спорів, що передбачені цим міжнародно-правовим актом. Одним із постійно діючих і найпопулярніших інституційних арбітражів, що розглядає інвестиційні спори, є Міжнародний центр з врегулювання інвестиційних спорів (ICSID – International Centre for Settlement of Investment Disputes) [15]. Використання ICSID як засобу для поліпшення інвестиційного клімату є ефективним за таких умов: наявність згоди сторін на вирішення інвестиційних спорів у цьому органі, чинність для держави відповідного міжнародно-правового регулювання і, що не менш важливо, наявність у держави політичної волі визнавати та виконувати рішення ICSID [16, с. 339-342]. Слід підкреслити, що міжнародний інвестиційний арбітраж має договірну природу, оскільки його застосування ґрунтується на згоді сторін, зафіксованій у міжнародних договорах або арбітражних застереженнях. Можливість звернення до арбітражу забезпечується як положеннями інвестиційного законодавства України, так і нормами міжнародних двосторонніх та багатосторонніх угод, які відповідно до ст. 9 Конституції України є складовою національного правопорядку. Водночас ініціювання арбітражного провадження можливе виключно за умови наявності письмового підтвердження згоди сторін на його застосування. Окремої уваги потребує те, що навіть у разі ухвалення рішення на користь інвестора процес фактичного стягнення коштів може супроводжуватися додатковими правовими та процедурними бар'єрами, зумовленими специфікою міжнародної юрисдикції та виконанням арбітражних рішень у національних правових системах.

Порівняно з державним судочинством, міжнародний арбітраж має низку переваг, які безпосередньо співвідносяться з ESG-принципами репутаційної безпечності, конфіденційності, юридичної передбачуваності та економічної безперервності. Насамперед, арбітраж суттєво знижує ризик публічного репутаційного удару, оскільки розгляд спору проводиться у режимі конфіденційності, що унеможливлює формування негативного інформаційного фону, здатного зруйнувати ринкову капіталізацію компанії або знизити її

кредитний рейтинг. Крім того, механізм взаємної згоди сторін на арбітрів та правову модель розгляду спору мінімізує ризик політичної або регуляторної упередженості, характерної для національних судів у справах із значним публічним інтересом.

З позиції ESG це означає зменшення ризику невиконання або блокування рішення, а отже, зменшення системної фінансової невизначеності, що є критичним параметром стабільності для інвестора. Саме тому міжнародний арбітраж у сучасному правопорядку розглядається не лише як процесуальний інститут вирішення спору, а як гарантія економічної безперервності, що безпосередньо інтегрується у механізми sustainability risk governance.

У зв'язку з цим міжнародний інвестиційний арбітраж у сучасному правопорядку розглядається не лише як процесуальна альтернатива державному судочинству, а як інституційно гарантійний механізм збереження передбачуваності інвестиційного середовища, що відповідає критеріям economic continuity, legal certainty та sustainability-risk protection. Його цінність полягає у здатності не допустити системної втрати інвестиційної довіри, забезпечивши нейтральність, професійність, транскордонну виконуваність рішень і мінімізацію репутаційних ризиків. Саме тому арбітраж дедалі частіше розглядається не як крайній засіб вирішення спору, а як елемент стратегічного корпоративного управління ризиками, що інтегрується в систему попереджувального ESG-комплаєнсу та слугує правовою гарантією стійкості інвестиційної моделі підприємства у глобальному вимірі.

Висновки. Узагальнюючи, можна констатувати, що мирова угода, медіація та міжнародний інвестиційний арбітраж виконують взаємодоповнювальні функції щодо сталого інвестування, формуючи багаторівневу систему попередження та врегулювання конфліктів, яка відповідає логіці ESG-орієнтованого risk governance. Якщо мирова угода фіксує договірне відновлення правовідносин, а медіація забезпечує конфліктну деескалацію через керований діалог, то міжнародний арбітраж гарантує нейтральність, виконуваність і транскордонну захищеність прав інвестора. У сукупності ці механізми вже не можуть розглядатися як суто приватні альтернативи суду, у європейському правопорядку вони набувають значення стратегічних інструментів забезпечення інвестиційної безпеки, репутаційної стабільності підприємства.

Стаття присвячена дослідженню примирних процедур як інструменту забезпечення сталого інвестування. Акцентована увага на інтеграції ESG-компонентів (Environmental, Social, Governance) як ключових елементів сучасного економіко-правового регулювання, що визначають нові вимоги до корпоративного управління, прозорості бізнес-процесів та механізмів запобігання конфліктам. Примирні процедури – медіація, мирова угода та арбітраж – позиціонуються не лише як альтернативні засоби врегулювання спорів, але й як системні інструменти підтримки стійкості інвестиційних відносин, запобігання економічним втратам і зниження регуляторних ризиків. Наголошено, що з урахуванням стратегічного курсу України на адаптацію з acquis ЄС, дослідження потенціалу цих процедур як гарантії передбачуваності інвестиційного середовища набуває наукового та практичного значення, сприяючи підвищенню економічної безпеки. Здійснено аналіз природи мирової угоди як правового засобу договірної стабілізації економічних відносин; медіації – як інструменту відповідального корпоративного управління (responsible risk governance); міжнародного арбітражу – як гарантії транскордонної захищеності прав інвестора та збереження економічної безперервності інвестиційного

проєкту. Підкреслено, що медіацію слід розглядати як процедуру, яка дає змогу досягати врегулювання ще до того, як конфлікт переходить у стадію формального арбітражу або судового розгляду, запобігаючи негативному впливу на економічну діяльність підприємства, ділову репутацію та рейтинг. Наголошено, що мирова угода, в процесі врегулювання інвестиційних спорів, повинна відповідати принципам пропорційності, юридичної передбачуваності та правової визначеності, добросовісності, нейтральності. Доведено, що у логіці сталого інвестування примирні процедури оцінюються не як акт приватної автономії сторін, а як елемент стратегічного ESG-комплаєнсу. Аргументовано необхідність адаптації українського законодавства до європейських стандартів у напрямі посилення ролі примирних процедур як превентивного правового інструмента захисту інвестицій.

Ключові слова: примирні процедури, стале інвестування, інвестиція, Європейський Союз, арбітраж.

Nikolenko L., Conciliation procedures as an instrument for ensuring sustainable investment: European standards and prospects for Ukraine

The article is devoted to the study of conciliation procedures as an instrument for ensuring sustainable investment. The focus is placed on the integration of ESG components (Environmental, Social, Governance) as key elements of modern economic and legal regulation, which determine new requirements for corporate governance, business process transparency and conflict prevention mechanisms. Conciliation procedures – mediation, settlement agreement and arbitration – are positioned not only as alternative means of dispute resolution, but also as systemic tools for maintaining the resilience of investment relations, preventing economic losses and reducing regulatory risks. It is emphasized that, in view of Ukraine's strategic course toward alignment with the EU acquis, the examination of the potential of these procedures as a guarantee of the predictability of the investment environment gains scientific and practical importance, contributing to the enhancement of economic security. The nature of the settlement agreement is analysed as a legal mechanism for contractual stabilization of economic relations; mediation – as an instrument of responsible corporate governance (responsible risk governance); and international arbitration – as a guarantee of cross-border protection of the investor's rights and preservation of the economic continuity of an investment project. It is stressed that mediation should be regarded as a procedure capable of achieving settlement even before the conflict reaches the stage of formal arbitration or judicial proceedings, thus preventing adverse effects on the company's economic activity, business reputation and rating. It is noted that a settlement agreement in the process of resolving investment disputes must comply with the principles of proportionality, legal certainty and foreseeability, good faith and neutrality. It is demonstrated that in the logic of sustainable investment, conciliation procedures are assessed not as an act of private autonomy of the parties, but as an element of strategic ESG compliance. The necessity of adapting Ukrainian legislation to European standards in the direction of strengthening the role of conciliation procedures as a preventive legal instrument for investment protection is substantiated.

Key words: conciliation procedures, sustainable investment, investment, European Union, arbitration.

Література:

1. Jeffrey D. Sachs The Age of Sustainable Development. University Press New York, NY 2015. 543 pp. URL: https://www.researchgate.net/publication/321491959_The_Age_of_Sustainable_DevelopmentThe_Age_of_Sustainable_Development_Jeffrey_D_Sachs_Columbia_University_Press_New_York_NY_2015_xvii_543_pp_ISBN_978-0-231-17315-5 (дата звернення: 20.10.2025)

2. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations. URL: https://sdgs.un.org/2030agenda (дата звернення: 20.10.2025)

3. What is the EU's Competitiveness Compass and what is it designed to achieve? World Economic Forum. 2025. URL: https://www.weforum.org/stories/2025/01/what-is-eu-competitiveness-compass/#how-will-the-european-commission-achieve-these-goals? (дата звернення: 20.10.2025)

4. Steen Thomsen. Sustainable Corporate Governance. An Overview and an Assessment. May 25, 2023. URL: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4459225 (дата звернення: 20.10.2025)

5. Швецова Л. Альтернативні способи вирішення спорів. Вісник НААУ. 2024. № 1-2. С. 57–66.

6. Responsible Business Conduct and Investor Risk Prevention. OECD Analytical Report. OECD. 2022. URL: https://www.oecd.org/en/topics/responsible-business-conduct.html (дата звернення: 20.10.2025).

7. Ніколенко Л.М. Примирні процедури при вирішенні господарських спорів: порівняльний аналіз. Науковий вісник УжНУ. Серія «Право». 2025. № 87. Ч. 2. С. 24–30.

8. Мирова угода як альтернатива судовому рішенню: особливості укладення та забезпечення. Юридична газета. 17 травня 2024. URL: https://yur-gazeta.com/golovna/mirova-ugoda-yak-alternativa-sudovomu-rishennyu-osoblivosti-ukladennya-ta-zabezpechennya.html (дата звернення: 20.10.2025)

9. Петренко Н.О. Щодо правової природи та поняття мирової угоди. Правовий часопис Донбасу. 2024. № 2(87). С. 25–29.

10. Цивільне процесуальне право України (Загальна частина): підруч. / О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук, А.Л. Паскар, І.Ю. Татулич; за ред. О.В. Гетманцева. Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2022. 412 с.

11.Directive 2008/52/EC Of The European Parliament and Of The Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. Official Journal of the European Union. URL: http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008 (дата звернення: 20.10.2025).

12. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення: 20.10.2025).

13. Ніколенко Л.М. Примирливі процедури при вирішення господарських спорів: Другі наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова: матеріали круглого столу: (м. Київ, 3 липня 2020 р.). Наук. ред. В.А. Устименко. Київ: НАН України; ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамутова НАН України», 2020. С. 103-108.

14. Притика Ю. Д. Міжнародний комерційний арбітраж: Питання теорії та практики: Монографія. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 516 с. URL: https:// www.twirpx.com/file/828793/ (дата звернення: 20.10.2025).

15. Конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів прийнята 18 травня 1965 р. в м. Вашингтон (США). Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/995_060 (дата звернення: 20.10.2025).

16. Тищенко Ю.В. Правове забезпечення іноземних інвестицій в Україні (міжнародно-правовий аспект). Юридичний науковий електронний журнал. 2019. № 5. С. 339–342. URL: http://lsej.org.ua/5_2019/84.pdf (дата звернення: 20.10.2025).

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 16.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 340.134:343.98](477)
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.25

В. Рядінська,
доктор юридичних наук, професор,
співробітник Департаменту забезпечення діяльності
Голови Національної поліції України
ORCID ID: 0000-0002-2210-5933

В. Коба,
кандидат юридичних наук,
Начальник Департаменту забезпечення діяльності
Голови Національної поліції України
ORCID ID: 0009-0002-1201-6205

ЗАКОНОДАВЧІ ІНІЦІАТИВИ З УРЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ПОЛІГРАФА В УКРАЇНІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Постановка проблеми. На сучасному етапі в Україні значного поширення набуває застосування поліграфа (детектора брехні), який використовують для кадрового відбору кандидатів на роботу у приватних і державних підприємствах та органах, кримінальному провадженні, цивільних (приватноправових) відносинах, цивільному судочинстві. Активно розвивається нова сфера послуг в приватному секторі ринку – опитування за допомогою поліграфа та навчання й підвищення кваліфікації поліграфологів, які пропонують Національна асоціація поліграфологів України, Центр експертних досліджень Тетяни Морозової, об'єднання експертів-поліграфологів Ведмідь, Іщук та партнери, Rubicon polygraph, різноманітні приватні школи (POLYGRAPH.SYSTEMS, POLYGRAPH.ONE, POLYGRAPH.ICU, HR-SECURITY тощо), вищі навчальні заклади (ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом» тощо).

Національний реєстр поліграфологів України, створений Всеукраїнською громадською професійною організацією «Національна асоціація поліграфологів України» (НАПУ), містить 495 осіб [1]; Реєстр Всеукраїнської асоціації поліграфологів, створений громадським об'єднанням поліграфологів України «Всеукраїнська Асоціація поліграфологів» – 330 осіб [2], Реєстр поліграфологів, створений професійною громадською організацією Колегію поліграфологів України – 140 осіб[3].

Поліграфологи є в Національній поліції України, Бюро економічної безпеки України, Державному бюро розслідувань, Управлінні державної охорони України, митних органах, розвідувальних органах, Міністерстві оборони України та Збройних силах України, Національній гвардії України, Державній прикордонній службі України, Службі безпеки України, органах прокуратури, Національного антикорупційного бюро України, органах податкової служби (їх кількість у цих органах невідома, оскільки інформація про це офіційно не публікується).

Слід визнати, що в Україні сформувалося професійне середовище поліграфологів, представлене як незалежними фахівцями, так і фахівцями, які працюють у державних органах. З'явилися й суттєво розширилися суспільні відносини у сфері застосування поліграфа, які виникають між осо-

© Рядінська В., Коба В., 2025

бами, що надають послуги з навчання поліграфологів, та особами, що навчаються поліграфології, цивільно-правові відносини між замовниками опитування та поліграфологами; відносини між підприємствами, установами й організаціями (приватного та державного сектору), які використовують поліграф для професійного відбору кандидатів і в кадровій роботі та кандидатами на посаду, а також поліграфологами, які працюють у зазначених органах; відносини, які виникають між учасниками кримінального провадження при застосуванні поліграфа тощо.

Регулювання нових суспільних відносин належить до компетенції держави, оскільки лише вона здатна забезпечити єдність правозастосовної практики, гарантії прав і свобод громадян, які можуть бути обмежені або поставлені під сумнів у процесі використання поліграфа, нормативну визначеність, яка унеможливлює свавільне чи дискримінаційне застосування поліграфа, легітимність професійної діяльності поліграфологів як учасників відносин у публічній і приватній сферах та баланс інтересів у цих сферах. Отже, саме держава мала б встановити правові межі, у яких можливе застосування поліграфа.

У низці наукових робіт і публікацій (А. Мотляха, С. Градун, В. Мироненка, Ю. Заболотної, О. Назарова, С. Казьмірука, Р. Яремчук, В. Остаповича та інших) відносини у сфері застосування поліграфа в Україні пропонувалося врегулювати шляхом розроблення та прийняття спеціального закону, що на ранніх етапах застосування поліграфа в Україні активно підтримувалося активістами та поліграфологами-практиками.

Незважаючи на низку поданих до Верховної Ради України законопроєктів, якими пропонувалося врегулювати суспільні відносини, що виникають у сфері застосування поліграфа, або окремі їх аспекти, до логічного завершення – прийняття відповідного закону – це питання доведено не було.

Метою нашого дослідження є комплексний аналіз законодавчих ініціатив у сфері врегулювання застосування поліграфа, виявлення проблем та окреслення перспектив удосконалення правового врегулювання таких відносин.

Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі завдання:

– дослідити законопроєкти, спрямовані на врегулювання відносин у сфері застосування поліграфа, подані на розгляд Верховної Ради України;

– визначити мету, з якою вони подавалися, і відносини, на врегулювання яких були спрямовані;

– проаналізувати критичні аргументи, які вплинули на процес проходження законопроєктів у парламенті і висувалися в публічному та науковому середовищі;

– дослідити стан правового забезпечення відносин, на врегулювання яких розроблялися досліджувані законопроєкти, на сучасному етапі;

– визначити проблеми, які виникли в результаті прийняття чи не прийняття поданих законопроєктів;

– на підставі систематизації критичних аргументів, які вплинули на процес проходження законопроєктів у парламенті та висувалися в публічному і науковому середовищі, визначити основні аспекти, що повинні бути враховані при розробленні форми правового регулювання, яка виступить способом оформлення правових норм, спрямованих на врегулювання відносин у сфері застосування поліграфа на сучасному етапі розвитку правової системи України.

Методологічну основу дослідження сформували як загальнонаукові, так і спеціальні методи, серед яких провідне місце посідає формально-юридичний метод, застосований для ґрунтовного аналізу нормативно-правових актів, законопроєктів, висновків експертних органів та доктринальних джерел. Порівняльно-правовий метод використано з метою зіставлення змісту та структури положень різних

законопроєктів, виявлення їхніх спільних рис і відмінностей. Метод синтезу дав змогу узагальнити наявні дані щодо стану правового регулювання, окреслити ключові проблеми та визначити перспективи розвитку цієї сфери. Системний метод забезпечив комплексну оцінку взаємозв'язків між різними видами суспільних відносин, що виникають у процесі застосування поліграфа. Історичний метод використано для відтворення еволюції законодавчих ініціатив у період 2013–2025 років, що дозволило простежити динаміку правового регулювання і виявити причини невтілення окремих законодавчих пропозицій. Метод систематизації дав змогу впорядкувати критичні аргументи, що впливали на процес розгляду законопроєктів у парламенті, а також ті, що були озвучені в науковому та публічному дискурсі. Завдяки цьому вдалося виокремити ключові аспекти, які мають бути враховані під час розроблення форми правового регулювання, яка виступить способом оформлення правових норм, спрямованих на врегулювання відносин у сфері застосування поліграфа на сучасному етапі розвитку правової системи України.

Основна частина. До Верховної Ради України в різні роки вносилися законопроєкти, покликані врегулювати окремі аспекти використання поліграфа в національному правовому полі. Особливої уваги заслуговують так звані «перші» ініціативи, серед яких – проєкт Закону «Про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні)» від 12 березня 2013 року № 2521 (далі – законопроєкт № 2521) [4] та аналогічний за предметом правового регулювання проєкт від 10 грудня 2015 року № 3611 (далі – законопроєкт № 3611) [5].

Законопроєкт № 2521, спрямований на врегулювання відносин із застосування поліграфа в кримінальному провадженні, був поданий народним депутатом Г. Москалем і в ньому пропонувалося доповнити Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) новою статтею 264-1 з назвою «Перевірка правдивості свідчень особи на поліграфі (детекторі брехні)». У ній вважалося доцільним: 1) закріпити, що перевірка правдивості свідчень особи на поліграфі (детекторі брехні) є психофізіологічною експертизою, яка проводиться експертами відповідної кваліфікації за науково обґрунтованими методиками; 2) визначити принципи перевірки (безсторонність, об'єктивність, фаховість відповідних судових експертів державних спеціалізованих установ); 3) встановити, що результати перевірок на поліграфі (детекторі брехні) мають орієнтовне значення в процесі доказування; 4) закріпити обов'язковість добровільної згоди на проведення такої перевірки тощо. Згідно з пояснювальною запискою до проєкту Закону його було розроблено з метою вдосконалення законодавчої бази діяльності правоохоронних органів, надання процесуального значення використанню в проведенні слідчих (розшукових) дій передових сучасних технічних засобів – поліграфів. 27 листопада 2014 року законопроєкт № 2521 було відкликано [4].

Ми не можемо знати, що вплинуло на позицію щодо його неприйняття, адже висновки органів парламенту стосовно цього законопроєкту у відкритому доступі відсутні, проте він зазнав суттєвої критики з боку наукової спільноти. Зокрема, В. Топчій писав, що цей законопроєкт фактично певною мірою підміняє методику проведення психофізіологічної експертизи (дослідження), оскільки будь-який метод, яким є й метод поліграфа (опитування з використанням поліграфа), містить у собі як умови його використання та застосування з викладенням принципів, постулатів, на яких він побудований і дотримання яких робить його достовірним та надійним, так і умови, за яких цей метод заборонено до використання через недостат-

ню інформативність або ненадійність кінцевого результату [6, с. 33–37]. В. Чернєй зазначав, що в законопроєкті № 2521 доцільно унормувати запровадження державної цільової програми з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів-поліграфологів та розроблення навчальних програм і тренінгів спеціального навчання, сертифікації, перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів-поліграфологів [7, с. 3–6]. Ю. Тимошенко та І. Кубарев ставили запитання: чому норму «Перевірка правдивості показів особи на поліграфі (детекторі брехні)» пропонується розмістити у главі «Негласні слідчі (розшукові) дії», адже негласне застосування поліграфа уявити важко. На думку авторів, можливість застосування поліграфа логічніше регламентувати главою 20 «Слідчі (розшукові) дії», наприклад, у статті 240 (слідчий експеримент) або у статті 242 Кримінального процесуального кодексу України (підстави проведення експертизи), оскільки редакція статті, запропонована авторами законопроєкту, за своїм змістом більше відповідає саме слідчому експерименту або дослідження із застосуванням поліграфа може бути проведено у вигляді психофізіологічної експертизи з таким застосуванням [8, с. 66–68]. У моніторинговому звіті «Реалізація нового Кримінального процесуального кодексу України у 2013 році», підготовленому О. Банчук, І. Дмитрієвою, З. Саідовою та М. Хавронюк, вказувалося, що реалізація проєкту призведе до використання поліграфів у кожній справі, відмова особи від цієї процедури буде фіксуватися в протоколі (і, очевидно, повідомлятися суду під час розгляду), а отримані дані не зрозуміло, в який спосіб будуть використовуватися й оцінюватися в суді [9, с. 167]. В. Сердюк взагалі вважав, що намагання законодавчого закріплення використання поліграфа у Кримінальному процесуальному кодексі України є необґрунтованим, адже вітчизняне законодавство повністю забезпечує можливість його використання, достатньо лише дотриматися частини 2 статті 28 Конституції України, що закріплює вільну згоду людини на медичне обстеження, статей 242–243 Кримінального процесуального кодексу України щодо підстав проведення експертизи та порядку залучення експерта, статей 7, 9 та 10 Закону України «Про судову експертизу», які регулюють вимоги до рівня кваліфікації судових експертів і не потребують додаткового врегулювання. На підставі аналізу 21 вироку, винесеного судами різних інстанцій упродовж 2005–2013 років за справами, в яких використовувалося опитування особи із застосовуванням поліграфа, автор писав, що «*додаткове законодавче врегулювання в кримінальному провадженні психофізичної експертизи спростовує сама практика застосування поліграфа*» [10].

Водночас не можна не відмітити, що в роботах І. Козленка [11], І. Чупікової [12, с. 152] та інших відзначалася прогресивність поданого законопроєкту та необхідність його якнайшвидшого прийняття.

10 грудня 2015 року до Верховної Ради України було подано законопроєкт № 3611 (внесений народними депутатами О. Барною, Т. Юриком, М. Люшніком та ін.), в якому пропонувалося доповнити частину 4 статті 258 Кримінального процесуального кодексу України новим положенням, відповідно до якого особливим різновидом втручання у приватне спілкування (життя) визнавалася б перевірка правдивості показів особи на поліграфі (детекторі брехні) відповідно до статті 264-1 Кримінального процесуального кодексу України. Крім цього, проєктом передбачалося доповнити Кодекс новою статтею 264-1, якою пропонувалося визначити перевірку правдивості показів особи на поліграфі (детекторі брехні) як психофізіологічну експертизу, яка проводиться експертами від-

повідної кваліфікації за науково-обґрунтованими методиками. При цьому результатам перевірок пропонувалося надавати орієнтовне значення у процесі доказування, встановити обов'язковість проведення такої перевірки у випадках розслідування умисних важких і особливо важких злочинів, у всіх інших випадках – за добровільною згодою особи, а відмову від проходження перевірки на поліграфі (детекторі брехні) не відносити до підстав для визнання особи винною у вчиненні суспільно-небезпечного діяння тощо. Згідно з пояснювальною запискою, законопроєкт було розроблено з метою вдосконалення законодавчої бази діяльності правоохоронних органів, надання процесуального значення використанню у проведенні слідчих (розшукових) дій передових сучасних технічних засобів – поліграфів [5].

Зазначений законопроєкт пропонував врегулювати відносини, що виникають у процесі застосування поліграфа в кримінальному провадженні, шляхом законодавчого закріплення його статусу як засобу отримання додаткової інформації в межах кримінального процесу. Законопроєкт № 3611 був альтернативою законопроєкту № 2521 і багато в чому дублював його, а основна його ідея полягала в наданні правового статусу опитуванню із застосуванням поліграфа як психофізіологічної експертизи, результати якої мали б орієнтовне доказове значення – тобто використовувалися не як самостійні докази вини чи невинуватості особи, а як допоміжний інструмент оцінки достовірності показів.

У разі прийняття цього закону було б створено законодавчий механізм інтеграції поліграфа в кримінальний процес України як допоміжного інструменту слідства, що міг би підвищити якість досудового розслідування.

Подання зазначеного законопроєкту свідчило про намагання суб'єкта законодавчої ініціативи створити законодавче підґрунтя для використання поліграфа в кримінальному провадженні, фактично – інституційно інтегрувати таке використання. Проте ця спроба зазнала невдачі, бо 28 вересня 2019 року законопроєкт було відкликано. Ми не можемо знати, які причини зумовили його відкликання, але можемо проаналізувати висновки парламентських комітетів у яких визначалися недоліки законопроєкту № 3611.

Заслуговує на увагу Висновок Головного науково-експертного управління на проєкт Закону України «Про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні)» від 09.06.2016 № 3611 (виконавці В. Борденюк, В. Попович, І. Кунець), у якому проєкт пропонувалося відхилити з огляду на такі зауваження: 1) *недоречність ототожнення термінів «приватне спілкування» та «приватне життя», яке вбачається експертами з аналізу запропонованих розробником норм проєкту закону; 2) невірність внесення змін до саме глави 21 КПК України «Негласні слідчі дії», в той час як застосування поліграфа пропонувалося для слідчих дій; відсутність мети застосування поліграфу; 3) дублювання окремими з запропонованих норм інших норм КПК України; 4) некоректність твердження про «орієнтовність» результатів перевірки на поліграфі, що зводило нанівець саму ідею застосування поліграфа; 5) використання застарілої термінології («важкі» та «особливо важкі злочини» замість «злочин невеликої тяжкості», «злочин середньої тяжкості», «тяжкі та особливо тяжкі злочини»); 6) відсутність визначення форми добровільної згоди особи на перевірку на детекторі брехні, хибність проведення «обов'язкової» перевірки на поліграфі, відсутність фінансово-економічного обґрунтування витрат державного бюдже-*

ту тощо. За загальним висновком експертів, зміни, що пропонуються розробниками законопроєкту, можна було б внести шляхом внесення змін до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5 (розділ IV) [13].

У Висновку Комітету з питань правової політики та правосуддя Верховної Ради України на проєкт Закону України «Про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні)» (виконавець Р. Князевич) висувалася інша позиція: «*внесення запропонованих проектом Закону змін до чинного законодавства узгоджується з нормами Конституції України, оскільки згідно з пунктом 14 частини першої статті 92 Конституції України виключно законами України визначаються, зокрема, засади судової експертизи, а відповідно до статті 75, пункту 3 частини першої статті 85 Конституції України Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади в Україні, одним із повноважень якого є прийняття законів*» [14].

Зауважень від Комітету з питань європейської інтеграції не надійшло, а в коментарі, підготовленому Інститутом проблем законодавства імені Ярослава Мудрого, зазначалося лише, що *питання, на врегулювання яких спрямований законопроєкт, потребують більш детального та всебічного дослідження та відповідного обговорення у широких колах фахівців та експертів* [15].

Незважаючи на відхилення законопроєкту, законодавча ініціатива в питанні врегулювання відносин у сфері застосування поліграфа зазнала підтримки в роботах А. Мовчана [16, с. 43–46] та О. Пунди [17, с. 36–40]. Однак, попри наявність окреслених теоретичних напрацювань та аргументів на користь її впровадження, подальшого практичного втілення цієї ініціативи у вигляді прийняття відповідного закону не відбулося.

Незважаючи на наявність низки виявлених процесуально-методологічних недоліків (невдале розташування норм у структурі КПК України, некоректне ототожнення правових понять, використання застарілої термінології тощо), ключовим аргументом проти ухвалення зазначеного законопроєкту стала закладена в ньому концепція надання результатам опитування із застосуванням поліграфа орієнтовного доказового значення. Такий підхід, на думку експертів, міг бути реалізований і без прийняття окремого закону – шляхом внесення відповідних змін до чинних підзаконних нормативно-правових актів, що, зрештою, і було здійснено на практиці. Так, 27 липня 2015 року наказом Міністерства юстиції № 1350/5 від 27 липня 2015 року було доповнено Інструкцію про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджену наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5, пунктом 6.8 такого змісту:

«*... 6.8. З метою отримання орієнтувальної інформації можуть проводитися опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа.*

6.8.1. Предметом опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа є отримання орієнтувальної інформації щодо:

– ступеня ймовірності повідомленої опитуваною особою інформації;

– повноти наданої опитуваною особою інформації;

– джерела отриманої опитуваною особою інформації;

– *уявлень опитуваної особи про певну подію; іншої орієнтувальної інформації, необхідної для конструювання версій розслідування певних подій.*

6.8.2. Такі опитування можуть проводитись тільки за наявності письмової згоди особи, яка проходитиме опитування» [18].

Крім цього, 16 листопада 2023 року наказом Державного підприємства «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» № 321 був затверджений Державний стандарт України (далі – ДСТУ) 9266:2023 «Судова психологічна експертиза. Використання поліграфа. Загальні вимоги», яким було встановлено загальні організаційні та методологічні вимоги до проведення судових експертиз із використанням поліграфа [19].

До того ж, користуючись відсутністю прямої заборони, окремі державні органи прийняли ряд підзаконних нормативних актів, які створили підґрунтя застосування поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності. Так, у Національній поліції України чинна Інструкція про порядок використання поліграфів у Національній поліції України, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 13 листопада 2017 року № 920 [20], у Державній прикордонній службі України – Інструкція з організації та проведення опитування із застосуванням поліграфа в Державній прикордонній службі України, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19 квітня 2022 року № 221 [21], у Державній податковій службі України – Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі Міністерства доходів і зборів України, затверджена наказом Міністерства доходів і зборів України «Про використання поліграфів у діяльності Міністерства доходів і зборів України та його територіальних органів» від 2 серпня 2013 року № 329 [22], у Національному антикорупційному бюро України – Інструкція з організації та проведення психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа у діяльності Національного антикорупційного бюро України від 1 вересня 2020 року № 99 [23], у яких встановлюються підстави застосування поліграфа зокрема в оперативно-розшуковій діяльності.

Фактично, на сучасному етапі в Україні створено правові підстави застосування поліграфа як окремого функціонально-психодіагностичного методу дослідження особистості, що застосовують у судовій психологічній експертизі за моделлю підзаконного врегулювання, тобто на рівні відомчих нормативно-правових актів, без ухвалення відповідного спеціального закону. Спроба створити законодавче підґрунтя такого застосування зазнала невдачі й більше суб'єкти законодавчої ініціативи до цього питання не поверталися.

Отже законопроєкти, спрямовані на врегулювання відносин, що виникають при застосуванні поліграфа в кримінальному провадженні, були відхилені, а відносини, що виникають в оперативно-розшуковій діяльності, досудовому розслідуванні та судовому розгляді при застосуванні поліграфа, були врегульовані шляхом внесення змін до підзаконних актів, що забезпечило правові підстави використання результатів опитування із застосуванням поліграфа як орієнтовної інформації чи окремого функціонально-психодіагностичного методу дослідження особистості, який застосовують у судовій психологічній експертизі.

Далі доцільно зосередити увагу на законопроєктах «Про захист осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі» від 17 лютого 2016 року за № 4094 (далі – законопроєкт № 4094) [24] та «Про поліграфічну діяльність» від 4 березня 2016 року № 4094-1 (далі – законопроєкт № 4094-1) [25].

Проєкт закону № 4094-1 (внесений народним депутатом А. Журжієм) пропонував визначити правові підстави

забезпечення належної якості надання послуг у сфері застосування поліграфа та контролю за цим, для чого вважалося доцільним створити Національну асоціацію поліграфологів України, яка б здійснювала сертифікацію (підтвердження необхідної кваліфікації) осіб, які пройшли курс навчання та отримали необхідні навички для здійснення опитувань з використанням поліграфа й бажають займатися поліграфологічною діяльністю, розробку та затвердження методик проведення опитувань, контроль за діяльністю поліграфологів і притягнення їх до дисциплінарної відповідальності у випадку виявлення порушень. До того ж, у цьому проєкті пропонувалося: визначити порядок та вимоги до психофізіологічних опитувань з використанням поліграфа до такої процедури; обмеження, права, обов'язки і гарантії осіб, що проходять опитування з використанням поліграфа та замовників такого опитування; передбачити вимоги до поліграфологів, їх права та обов'язки тощо. У пояснювальній записці до цього законопроєкту зазначалося, що його розроблено з метою забезпечення здійснення поліграфологічної діяльності в Україні спеціалістами належного кваліфікаційного рівня, що дозволить отримувати лише якісні та обґрунтовані висновки за результатами проведених опитувань, уникнути порушень основоположних прав і свобод людини та громадянина. Отже, законопроєкт № 4094-1 пропонував врегулювати відносини щодо забезпечення належної якості надання послуг у сфері застосування поліграфа та контролю за цим, підтвердження кваліфікаційної компетенції поліграфологів, забезпечення прав, обов'язків і гарантій осіб, що проходять опитування з використанням поліграфа, та замовників такого опитування тощо. 28 вересня 2019 року проєкт було відкликано [24].

Безумовно, встановити з абсолютною точністю чинники, що зумовили неприйняття зазначеного законопроєкту, не видається можливим. Водночас аналіз його недоліків, окреслених у висновках відповідних органів Верховної Ради України та відображених у наукових публікаціях, дає підстави для формування обґрунтованих припущень щодо причин такого рішення.

Серед висновків, наданих на законопроєкт у комітетах Парламенту, вагомим був Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проєкт Закону України «Про поліграфологічну діяльність» від 12 липня 2016 року, в якому проєкт закону пропонується відхилити з таких підстав: *1) сумнівність доцільності прийняття спеціального закону, який визначав би порядок здійснення поліграфологічної діяльності, адже, виходячи із приписів більшості запропонованих у проекті норм дослідження на поліграфі є нічим іншим, як одним із видів судових експертиз, результати яких використовуються у кримінальному, цивільному, господарському та інших видах судочинства (див. пункт 2 частини першої статті 1, частину першу статті 19, пункт 1 частини першої статті 27 та ін.), в той час як організаційні та фінансові основи судово-експертної діяльності визначаються Законом України «Про судову експертизу», а порядок проведення таких експертиз – підзаконними нормативно-правовими актами; 2) декларативність значної кількості статей; 3) недостатнє врегулювання правового статусу поліграфолога; 4) сумнівність доцільності створення розгалуженої системи організаційних форм самоврядування поліграфологів, оскільки такі організації не уповноважені здійснювати так звані «квазідержавні» функції, якими, у тому числі, є висування кандидатів на посади у вищі державні органи, а обов'язкове й фактично примусове членство поліграфологів в органах самоврядування поліграфологів може стати неви-*

правданим обмеженням у веденні даного виду професійної діяльності і може повести до виникнення штучних обмежень у занятті цією діяльністю і корупційних ризиків тощо [26].

У Висновку Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин Верховної Ради України (на проєкт закону «Про поліграфологічну діяльність) від 3 листопада 2016 року проєкт рекомендовано повернути суб'єкту права законодавчої ініціативи на доопрацювання з таких підстав: «*у проєкті не тільки не визначено порядок забезпечення конфіденційності отриманої поліграфологом інформації, а й також не визначено рівень та порядок відповідальності за її розголошення. Більш того, не визначена відповідальність за втрату поліграфологом матеріалів опитування, підробку, спотворення тощо*» [27].

У висновку щодо результатів здійснення антикорупційної експертизи проекту нормативно-правового акта, підготовленого Комітетом з питань запобігання і протидії корупції Верховної Ради України 30 березня 2016 року, також наголошувалося на тому, що «*зазначений законопроєкт створює корупційні ризики і може перетворитися на штучне обмеження доступу до професії та призвести до корупційних ризиків в гонитві за отриманням сертифікату*» [28].

Внесення законопроєкту № 4094-1 до Верховної Ради України було підтримано науковцями та практиками, які вказували на його актуальність і своєчасність. Проте зустрічалася й критика. Так, В. Остапович зазначав, що законопроєкт містить ряд проблем: 1) *пропозиція щодо створення розгалуженої системи організаційних форм самоврядування поліграфологів України є сумнівною, оскільки на відміну від органів суддівського чи адвокатського самоврядування передбачені у проєкті органи самоврядування поліграфологів не уповноважені здійснювати так звані «квазідержавні» функції, зокрема висування кандидатів у вищі державні органи; 2) пропоноване обов'язкове членство поліграфологів в органах самоврядування є певним обмеженням у веденні такого виду професійної діяльності; 3) централізація повноважень у питаннях допуску до оволодіння професією в Раді поліграфологів може призвести до корупційних ризиків в справі отримання сертифіката, обмеження доступу до професії поліграфолога* [29, с. 265–269].

Систематизуючи недоліки, вказані вище, можна виокремити такі ключові проблеми зазначеного законопроєкту: декларативність норм, які не містили правового механізму їх реалізації, недовіра до запропонованої системи організаційних форм самоврядування поліграфологів, відсутність правового режиму конфіденційності для інформації, отриманої поліграфологом у результаті опитування.

На сучасному етапі відносини із застосування поліграфа у сфері забезпечення належної якості надання послуг та контролю за цим, підтвердження кваліфікаційної компетенції поліграфологів, забезпечення прав, обов'язків та гарантій замовників такого опитування спеціального регулювання не мають, воно здійснюється в межах загальних правових приписів, що породжує низку правових проблем, проте цьому майже не приділяється увага. Якщо раніше поліграфологи, дослідники, самоврегульовані організації поліграфологів постійно підіймали питання про доцільність створення спеціального закону, який би сформував «правила гри» у цій сфері, то з часом, коли надання послуг із застосуванням поліграфа устаткувалося в межах чинних правових приписів і з урахуванням відсутності будь-яких законодавчих заборон на використання поліграфа, це питання випало з активного обговорення. На сучасному

етапі вже не прослідковується зацікавленість у прийнятті спеціального закону щодо застосування поліграфа. Причина цього полягає в тому, що чинний правовий вакуум фактично дозволяє поліграфологам діяти на власний розсуд – без жорстких вимог, обмежень чи контролю з боку держави. Відсутність регулювання створює зручні умови для надання послуг у будь-якому форматі, забезпечує максимальну свободу дій учасникам ринку.

Наступним законопроєктом, який було подано до Верховної Ради України, якій доцільно розглянути, є законопроєкт № 4094, внесений народним депутатом Т. Тетеруком, де було запропоновано механізм захисту прав осіб, які проходять тестування на поліграфі [30]. Згідно з пояснювальною запискою, метою цього законопроєкту був захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі та легалізація в Україні цього науково-технічного приладу й діяльності, пов'язаної з його використанням на виконання завдань щодо захисту прав осіб при проходженні ними тестувань з питань приватного характеру, кадрового професійно-психологічного відбору для заміщення вакантних посад (кадрового «скринінгу»), проведення спеціальних (внутрішніх) перевірок та службових розслідувань, здійснення оперативно-розшукової діяльності, досудового та судового провадження [31]. Отже, законопроєкт № 4094 був спрямований на закріплення основних прав, обов'язків та гарантій осіб, що проходять опитування (дослідження) на поліграфі, а також визначав напрями, принципи, порядок і умови використання поліграфів під час проведення опитування (дослідження) осіб з питань приватного характеру, у тому числі з метою виконання завдань професійно-психологічного відбору кандидатів для заміщення вакантних посад, належного здійснення спеціальних (внутрішніх) перевірок і службових розслідувань, оперативно-розшукової діяльності, досудового та судового провадження тощо. 28 вересня 2019 року проєкт було відкликано.

Звісно, остаточні причини відкликання цього законопроєкту залишаються невідомими. Проте вивчення зауважень, висловлених профільними підрозділами Верховної Ради України, а також позицій, викладених у науковій літературі, дозволяє виокремити низку його недоліків, які могли вплинути на результат розгляду.

Так, згідно з Висновком Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин Верховної Ради України від 3 листопада 2016 року на проєкт Закону України «Про захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі» проєкт рекомендовано повернути суб'єкту права законодавчої ініціативи на доопрацювання з таких підстав: «*головним недоліком проєкту закону є те, що всупереч вимогам Конституції України (статті 28, 32) вони роблять процедуру дослідження на поліграфі обов'язковою для кандидатів при прийомі на відповідну державну службу, а відмова кандидата від проходження перевірки на поліграфі стає підставою для відмови у прийомі на відповідну державну службу. Існує й інша проблема – допустимість відмови щодо відповіді на окремі питання опитування. Адже Конституція України (стаття 63) дозволяє людині не розголошувати інформацію особистого характеру, включаючи інформацію про вчинений нею злочин*» [32].

За Висновком щодо результатів здійснення антикорупційної експертизи на проєкт Закону України «Про захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі», підготовленим Комітетом з питань запобігання і протидії корупції Верховної Ради України від 30 березня 2016 року: «*Юридично сумнівною є пропозиція залучення спеціалістів в рамках цивільного, господарсько-*

го, кримінального процесу в якості судових експертів без уточнення, що мова йде лише про проведення поліграфічних досліджень, оскільки законом чітко встановлені вимоги до судових експертів і такий підхід несе ризики залучення до інших видів експертних досліджень осіб, що не відповідатимуть вимогам, чітко встановленим до судових експертів процесуальними законами» [33].

Відповідно до Висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проєкт Закону України «Про захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі» від 12 липня 2016 року, проєкт Закону доцільно відхилити, оскільки:

«1. Назва законопроекту не повною мірою відповідає його змісту. Адже у проекті йдеться не лише про права осіб, що проходять опитування (дослідження) на поліграфі, та механізми захисту таких прав (цим питанням безпосередньо присвячені лише статті 3–5 законопроекту), а й про: законодавство України, яке регулює відносини в сфері проведення психофізіологічного опитування (дослідження) осіб на поліграфі (стаття 2); повноваження замовника (ініціатора) такого опитування (стаття 6); засади, межі та принципи діяльності поліграфолога (статті 7, 8); види, умови та вимоги до процедури проведення опитування (дослідження) осіб на поліграфі (стаття 9) та ін. Тобто у проекті фактично йдеться про поліграфологічну діяльність загалом, а не тільки про захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі.

2. Необхідність і доцільність прийняття спеціального закону, який визначав би порядок здійснення поліграфологічної діяльності, є сумнівною. Адже виходячи із приписів більшості запропонованих проектом норм дослідження на поліграфі є нічим іншим, як одним із видів судових експертиз, результати яких використовуються у кримінальному, цивільному, господарському та інших видах судочинства (див. частину другу статті 1, частину першу статті 9 та ін.). При цьому правові, організаційні та фінансові основи судово-експертної діяльності визначаються Законом України «Про судову експертизу».

У свою чергу, безпосередній порядок проведення відповідних експертиз та експертних досліджень визначається окремими підзаконними нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України та інших визначених у статтях 7, 8 Закону України «Про судову експертизу» державних органів. Так, наприклад, порядок проведення судових експертиз та експертних досліджень судовими експертами державних спеціалізованих науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України та атестованими судовими експертами, які не є працівниками цих державних спеціалізованих установ, визначається Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5). Тому, на наш погляд, і порядок провадження поліграфологічної діяльності має регулюватись відповідними підзаконними нормативно-правовими актами (наприклад, актами Міністерства юстиції України).

Що ж стосується підстав призначення такого виду експертиз та критеріїв оцінки їх результатів

у якості доказу у справі, то вони мають бути чітко викладені у відповідних процесуальних кодексах (Господарському процесуальному кодексі України, Цивільному процесуальному кодексі України, Кодексі адміністративного судочинства України), а також у Кодексі України про адміністративні правопорушення.

3. Значна кількість статей законопроекту має декларативний характер, їх положення не розкривають його змісту та мети (статті 3–5, 7, 8, 15, 16). Так, наприклад, згідно з приписами частини 1 статті 4 проекту «захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі забезпечується об'єктивністю висновку поліграфолога і досягається шляхом дотримання ним законних прав та інтересів людини і громадянина та методичних норм і вимог до процедури проведення тестування із роз'ясненням особі правил її поведінки під час проведення опитування (дослідження) на поліграфі»; «процедура проведення опитування (дослідження) осіб на поліграфі зобов'язана відповідати морально-етичним засадам суспільства та вимогам чинного законодавства України» (частина друга статті 4 проекту); «замовник (ініціатор) спонукає особу до проходження психофізіологічного опитування (дослідження) на поліграфі, яке забезпечить їй додаткові гарантії довіри, чесності, порядності та щирості її дій і намірів» (пункт 2 частини першої статті 6) та ін.

4. У законопроекті майже не врегульовується правовий статус поліграфолога. Так, у частині сьомій статті 1 йдеться про те, що поліграфолог (професіонал у галузі безпеки з використання поліграфа) – фахівець освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст» або «магістр», який пройшов спеціальне навчання за напрямом підготовки проведення психофізіологічних досліджень із використанням поліграфа, що підтверджується відповідним документом, і має необхідні навички для виконання замовленого опитування (дослідження) осіб та надання довідки чи експертного висновку поліграфолога з досліджуваних питань.

Із вказаного визначення неясно, яку саме вищу освіту повинен мати поліграфолог (юридичну, медичну, технічну тощо); чи відноситься його діяльність до одного із видів господарської діяльності та чи підлягає вона ліцензуванню; чи розповсюджуються на поліграфолога обмеження, передбачені Законом України «Про запобігання корупції» тощо. До того ж, юридично некоректним виглядає вислів «професіонал у галузі безпеки з використання поліграфа». Адже дослівне його тлумачення дозволяє дійти висновку про те, що поліграфолог – це особа, яка не проводить опитування (дослідження) на поліграфі та готує відповідний експертний висновок, а лише забезпечує технічну безпечність використання цього приладу» [35].

У науковому та практичному колі законопроєкт № 4094 здобув підтримку в роботах О. Назарова, А. Мотляха, В. Чернєя, Л. Вигівської, О. Вагиної тощо. Водночас, в окремих публікаціях зустрічалися певні критичні зауваження. Так, В. Остапович зазначав, що законопроєкт містить ряд проблемних аспектів: *1) реальний механізм захисту прав осіб в ньому не прописаний; 2) не врегульовується правовий статус поліграфолога; 3) неповно визначено вимоги до кваліфікації поліграфолога; 4) не визначено заходи державного регулювання до господарської діяльності із застосуванням поліграфа; 5) не віднесено поліграфологів до суб'єктів, на які розповсюджується закон «Про запобігання корупції»; 6) не встановлено гарантії соціального захисту поліграфологів тощо*

[29, с. 265–269]. І. Козленко зазначав, що це сумнівний законопроект. За визначенням автора, «*...з однієї сторони, це крок до хоч якогось законодавчого закріплення і визначення примарних меж використання поліграфу. З іншої сторони, чи не буде це порушенням і обмеженням переперевірці* (від авт. можливо, описка) *прав людини, чи не буде це ще однією підставою для звільнення «не потрібної» людини. Техніку надурити не можливо, а поліграфолог також людина, і якщо це буде людина, так би мовити, з системи, не має ніякої гарантії що не будуть порушені права особи, яка проходить опитування за допомогою поліграфа*» [11]. Отже, до основних недоліків зазначеного законопроєкту було віднесено: пропозиція створення такого правового механізму, за якого проходження опитування із застосуванням поліграфа для окремих категорій осіб стало б обов'язковим, недостатня визначеність правового статусу поліграфолога, можливість проведення опитувань із застосуванням поліграфа в рамках судових експертиз, певна декларативність окремих елементів механізму захисту прав осіб, що проходять опитування на поліграфі тощо.

На сучасному етапі права осіб, які проходять опитування на поліграфі, ніяк не захищаються, відносини в цьому аспекті в зазначеній сфері не врегульовано. У ряді публікацій зустрічається думка, що особа може відмовитися від проходження опитування на поліграфі, оскільки згідно з частиною другою статті 28 Конституції України «*Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідам*» [36], а в частині третій статті 281 Цивільного кодексу України зазначається, що «*Медичні, наукові та інші дослідиі можуть провадитися лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою*» [37]. Виходячи з цього, вважається, що особа, яка погодилася на проходження опитування на поліграфі, робить це з власної згоди, а, отже, нема необхідності в забезпеченні додаткових підстав захисту її прав. Проте такий підхід видається поверхневим і недостатнім, бо згода не дорівнює повноцінному захисту. Формальна згода особи не гарантує, що вона була поінформованою, вільною від тиску або маніпуляції. Особливо це актуально у відносинах субординації (наприклад, у трудових правовідносинах), де працівник може дати «згоду» під страхом неприйняття його на роботу, втрати роботи або інших негативних наслідків. До того ж, в окремих відомчих нормативних актах, що врегульовують відносини з застосування поліграфа в державних органах, безпосередньо передбачається, що відмова особи від проходження опитування на поліграфі є підставою неприйняття її на роботу (пункт 5 розділу І Порядку проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в Управлінні державної охорони України, затвердженому наказом Управління державної охорони від 2 грудня 2023 року № 1070) [38]. Крім цього, в межах сучасного правового регулювання особа, яка погоджується на опитування, фактично не має чітко визначеного механізму оскарження результатів, виключення результатів з обігу (наприклад, у кадровому процесі), звернення до контролюючих органів у разі порушення її прав тощо.

Після відкликання вказаного вище законопроєкту суб'єкти законодавчої ініціативи до питання нормативного врегулювання відносин, що виникають при застосуванні поліграфа, більше не поверталися.

Таким чином, законопроєкти, спрямовані на врегулювання відносин, що виникають при застосуванні поліграфа в приватних, цивільних, підприємницьких та інших сферах цивільного життя, були спрямовані на створення правових вимог до забезпечення належної якості надання послуг при застосуванні поліграфа та контролю

за цим, підтвердження кваліфікаційної компетенції поліграфологів, забезпечення прав, обов'язків і гарантій замовників такого опитування (№4094 (2016)), захист прав осіб, які проходили опитування на поліграфі (№ 4094-1 (2016)). У підсумку жоден із зазначених законопроєктів не пройшов повний цикл законодавчого розгляду та не був прийнятий як закон. Серед основних критичних зауважень виокремлювались: концептуальна та техніко-юридична неопрацьованість, надмірна декларативність, а також невідповідність деяких норм конституційним засадам і принципам правової визначеності. З часом відносини, на врегулювання яких були спрямовані їх норми, було врегульовано в межах наявних правових приписів або відомчої нормотворчості, внаслідок чого виникли такі правові проблеми:

– не визначено сфери суспільних відносин, у яких дозволялося застосування поліграфа, що зумовило фактично безконтрольне та нерегламентоване впровадження цього технічного засобу в будь-яких сферах суспільного життя;

– хаотично розвивалося правове регулювання відносин із застосування поліграфа в діяльності окремих державних органів в межах відомчого нормотворення, яке залежало від бюрократичної інертності, впливовості представників таких органів, міжвідомчої координації тощо і призвело до ряду інших правових проблем (відсутність законодавчих підстав застосування поліграфа в деяких державних органах, неузгодженість процедури тощо);

– відсутнє належне нормативне врегулювання питань професійної підготовки та підтвердження кваліфікаційної компетентності поліграфолога, що заважає встановленню єдиних стандартів його професійної діяльності;

– права осіб, які проходять опитування із застосуванням поліграфа, залишаються фактично незабезпеченими належними правовими гарантіями, а сама процедура проведення такого опитування характеризується дисбалансом інтересів, що переважно зміщений на користь поліграфолога;

– не визначено правовий режим інформації, отриманої під час опитування із застосуванням поліграфа, та порядок її збереження, що зумовлює потенційні загрози порушення вимог конфіденційності й безпеки персональної інформації;

– правовий статус поліграфологів та межі їхньої професійної відповідальності залишаються невизначеними, що ускладнює належне регулювання та контроль їхньої діяльності;

– не закріплено правових гарантій захисту поліграфологів, що створює ризики впливу на їхню професійну діяльність та може негативно позначатися на об'єктивності й неупередженості проведення опитувань;

– процедура опитування із застосуванням поліграфа недосконала (формальність згоди, неможливість або обмеженість оскарження тощо);

– відсутній централізований контроль або нагляд за діяльністю суб'єктів, що надають послуги з опитування із застосуванням поліграфа, з навчання та підвищення кваліфікації поліграфологів тощо.

Звертають на себе особливу увагу законопроєкти, подані не для врегулювання відносин у сфері застосування поліграфа, які вже склалися, а з метою створення законодавчих підстав для запровадження поліграфа як засобу визначення доброчесності окремих категорій осіб. Це законопроєкти «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо проведення добровільного попереднього психіатричного, наркологічного огляду та психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа кандидатів у народні депутати України)» від 20 жовтня 2019 року № 2326 (далі – законопроєкт 2326) [39], «Про внесення змін до Закону України «Про статус народного депу-

тата України» (щодо проходження перевірки на поліграфі)» від 15 листопада 2019 року № 2460 (далі – законопроєкт 2460) [40], «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади» від 3 липня 2023 року № 9454 (далі – законопроєкт 9454) [41] та «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади» від 11 липня 2023 року № 9454-1 (далі – законопроєкт 9454-1) [42].

У законопроєкті № 2326, внесеному народним депутатом О. Качурою, пропонувалося «*внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» та до Закону України «Про статус народного депутата України», зокрема, шляхом доповнення переліку документів, що подаються у Центральну виборчу комісію, медичним висновком про проходження психіатричного, наркологічного оглядів та психофізіологічоного опитування із застосуванням поліграфа кандидата у народні депутати України*». Згідно з пояснювальною запискою до цього проєкту він був розроблений для створення правових основ виборів народних депутатів України із дотриманням загальновизнаних світовою спільнотою норм, зокрема надання медичного висновку про стан здоров'я, висновку про проходження психіатричного та наркологічного огляду, висновку про проходження психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа. При цьому, проходження такого опитування визначалося як перевірка доброчесності й обґрунтовувалося можливістю виявляти серед народних депутатів України тих, які недоброчесно виконують свої обов'язки. Отже, законопроєкт № 2326 було розроблено, крім іншого, для удосконалення процедури визначення доброчесності кандидатів у народні депутати України. Цей законопроєкт знято з розгляду 1 вересня 2020 року [39].

Логічно припустити, що його неприйняття могло бути зумовлене небажанням народних депутатів України запроваджувати правові механізми, які потенційно створювали б додаткові інструменти контролю за їхньою доброчесністю та виконанням депутатських повноважень, утім встановити з абсолютною точністю причини, що зумовили відхилення проєкту, не видається можливим. Водночас аналіз зауважень, висловлених відповідними підрозділами Верховної Ради України та відображених у наукових дослідженнях, дозволяє ідентифікувати основні його недоліки та окреслити ймовірні причини такого рішення.

Згідно з Висновком Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проєкт закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо проведення добровільного попереднього психіатричного, наркологічного огляду та психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа кандидатів у народні депутати України)» від 23 січня 2020 року, управління не підтримує його прийняття з таких міркувань: «*1. Відповідно до Конституції України (ст. 76) народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку. Статтею 70 Конституції України передбачено, що не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними. Вимоги та обмеження, встановлені Конституцією України для кандидатів народні депутати України, є вичерпними. Розширення таких*

вимог обмежень у звичайних законах було б порушенням положень частини першої статті Конституції України, відповідно до яких конституційні права і свободи людини громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. З огляду на наведені вище конституційні положення, відомості, які зазначаються у висновку про проходження добровільного попереднього психіатричного та наркологічного огляду, та у висновку про проходження добровільного попереднього психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа, не можуть мати юридичного значення для прийняття Центральною виборчою комісією рішення про реєстрацію особи як кандидата у народні депутати України. Тому віднесення згаданих висновків до обов'язкових документів, що подаються для реєстрації кандидатів у народні депутати України, не зумовлене необхідністю і не може бути належним чином обґрунтовано з правової точки зору [43].

На сучасному етапі відносини, що виникають у сфері визначення доброчесності кандидатів у народні депутати України, врегульовуються положеннями Конституції України, законами України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року № 4061-VI, «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 року № 2790-XII. Чинна правова база не передбачає жодних психофізіологічних перевірок кандидатів у народні депутати України, у тому числі із застосуванням поліграфа.

Фактично законопроєкт № 2326 продемонстрував спробу запровадити метод перевірки доброчесності в політичному процесі, що є досить унікальним навіть у світовій практиці. Намагання інституціоналізувати поліграф як засіб визначення доброчесності народних депутатів визнано передчасним та юридично необґрунтованим, оскільки навіть добровільне проходження тестів за умови включення їх результатів до обов'язкового пакета документів фактично перетворювалося на імперативну вимогу; поліграф як інструмент оцінки морально-етичних якостей, мотивації чи лояльності кандидата не мав визнаної стандартизованої, науково-обґрунтованої методики; законопроєкт не враховував демократичні принципи невтручання держави у сферу приватного життя, особливо щодо психологічних і психофізіологічних характеристик, які є складовими права на недоторканність особи тощо.

У законопроєкті № 2460, поданому народним депутатом О. Дубінським, пропонувалося *внести зміни до Закону України «Про статус народного депутата України», відповідно до яких передбачався обов'язок народного депутата України за підсумками календарної сесії проходити перевірку на поліграфі стосовно можливого вчинення корупційних правопорушень у зв'язку із здійсненням депутатських повноважень*. У пояснювальній записці до цього законопроєкту зазначалося, що він покликаний врегулювати суспільні відносини, спрямовані на дотримання доброчесності народними депутатами України та підвищення рівня ставлення до політичної відповідальності парламентарів. Зазначений законопроєкт було розроблено з метою врегулювання відносин, що виникають у сфері визначення доброчесності народних депутатів України. 3 березня 2020 року проєкт повернуто на доопрацювання суб'єкту законодавчої ініціативи [40].

З огляду на відсутність офіційно зафіксованих мотивів повернення законопроєкту встановити їх із повною точністю неможливо. Водночас критичний аналіз зауважень, наданих структурними підрозділами Верховної Ради України, дає змогу ідентифікувати низку вад, що, ймовірно, могли вплинути на процес розгляду цього проєкту в парламенті.

Так, згідно з Висновком Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про статус народного депутата України» (щодо проходження перевірки на поліграфі)» (реєстр. № 2460 від 15 листопада 2019 року) від 21 січня 2020 року управління не підтримує ідею обов'язкового проходження народними депутатами України перевірки на поліграфі з огляду на такі міркування: «*1. Чинне законодавство України передбачає можливість використання поліграфа в окремих випадках, але лише за згодою особи. Принцип добровільності в даному випадку ґрунтується на приписах частини третьої статті 28 Конституції України, яка встановлює, що жодна людина без її згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідам. Використання поліграфа підпадає якраз під формулювання «інші досліди», оскільки за його допомогою досліджуються основні фізіологічні показниками людини, які реєструються поліграфом (ритм дихання, інтенсивність потовиділення, рівень кров'яного тиску, а деякі детектори порівнюють напругу голосових зв'язок, фіксують розширення капілярів, реакцію зіниць очей тощо). 2. Результати проходження поліграфа народними депутатами України не породжуватимуть жодних правових наслідків, а отже доцільність їх впровадження незрозуміла з правової точки зору*» [44].

На сучасному етапі відносини, що виникають у сфері визначення доброчесності народних депутатів України, врегульовуються положеннями Конституції України, законами України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року № 4061-VI та «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 року № 2790-XII. Намагання інституціоналізувати поліграф як метод визначення доброчесності народних депутатів поки зазнало невдачі.

Переходячи до розгляду законопроєкту № 9454, поданого народними депутатами Д. Масловим, І. Калауром, М. Стефанчуком та іншими, зазначимо, що його розробники, зокрема, пропонували встановити, що *стосовно судді, а також стосовно особи, яка претендує на зайняття посади судді (кандидат на посаду судді), може бути проведено психофізіологічне опитування із застосуванням поліграфа за рішенням Вищої ради правосуддя. Опитування може здійснюватися в межах дисциплінарного провадження, проведення моніторингу роботи суду, а також під час розгляду питання про призначення кандидата на посаду судді відповідно до рекомендації Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Опитування полягатиме в нешкідливому для життя і здоров'я людини опитуванні судді (кандидата на посаду судді) з використанням поліграфа – багатоканального пристрою, призначеного для реєстрації та запису в реальному часі показників емоційного напруження особи, що виникає як реакція на інформацію у вигляді слів, зображень тощо. Метою опитування судді (кандидата на посаду судді) є отримання інформації про ймовірну достовірність відповідей особи на питання, пов'язані з можливими правопорушеннями, її доброчесністю, дотриманням правил суддівської етики, законністю походження майна, обставин, які можуть бути чи є підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності, або інших обставин, які можуть негативно вплинути на суспільну довіру до судової влади. Результати опитування є конфіденційними, не підлягають оприлюдненню, можуть використовуватися як одне із джерел інформації, що підлягає оцінці разом з іншою*

сукупністю зібраної інформації і матеріалів. Вони не можуть бути підставою для притягнення судді (кандидата на посаду судді) до відповідальності, а також підставою для відмови у внесенні Президентові України подання про призначення судді на посаду. Опитування судді (кандидата на посаду судді) проводиться за його згодою. Відмова особи від проходження опитування під час розгляду питання про призначення кандидата на посаду судді є підставою для відмови у внесенні Президентові України подання про призначення судді на посаду, крім випадків наявності в особи документально підтверджених медичних протипоказань (стаття 62-1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у редакції проєкту) тощо» [45]. Відповідно до пояснювальної записки до законопроєкту, він був розроблений для зміцнення довіри суспільства до судової влади та інститутів правосуддя, а також посилення авторитету суддів в державі.

Законопроєкт № 9454-1, поданий народним депутатом Т. Тарасенко, був альтернативним щодо проєкту № 9454, при цьому майже всі його положення за своїм змістом є тотожними. Відмінності полягали в тому, що в ньому пропонувалося, щоб Вища рада правосуддя могла прийняти рішення про проведення моніторингу роботи суду в разі вручення одному із суддів відповідного суду повідомлення про підозру у вчиненні не лише корупційного кримінального правопорушення, а й злочину проти основ національної безпеки України, проводити моніторинг роботи суду стосовно всіх суддів відповідного суду, у якому здійснює правосуддя суддя, якому повідомлено про підозру у вчиненні не тільки корупційного кримінального правопорушення, а й злочину проти основ національної безпеки України [46]. Тому всі зауваження, які стосувалися законопроєкту № 9454, є актуальними і для цього законопроєкту.

Зазначені проєкти законів було розроблено з метою врегулювання відносин, що виникають у сфері визначення доброчесності суддів і кандидатів у судді.

Обидва законопроєкти наразі перебувають на розгляді у профільних комітетах Парламенту, однак уже на цьому етапі є можливість здійснити аналіз перших зауважень, що надійшли щодо їх змісту.

Згідно з висновком Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади» від 1 серпня 2023 року № 16/03-2023/167407 в частині, що стосується проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа суддів та кандидатів у судді, зазначено:

1) в запропонованій редакції частини 6 нової статті 62-1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), де пропонується закріпити, що результати опитування не можуть бути підставою для притягнення судді до відповідальності, доцільно уточнити, що результати опитування не можуть бути самостійною підставою для притягнення судді до відповідальності, однак вони враховуються при визначенні наявності підстав притягнення судді до відповідальності в сукупності з іншими доказами. В іншому випадку ефективність частини 6 нової статті 62-1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» буде сумнівною;

2) пункт 11-1 частини першої статті 71 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у редакції проекту містить імперативний припис про те, що для участі у доборі кандидат на посаду судді подає письмову згоду на проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа у разі

визначення його переможцем конкурсу або медичні документи, які підтверджують наявність медичних протипоказань до проведення такого опитування. Вища рада правосуддя може відмовити у внесенні Президентові України подання про призначення судді на посаду (у тому числі в разі переведення судді на посаду судді до іншого суду за результатами конкурсу) з підстави відмови кандидата від проходження психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа за відсутності медичних протипоказань. А відповідно до пункту 2 частини 6 нової статті 59-1 Закону, психофізіологічне опитування із застосуванням поліграфа може бути проведене і щодо діючого судді в процесі моніторингу роботи суду за відповідним рішенням Вищої ради правосуддя. Такі положення проєкту ставлять кандидатів на посаду судді (у тому числі в разі переведення судді на посаду судді до іншого суду за результатами конкурсу) та діючих суддів у нерівне становище. Адже для кандидатів на посаду судді відмова від проходження психофізіологічного опитування може мати негативний наслідок у виді відмови Вищої ради правосуддя у внесенні Президентові України подання про призначення судді на посаду. Крім того, для судді, який не подав письмову згоду на проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа у разі визначення його переможцем конкурсу на заміщення вакантної посади судді або медичні документи, які підтверджують наявність медичних протипоказань до проведення такого опитування, ненадання таких документів є підставою для відмови у допуску до участі в конкурсі. У той же час для діючого судді відмова від проходження психофізіологічного опитування не матиме жодних негативних наслідків.

3) Із положень проекту незрозуміло, за яких умов при відмові кандидата від проходження психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа Вища рада правосуддя вносить Президентові України подання про призначення на посаду судді, а за яких – відмовляє у внесенні такого подання, що створює певну невизначеність.

4) Абзац 2 частини 18 статті 79 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в редакції проекту передбачатиме, що за результатами попереднього розгляду питання про призначення кандидата на посаду судді Вища рада правосуддя може прийняти рішення про проведення щодо нього психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа відповідно до положень статті 62-1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Водночас, за змістом вищенаведеної норми психофізіологічне опитування із застосуванням поліграфа проводитиметься лише щодо окремих кандидатів на посаду судді, що ставить їх в нерівне становище» [47].

У висновку Пленуму Верховного Суду щодо проєктів законів України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади» (реєстр. № 9454 від 03 липня 2023 року) та «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади» (реєстр. № 9454-1 від 11 липня 2023 року) від 4 серпня 2023 року № 19 стосовно законодавчої ініціативи введення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа для перевірки доброчесності суддів та кандидатів у судді зазначається наступне:

«*4. Щодо проведення психофізіологічного опитування суддів із застосуванням поліграфа як скла-*

дової моніторингу роботи суду Це питання є найбільш резонансним у законопроєкті та на сьогодні викликає найбільшу критику й обурення в суддівському середовищі. Підстави для такої критики найрізноманітніші – починаючи від того, що це є посяганням на честь і гідність суддів, продовжуючи ненадійністю поліграфа як методу одержання достовірної інформації та завершуючи дискримінаційними заувагами. Останні з наведених вбачаються в тому, що попри те, що корупційні діяння можуть вчиняти представники різних гілок та органів влади, поліграф пропонується на законодавчому рівні застосовувати лише щодо суддів. Відповідно до міжнародної практики тест на поліграфі не є ані науковим методом, прийнятим на європейському чи міжнародному рівні, ані надійною процедурою для виявлення поведінки особи. Наукова достовірність результату тесту на поліграфі є незначною. Проведення такого психофізіологічного опитування осіб використовується, як правило, у кримінальних розслідуваннях і рідше у відборі персоналу та тестуванні співробітників (це може бути як приватний сектор, так і державна галузь – поліція, прокуратура, прикордонна служба, служба безпеки, військова служба тощо; відомостей про застосування поліграфа для суддів немає). Є країни, де використання поліграфа заборонено (Австрія, Німеччина, Австралія. Що стосується тестування кандидатів на посаду чи співробітників із застосуванням поліграфа, то в США, країні, яка вважається фундатором як самого приладу, так і практики застосування поліграфних досліджень, переломним етапом став 1988 рік, коли Конгрес США затвердив Акт про захист працівників від поліграфа (Employee Polygraph Protection Act). Цей нормативний акт забороняє більшості роботодавців використовувати тести на поліграфі як під час працевлаштування, так і протягом роботи. Роботодавці, як правило, не можуть вимагати або просити кандидата на посаду чи працівника пройти тест на поліграфі, звільнити його, притягнути до дисциплінарної відповідальності за відмову пройти відповідний тест тощо. Якщо перевірки на поліграфі дозволені, то вони жорстко стандартовані щодо проведення такого тестування. Закон суворо обмежує розголошення інформації, отриманої під час перевірки на поліграфі, тощо.

Із часу впровадження Акта про захист працівників від поліграфа в США значно скоротилася кількість таких перевірок (із 70-х років XX століття до ухвалення відповідного Акта щороку проводилося понад два мільйони тестів).

З огляду на дослідження, проведені у США, можна виокремити такі причини ухвалення Акта про захист працівників від поліграфа: захист осіб від несправедливих обмежень у працевлаштуванні та від незаконних перевірок протягом роботи; зловживання роботодавців тестами на поліграфі та проведення безпідставних перевірок з використанням поліграфа; відсутність ефективних засобів правового захисту працівників; неточність / ненадійність / недостовірність інформації, отриманої внаслідок тесту на поліграфі; можливість застосування протидії, здатної значно спотворювати результати перевірки; небезпечні наслідки використання поліграфа; відсутність позитивних досліджень про безумовність застосування тесту на поліграфі; порушення прав осіб щодо конфіденційності персональної інформації; непрофесійність поліграфологів тощо.

Для прикладу, в судовій практиці США є справа Дага Вільямса, колишнього правоохоронця, який

очолював відділ поліції з питань застосування поліграфа та був радником з комунікацій у двох президентів США. Даг Вільямс провів тисячі тестів із застосуванням поліграфа, що дало змогу йому розробити інструкцію про протидію поліграфу. Правоохоронець залишив державну службу й використовував свої доробки в приватній сфері, його послугами користувались учасники кримінальних проваджень, кандидати на посаду, працівники установ тощо. За таку діяльність йому загрожувало до двадцяти років ув'язнення і 250 тисяч доларів штрафу; федеральний суддя засудив Дага Вільямса до двох років позбавлення волі. Наведений приклад підтверджує ненадійність поліграфних перевірок, можливість отримання неточної / недостовірної / неправдивої інформації, презюмує можливість зловживання особами послугами щодо протидії поліграфу тощо.

Міжнародні експерти зауважують, що проведення психофізіологічного опитування осіб із застосуванням поліграфа може посягати на право на повагу до приватного життя (стаття 8 Конвенції) (втручання у конфіденційність персональної інформації, надмірні та непропорційні репутаційні втручання тощо), презюмувати поводження, що принижує гідність особи (стаття 3 Конвенції) (латентні та необґрунтовані підозри у причетності осіб до негативних явищ), порушувати презумпцію невинуватості (пункт 2 статті 6 Конвенції) (вимога пройти психофізіологічне опитування із застосуванням поліграфа за формальними обставинами, без належної доказової основи презюмує повинність осіб довести свою невинуватість) тощо.

Окремо звертаємо увагу на позицію Венеційської комісії та Генерального директорату з прав людини і верховенства права щодо оцінювання / перевірок суддів. Так, указані міжнародні інституції не заперечують можливості застосування радикальних заходів у контексті боротьби з корупцією. Водночас такі заходи можуть бути виправдані лише як міра крайньої необхідності та за умови, що ці заходи будуть розумними й належно обґрунтованими. Впровадження радикальних заходів щодо перевірки суддів не завжди виправдовує досягнення задекларованих цілей, проте може поставити під загрозу суддівську незалежність і зашкодити належному функціонуванню правової системи. Венеційська комісія та Генеральний директорат з прав людини і верховенства права наголошують, що окремі перевірки суддів (подібні до запропонованих законопроєктом) створюють небезпеку образливого застосування втручальних заходів, що суперечить фундаментальним принципам прав людини та верховенству права. Навіть якщо недоліки таких процесів, що стосуються суддівських перевірок, будуть у майбутньому виправлені конституційним судом чи ЄСПЛ, вони зашкодять довірі суспільства до реформ та ще більше дестабілізують судову владу.

На сьогодні в Україні немає належного законодавчого регулювання проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа. Частково таке нормативно-правове регулювання існує щодо правоохоронних органів України (інструкції щодо застосування комп'ютерних поліграфів у Міністерстві внутрішніх справ України, Міністерстві доходів і зборів України, Службі безпеки України, Національній гвардії України, Державному бюро розслідувань, прокуратурі тощо). Зважаючи на відсутність належного нормативного регулювання застосування поліграфа для суддів, неоднозначну практику його застосування на міжнародному рівні, зауважимо, що проведення пси-

хофізіологічного опитування суддів із застосуванням поліграфа за суто формальними ознаками, без належного законодавчого регулювання презюмує втручання в суддівську незалежність. Необхідним є не часткове підзаконне нормативне регулювання таких питань, а створення єдиного підходу, концепції, сформованої шляхом консолідації міжнародного досвіду, та прийняття закону для розв'язання практичних і теоретичних проблем у сфері застосування поліграфологічних технологій в Україні. Проведення психофізіологічного опитування осіб, у тому числі суддів, із застосуванням поліграфа без такого регулювання, що містило б чіткий підхід щодо прав осіб, які проходять дослідження на поліграфі, та порядок використання отриманих за допомогою поліграфа результатів, може суперечити основним правам, свободам і законним інтересам людини, її честі та гідності. Готуючи цей висновок, не вдалося знайти для прикладу жодної держави, у якій би на законодавчому рівні було передбачено застосування поліграфа до суддів.

5. Щодо проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа кандидатів на посаду судді та суддів – кандидатів на переведення до іншого суду, законопроєктом передбачено, що психофізіологічне опитування судді із застосуванням поліграфа проводиться за його згодою, а відмова від проходження опитування не є підставою для притягнення судді до відповідальності. Водночас щодо кандидата на посаду судді чи судді – кандидата на переведення до іншого суду законопроєкт визначає протилежне. Так, Вища рада правосуддя може відмовити у внесенні Президентові України подання про призначення судді на посаду (у тому числі в разі переведення судді на посаду судді до іншого суду за результатами конкурсу) з виключних підстав, якою, окрім інших, є відмова кандидата від проходження психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа за відсутності медичних протипоказань. Також ненадання кандидатом на посаду судді вперше чи суддею – кандидатом на переведення до іншого суду письмової згоди на проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа чи медичних документів, які підтверджують наявність медичних протипоказань для проведення такого опитування, є підставою для відмови в допуску до участі в конкурсі. У цьому контексті звертаємо увагу на таке. У практиці ЄСПЛ у контексті різних статей Конвенції (статті 8, 14) сформовано допустимі стандарти обмеження права на доступ до професії. І таке право визнається порушеним, якщо законодавство встановлює нелегітимні (непропорційні, необґрунтовані) його обмеження. Обмеження не може вважатись легітимним, якщо є дискримінаційним або не зумовлене особливостями професійної діяльності, якою прагне займатися певна особа. Як зазначалось вище, попри існування доведених фактів корупції, вчинених представниками різних гілок влади, надання згоди на проходження поліграфа як передумова доступу до професії на законодавчому рівні буде застосовуватись лише щодо суддів. Крім того, жодні міжнародні стандарти не містять навіть натяку на можливість застосування поліграфа до суддів. І, безумовно, проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа не може вважатися засобом виявлення здатності до здійснення правосуддя. З огляду на викладене аналізоване обмеження права на доступ до професії не може вважатись обґрунтованим чи пропорційним» [48].

У висновку Венеційської комісії та Генерального директорату з прав людини та верховенства права (DGI) Ради Європи щодо подальших дій до спільного висновку щодо проєкту змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів щодо діяльності Верховного суду та органів судової влади (CDL-AD(2020)022), ухваленому Венеційською комісією на її 136 пленарній сесії (Венеція, 6-7 жовтня 2023 року) на основі коментарів М. Куєра, Г. Сухоцької, Г. Райснера визначені такі загальні спостереження, що стосуються положень зазначеного законопроєкту щодо застосування поліграфа як методу відбору та перевірки доброчесності суддів і кандидатів у судді:

«55. *Законопроект передбачає широкі підстави для використання детекторів брехні в контексті суддівської кар'єри: (i) під час перевірки кандидата, який бажає бути призначеним на посаду судді, (ii) у контексті конкурсу щодо переведення діючого судді до іншого суду, (iii) під час моніторингу роботи суду – щодо кожного судді відповідного суду, (iv) під час дисциплінарного провадження проти будь-якого судді. Це безпрецедентний підхід. Венеційська комісія обережно ставиться до використання детекторів брехні. Вона висловила свою точку зору у висновку щодо Казахстану в 2018 році таким чином: «Що стосується використання «детектора брехні», навіть якщо результати цього тесту не є обов'язковими, це є основним джерелом занепокоєння для Венеційської комісії, оскільки надійність цього методу є предметом дискусії, і незрозуміло, як можуть бути використані відповіді, отримані від кандидата під час цього тесту. Існує ризик, що цей тест включатиме нерелевантні запитання (наприклад, питання про політичні уподобання кандидата). Крім того, детектор брехні може щонайбільше встановити, чи було твердження правильним, але не є корисним для оцінки навичок кандидата. Венеційська комісія закликає владу Казахстану бути вкрай обережними з цим методом; якщо немає іншого способу, результати перевірки на «детекторі брехні» можуть використовуватися лише для ініціювання додаткових перевірок безпеки щодо кандидата та не повинні ставати частиною досьє кандидата, доступного для ВККС. Але кращим рішенням буде взагалі відмовитися від перевірки на «детекторі брехні».*

56. Ці застереження залишаються в силі та мають бути враховані при розгляді цього законопроекту. Дійсно, надійність технологій розпізнавання емоцій залишається досить суперечливим питанням. У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що законопроект передбачає, що висновки детектора брехні не є єдиною підставою для прийняття рішення.

57. Тому Комісія та DGI повторюють свій попередній підхід, згаданий вище, і пропонують уникати «детектора брехні» в контексті суддівської кар'єри. Використання детектора брехні виглядає ще більш проблематичним у світлі положень законопроекту, про що йдеться нижче.

58. Мета використання детектора брехні сформульована широко: «отримати інформацію про ймовірну достовірність відповідей особи на запитання, пов'язані з можливими правопорушеннями, її доброчесність, дотримання правил суддівської етики, законність походження активів, обставини. які можуть бути або є підставою для дисциплінарної відповідальності, або інші обставини, які можуть вплинути на довіру суспільства до судова влада». Це положення містить надто загальні вислови, які дозволяють поставити будь-які можливі запитання під час співбесіди. Крім того,

є остання відкрита стаття («інші обставини, які можуть вплинути на довіру суспільства до судової влади»). Тому цьому положенню бракує чіткості та передбачуваності, що створює ризик зловживань.

60. Законопроект не містить основних процесуальних гарантій та немає спеціального закону про використання детекторів брехні в Україні. Це означає, що багато істотних особливостей цього механізму залишаються неясними. Незрозуміло, наприклад, чи існує якийсь ефективний засіб захисту від застосування детектора брехні та рішень, заснованих на його застосуванні.

64. Позитивним є те, що законопроєкт встановлює, що результати опитування з використанням детектора брехні є конфіденційними. Однак варто конкретизувати обсяг проголошеного принципу конфіденційності. З іншого боку, необхідно чітко передбачити, що результати тесту мають бути надані відповідному судді для ознайомлення. Так само, законопроєкт має визначати, хто у ВРП має доступ до результатів (та чи – і в яких обсягах – результати можуть бути використані під час дисциплінарних проваджень відносно судді, розпочатих за результатами тесту).

65. Законопроектом передбачено, що Вища рада правосуддя може використовувати детектор брехні під час процедур призначення та переведення суддів, а також під час моніторингу роботи суду та дисциплінарного провадження. Законопроект не містить жодних критеріїв використання цього дискреційного права. Це створює ризик для дискримінаційного та довільного використання детекторів брехні.

66. Принцип добровільності застосування детектора брехні проголошено у пункті 62-1 статті 7 законопроекту, який передбачає, що «опитування (із використанням детектора брехні) судді здійснюється за його згодою. Відмова від співбесіди не є підставою для притягнення судді до відповідальності». Однак щодо призначень і переведень добровільність співбесіди фактично нівелюється тим, що згода на використання детектора брехні є одним із документів, який необхідно подати до ВККС при проходженні конкурсу на вакантну посаду судді58, і ВРП може відмовити (знову використовуючи свої широкі дискреційні повноваження) особі в поданні про призначення на посаду чи переведення, якщо кандидат відмовився пройти перевірку на детекторі брехні.

67. Крім того, законопроект передбачає, що за певних медичних умов, визначених центральним органом охорони здоров'я, перевірка на детекторі брехні не застосовуватиметься. Однак, якщо медичні причини будуть визначені вільно, а потім інтерпретовані, це може створити інше джерело зловживання».

Загальний висновок Венеційської комісії та Генерального директорату з прав людини та верховенства права (DGI) Ради Європи щодо впровадження законопроєктом використання детектора брехні у чотирьох процедурах (під час добору суддів, конкурсного переведення суддів, під час моніторингу роботи суду та під час дисциплінарного провадження щодо суддів) полягає в пропозиції уникати використання детектора брехні в контексті суддівської кар'єри. На думку її експертів, «*поліграфологічна технологія залишається досить суперечливим питанням, і її слід уникати в контексті кар'єри судді. Це особливо актуально, коли такий інтрузивний інструмент може використовуватися на широких підставах, у довільний спосіб (оскільки немає критеріїв використання дискреційних повноважень ВРП), і коли він не супроводжується ефективними засобами правового захисту та процесуальними гарантіями*» [49].

У рішенні Ради суддів України щодо законопроєкту № 9454 від 3 липня 2023 року про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади та щодо законопроєкту № 9454-1 «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади від 11 липня 2023 року від 30 серпня 2023 року № 37 стосовно опитування суддів (кандидатів на посаду судді) з використанням поліграфа зазначається:

«Положення законопроекту містять латентний законодавчий примус, оскільки пунктом 3 частини дев'ятнадцятої статті 79 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» законодавець пропонує зміни, які ставлять кандидата на посаду судді у пряму залежність надати свою згоду для проходження подібного опитування, оскільки у зворотному випадку Вища рада правосуддя може відмовити у внесенні Президентові України подання про призначення судді на посаду з підстави відмови кандидата від проходження психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа за відсутності медичних протипоказань. При цьому виникає конкуренція норм у сукупності із абзацом 3 частини шостої статті 62-1, де визначено, що результати опитування не можуть бути підставою для притягнення судді до відповідальності, а також підставою для відмови у внесенні Президентові України подання про призначення судді на посаду. Аналогічний підхід щодо неврахування принципу добровільності надання згоди для проходження поліграфа застосований і у запропонованих змінах до абзаців 2, 3 частини другої статті 82 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», якими він латентно нівелюється. На сьогодні спеціальний закон про застосування поліграфа в Україні відсутній. Існують лише положення підзаконних актів, які прямо або опосередковано визначають порядок застосування психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа у вузькій сфері застосування (наприклад Інструкція про порядок використання поліграфів у Національній поліції України, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України № 920 від 13.11.2017). Таким чином наразі не врегульовано питання: мети проведення дослідження / опитування за допомогою комп'ютерного поліграфа; правового статусу особи, яка залучається для проведення дослідження/опитування за допомогою комп'ютерного поліграфа; «поліграфолог» – вимоги щодо його кваліфікації, отримання ліцензії на проведення таких досліджень/опитувань та необхідності включення інформації про нього до реєстру атестованих судових експертів; порядку навчання поліграфолога та отримання ним відповідної освіти: використання результатів дослідження/опитування за допомогою комп'ютерного поліграфа в якості самостійних доказів; переліку медичних протипоказань для застосування комп'ютерного поліграфа; процесуальної форми проведення опитування за допомогою комп'ютерного поліграфа (наприклад в межах проведення судової психологічної експертизи) тощо. У даному контексті варто зазначити, що відповідно до пункту 6.8 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.1998 (зі змінами) з метою отримання

орієнтувальної інформації можуть проводитися опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа. Предметом опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа є отримання орієнтувальної інформації щодо: ступеня ймовірності повідомленої опитуваною особою інформації; повноти наданої опитуваною особою інформації; джерела отриманої опитуваною особою інформації; уявлень опитуваної особи про певну подію; іншої орієнтувальної інформації, необхідної для конструювання версій розслідування певних подій. Аналіз вказаного пункту свідчить про те, що інформація, отримана у процесі проведення досліджень за допомогою поліграфа, є лише орієнтувальною і не може підтверджувати наявність вини. Тобто проведення опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа не є окремим видом експертизи, а лише методом отримання орієнтовної інформації в межах психологічної експертизи. Вважаємо, що всі зазначені вище питання спочатку мають бути вирішені шляхом прийняття спеціального закону про застосування поліграфа в Україні. Щодо застосування методу опитування із застосуванням спеціального технічного засобу комп'ютерного поліграфа у країнах світу варто відмітити, що посилання законодавця на застосування поліграфа у низці країн світу є необгрунтованим, оскільки містить лише загальну інформацію без конкретних посилань на чинне законодавство цих країн, а також на наявні прецеденти його застосування в цих країнах. Крім того, на сьогоднішній день відсутнє масштабне дослідження обгрунтованості ефективності застосування такого методу, яке свідчило б про достовірність результатів, отриманих в процесі такого застосування. Посилання законодавця на те, що в Україні такий метод запроваджено в окремих сферах суспільних правовідносин також не підкріплений ні реальними прецедентами, ні статистикою ефективності його застосування. Важливо зазначити, що питання застосування детектора брехні є дискусійним серед професійних психологів. оскільки дані отримують на підставі дослідження дихання в області грудей, дихання в черевній області (діафрагма), електропровідності шкіри, кровонаповнення в периферичних судинах, серцевого ритму, артеріального тиску, які безпосередньо залежать від суб'єктивного фактору, а саме належного трактування поліграфолога, який відповідно, як вже зазначалось вище має бути висококваліфікованим. У такому контексті вважаємо, що особа, яка проводить таке дослідження має мати відповідну ліцензію, а також законодавцем має бути визначена відповідальність такої особи, як це встановлено для експертів. Відповідно до пунктів 1 та 2 Основних принципів незалежності судових органів. схвалених резолюціями №№ 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року, незалежність судових органів гарантується державою та закріплюється в конституції або законах країни. Усі державні та інші установи зобов'язані шанувати незалежність судових органів та дотримуватися її. Судові органи вирішують передані їм справи безсторонньо, на основі фактів та відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонукань, тиску, погроз або прямого чи непрямого втручання з будь-якого боку і хоч би з яких причин. Рекомендація № CM/Rec(2010)12 Комітету міністрів Ради Європи від 17 листопада 2010 року щодо незалежності,

ефективності та обов'язків суддів містить положення про те, що виконавча та законодавча влада повинні гарантувати незалежність суддів і утримуватися від дій, які можуть підірвати незалежність судової влади або довіру суспільства до неї. Відповідно до положень статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, метою забезпечення незалежності судової влади є гарантування кожній особі основоположного права на розгляд справи справедливим судом тільки на законній підставі та без будь-якого стороннього впливу. Незалежність судової влади є головною умовою забезпечення верховенства права, ефективного захисту прав і свобод людини та громадянина, юридичних осіб, інтересів суспільства й держави. Незалежність і недоторканність суддів гарантують статтями 126 і 129 Конституції України, якими встановлено, що судді при здійсненні правосуддя незалежні й підкоряються лише закону. Законом України «Про судоустрій і статус суддів» визначені умови виконання професійних обов'язків суддів та правові засоби, за допомогою яких забезпечується реалізація конституційних гарантій самостійності судів та незалежності суддів. Зокрема, статтею 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлено, що втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою дискредитації суду або впливу на безсторонність суду, заклики до невиконання судових рішень забороняються і мають наслідком відповідальність, установлену законом [50].

Систематизуючи аргументи, викладені у цих джерелах, констатуємо, що основними з них проти запровадження поліграфа як засобу визначення доброчесності суддів та кандидатів у судді були: а) відсутність належного правового регулювання відносин, що виникають у сфері застосування поліграфа в Україні, на рівні закону, механізму захисту прав осіб, що проходять опитування із застосуванням поліграфа, правових вимог до навчання й підтвердження кваліфікації поліграфологів, аналогів застосування поліграфа до суддів у зарубіжних країнах; б) недоліки правових норм, що створюють ризики їх довільного тлумачення й вибіркового застосування, порушення процесуальної рівності та принципу добровільності проходження опитування, закріплення надмірно широких та оціночних підстав для його проведення без чітких критеріїв і меж застосування; в) наукова спірність, ненадійність та можливість маніпулювання результатами поліграфологічного дослідження, що не гарантує їх об'єктивності й допустимості у процесі прийняття рішень; г) потенційний негативний вплив на незалежність судової влади, створення інструменту тиску на суддів, підрив довіри до судової системи та порушення конституційних і міжнародно-правових стандартів прав людини, зокрема права на приватність, недоторканність честі та гідності, презумпції невинуватості та права на доступ до професії.

На сучасному етапі відносини, що виникають у сфері визначення доброчесності суддів та кандидатів у судді, врегульовуються Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. Намагання інституціоналізувати поліграф як метод оцінювання доброчесності суддів та кандидатів на посаду судді наразі перебуває на розгляді в законодавця. Проте не можна не відмітити, що дискусія, яка виникла в суспільстві з приводу ініціативи введення такого методу, піддається критиці, з огляду на недосконалість і ризикованість запропонованих змін,

що можуть призвести до порушення фундаментальних принципів незалежності суддів і верховенства права. І хоча більшість з аргументів проти запровадження опитування із застосуванням поліграфа до суддів і кандидатів на посаду судді була зроблена представниками суддівської спільноти, які зацікавлені у збереженні максимальної автономії судової влади та недопущенні впровадження процедур, що потенційно можуть бути використані як інструмент зовнішнього впливу, проте значна частина цих аргументів має під собою об'єктивне підґрунтя.

Отже, законопроєкти, спрямовані на впровадження поліграфа як засобу оцінювання доброчесності народних депутатів та суддів, свідчить про усвідомлення його потенціалу як практично ефективного інструмента, застосування якого могло б сприяти відновленню суспільної довіри до парламенту та судової системи. Проте законопроєкти № 2326 та № 2460 вже відхилені, а щодо законопроєктів № 9454 та № 9454-1, то з огляду на суттєву критику з боку суддівської спільноти та висновок Венеційської комісії та Генерального директорату з прав людини та верховенства права (DGI) Ради Європи щодо подальших дій до спільного висновку щодо проєкту змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів щодо діяльності Верховного суду та органів судової влади, можна прогнозувати, що вони навряд чи будуть прийняті. До офіційно оприлюднених аргументів проти прийняття вищевказаних законопроєктів належать: а) відсутність належного правового регулювання відносин, що виникають у сфері застосування поліграфа в Україні, на рівні закону, механізму захисту прав осіб, що проходять опитування із застосуванням поліграфа, правових вимог до навчання і підтвердження кваліфікації поліграфологів, аналогів застосування поліграфа до суддів у зарубіжних країнах; б) недоліки правових норм, що створюють ризики їх довільного тлумачення й вибіркового застосування, порушення процесуальної рівності й принципу добровільності проходження опитування, закріплення надмірно широких та оціночних підстав для його проведення без чітких критеріїв та меж застосування; в) наукова спірність, ненадійність і можливість маніпулювання результатами поліграфологічного дослідження, що не гарантує їх об'єктивності та допустимості у процесі прийняття рішень; г) потенційний негативний вплив на незалежність судової влади, створення інструменту тиску на суддів, підрив довіри до судової системи та порушення конституційних і міжнародно-правових стандартів прав людини, зокрема права на приватність, недоторканність честі та гідності, презумпції невинуватості та права на доступ до професії. Водночас не можна виключати прихованих інтересів самих народних депутатів та суддів, прагнення зберегти статус-кво, уникнувши запровадження інструмента, який потенційно міг би поставити під сумнів їхню особисту доброчесність та створити додаткові механізми зовнішнього контролю. У цьому контексті відкладення розгляду або відхилення законопроєктів можна розглядати як прояв корпоративної солідарності та взаємного лобіювання, спрямованого на недопущення правових новацій.

Окремо необхідно зупинитися на законопроєктах, спрямованих на створення законодавчого підґрунтя для застосування поліграфа в діяльності окремих державних органів, де поліграф застосовується для кадрового відбору і перевірки співробітників.

В цьому контексті необхідно зазначити, що на підставі низки поданих законопроєктів вже було прийняті окремі закони, нормами яких поліграф впроваджується в діяльність окремих державних органів як метод оцінювання працівників, добору кандидатів на

службу, проведення службових перевірок, атестаційних процедур тощо, а саме:

– Закон України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року № 580-VIII, поданий до Верховної Ради України як законопроєкт № 2822 від 13 травня 2015 року, у частині другій статті 50 передбачає, що *громадяни України, які виявили бажання вступити на службу в поліції, за їхньою згодою проходять тестування на поліграфі* [51];

– Закон України «Про Державне бюро розслідувань» від 12 листопада 2015 року № 794-VIII, поданий до Верховної Ради України як законопроєкт № 2114 від 12 лютого 2015 року, у статті 26 закріплює, що *до вступу на службу до Державного бюро розслідувань, а також не рідше одного разу на рік під час проходження служби в Державному бюро розслідувань працівники Державного бюро розслідувань проходять психофізіологічне дослідження із застосуванням поліграфа, а також визначаються умови, підстави, мета, загальні організаційні засади проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа* [52];

– Закон України «Про розвідку» від 17 вересня 2020 року № 912-IX, поданий до Верховної Ради України як законопроєкт № 2412-д від 15 січня 2020 року, в абзаці другому частини третьої статті 31 закріплює, що *перед призначенням на посаду в розвідувальному органі особа, а також у визначених актами розвідувального органу випадках співробітники такого органу проходять психофізіологічне дослідження із застосуванням технічних засобів фіксації реакцій людини*, а в пункті 8 частини другої цієї статті встановлює, що с*півробітником розвідувального органу не може бути особа: ... 8) яка відмовилася від проходження перевірки, пов'язаної з призначенням на посади співробітників розвідувальних органів, або не пройшла таку перевірку, у тому числі відмовилася від психофізіологічного дослідження із застосуванням технічних засобів фіксації реакцій людини, відмовилася від оформлення допуску до державної таємниці або їй відмовлено в наданні такого допуску, якщо для виконання нею службових обов'язків потрібен такий допуск* [53];

– Закон України «Про Бюро економічної безпеки України» від 28 січня 2021 року № 1150-IX, поданий до Верховної Ради України як законопроєкт № 3087-д від 2 липня 2020 року), у статті 24 закріплює, що *кандидати на посади в Бюро економічної безпеки України, що передбачають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України, за їхньою згодою проходять психофізіологічне опитування із застосуванням поліграфа і* визначаються умови, підстави, загальні організаційні засади проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа та психологічного тестування в зазначеному державному органі [54];

– Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб"» від 14 квітня 2022 року № 2199-IX, поданий до Верховної Ради України як законопроєкт № 7179 від 19 березня 2022 року, яким було доповнено Закон України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 4 березня 1998 року № 160/98-ВР статтею 16, в абзаці другому пункту 11 якої закріплюється, що *громадяни України перед прийняттям на військову службу (роботу) в Управління державної охорони України, а також у визначених Управлінням державної охорони України випадках військовослужбовці та працівники Управління державної охорони України проходять психофізіологіч-*

не дослідження із застосуванням поліграфа у порядку, встановленому Управлінням державної охорони України [55];

– Закон України «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів» від 17 вересня 2024 року № 3977-IX, поданий до Верховної Ради України як законопроєкт № 6490-д від 6 квітня 2023 року, доповнив Митний кодекс України статтею 572-1 «Проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа», в якій передбачено *проведення психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа щодо кандидатів на зайняття посад державної служби в митних органах, а також посадових осіб митних органів під час проходження служби в таких органах* [56];

– Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо порядку прийняття на військову службу та проходження військової служби за контрактом іноземцями та особами без громадянства у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту та Національній гвардії України» від 10 жовтня 2024 року № 4019-IX, поданий до Верховної Ради України як законопроєкт № 12023 від 9 вересня 2024 року, доповнив Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 року № 2232-XII, статтею 21^{-1}, в якій передбачено, що *умовою проходження військової служби за контрактом для громадян України, іноземців та осіб без громадянства є психофізіологічне дослідження із застосуванням поліграфа* (абзац восьмий частини четвертої статті 21^{-1}) та встановлено *відмову від участі у такому дослідженні як підставу для відмови у прийнятті на військову службу або припинення контракту* (абзац десятий частини четвертої статті 21^{-1}) [57].

Проте в діяльності окремих державних органів поліграф як метод оцінювання працівників, добору кандидатів на службу, проведення службових перевірок, атестаційних процедур тощо застосовувався або на підставі владно-управлінських розпоряджень керівників, або внутрішньовідомчих нормативних актів, як-от Інструкція про порядок проведення службових розслідувань та службових перевірок стосовно військовослужбовців Служби безпеки України, затверджена наказом Центрального управління Служби безпеки України від 4 лютого 2016 року № 45 (зареєстрована в Міністерстві юстиції України 2 березня 2016 року за № 328/28458), Інструкція про порядок проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в органах прокуратури України, затверджена наказом Генерального прокурора України від 17 вересня 2021 року № 293, Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі Міністерства доходів і зборів України, затверджена наказом Міністерства доходів і зборів України «Про використання поліграфів у діяльності Міністерства доходів і зборів України та його територіальних органів» від 2 серпня 2013 року № 329 (зареєстрована в Міністерстві юстиції України 11 жовтня 2013 року за № 1748/24280 тощо.

10 жовтня 2017 року до Верховної Ради України народним депутатом Є. Соболєвим був внесений законопроєкт «Про внесення змін до статті 14 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» (щодо перевірки на поліграфі)» № 7193 (далі – законопроєкт № 7193), яким пропонувалося доповнити статтю 14 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» новою частиною восьмою із *визначенням відповідних положень щодо проходження прикордонниками психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа* [58].

26 жовтня 2020 року до Верховної Ради України народними депутатами О. Завітневичем, М. Безуглою, Ю. Мисягіним та іншими був внесений законопроєкт «Про внесення змін до Закону України «Про Службу безпеки України» щодо удосконалення організаційно-правових засад діяльності Служби безпеки України» від № 3196-д (далі – законопроєкт № 3196-д), в якому пропонувалося *передбачити можливість застосовувати поліграф при професійному доборі кадрового складу Служби безпеки України та при контррозвідувальному опитуванні (опитуванні особи на предмет її контактів із представниками (членами) спеціальних служб іноземних держав та їх структур, терористичних організацій, транснаціональних злочинних угруповань*) [59]. Метою законопроєктів № 7193 та № 3196-д було створення законодавчого підґрунтя для застосування поліграфа в діяльності Державної прикордонної служби України та Служби безпеки України, як це здійснювалося в Національній поліції України, Бюро економічної безпеки України, Державному бюро розслідувань тощо. 28 вересня 2019 року законопроєкт № 7193 було відкликано, а 19 квітня 2022 року наказом Міністерства внутрішніх справ України від № 221 затверджена Інструкція з організації та проведення опитування із застосуванням поліграфа в Державній прикордонній службі України [21], що створило правові підстави для застосування поліграфа в діяльності Державної прикордонної служби України на рівні відомчих нормативно-правових актів.

Законопроєкт № 3196-д перебуває на стадії підготовки до другого читання, але з 20 травня 2020 року фактично залишається без руху. У Службі безпеки України чинна Інструкція про порядок проведення службових розслідувань та службових перевірок стосовно військовослужбовців Служби безпеки України, затверджена наказом Центрального управління Служби безпеки України від 4 лютого 2016 року № 45, у якій визначаються *підстави, порядок призначення та проведення службових розслідувань і службових перевірок стосовно військовослужбовців Служби безпеки України, оформлення таких розслідувань та перевірок і прийняття за ними рішень* [60].

Тобто, на сучасному етапі відносини, що виникають при застосуванні поліграфа в діяльності Державної прикордонної служби України та Служби безпеки України, врегульовано відомчими нормативними актами, розробленими не на виконання вимог закону.

Таким чином, законопроєкти, спрямовані на формування законодавчого підґрунтя для застосування поліграфа в діяльності окремих державних органів частково принесли результати – вони були ухвалені як закони, якими передбачено використання поліграфа для оцінювання працівників, добору кандидатів на службу, проведення службових перевірок, атестаційних процедур в Національній поліції України, Бюро економічної безпеки, Державному бюро розслідувань тощо. Водночас, законопроєкти, спрямовані на створення законодавчого підґрунтя для застосування поліграфа в Державній прикордонній службі України, Службі безпеки України, не досягли результату, а таке застосування в зазначених органах здійснюється на підставі внутрішньовідомчих нормативних актів, що фактично легітимізує домінування внутрішньовідомчого нормотворення над законодавчим регулюванням, сприяючи закріпленню фрагментарного та відомчо-орієнтованого підходу до врегулювання правовідносин у сфері застосування поліграфа в окремих державних органах.

З початком повномасштабної агресії РФ проти України до Верховної Ради України було подано ряд законопроєктів, спрямованих на створен-

ня законодавчих підстав для запровадження поліграфа як методу контррозвідувальної діяльності, а саме: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення організаційно-правових засад здійснення контррозвідувального забезпечення Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України» від 8 квітня 2022 року № 7267 [61], «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення контррозвідувальної діяльності та посилення інституційної спроможності суб'єктів її здійснення під час відсічі збройної агресії проти України» від 29 листопада 2022 року № 7684-д [62], «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організаційно-правових засад розвідувальної та контррозвідувальної діяльності» від 17 травня 2022 року № 7380 [63], «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організаційно-правових засад розвідувальної та контррозвідувальної діяльності» від 31 травня 2022 року № 7380-1 [64], «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організаційно-правових засад розвідувальної та контррозвідувальної діяльності» від 1 червня 2022 року № 7380-2 [65], «Про проведення дослідження із застосуванням поліграфа стосовно певних категорій посадових осіб органів державної влади України» від 7 грудня 2023 року № 10322 (далі – законопроєкт № 10322) [66]. Зазначені законопроєкти ще перебувають у стадії опрацювання чи розгляду й спрямовані на врегулювання відносин, що виникають у процесі застосування поліграфа як методу контррозвідувальної діяльності. Внесення запропонованих змін до вказаних законів створить законодавче підґрунтя для застосування поліграфа як засобу, який використовується для захисту національної безпеки, а це, в свою чергу, забезпечить інтеграцію опитування із застосуванням поліграфа в систему заходів контррозвідувальної діяльності.

Отже, законопроєкти, спрямовані на врегулювання відносин, які виникатимуть у зв'язку із упровадженням поліграфа як засобу контррозвідувальної діяльності, здійснені після початку військової агресії РФ проти України, зосередилися переважно на інституційному інтегруванні поліграфа як методу контррозвідувальної діяльності для створення законодавчих підстав його застосування як інструмента національної безпеки й поки що перебувають на розгляді у Верховній Раді України. Їхня поява свідчить про усвідомлення потенціалу поліграфа як інструмента перевірки лояльності, виявлення прихованих зв'язків, запобігання внутрішнім загрозам в умовах воєнного часу.

Особливу увагу необхідно звернути на Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення повноважень Національного антикорупційного бюро України та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» від 31 липня 2025 року № 4560-IX, поданий до Верховної Ради України як законопроєкт № 13533 «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України і деяких законодавчих актів України щодо посилення повноважень Національного антикорупційного бюро України та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» від 24 липня 2025 року, у пункті 2 розділу II «Прикінцеві положення» якого закріплюється, що *підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Бюро економічної безпеки України, Офісу Генерального прокурора, Державного бюро розслідувань, Національної поліції України за методологією, узгодженою із Службою безпеки України, не менше одного разу на два роки проводить поліграфологічні дослі-*

дження працівників Національного антикорупційного бюро України, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Бюро економічної безпеки України, Офісу Генерального прокурора, Державного бюро розслідувань, Національної поліції України, які мають допуск до державної таємниці, на предмет вчинення дій на користь держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором [67]. Отже, поліграф отримав пряме законодавче визнання як інструмент контррозвідувальної діяльності, що інтегрує його використання як засобу забезпечення національної безпеки в діяльність окремих державних органів. Уперше на законодавчому рівні поліграф було визнано не лише як допоміжний засіб кадрового відбору та перевірки персоналу, але й як складова частина механізму виявлення внутрішніх загроз, оцінки лояльності, запобігання проникненню агентурного впливу у державні органи, виявлення прихованих зв'язків і т.ін., що знаменує собою перехід до етапу його офіційного правового закріплення в контррозвідувальній практиці України.

Висновки. Законодавчі ініціативи з урегулювання відносин, що виникають при застосуванні поліграфа, можна умовно розділити на такі блоки:

1) спрямовані на врегулювання відносин, що виникають при застосуванні поліграфа: а) у кримінальному провадженні (законопроєкти № 2521 (2013) та № 3611 (2015); б) у приватних, цивільних, підприємницьких та інших сферах суспільного життя (законопроєкти (№ 4094 та № 4094-1 (2016));

2) спрямовані на впровадження поліграфа як засобу: а) оцінювання доброчесності народних депутатів (законопроєкти № 2326 (2019) та № 2460 (2019)) і суддів (кандидатів у судді) (законопроєкти № 9454 (2023) та № 9454-1 (2023)); б) контррозвідувальної діяльності (законопроєкти № 7267 (2022), № 7684-д (2022), № 7380 (2022), № 7380-1 (2022), № 7380-2 (2022), № 10322 (2023) № 13533 (2025));

3) спрямовані на створення законодавчого підґрунтя для застосування поліграфа в діяльності окремих державних органів, де поліграф застосовується для оцінювання працівників, добору кандидатів на службу, проведення службових перевірок, атестаційних процедур (законопроєкти № 2822 (2015), № 2114 (2015), № 7193 (2017), № 2412-д (2020), № 3087-д (2020) № 3196-д (2020), № 7179 (2022), № 6490-д (2023), № 12023 (2024)).

«Перші» законодавчі ініціативи щодо врегулювання відносин, що виникають у приватних, цивільних, підприємницьких та інших сферах суспільного життя при застосуванні поліграфа залишилися незавершеними. Де-факто було створено фрагментарне нормативне підґрунтя для використання поліграфа у публічному та приватному секторі без ухвалення окремого закону. Одні відносини в зазначеній сфері врегульовані шляхом відомчої нормотворчості, інші – реалізовуються в межах наявних загальних правових приписів. На сучасному етапі відсутність спеціального закону вже не сприймається учасниками ринку як критична перешкода, оскільки практика використання поліграфа «устаткувалася» у межах існуючих правових норм. Навпаки, відсутність чітких правових приписів, які б забезпечували баланс між інтересами замовників опитування та правами опитуваних, фактично відкриває можливості для встановлення вигідних замовнику та поліграфологам умов проведення процедури, спокуси зловживань та порушення права на недоторканність особистого життя. Формальна добровільність поліграфічних опитувань не виключає прихованого примусу або ймовірності дискримінаційних наслідків (наприклад, відмова від тесту може розглядатися як негативний

фактор, що впливає на прийом на роботу). Нині процедура опитування із застосуванням поліграфа має певні проблеми (відсутній механізм оскарження результатів опитування, не встановлений правовий режим інформації, отриманої в результаті опитування, відсутня відповідальність за розголошення отриманої інформації тощо).

Не врегулювання відносин у сфері застосування поліграфа на ранніх етапах на рівні закону, брак належного нормативного врегулювання питань професійної підготовки та підтвердження кваліфікаційної компетентності поліграфолога, механізму захисту прав осіб, які проходять опитування із застосуванням поліграфа, правового режиму інформації, отриманої під час опитування із застосуванням поліграфа, визначаються як перешкоди інституалізації поліграфа як засобу визначення доброчесності окремих категорій осіб та створюють комплекс системних бар'єрів для його ефективної інтеграції у правозастосовну практику. За відсутності чітких законодавчих норм зберігається ризик довільного тлумачення та відомчого підходу до встановлення правил використання поліграфа, що, у свою чергу, знижує рівень довіри до результатів досліджень, унеможливлює належний захист прав учасників процедури та підриває потенціал поліграфа як засобу одержання достовірної інформації.

Нові законодавчі ініціативи, спрямовані на інтеграцію поліграфа у контррозвідувальну діяльність, докорінно змінюють його місце в правовій системі, перетворюючи з допоміжного засобу на інструмент, що безпосередньо впливає на забезпечення національної безпеки, який використовується для контррозвідувальної діяльності. Така зміна парадигми потребує запровадження комплексних і надзвичайно суворих матеріальних і процесуальних гарантій, здатних утримати баланс між інтересами держави та невід'ємними правами людини. Відсутність належних запобіжників неминуче підвищує ризик довільного, непропорційного й неконтрольованого втручання у сферу приватних інтересів особи, що створює потенційну загрозу підриву основоположних принципів правової держави.

З огляду на це постає об'єктивна потреба в розробленні форми нормативного врегулювання, яка б комплексно охоплювала відносини у сфері застосування поліграфа та чітко визначала коло суспільних відносин, у межах яких його використання є допустимим, єдині стандарти до процедури опитування із застосуванням поліграфа вимоги до професійної підготовки та стандартів кваліфікаційної компетентності поліграфолога, механізм захисту прав осіб, які проходять опитування із застосуванням поліграфа, гарантування справжньої, усвідомленої та добровільної згоди на проходження опитування та вичерпного переліку підстав відмови від такого опитування (включаючи медичні протипоказання), правовий режим інформації, отриманої під час опитування із застосуванням поліграфа і порядок забезпечення її конфіденційності та збереження, правовий статус поліграфологів, межі їхньої професійної відповідальності й гарантії захисту, заходи контролю або нагляду за діяльністю суб'єктів, що надають послуги з опитування із застосуванням поліграфа, з навчання та підвищення кваліфікації поліграфологів тощо. Такою формою нормативного регулювання може стати закон.

Лише встановлення прозорих і чітких правил використання поліграфа здатне забезпечити його легітимність як інструмента у публічній і приватній сферах, унеможливити свавільне чи дискримінаційне застосування та підвищити довіру до результатів тестувань, що є необхідною умовою подальшого ефективного розвитку поліграфологічної діяльності в Україні.

У статті проаналізовано законодавчі ініціативи щодо правового регулювання відносин, пов'язаних із застосуванням поліграфа в Україні, та оцінено перспективи їх розвитку. Метою роботи визначено аналіз цих ініціатив, виявлення проблем їх реалізації та окреслення перспектив правового врегулювання відносин у сфері застосування поліграфа.

У межах дослідження розглянуто ключові законопроєкти, подані до Верховної Ради України, які розділено на такі блоки: 1) спрямовані на врегулювання відносин, що виникають при застосуванні поліграфа: а) у кримінальному провадженні (законопроєкти № 2521 (2013) та № 3611 (2015)); б) у приватних, цивільних, підприємницьких та інших сферах суспільного життя (законопроєкти (№ 4094 та № 4094-1 (2016)); 2) спрямовані на впровадження поліграфа як засобу: а) оцінювання доброчесності народних депутатів (законопроєкти № 2326 (2019) та № 2460 (2019)) та суддів (кандидатів у судді) (законопроєкти № 9454 (2023) та № 9454-1 (2023)); б) контррозвідувальної діяльності (законопроєкти № 7267 (2022), № 7684-д (2022), № 7380 (2022), № 7380-1 (2022), № 7380-2 (2022), № 10322 (2023); 3) спрямовані на створення законодавчого підґрунтя для застосування поліграфа в діяльності окремих державних органів (ДПСУ, СБУ), де поліграф застосовується, але на підставі внутрішньовідомчих нормативних актів (законопроєкти № 7193 (2017) та № 3196-д (2020)).

Зазначено, що законодавчі ініціативи щодо врегулювання відносин, які виникають у приватних, цивільних, підприємницьких та інших сферах суспільного життя при застосуванні поліграфа, залишилися незавершеними. Де-факто було створено фрагментарне нормативне підґрунтя для використання поліграфа в публічному та приватному секторі без ухвалення окремого закону. На сучасному етапі відсутність спеціального закону вже не сприймається учасниками ринку як критична перешкода, оскільки практика використання поліграфа «устаткувалася» в межах наявних правових приписів. Навпаки, відсутність чітких правових приписів, які б забезпечували баланс між інтересами замовників опитування та правами опитуваних, фактично відкриває можливості для встановлення вигідних замовнику умов проведення процедури, спокуси зловживання інструментом поліграфа та ігнорування принципів пропорційності й недоторканності приватного життя.

Указано, що неврегулювання відносин у сфері застосування поліграфа в Україні на ранніх етапах в законодавчому порядку, відсутність нормативно визначеного порядку професійної підготовки та підтвердження кваліфікаційної компетентності поліграфолога, механізму захисту прав осіб, які проходять опитування із застосуванням поліграфа, правового режиму інформації, отриманої під час опитування із застосуванням поліграфа, є перешкодою впровадженню поліграфа на сучасному етапі як засобу визначення доброчесності окремих категорій осіб та створюють комплекс системних бар'єрів для його ефективної інтеграції у правозастосовну практику.

Підкреслено, що нові законодавчі ініціативи, спрямовані на інтеграцію поліграфа у контррозвідувальну діяльність, докорінно змінюють його місце у правовій системі, перетворюючи з допоміжного засобу на інструмент, що безпосередньо впливає на забезпечення національної безпеки.

Обґрунтовано необхідність розроблення та прийняття закону, спрямованого на врегулювання відносин у сфері застосування поліграфа.

Ключові слова: правове регулювання, законодавчі ініціативи, законопроєкт, поліграф, суспільні відносини, опитування, кримінальне провадження, оперативно-розшукова діяльність, досудове розслідування, судовий розгляд, підприємницька діяльність, захист прав, народні депутати, контррозвідувальна діяльність.

Riadinska V., Koba V. Legislative initiatives to regulate relations arising from the use of polygraphs in Ukraine: current status and prospects

The article is dedicated to the analysis of legislative initiatives aimed at the legal regulation of relations concerning the use of polygraphs in Ukraine and the evaluation of their development prospects. The purpose of the study is to analyze these initiatives, identify challenges in their implementation, and determine the prospects for the legal regulation of relations in the field of polygraph application.

Within the scope of the study, key draft laws of the Verkhovna Rada of Ukraine are analyzed, categorized into the following groups: 1) those aimed at regulating relations arising from the use of polygraphs: a) in criminal proceedings (draft laws No. 2521 (2013) and No. 3611 (2015)); b) in private, civil, entrepreneurial, and other spheres of public life (draft laws No. 4094 and No. 4094-1 (2016)); 2) those aimed at introducing the polygraph as a tool for: a) assessing the integrity of members of parliament (draft laws No. 2326 (2019) and No. 2460 (2019)) and judges (or judicial candidates) (draft laws No. 9454 (2023) and No. 9454-1 (2023)); b) counterintelligence activities (draft laws No. 7267 (2022), No. 7684-d (2022), No. 7380 (2022), No. 7380-1 (2022), No. 7380-2 (2022), No. 10322 (2023)); 3) those aimed at creating a legislative basis for the use of polygraphs in the activities of specific state bodies (State Border Guard Service, Security Service of Ukraine), where polygraphs are used based on internal regulatory acts (draft laws No. 7193 (2017) and No. 3196-d (2020)). It is noted that legislative initiatives concerning the regulation of polygraph use in private, civil, entrepreneurial, and other spheres of public life have remained incomplete. De facto, a fragmented regulatory framework for the use of polygraphs in both public and private sectors has been established without the adoption of a dedicated law. At the current stage, the absence of a specific law is no longer perceived by market participants as a critical obstacle, as the practice of polygraph use has been "adapted" within the existing legal framework. However, the lack of clear legal provisions ensuring a balance between the interests of those commissioning polygraph tests and the rights of those being tested creates opportunities for establishing conditions favorable to the commissioner, misuse of the polygraph tool, and disregard for the principles of proportionality and the inviolability of private life.

It is highlighted that the failure to regulate polygraph-related relations in Ukraine at an early stage through legislation, the lack of proper normative regulation of issues concerning the professional training and certification of polygraph examiners, mechanisms for protecting the rights of individuals undergoing polygraph testing, and the legal regime for information obtained during polygraph testing, serve as obstacles to the modern implementation of the polygraph as a tool for assessing the

integrity of specific categories of individuals and create systemic barriers to its effective integration into legal practice.

It is emphasized that new legislative initiatives aimed at integrating the polygraph into counterintelligence activities fundamentally change its role in the legal system, transforming it from an auxiliary tool into an instrument that directly impacts national security.

The necessity of developing and adopting a Law of Ukraine aimed at regulating relations in the field of polygraph use is substantiated.

Key words: legal regulation, legislative initiatives, draft law, polygraph, social relations, criminal proceedings, public authorities, counterintelligence activities.

Література:

1. Офіційний сайт Національного реєстру поліграфологів. URL: https://polygraph.ua/register-of-polygraph-examiners/

2. Офіційний сайт Всеукраїнської асоціації поліграфологів. URL: https://vap.ua/?gad_source=1&gad_campaignid=22666730545&gbraid=0AAAAAqUUJXyRv0S6ZIFb8cDgoxQa3NjWk&gclid=Cj0KCQjwmK_CBhCEARIsAMKwcD4DOdC2nwDcDI4hnLd9tF_ubez0sUBIJ1si1N8L_9LIuiVRBZWmzKkaAjAiEALw_wcB

3. Офіційний сайт Колегії поліграфологів України. URL: https://kp-ua.com/reestr-poligrafologov/

4. Про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні): проєкт Закону України від 12 березня 2013 року № 2521. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46058

5. Про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні)» : проєкт Закону України від 10 грудня 2015 року № 3611. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3611&skl=9

6. Топчій В.В. Можливості використання поліграфа (детектора брехні) під час розслідування кримінальних правопорушень. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 7–8 листопада 2015 року). Київ : НАВС, 2015. С. 33–37. URL: https://expertize-journal.org.ua/attachments/article/711/tezu-poligraff.pdf

7. Чернєй В.В. Актуальні проблеми впровадження поліграфних технологій у правоохоронну діяльність. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 7–8 листопада 2015 року). Київ: НАВС, 2015. С. 3–6. URL: https://expertize-journal.org.ua/attachments/article/711/tezu-poligraff.pdf

8. Тимошенко Ю., Кубарев І. Проблеми правової регламентації поліграфа в кримінальному судочинстві. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 7–8 листопада 2015 року). Київ: НАВС, 2015. С. 66–68. URL: https://expertize-journal.org.ua/attachments/article/711/tezu-poligraff.pdf

9. Реалізація нового Кримінального процесуального кодексу України у 2013 році (моніторинговий звіт) / О.А. Банчук, І. О. Дмитрієва, З. М. Саідова, М. І. Хавронюк. Київ: Москаленко О. М., 2013. 213 с.

10. Сердюк В. Застосування поліграфа (детектора брехні) у кримінальному провадженні України. Інформація і право. 2014. № 2(11). URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/14svpkpu.pdf

11. Козленко І.М. Проведення поліграфологічних перевірок в Україні: стан і перспективи. URL: https://expertize-journal.org.ua/detektor-lzhi-poligraf/888-kozlenko-i-m-provedennya-poligrafologichnikh-perevirok-v-ukrajini-stan-i-perspektivi

12. Чупрікова І. Л. Допустимість доказів у світлі нового Кримінального процесуального кодексу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2016. С. 152.

13. Висновок Головного науково-експертного управління на проєкт Закону України «Про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання полі-

графа (детектора брехні)» від 9 червня 2016 року № 3611. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/xh2sb00a?an=18&ed=2016_06_09

14. Висновок Комітету з питань правової політики та правосуддя на проєкт закону «Про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні)» (реєстр. № 3611 від 10 грудня 2015 року). URL: https://kompravpol.rada.gov.ua/uploads/documents/31191.pdf

15. Коментар Інституту проблем законодавства ім. Ярослава Мудрого на проєкт Закону України «Про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні)» від 10 грудня 2015 року за N 3611, внесений народними депутатами України О. Барною, Т. Юриком, М. Люшняком та О. Ревегою. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/lh2sb00a?an=18&ed=2015_12_10

16. Мовчан А. В. Питання нормативно-правового врегулювання використання поліграфних технологій у правоохоронній діяльності. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 7–8 листопада 2015 року). Київ: НАВС, 2015. С. 43–46. URL: https://expertize-journal.org.ua/attachments/article/711/tezu-poligraff.pdf

17. Пунда О. О. Право на особисту недоторканність та перспективи використання поліграфа в кримінальному провадженні. Порівняльно аналітичне право. 2013. № 3. С. 36–40.

18. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/print

19. Державний стандарт України 9266:2023. Судова психологічна експертиза з використанням поліграфа: Загальні умови : наказ ДП «Український НДНЦ з питань стандартизації, сертифікації та якості» від 18 листопада 2023 року № 321. URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=105549

20. Інструкція про порядок використання поліграфів у Національній поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України 13 листопада 2017 року № 920. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1472-17#n14

21. Інструкція з організації та проведення опитування із застосуванням поліграфа в Державній прикордонній службі України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19 квітня 2022 року № 221. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0440-22#Text

22. Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі Міністерства доходів і зборів України: наказ Міністерства доходів і зборів України від 2 серпня 2013 року № 329. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1748-13#Text

23. Інструкція з організації та проведення психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа у діяльності Національного антикорупційного бюро України : наказ Національного антикорупційного бюро України від 1 вересня 2020 року № 99. URL: https://nabu.gov.ua/nakazi/nakaz-n99-vid-01092020-pro-zatverdzhennya-instrukciyi-z-organizaciyi-ta-provedennya/

24. Про поліграфологічну діяльність: проєкт Закону України від 4 березня 2016 року № 4094. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?p[3516=4094-1&skl=9

25. Про поліграфологічну діяльність : проєкт Закону України від 4 березня 2016 року № 4094-1. URL. https://ips.ligazakon.net/document/JH35Q1AA?an=3

26. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект Закону України «Про поліграфологічну діяльність» від 12 липня 2016 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?p[3516=4094-1&skl=9

27. Висновок Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин Верховної Ради України (на проєкт закону «Про поліграфологічну діяльність) від 3 листопада 2016 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?p[3516=4094-1&skl=9

28. Висновок щодо результатів здійснення антикорупційної експертизи

проекту нормативно-правового акта, підготовленого Комітетом з питань запобігання і протидії корупції Верховної Ради України 30 березня 2016 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4094-1&skl=9

29. Остапович В.П. Правовий аналіз проєктів законів з питань проведення опитувань із використанням поліграфа. Наука і правоохорона. 2016. № 4. С. 265–269.

30. Про захист осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі: проєкт Закону України від 17 лютого 2016 року № 4094. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58203

31. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про захист осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі» від 17 лютого 2016 року № 4094. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58203

32. Висновок Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин Верховної Ради України проєкту Закону України «Про захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі» від 3 листопада 2016 року URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58203

33. Висновок щодо результатів здійснення антикорупційної експертизи проєкту Закону України «Про захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі» (реєстр. № 4094 від 17 лютого 2016 року), підготовленого Комітетом з питань запобігання і протидії корупції Верховної Ради України від 30 березня 2016 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58203

34. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проєкт Закону України «Про захист прав осіб, які проходять опитування (дослідження) на поліграфі» від 12 липня 2016 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58203

35. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

36. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

37. Порядок проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в Управлінні державної охорони України, затверджений наказом Управління державної охорони від 2 грудня 2023 року № 1070. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0090-24#Text

38. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо проведення добровільного попереднього психіатричного, наркологічного огляду та психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа кандидатів у народні депутати України) : проєкт Закону України від 20 жовтня 2019 року № 2326. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/567

39. Про внесення змін до Закону України «Про статус народного депутата України» (щодо проходження перевірки на поліграфі)» : проєкт Закону України від 15 листопада 2019 року № 2460. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=67422

40. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади: проєкт Закону України від 3 липня 2023 року № 9454. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42188

41. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади: проєкт Закону України від 11 липня 2023 року № 9454-1. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42274

42. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проєкт закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо проведення добровільного попереднього психіатричного, наркологічного огляду та психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа кандидатів у народні депутати України)» від 23 січня 2020 року. URL: https://itd.rada.gov.ua/5b8b31e2-3e15-4f0e-8b47-74b13ab350e2

43. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проєкт закону «Про внесення змін до Закону України «Про статус народного депутата України» (щодо проходження перевірки на поліграфі)» (реє-

стр. № 2460 від 15 листопада 2019 року) від 21 січня 2020 року. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/443

44. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади» від 3 липня 2023 року № 9454. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42188

45. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади» від 11 липня 2023 року № 9454-1. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42274

46. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади» від 1 серпня 2023 року № 16/03-2023/167407. URL: 04dcf-cb3-740d-4af6-9df9-5128b97ccf8e

47. Висновок Пленуму Верховного Суду щодо проєктів законів України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади» (реєстр. № 9454 від 03 липня 2023 року) та «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади» (реєстр. № 9454-1 від 11 липня 2023 року) від 4 серпня 2023 року № 19. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/postanovi_plenumu/postanova_plenumu_19_2023_08_04

48. Висновок Венеційської комісії та Генерального директорату з прав людини та верховенства права (DGI) Ради Європи щодо подальших дій до спільного висновку щодо проєкту змін до закону «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів щодо діяльності Верховного суду та органів судової влади (CDL-AD(2020)022), ухвалений Венеційською комісією на її 136-ій пленарній сесії (Венеція, 6-7 жовтня 2023 року). URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/spilnyy_vysnovok_vk_ta_dgi_neof_pereklad_ukr_1.pdf

49. Рішення Ради суддів України щодо законопроекту №9454 від 03 липня 2023 року про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади та щодо законопроекту №9454-1 Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади від 11 липня 2023 року від 30 серпня 2023 року № 37. URL. https://rsu.gov.ua/ua/documents?id=146&page=3&per-page=8

50. Про Національну поліцію : проєкт Закону України № 2822 від 13 травня 2015 року. URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516= 2822&skl=9 Офіційний портал Верховної Ради України

51. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листопада 2015 року № 794-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text

52. Про розвідку : Закон України від 17 вересня 2020 року № 912-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text

53. Про бюро економічної безпеки : Закон України від 28 січня 2021 року № 1150-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text

54. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 4 березня 1998 року № 160/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80#n68

55. Митний кодекс України : Закон України від 13 березня 2012 року № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text

56. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#n336

57. Про внесення змін до статті 14 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» (щодо перевірки на поліграфі)»: проєкт Закону України від 10 жовтня 2017 року № 7193. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7193&skl=9

58. Про внесення змін до Закону України «Про Службу безпеки України» щодо удосконалення організаційно-пра-

вових засад діяльності Служби безпеки України»: проєкт Закону України від 26 жовтня 2020 року № 3196-д. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70243

59. Інструкція про порядок проведення службових розслідувань та службових перевірок стосовно військовослужбовців Служби безпеки України : наказ Центрального управління Служби безпеки України від 4 лютого 2016 року № 45. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0328-16#Text

60. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення організаційно-правових засад здійснення контррозвідувального забезпечення Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України : проєкт Закону України від 8 квітня 2022 року № 7267. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39389

61. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення контррозвідувальної діяльності та посилення інституційної спроможності суб'єктів її здійснення під час відсічі збройної агресії проти України : проєкт Закону України від 29 листопада 2022 року № 7684-д. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40931

62. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організаційно-правових засад розвідувальної та контррозвідувальної діяльності : проєкт Закону України від 17 травня 2022 року № 7380. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39613

63. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організаційно-правових засад розвідувальної та контррозвідувальної діяльності: проєкт Закону України від 31 травня 2022 року № 7380-1. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39721

64. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організаційно-правових засад розвідувальної та контррозвідувальної діяльності : проєкт Закону України від 1 червня 2022 року № 7380-2. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39724

65. Про проведення дослідження із застосуванням поліграфа стосовно певних категорій посадових осіб органів державної влади України : проєкт Закону України від 7 грудня 2023 року № 10322. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43353

66. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення повноважень Національного антикорупційного бюро України та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури : Закон України від 31 липня 2025 року № 4560-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4560-20#Text

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 09.09.2025
Дата прийняття статті: 07.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 355.11:[341.123:341.232.1]
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.26

О. Савка,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності
Навчально-науковий інститут права імені Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»
ORCID ID: 0000-0002-1723-3412

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ КОМПАНІЙ, ЯКІ ЗДІЙСНЮЮТЬ ПРИВАТНУ ВІЙСЬКОВУ ТА ОХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ, ДО РЕАЛІЗАЦІЇ МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЙ ОРГАНІЗАЦІЄЮ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

Постановка проблеми. Організація Об'єднаних Націй є міжнародною організацією. Головні інтереси належать до сфери забезпечення мирного врегулювання та вирішення конфліктів, запобігання війнам, створення міцних відносин і гармонійного розвитку держав. Головна відповідальність за підтримку міжнародного миру та забезпечення міжнародної безпеки покладена на один із шести головних органів Організації – Раду Безпеки (РБ ООН), члени якої і сьогодні намагаються знаходити шляхи вирішення внутрішньодержавних та міждержавних суперечностей, що виникають, які дозволяють привести сторони до конструктивного діалогу.

Подібна миротворча діяльність, як сукупність заходів з врегулювання та вирішення конфліктів, у тому числі тих, що вже досягли стадії збройного зіткнення, ґрунтується на Статуті Організації Об'єднаних Націй. У цьому документі йдеться про необхідність вирішення спорів шляхом «переговорів, посередництва, примирення, судового розгляду, звернення до регіональних органів» або з використанням інших мирних засобів. В особливих випадках (наприклад, при виникненні загрози міжнародній безпеці) Організація може санкціонувати силове вирішення конфлікту, яке здійснюється у формі військово-політичного втручання.

Організація Об'єднаних Націй з метою мінімізації проблем, що негативно впливають на проведення миротворчих операцій, та підвищення ефективності результатів залучається до співпраці з різними акторами міжнародних відносин та залежно від інтенсивності конкретного збройного конфлікту, а також з урахуванням специфіки регіону та інших аспектів ООН здійснює превентивне розгортання військ, операції з підтримки миру, операції зі сприяння миру, операції з постконфліктного миробудування та операції з примусу до миру. Причому останні є винятковим заходом, який вживається за безпосередньої загрози міжнародній безпеці в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість наукових досліджень присвячені загальнотеоретичним питанням діяльності ООН. Серед наукових праць зарубіжних дослідників необхідно виокремити дослідження Д.М. Мелона [1], Л. Сворта і І. Фріслебена [2], які присвячені проблемі реформування РБ ООН. Х. Фульде, Л. Хультман і Д. Нільсон [3] досліджують ефективність миротворців у захисті мирного населення.

Метою статті є визначення особливостей залучення компаній, які здійснюють приватну військову та

© Савка О., 2025

охоронну діяльність до реалізації миротворчих операцій Організацією Об'єднаних Націй.

Виклад основного матеріалу. За останні два десятиліття новим витком у розширенні діяльності Організації Об'єднаних Націй стала взаємодія з великими компаніями, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність. Послуги таких компаній стали затребуваними у період проведення миротворчих операцій, що дозволило даним структурам здійснювати свою діяльність у багатьох проблемних регіонах у всьому світі, виконуючи допоміжну роботу та допомагаючи миротворчому контингенту.

У структурі ООН не передбачено власних збройних сил, а склад миротворців формується на основі кадрового професійного контингенту, наданого країнами-членами Організації. Сьогодні цей механізм здійснюється в рамках системи угод «Standby» (United Nations Standby Arrangements System): у розпорядження ООН надаються необхідні виключно для проведення миротворчих операцій ресурси (військові підрозділи, військові фахівці, гуманітарне забезпечення, матеріальне обладнання тощо) «у певний термін та на певних умовах» [4].

Незважаючи на те, що ООН активно взаємодіє з державами та регіональними організаціями, а добре озброєні військові регулярні сили повинні забезпечувати успішність операції, що проводиться, дії миротворців вкрай обмежені (у мандаті чітко прописані методи, інструменти, інструкції та інші аспекти).

По-перше, найчастіше миротворчі сили вводяться в момент найменшої ескалації конфлікту, коли контингент схильний до найменшої небезпеки. Це змушує дотримуватися вичікувальної позиції та спостерігати за скоєнням сторонами можливих злочинів, збільшенням або зменшенням жорстокості конфлікту доти, доки не буде знайдено оптимального часу для запровадження миротворців.

По-друге, миротворчий контингент зобов'язаний дотримуватись норм міжнародного та міжнародного гуманітарного права, в більшості випадків застосовувати зброю виключно в рамках самооборони та не приймати поспішних рішень, які могли б якоюсь мірою вплинути на позиції однієї із сторін конфлікту. У ситуації, коли військові дії відбуваються вкрай стрімко, а протиборчі сторони можуть не дотримуватися всіх встановлених правових норм, роль миротворчих сил може виявитися не тільки неефективною, а й спричинити вкрай негативні наслідки.

По-третє, збірний контингент ООН, який не пройшов спільні тренування, менш ефективний, ніж національні підрозділи будь-якої однієї держави або військово-політичного блоку (багатьма експертами останні кілька років пропонується замінити миротворчі сили ООН («блакитні каски») на сили національних армій («зелені каски»), які будуть вводитись у зону конфлікту під керівництвом певної держави за згодою Ради Безпеки) [5].

У зв'язку з цим залучення компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність на користь Організації стало новою формою взаємодії, яка використовується з метою підвищення ефективності миротворчих операцій, здійснюючи військові та допоміжні функції у розпал конфліктного протиборства та у постконфліктний період.

Залучення компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, на користь ООН почалося з проведення миротворчої операції у Сомалі, куди було направлено кілька тисяч співробітників компанії «Defense Systems Limited» [6]. Згодом кількість залучених компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, в операціях почала лише збільшуватися.

У 2014 році робоча група ООН з питань використання найманців, як засобу порушення прав людини та

протидії здійснення права народів на самовизначення навела статистику, де було зазначено, що «на травень 2014 року в місіях ООН було задіяно близько 30 компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність. З них озброєні лише у 3-х країнах, а неозброєні – у 23-х, де діють місії з підтримки миру та спеціальні політичні місії» [7].

Подібна передача на аутсорсинг функцій третім особам пов'язана насамперед із нестачею фахівців у самій Організації Об'єднаних Націй (не завжди офіційні структури ООН та миротворчі сили можуть виконати ті чи інші завдання), яка співпрацює з компаніями, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність в основному у трьох ключових областях:

– матеріально-технічне забезпечення та транспортна підтримка (логістика, здійснення конвоїв, які охороняються);

– безпека та правоохоронна діяльність (охорона фізичних осіб та об'єктів, розмінування тощо);

– підтримка (навчання миротворчого контингенту, консалтинг, розробка планів та консультування командного складу військових підрозділів держав тощо).

Найчастіше компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність залучаються для здійснення збору та аналізу отриманої інформації. Для правильного та точного оцінювання, а також для вироблення правильних дій цей етап є необхідним в першу чергу. ООН часто не може отримати достовірної інформації через небажання окремих держав визнавати свої помилки або показувати певні рішення усьому світовому співтовариству, тому для таких цілей залучається приватна структура, яка працює самостійно, без офіційних заяв і може отримати практично будь-яку інформацію [8].

ООН може укласти контракт або відповідний договір із приватними структурами, безпосередньо передаючи різні функції на зовнішній підряд, або через країну-учасницю Організації, або через власний структурний підрозділ. В останньому випадку замовниками можуть виступати фонди та програми, підконтрольні ООН, а також інші відділення (крім залучення до миротворчих операцій до найбільших установ та органів Організації Об'єднаних Націй, які укладають контракти з компаніями, що здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, входять Дитячий фонд (ЮНІСЕФ), Всесвітня продовольча програма (ВПП), Управління верховного комісара у справах біженців (УВКБ), Програма розвитку ООН та Відділ закупівель [9].

У миротворчих операціях компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, активно виконують покладені на них функції, що є найбільш привабливим для залучення їх на Африканському континенті. За останні кілька десятиліть це, один із самих конфліктних регіонів. Саме тут ООН показала суперечливість проведення миротворчої операції в умовах етнічного конфлікту: геноцид в Руанде до сьогодні ставиться у вину силам, які здійснювали миротворчу діяльність [9].

Компанії «Defence System Limited» та «International Charter Incorporated» безпосередньо співпрацювали з персоналом миротворчих місій. У військових кампаніях у Ліберії, Сьєрра-Леоні та Нігерії компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, займалися логістикою, а діяльність деяких з них була спрямована на отримання розвідувальних даних [11]. Доручення Організації Об'єднаних Націй виконували компанії «MPRI», «ArmorGroup» та «DynCorp» [11]. У той же час необхідно констатувати, що незважаючи на «відсутність достатньої кількості кваліфікованого персоналу в ООН, здатного всебічно охопити питання безпеки, що змушує звертатися на ринок приватних послуг», залучення компаній, які здій-

снюють приватну військову та охоронну діяльність, може спричинити негативні наслідки [10].

Компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, не підпорядковуються міжнародним правилам і законам, отже, не підпорядковуються нормам ООН: використання нелегальних чи неетичних методів може призвести до порушення прав людини, підвищення напруженості у регіоні тощо. Найбільше в цьому випадку постраждає репутація Організації Об'єднаних Націй, яка, у свою чергу, не може безпосередньо регулювати діяльність цих компаній, оскільки вони офіційно не є частиною армії окремої держави і відсутні загальноприйняті міжнародні стандарти для діяльності цих структур (Департамент ООН з питань охорони та безпеки вивчав можливості правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності з боку Організації, а у 2012 році було розроблено «Посібник із використання послуг збройної охорони», на основі якого передбачалося залучати компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, виключно для захисту співробітників, будівель, об'єктів та власності ООН [12], однак конкретних юридичних кроків не було, оскільки ідея легалізації могла б змінити баланс існуючих сил на міжнародній арені та створити безпрецедентний випадок легального залучення недержавних військових формувань замість регулярних військових частин).

Так, наприклад, у 1990-ті роки при виконанні миротворчої місії в Боснії співробітники приватної військової компанії (ПВК), найнятою ООН, здійснювали діяльність з організації проституції та торгівлі людьми. Незважаючи на критику на адресу Організації Об'єднаних Націй, жоден із співробітників не поніс покарання за скоєні злочини [9].

Іншим негативним прикладом, що вплинув на репутацію ООН, став судовий розгляд, щодо приватної військової компанії «Bancroft Global Development», яка трохи пізніше була залучена до участі в місії Африканського союзу в Сомалі. У 2005 році співробітники цієї компанії були звинувачені південноафриканським судом у вербуванні та фінансуванні найманців у Кот-д'Івуарі [13].

Додатковою проблемою за участю приватних військових компаній, афілійованих з конкретною державою, у миротворчих операціях стає актуалізація класичного звинувачення на адресу Організації Об'єднаних Націй у відсутності неупередженості, щодо однієї зі сторін конфлікту [14].

У 2010 році ООН залучила до Місії зі стабілізації в Демократичній Республіці Конго приватну військову компанію Saracen Uganda з метою здійснення охорони об'єктів. Наступного року ця організація порушила ембарго на постачання зброї до Сомалі, накладене Радою Безпеки, через що міжнародні засоби масової інформації розпочали всебічно критикувати Організацію Об'єднаних Націй щодо цього питання [15].

У 2012 році американська приватна військова компанія Academi (раніше Blackwater), яка до цього мала контакти з ООН, була звинувачена в порушенні ембарго на постачання зброї до Лівії [16].

Висновки. Для вирішення подібних проблем Організація Об'єднаних Націй повинна здійснювати регулярний моніторинг за діяльністю компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність і, звичайно, постійно підвищувати вимоги до них, (у певних випадках це не завжди вдається, а іноді на це зовсім не вистачає часу).

У зв'язку з відсутністю механізму, щодо залучення, компаній які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність Організацією Об'єднаних Націй на сьогоднішній день дати точну оцінку процесам такої взаємодії неможливо. Не існує і загальносистемної політики, щодо передачі функці-

оналу ООН приватним військовим компаніям (документу, статистичних даних про кількість, фінансування та інші аспекти) [17]. Однак існуюча інформація дозволяє говорити про те, що міжнародне співтовариство в особі ООН шукає ефективні способи вирішення конфліктів, що виникають.

Світ, що змінюється, вимагає нових, адекватних підходів від усіх учасників міжнародних відносин. У зв'язку з цим взаємодія ООН та компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, стає новим вирішенням проблеми підвищення ефективності миротворчого контингенту, оскільки дуже часто така складна в управлінні структура не справляється з поставленими завданнями. Водночас доведена здатність компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, брати участь у миротворчих операціях не повинна ризикувати миротворчими стандартами ООН через відсутність у них підзвітності та легітимності. Зрозуміло, що подібна діяльність має знаходитися в межах того, як забезпечити мир та безпеку, а це може статися лише за прозорого процесу взаємодії, встановлення чіткого процесу перевірки та покращення механізмів підзвітності.

У статті розглянуто особливості залучення компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність до реалізації миротворчих операцій ООН. Визначено, що у структурі ООН не передбачено власних збройних сил, а склад миротворців формується на основі кадрового професійного контингенту, наданого країнами-членами Організації. Незважаючи на те, що ООН активно взаємодіє з державами та регіональними організаціями, а добре озброєні військові регулярні сили повинні забезпечувати успішність операції, що проводиться, дії миротворців вкрай обмежені (у мандаті чітко прописані методи, інструменти, інструкції та інші аспекти). Визначено, що ООН може укласти контракт або відповідний договір із приватними структурами, безпосередньо передаючи різні функції на зовнішній підряд, або через країну-учасницю Організації, або через власний структурний підрозділ. Компанії, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, не підпорядковуються міжнародним правилам і законам, отже, не підпорядковуються нормам ООН: використання нелегальних чи неетичних методів може призвести до порушення прав людини, підвищення напруженості у регіоні тощо. Світ, що змінюється, вимагає нових, адекватних підходів від усіх учасників міжнародних відносин. У зв'язку з цим взаємодія ООН та компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, стає новим вирішенням проблеми підвищення ефективності миротворчого контингенту, оскільки дуже часто така складна в управлінні структура не справляється з поставленими завданнями. Водночас доведена здатність компаній, які здійснюють приватну військову та охоронну діяльність, брати участь у миротворчих операціях не повинна ризикувати миротворчими стандартами ООН через відсутність у них підзвітності та легітимності. Зрозуміло, що подібна діяльність має знаходитися в межах того, як забезпечити мир та безпеку, а це може статися лише за прозорого процесу взаємодії, встановлення чіткого процесу перевірки та покращення механізмів підзвітності.

Ключові слова: приватна військова та охоронна діяльність, Організація Об'єднаних Націй, міжнародне право, миробудування, миротворчі операції, найманство, міжнародне гуманітарне право, кримінальне право, міжнародне кримінальне право.

Savka O. Features of engaging companies engaged in private military and security activities to implement peacekeeping operations by the United Nations

The article examines the peculiarities of involving companies engaged in private military and security activities in the implementation of UN peacekeeping operations. It is determined that the UN structure does not provide for its own armed forces, and the composition of peacekeepers is formed on the basis of professional personnel provided by the member countries of the Organization. Despite the fact that the UN actively interacts with states and regional organizations, and well-armed regular military forces must ensure the success of the operation, the actions of peacekeepers are extremely limited (the mandate clearly spells out methods, tools, instructions, and other aspects). It has been determined that the UN may enter into a contract or agreement with private entities, directly outsourcing various functions either through a member state of the Organization or through its own structural unit. Companies engaged in private military and security activities are not subject to international rules and laws, and therefore do not comply with UN standards: the use of illegal or unethical methods can lead to human rights violations, increased tensions in the region, etc. A changing world requires new, adequate approaches from all participants in international relations. In this regard, cooperation between the UN and companies engaged in private military and security activities is becoming a new solution to the problem of increasing the effectiveness of peacekeeping contingents, as such complex structures often fail to cope with the tasks assigned to them. At the same time, the proven ability of companies engaged in private military and security activities to participate in peacekeeping operations should not jeopardize UN peacekeeping standards due to their lack of accountability and legitimacy. It is clear that such activities must be within the limits of ensuring peace and security, and this can only happen through a transparent process of interaction, the establishment of a clear verification process, and the improvement of accountability mechanisms

Key words: private military and security activities, United Nations, international law, peacebuilding, peacekeeping operations, mercenary activities, international humanitarian law, criminal law.

Література:

1. Malone D. The UN Security Council:- From the Cold War to the 21st Century / D. Malone. L.: Lynne Rienner Publishers, 2004. 746 p.

2. Swart L. Security Council Reform From 1945 to 2013. / L. Swart, J. Freiesleben. N. Y.: Center for Reform Education, 2013. 120 p.

3. Fjelde H. Protection Through Presence: UN Peacekeeping and the Costs of Targeting Civilians [Electronic resource] / H. Fjelde, L. Hultman, D. Nilsson. International Organization. 2019. No 73(1). С. 103–131. URL: https://apps.webofknowledge.com/Search.do?product=WOS&SID=C1GfGziY7jqyRhyvEcU&search_mode=GeneralSearch&prID=addceb4f-f78f-4a58-bfc2-aa693ee7bee0

4. United Nations Standby Arrangements System. URL: https://unterm.un.org/unterm2/ru/view/unhq/38f64d3b-02f4-4c55-b70e-df7c3d5206af (дата звеpенення 21.05.2025).

5. Панченко Л.Є. Новітні форми міжнародно-правового регулювання миротворчої діяльності: авторськ. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 – міжнародне право / Л.Є. Панченко. Київ. 2016. 23 с.

6. Pingeot L. Dangerous Partnership: Private military & security companies and the UN. Rosa Luxemburg Stiftung. 2012. URL: https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/sonst_publikationen/studie_dangerous_partnership.pdf

7. A/69/338: доповідь про використання Організацією Об'єднаних Націй приватних охоронних компаній. United Nations. 2014. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N14/513/61/PDF/N1451361.pdf?OpenElement

8. Приватні військові компанії, їх виникнення, визначення, розвиток у сучасному світі та проблеми створення в Україні / В.О. Заросило, В.В. Заросило, Л.А. Крютченко. Європейський правничий часопис. 2025. Вип. 6, 7. С. 253–260

9. Савка О.І. Проблеми участі приватних військових компаній у сучасних міжнародних політичних процесах / Науковий вісник УжНу. Серія Право. Випуск 88. Частина 4. 2025. С. 135–140.

10. Савка О.І. Регулювання приватної військової та охоронної діяльності: порівняльний аналіз політики міжнародних організацій і світових держав. Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання ДВНЗ УжНУ. № 3. Частина 3. 2025. С. 361–367

11. Кохан Г. Правові питання діяльності приватних військових компаній: міжнародний аспект. Юридичні науки. 2020. № 2. С. 190–200.

12. Підсумкова доповідь проведеного дослідження: Доповідь Робочої групи щодо використання найманців як засобу порушення прав людини та протидії здійсненню права народів на самовизначення. URL: https://www.ohchr.org/documents/thematic-reports/ahrc3949-report-working-group-use-mercenaries-means-violating-human

13. S v Rouget (A2850/03) ZAGPHC 248. Southern African Legal Information Institute. URL: https://www.saflii.org/za/cases/ZAGPHC/2005/248.pdf

14. Скрипник О. Миротворча діяльність ООН: витоки концепції наглядових операцій. URL: https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.16.11

15. Горовенко В., Тютюнник В. Приватні воєнні компанії: міжнародний досвід і можливі шляхи його реалізації в Україні. Наука і оборона. 2013. № 3. С. 32–39.

16. Dakhno O. Світовий досвід створення та розвитку приватних військових компаній як інструмента реалізації національних інтересів. Філософія та політологія в контексті сучасної культури, 12(2), С. 61–68. 2020. https://doi.org/10.15421/352035

17. Mercenarism and private military and security companies. United Nations Human Rights: office of the high commissioner. 2018. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/MercenarismandPrivateMilitarySecurityCompanies.pdf

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 16.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 343.268:341.231.14](4+477).
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.27

О. Стець,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного, міжнародного та приватного права
Криворізького навчально-наукового інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0000-0003-4211-2687

В. Козаченко,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького навчально-наукового інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0009-0003-9802-2020

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ У ПСИХІАТРИЧНІЙ ДОПОМОЗІ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Питання дотримання прав людини у сфері психіатричної допомоги має особливе значення для правової держави.Примусові заходи психіатричного характеру, будучи необхідним елементом системи охорони здоров'я, водночас залишаються однією з найбільш чутливих сфер, де баланс між захистом суспільних інтересів і правами людини потребує особливої уваги. Вони покликані забезпечити лікування осіб, які через психічний стан становлять небезпеку для себе чи оточення, однак за своєю природою обмежують основоположні права – на свободу, особисту недоторканність, приватність, гідність і самовизначення. Саме тому питання законності, пропорційності та гуманності таких заходів є ключовими у сучасному правовому дискурсі.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у своїй прецедентній практиці неодноразово констатував порушення статей 3, 5 і 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – ЄКПЛ), які гарантують заборону нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, право на свободу та особисту недоторканність, а також право на повагу до приватного життя. Зокрема, у справах Winterwerp v. the Netherlands (1979), Varbanov v. Bulgaria (2000), Stanev v. Bulgaria (2012), R.L. and M.-J.D. v. France (2020) ЄСПЛ сформулював низку базових принципів, що визначають допустимість і межі примусової госпіталізації: наявність достовірного медичного висновку, законна мета утримання, регулярний судовий контроль і можливість оскарження [1]. Суд підкреслює, що навіть за наявності психічного розладу особа не втрачає свого статусу суб'єкта прав, а будь-яке втручання у сферу її особистої свободи має бути суворо обґрунтованим, пропорційним і здійснюватися відповідно до принципів мінімальної ізоляції.

У контексті європейських стандартів дедалі більшого значення набуває також Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (далі – CRPD), яка вимагає від держав не лише формального дотримання прав пацієнтів, а й активного впровадження політики

© Стець О., Козаченко В., 2025

деінституціоналізації, розвитку амбулаторної допомоги та підтриманого проживання. Це зумовлює перехід від медико-біологічної до правозахисної парадигми у сфері психіатрії, де основна увага приділяється автономії, інформованій згоді та недискримінації осіб із психічними розладами [3].

Виклад основного матеріалу. В умовах євроінтеграційного курсу Україна має забезпечити гармонізацію національного законодавства з європейськими стандартами у сфері психіатричної допомоги. Це завдання виходить за межі суто медичної проблематики, адже стосується фундаментальних принципів верховенства права та захисту гідності людини. Відповідно до Конституції України (ст. 3, 27, 28) та Закону України «Про психіатричну допомогу», держава зобов'язана гарантувати, щоб будь-яке втручання у психічну сферу людини відбувалося на підставі закону, було обґрунтованим, пропорційним та здійснювалося в умовах поваги до прав пацієнта [4].

Однак, як свідчить практика ЄСПЛ у справах проти України – R.L. v. Ukraine (2015), M. v. Ukraine (2017), Kanyev v. Ukraine (2022) – національна система досі має суттєві проблеми у сфері процедурного контролю за примусовою госпіталізацією, доступу до правової допомоги, незалежності судово-психіатричних експертиз і прозорості умов перебування у спеціалізованих установах [5]. Це зумовлює необхідність комплексного реформування підходів, де ключовими мають стати запровадження ефективних механізмів зовнішнього моніторингу, розширення альтернатив до стаціонарного лікування, а також посилення судового та громадського контролю.

Особливого значення у цьому контексті набуває ухвалена Концепція розвитку охорони психічного здоровя в Україні на період до 2030 року [2], яка передбачає модернізацію системи на засадах інтеграції у європейський правовий простір, зокрема – перехід до спільнотно-орієнтованої моделі допомоги, створення системи громадського нагляду, інституту омбудсмена з прав психіатричних пацієнтів та уніфікацію процедур судового перегляду підстав для примусових заходів. Таким чином, гуманізація психіатричної допомоги стає не лише медичною, а насамперед правозахисною реформою, що покликана забезпечити реальну реалізацію прав і свобод осіб з психічними розладами відповідно до європейських стандартів.

Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод закріплює фундаментальні гарантії проти свавільного позбавлення волі. Відповідно до статті 5 § 1 (е), допускається законне позбавлення волі «осіб з психічними розладами» лише за умови дотримання суворих правових та медичних критеріїв, що забезпечують баланс між суспільною безпекою та правами індивіда. Ця норма розглядається у світлі принципу верховенства права, який вимагає, щоб будь-яке обмеження свободи було законним, необхідним і пропорційним меті, задля якої воно застосовується [1].

Європейський суд з прав людини у знаковій справі Winterwerp v. the Netherlands 1979 року сформулював три базові умови, за яких позбавлення волі психічно хворої особи не порушує Конвенцію:

– наявність достовірного медичного висновку, зробленого компетентним спеціалістом, який підтверджує психічний розлад;

– характер розладу повинен бути таким, що виправдовує необхідність примусової госпіталізації для лікування чи запобігання небезпечній поведінці;

– тривале утримання є правомірним лише за умови, якщо психічний розлад продовжує існувати і періодично підтверджується фахівцями [1].

Подальша практика ЄСПЛ, зокрема у справах Varbanov v. Bulgaria (2000), Stanev v. Bulgaria (2012),

Kędzior v. Poland (2012), R.L. and M.-J.D. v. France (2020), деталізувала ці критерії, наголошуючи на необхідності дотримання процедурних гарантій: обов'язковість попереднього або невідкладного судового контролю, право пацієнта на юридичну допомогу, участь у розгляді питання про госпіталізацію, доступ до незалежної медичної експертизи, а також періодичний перегляд підстав утримання. ЄСПЛ системно підкреслює, що навіть наявність психічного розладу не позбавляє особу повного обсягу її прав за Конвенцією – зокрема права на гідність, повагу до приватного життя (ст. 8 ЄКПЛ) і заборони нелюдського поводження (ст. 3 ЄКПЛ).

Важливе значення має і практика Суду щодо пропорційності втручання. Так, у справі Stanev v. Bulgaria Суд зазначив, що розміщення особи в соціальній установі з обмеженням свободи пересування, без її усвідомленої згоди, становить фактичне позбавлення волі у сенсі статті 5 Конвенції, навіть якщо воно відбувається під виглядом «опіки» чи «догляду». Це рішення закріпило принцип, згідно з яким обмеження свободи не може бути виправданим суто медичними або соціальними міркуваннями без наявності реального судового контролю та правових гарантій [1].

Положення ЄКПЛ тісно корелюють із Конвенцією ООН про права осіб з інвалідністю, яка закріплює нову правову парадигму у сфері психіатричної допомоги. Відповідно до статей 12, 14 і 25 CRPD, держави-учасниці зобов'язані забезпечити, щоб особи з психічними розладами користувалися правоздатністю на рівних засадах з іншими, були захищені від свавільного позбавлення волі та отримували медичну допомогу лише за їхньою інформованою згодою [3]. Конвенція вимагає усунення будь-яких форм дискримінації на підставі інвалідності та впровадження підтриманих рішень як альтернативи примусовим заходам. Таким чином, CRPD пропонує не просто гуманізацію психіатрії, а структурну реформу системи, у центрі якої – визнання суб'єктності пацієнта і його автономії.

Свою роль у формуванні міжнародних стандартів відіграє також Європейський комітет із запобігання катуванням (CPT), який у щорічних звітах систематично оцінює умови тримання пацієнтів у психіатричних лікарнях. У Рекомендаціях CPT наголошується на необхідності мінімізації застосування ізоляції, фіксації та фізичних обмежень, а також обов'язковому документуванні кожного випадку такого втручання. Комітет підкреслює, що ізоляція не повинна бути формою покарання, а застосування фізичних обмежень має бути крайнім заходом, обмеженим у часі та контрольованим медичним персоналом [6].

Крім того, CPT рекомендує державам-членам забезпечити регулярний перегляд обґрунтованості примусового лікування, запровадження незалежних механізмів скарг, надання безоплатної правової допомоги, а також створення зовнішніх моніторингових органів (зокрема, омбудсменів або комісій громадського нагляду). Ці механізми покликані гарантувати прозорість, підзвітність і запобігти випадкам катувань чи нелюдського поводження у медичних закладах закритого типу.

Таким чином, міжнародно-правові стандарти у сфері примусових психіатричних заходів базуються на трьох взаємопов'язаних принципах:

1) законність і процедурна справедливість – втручання можливе лише за чітко визначеними законом підставами та під контролем суду;

2) пропорційність і мінімізація обмежень – обмеження свободи допускається лише як крайній захід, коли інші засоби неефективні;

3) повага до гідності та автономії особи – навіть за умов госпіталізації пацієнт зберігає право на участь у прийнятті рішень, конфіденційність і належне ставлення.

У державах Європейського Союзу поступово сформувалися різноманітні моделі надання психіатричної допомоги, які об'єднує головний принцип – забезпечення балансу між суспільною безпекою та захистом прав пацієнтів. Ці моделі відображають загальноєвропейську тенденцію переходу від суто медичного підходу до правозахисної парадигми, що розглядає пацієнта як активного суб'єкта, а не об'єкт примусового впливу.

У Німеччині діє принцип пропорційності обмеження (VerhdltnismdЯigkeitsprinzip), відповідно до якого будь-яке втручання у права людини має бути мінімально необхідним і виправданим лише в інтересах самої особи або суспільної безпеки. Законодавство федеральних земель (Psychisch-Kranken-Gesetze) передбачає, що рішення про примусову госпіталізацію може ухвалюватися виключно судом на підставі обґрунтованого медичного висновку. Обов'язковим є періодичний перегляд підстав для утримання, зазвичай кожні шість тижнів або раніше, якщо стан особи покращується [7]. Такий механізм гарантує контроль за тривалістю примусового лікування та унеможливлює довільне позбавлення волі.

Нідерланди у 2020 році запровадили нову систему правового регулювання – Wet verplichte geestelijke gezondheidszorg (Закон про обов'язкову психіатричну допомогу), яка змінила попередню модель «BOPZ». Основна ідея полягає у пріоритеті амбулаторних форм допомоги над госпіталізацією, що відповідає сучасній концепції «community-based mental health care» – психіатрії, орієнтованої на громаду. Закон передбачає участь незалежних комісій, які здійснюють моніторинг кожного випадку примусового втручання, а також гарантує право пацієнта на адвоката на всіх етапах процедури. Кожен випадок обов'язково супроводжується індивідуальним планом лікування, складеним за участю самої особи [8].

У Швеції відносини у сфері психіатричної допомоги врегульовано Законом про психіатричне примусове лікування, який є одним із найбільш гуманізованих у Європі. Він дозволяє примусову госпіталізацію лише за рішенням лікаря-психіатра, підтвердженим судом протягом 24 годин. При цьому суд зобов'язаний переглядати обґрунтованість продовження лікування не рідше ніж раз на чотири тижні [9]. Закон також містить положення про право пацієнта оскаржити рішення про госпіталізацію, проінформовану згоду на лікування, а також вимогу мінімізації застосування фізичних обмежень та ізоляції.

У країнах Скандинавії, а також у Франції та Данії, активно впроваджуються програми соціальної реінтеграції пацієнтів, спрямовані на їхнє повернення до звичного життя у суспільстві. Значна увага приділяється контролю громадських організацій і правозахисних структур, що виступають посередниками між пацієнтами, закладами охорони здоров'я та державними органами.

Спільною рисою європейських практик є гуманізація процесу психіатричної допомоги, поступова відмова від довічної ізоляції осіб з психічними розладами, зміщення акценту з примусу на підтримку, а також забезпечення прозорості та підзвітності закладів охорони психічного здоров'я. У цьому контексті європейський досвід демонструє, що ефективне лікування та захист прав пацієнтів не є взаємовиключними, а навпаки – взаємодоповнюваними складовими сучасної політики у сфері психічного здоров'я.

В Україні правове регулювання у сфері надання психіатричної допомоги здійснюється відповідно до Закону України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 року № 1489-III [4]. Цей закон став першим комплексним актом, який визначив правові, організаційні та етичні засади надання психіатричної допомоги, закріпивши низку гарантій прав осіб із психічними

розладами, зокрема право на інформовану згоду, на відмову від лікування, на отримання юридичної допомоги, а також на судовий контроль у випадках примусової госпіталізації. Закон також передбачає принцип поваги до гідності особи, заборону дискримінації та необхідність застосування примусових заходів лише як крайнього заходу.

Водночас, попри прогресивні декларації, практика застосування норм цього закону виявляє численні недоліки. Основною проблемою є розрив між нормою та її реалізацією, що призводить до системних порушень прав людини. У багатьох випадках інформована згода залишається формальністю: пацієнти часто не мають реальної можливості ознайомитися з медичними документами, а рішення про госпіталізацію ухвалюються без належної участі адвоката або законного представника.

Європейський суд з прав людини неодноразово констатував порушення Україною статті 5 ЄКПЛ, що гарантує право на свободу та особисту недоторканність. Зокрема, у справі M. v. Ukraine (2012) Суд встановив, що особу було утримано у психіатричному закладі без належного судового рішення, а національні суди не забезпечили ефективного перегляду законності госпіталізації. У справі R.L. v. Ukraine (2015) ЄСПЛ звернув увагу на формальний характер судових засідань, відсутність незалежної медичної експертизи та неможливість для заявника користуватися правовою допомогою під час розгляду питання про примусове лікування [10].

Додатковою проблемою залишається неефективність судового контролю: суди здебільшого схильні довіряти висновкам лікарів без проведення незалежних експертиз, що суперечить європейському стандарту справедливого розгляду. Також гостро постає питання недостатньої участі адвокатів у таких справах через низьку оплату їхньої праці та обмежений доступ до матеріалів пацієнтів.

Попри реформу 2018 року, коли до Кримінального процесуального кодексу України були внесені зміни щодо порядку застосування медичних заходів безпеки, низка аспектів залишається неврегульованою. Зокрема, відсутній ефективний механізм громадського моніторингу психіатричних установ, не визначено порядок участі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у перевірках таких закладів. На практиці це створює ситуацію фактичної закритості системи від громадського контролю, що збільшує ризики порушень прав пацієнтів.

Серйозною проблемою є і застаріла інституційна модель психіатричної допомоги, що ґрунтується на великих стаціонарних закладах, де пацієнти ізолюються від суспільства на тривалий час. Такий підхід суперечить сучасним європейським тенденціям, які наголошують на розвитку амбулаторної, децентралізованої та реабілітаційної системи підтримки.

Таким чином, попри наявність законодавчих гарантій, реальна імплементація міжнародних стандартів у сфері психіатричної допомоги в Україні залишається недостатньою. Для її вдосконалення необхідне подальше зміцнення судового контролю, розвиток незалежних механізмів нагляду, залучення правозахисних інституцій і гармонізація українського законодавства з вимогами ЄКПЛ та Конвенції про права осіб з інвалідністю.

Для приведення національної системи правового регулювання примусових заходів психіатричного характеру у відповідність до європейських стандартів необхідне поетапне реформування, що має базуватися на принципах гуманізації, пропорційності та поваги до людської гідності.

Висновки. По-перше, важливо розширити альтернативи госпіталізації, зробивши акцент на амбулаторних формах нагляду, кризових центрах, денних стаціонарах та мобіль-

них бригадах психіатричної допомоги. Європейська практика доводить, що амбулаторні програми дозволяють ефективно контролювати психічний стан пацієнтів без порушення їх соціальних зв'язків і без ізоляції від громади. Подібна модель діє у Нідерландах і Данії, де перевага надається «community-based mental health care» – громадоцентричній системі підтримки [8]. В Україні ж необхідно створити законодавчі та фінансові механізми, які б стимулювали розвиток таких послуг, зокрема через реформу фінансування Національної служби здоров'я.

По-друге, актуальним є запровадження інституту незалежного омбудсмена з прав психіатричних пацієнтів, за прикладом скандинавських держав. Такий інститут міг би здійснювати перевірку психіатричних закладів, розглядати скарги пацієнтів, контролювати дотримання процедур інформованої згоди та забезпечувати зв'язок між пацієнтами і правозахисними організаціями. Його створення відповідало б рекомендаціям Європейського комітету із запобігання катуванням щодо підвищення прозорості системи [6].

По-третє, необхідно забезпечити регулярний судовий перегляд підстав для продовження примусового лікування. Європейський суд з прав людини у низці справ наголошував, що будь-яке тривале позбавлення волі на психіатричній підставі має бути обґрунтоване поточним станом здоров'я особи, підтвердженим медичною експертизою. Відтак, українське законодавство потребує чіткого визначення строків і процедур таких переглядів, аби гарантувати динамічність контролю та уникнути ситуацій, коли госпіталізація фактично набуває безстрокового характеру [10].

По-четверте, слід закріпити обов'язкову участь адвоката на всіх етапах прийняття рішень щодо застосування чи продовження примусових заходів. У багатьох країнах ЄС, зокрема у Німеччині та Швеції, участь захисника гарантується законом і є невід'ємним елементом справедливого розгляду [7; 9]. В Україні участь адвоката нерідко залишається формальною або забезпечується вже після госпіталізації, що суперечить принципам ефективного захисту прав людини.

По-п'яте, потребує розроблення єдина національна методика оцінки ризику для суспільства, яка б дозволяла обґрунтовано визначати необхідність примусового лікування та запобігати суб'єктивізму лікарських рішень. Така методика повинна враховувати не лише клінічні, а й соціально-поведінкові фактори, ґрунтуватися на стандартизованих шкалах оцінювання ризику рецидиву агресивної поведінки, схвалених МОЗ України.

По-шосте, необхідно розвивати систему громадського моніторингу та прозорої статистики щодо застосування примусових заходів психіатричного характеру. Відкритість даних про кількість, тривалість і результати таких заходів сприятиме суспільному контролю та зменшенню зловживань. Особливу роль можуть відігравати громадські організації, правозахисні центри й наукові установи, які здійснюватимуть аналітичний супровід реформ у цій сфері.

Реалізація наведених напрямів забезпечить гуманізацію системи примусових заходів, наближення українського законодавства до стандартів Європейської конвенції з прав людини та Конвенції про права осіб з інвалідністю. Вона також сприятиме формуванню нової моделі психіатричної допомоги, у центрі якої перебуває не інституційна ізоляція, а гідність, автономія та соціальна інтеграція людини.

Проблематика дотримання прав людини у сфері застосування примусових заходів психіатричного характеру є ключовою складовою процесу правової європеїзації України. Аналіз міжнародно-правових стандартів, практики ЄСПЛ та досвіду держав – членів ЄС засвідчує, що ефективна

система психіатричної допомоги базується на принципах пропорційності, мінімізації ізоляції, інформованої згоди та незалежного судового контролю.

Українське законодавство, зокрема Закон України «Про психіатричну допомогу», створює нормативну основу для реалізації таких принципів, проте фактична імплементація залишається обмеженою. Судова практика ЄСПЛ (справи M. v. Ukraine, R.L. v. Ukraine) демонструє системні недоліки: відсутність ефективного судового перегляду, недостатню участь адвокатів і формальність процедур госпіталізації.

Реформування системи вимагає комплексних змін: переходу від інституційної моделі до амбулаторної та громадоцентричної допомоги, створення незалежного омбудсмена з прав психіатричних пацієнтів, запровадження єдиної методики оцінки ризиків, розширення громадського моніторингу та регулярного судового контролю.

Запровадження цих заходів дозволить не лише підвищити ефективність правового захисту осіб із психічними розладами, а й забезпечить виконання міжнародних зобов'язань України у сфері прав людини, закріплених у Європейській конвенції з прав людини, Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю та рекомендаціях Європейського комітету із запобігання катуванням.

Таким чином, гармонізація української системи психіатричної допомоги з європейськими стандартами є необхідною передумовою побудови гуманної, правової та демократичної держави.

Стаття присвячена дослідженню європейських стандартів застосування примусових заходів у сфері психіатричної допомоги та аналізу міжнародно-правових гарантій дотримання прав осіб із психічними розладами. У роботі розкрито правову природу примусових психіатричних заходів як засобу балансування між суспільною безпекою та фундаментальними правами людини – на свободу, гідність, приватність і самовизначення. На основі рішень Європейського суду з прав людини систематизовані базові принципи допустимості примусової госпіталізації: наявність достовірного медичного висновку, законну мету утримання, пропорційність втручання та обов'язковість регулярного судового контролю. Підкреслюється, що навіть за наявності психічного розладу особа не втрачає свого статусу суб'єкта прав, а будь-яке обмеження її свободи має бути суворо обґрунтованим і здійснюватися в гуманний спосіб.

Особлива увага приділена впливу Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю на трансформацію міжнародних підходів до психіатричної допомоги, зокрема переходу від медико-біологічної до правозахисної парадигми, що базується на принципах автономії, інформованої згоди та недискримінації.

У статті здійснено порівняльний аналіз правових моделей психіатричної допомоги у державах ЄС – Німеччині, Нідерландах, Швеції, Франції та Данії. Виявлено загальноєвропейські тенденції: гуманізація процесу лікування, пріоритет амбулаторної допомоги над госпіталізацією, участь пацієнта в ухваленні рішень і забезпечення незалежного судового контролю.

Окремий розділ присвячено аналізу українського законодавства, зокрема Закону України «Про психіатричну допомогу», у контексті практики ЄСПЛ. Визначено ключові проблеми: формальність інституту інформованої згоди, відсутність реальної участі адвоката, слабкий судовий контроль, брак незалежних експертиз і громадського нагляду.

На основі узагальнення міжнародного досвіду сформульовано пропозиції щодо вдосконалення національної системи: розвиток

альтернатив госпіталізації (амбулаторна та кризова допомога), створення інституту омбудсмена з прав психіатричних пацієнтів, запровадження регулярного судового перегляду підстав примусового лікування, обов'язкової участі адвоката та національної методики оцінки ризику для суспільства. Зроблено висновок, що реформування психіатричної системи має стати невід'ємною частиною євроінтеграційного процесу України, спрямованого на реалізацію принципів гуманності, верховенства права та поваги до людської гідності.

Ключові слова: права людини, психіатрична допомога, примусові заходи, ЄСПЛ, Конвенція про права осіб з інвалідністю, ЄКПЛ, судовий контроль, гуманізація, омбудсмен, правозахисна парадигма.

Stets O., Kozachenko V. European standards for coercive measures in psychiatric care: international legal guarantees and prospects for implementation in ukraine

The article is devoted to the study of European standards for the application of compulsory measures in the field of psychiatric care and the analysis of international legal guarantees for the protection of the rights of persons with mental disorders. The paper reveals the legal nature of compulsory psychiatric measures as a mechanism for balancing public safety and fundamental human rights – freedom, dignity, privacy, and self-determination. Based on the case law of the European Court of Human Rights, the basic principles of the admissibility of compulsory hospitalisation are systematised: the existence of a reliable medical opinion, a lawful purpose of detention, proportionality of interference, and the requirement of regular judicial review. It is emphasised that even in the presence of a mental disorder, a person does not lose their status as a rights-bearing subject, and any restriction of liberty must be strictly justified and carried out in a humane manner.

Special attention is paid to the impact of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) on the transformation of international approaches to psychiatric care, particularly the shift from a medical-biological to a human rights paradigm based on the principles of autonomy, informed consent, and non-discrimination.

The article provides a comparative analysis of legal models of psychiatric care in EU countries – Germany, the Netherlands, Sweden, France, and Denmark. Common European trends are identified: the humanisation of treatment processes, the prioritisation of outpatient care over hospitalisation, the patient's participation in decision-making, and the guarantee of independent judicial oversight.

A separate section analyses Ukrainian legislation, in particular the Law of Ukraine "On Psychiatric Care", in the context of the ECtHR's case law. Key issues are identified: the formality of the informed consent mechanism, the lack of effective participation by defence counsel, weak judicial control, the absence of independent expertise, and insufficient public monitoring.

Based on the generalisation of international experience, the article formulates proposals for improving the national system: the development of alternatives to hospitalisation (outpatient and crisis care), the creation of an ombudsman for the rights of psychiatric patients, the introduction of regular judicial review of the grounds for compulsory treatment, mandatory participation of a lawyer, and the development of a unified national methodology for assessing risks to society. It is concluded that the reform of the psychiatric system

should become an integral part of Ukraine's European integration process, aimed at implementing the principles of humanity, the rule of law, and respect for human dignity.

Key words: human rights, psychiatric care, compulsory measures, ECtHR, Convention on the Rights of Persons with Disabilities, ECHR, judicial review, humanisation, ombudsman, human rights paradigm.

Література:

1. Case of Winterwerp v. The Netherlands (Application no. 6301/73), Judgment of 24 October 1979. European Court of Human Rights.

2. Концепція розвитку охорони психічного здоровя в Україні на період до 2030 року. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 року № 1018-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#Text

3. Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD), adopted by the United Nations General Assembly, 13 December 2006.

4. Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000 № 1489-III. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 19. Ст. 143.

5. Case of M. v. Ukraine (Application no. 2452/04), Judgment of 19 April 2012; Case of R.L. v. Ukraine (Application no. 67534/09), Judgment of 7 May 2015. European Court of Human Rights.

6. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT). CPT Standards (CPT/Inf/E (2002) 1 – Rev. 2021). Council of Europe, Strasbourg, 2021.

7. Psychisch-Kranken-Gesetze (PsychKG) der Bundesldnder Deutschlands. Bundesministerium der Justiz, 2018. URL: https://www.gesetze-im-internet.de.

8. Wet verplichte geestelijke gezondheidszorg (Wvggz), Netherlands, 2020. URL: https://wetten.overheid.nl/BWBR0040634/.

9. The Compulsory Psychiatric Care Act (LPT), Sweden, 1991:871. Government Offices of Sweden. URL: https://www.government.se/legal-documents/.

10. European Convention on Human Rights. Council of Europe, 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf.

11. Закон України «Про систему охорони психічного здоровя в Україні»від 15.01.2025 року № 4223-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4223-20#Text

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 10.09.2025
Дата прийняття статті: 13.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 342.9:35.07:37
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.28

М. Бадак,
аспірант
Університету митної справи та фінансів;
викладач правових дисциплін
Дніпровського транспортно-економічного фахового коледжу
ORCID ID: 0000-0001-6021-6928

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ У СФЕРІ ОСВІТИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Проблема правового регулювання адміністративної діяльності органів публічної адміністрації в освітній сфері набула виняткової актуальності у зв'язку із повномасштабною збройною агресією Російської Федерації та запровадженням воєнного стану в Україні. Освітня система, яка традиційно ґрунтувалася на принципах автономії закладів освіти та децентралізації управління, була вимушена здійснити швидку та радикальну трансформацію задля забезпечення безперервності навчального процесу та, що найважливіше, збереження життя і здоров'я його учасників. Ця трансформація спричинила суттєве зміщення акцентів у публічному адмініструванні: від пріоритету освітніх стандартів до пріоритету безпеки.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибокого адміністративно-правового осмислення змін, внесених до управлінських функцій органів влади в умовах дії правового режиму воєнного стану. Йдеться про процес гібридизації адміністративного управління, коли центральні органи, як-от Міністерство освіти і науки України, розширюють свої нормотворчі повноваження для оперативного реагування на кризу, а на регіональному рівні військові адміністрації набувають нетипового для мирного часу адміністративно-безпекового статусу. Саме ці органи приймають ключові оперативні рішення щодо освітнього процесу, що безпосередньо впливає на реалізацію конституційного права громадян на освіту.

Існує нагальна наукова та практична потреба у визначенні меж і характеру адміністративних повноважень військових адміністрацій та Міністерства освіти і науки України, їхньої взаємодії, а також розробці конкретних пропозицій для вдосконалення управлінської моделі у сфері освіти в умовах воєнного чи іншого надзвичайного стану.

Новизна теми полягає у комплексному дослідженні трирівневої системи публічного адміністрування освітою в умовах воєнного стану та доведенні переважання адміністративно-безпекового критерію над принципом автономії. Здійснюється доктринальне осмислення розпорядчих актів військових адміністрацій як інструменту прямого адміністративного контролю та пропонується чітке законодавче розмежування повноважень суб'єктів адміністративної діяльності у цій сфері.

Невирішеною частиною проблеми є доктринальне обґрунтування та законодавче закріплення балансу між

© Бадак М., 2025

адміністративною автономією закладів освіти та адміністративно-безпековим контролем, що й зумовлює необхідність проведення цього дослідження.

Стан дослідження. Теоретичною основою для дослідження адміністративної діяльності органів публічної адміністрації в освітній сфері слугують праці провідних українських науковців у галузі адміністративного права. Фундаментальні засади функціонування публічної адміністрації досліджували Авер'янова В., Пайда Ю., Битяк Ю., Кравцова Т., Кузьменко О., Приходько А., Лихачов С., Кононов П., Мельник В., Гриценко С., Бевзенко В., Єльникова О. та інші.

Аналіз останніх публікацій свідчить, що більшість науковців зосереджуються або на загальних проблемах безпеки держави, або на соціально-педагогічних аспектах освіти в умовах війни. Проте, бракує робіт, які б детально аналізували адміністративно-правовий механізм функціонування органів публічної адміністрації у сфері освіти. Таким чином, наявна література надає міцну теоретичну базу щодо загального адміністративного права, але не містить комплексного доктринального аналізу гібридного адміністративно-безпекового статусу військових адміністрацій та їхньої ролі як суб'єктів прямого адміністративного контролю, що є обмеженням поточних досліджень.

Мета дослідження – здійснити комплексний адміністративно-правовий аналіз трансформації повноважень органів публічної адміністрації (Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти і науки України, військових адміністрацій) у сфері освіти в умовах воєнного стану та на основі виявлених змін сформулювати обґрунтовані законодавчі пропозиції та практичні рекомендації щодо вдосконалення механізмів публічного адміністрування.

Завдання дослідження:

1. Визначити сутність та місце суб'єктів публічної адміністрації в освітній сфері України.

2. Проаналізувати адміністративно-правовий статус та повноваження Кабінету Міністрів України та Міністерства освіти і науки України в умовах воєнного стану.

3. Охарактеризувати адміністративно-безпековий характер та ключові оперативні повноваження військових адміністрацій щодо організації освітнього процесу та адміністрування ресурсів.

4. Сформулювати конкретні рекомендації для законодавчого вдосконалення, спрямовані на гармонізацію повноважень органів публічної адміністрації та закладів освіти в умовах надзвичайних ситуацій.

Виклад основного матеріалу. Публічна адміністрація в Україні визначається як система органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, що здійснюють управлінську діяльність на засадах законності, гласності та ефективності.

За доктриною В. Б. Авер'янова, публічна адміністрація є інструментом реалізації державної політики, спрямованим на задоволення публічних інтересів, включаючи забезпечення конституційного права на освіту, передбаченого статтею 53 Конституції України [1] [2].

Пайда Ю. визначає публічну адміністрацію як організацію та діяльність органів і установ, які діють виключно в рамках повноважень та у спосіб, визначений законом, з метою забезпечення публічних інтересів. Він зазначає, що під публічною адміністрацією можна розуміти органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, а також суб'єкти, що їх держава наділила функціями публічного управління, які здійснюють виконання публічно-управлінських функцій і метою яких є забезпечення інтересів держави та суспільства в цілому, при цьому їхня діяльність здійснюється в межах закону [3].

Кравцова Т. виокремлює публічну адміністрацію як певним чином побудована система органів державної виконавчої влади та виконавчих

органів місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації та інші суб'єкти, наділені адміністративно-управлінськими функціями, які діють з метою забезпечення як інтересів держави, так і інтересів суспільства в цілому.

У доктрині адміністративного права суб'єкти публічної адміністрації в освіті виступають як носії владних повноважень, що реалізуються через адміністративні акти (накази, розпорядження) [5].

Освітній процес визначається як систематична діяльність суб'єктів освіти, спрямована на набуття знань, умінь та компетенцій [6]. Регулювання цього процесу органами публічної адміністрації має адміністративно-правовий характер, оскільки включає нормотворення, ліцензування та контроль. Специфіка полягає в поєднанні державних стандартів з автономією закладів освіти, які мають право на академічну свободу, але під адміністративним наглядом публічної адміністрації.

Організація освітнього процесу в умовах воєнного стану вимагає чіткої вертикалі управління та узгодженої взаємодії суб'єктів публічної адміністрації, повноваження яких були суттєво трансформовані відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Перехід від принципу автономії закладів освіти до пріоритету безпеки та військової доцільності став визначальним для адміністративно-правових відносин, що вплинуло на вертикаль влади та повноваження органів публічної адміністрації у сфері забезпечення права на освіту.

Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) як вищий орган виконавчої влади, відіграє центральну роль у публічному адмініструванні сфери освіти. Адміністративно-правовий статус КМУ передбачає здійснення наступних повноважень: забезпечення проведення державної політики у сфері освіти, включаючи розроблення стратегічних документів та координацію діяльності виконавчих органів, відповідальність за доступність освітніх послуг та здійснення заходів зі створення необхідної матеріально-технічної бази для розвитку освіти, вжиття заходів для забезпечення конституційного права на освіту та реалізація відповідної державної політики. [6]

Таким чином, у системі адміністративно-правового регулювання КМУ виступає як провідний суб'єкт управлінського впливу, відповідальний за належне функціонування та адміністрування освітньої системи в умовах воєнного стану.

МОН України є центральним органом виконавчої влади, який формує та реалізує державну політику в освіті. МОН України здійснює нормативно-правове забезпечення функціонування системи освіти і науки та видає накази з питань створення безпечного освітнього середовища, організації здобуття освіти, освітнього процесу та з інших питань у сфері освіти і науки, не врегульованих законом в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану (особливого періоду). Строк дії таких наказів не може перевищувати строк особливого періоду. Такі накази не є регуляторними актами та підлягають державній реєстрації лише у разі, якщо стосуються прав, свобод, законних інтересів та обов'язків громадян і юридичних осіб [6].

Розширення повноважень МОН України в освітній сфері під час воєнного стану є ключовим механізмом адаптації системи освіти до надзвичайних обставин, спричинених повномасштабним вторгненням з 2022 року. Воєнний стан надає МОН України додаткові інструменти для забезпечення безперервності освітнього процесу, його учасників, а також координації з іншими органами влади.

Адміністративно-правова юрисдикція МОН України в умовах воєнного стану охоплює наступні аспекти:

1) Нормотворча діяльність. МОН України набуває розширених повноважень у розробці та затвердженні нор-

мативних актів, що регулюють освітній процес в умовах воєнного стану. Це включає видання наказів про адаптацію програм, форм навчання та оцінювання, що стають обов'язковими для всіх суб'єктів освітнього процесу.

Наприклад, МОН України затверджує Типову освітню програму для дітей за кордоном, яка передбачає обов'язкові предмети українознавчого компонента додаткові години для індивідуальних консультацій у 9–11 класах (підготовка до ДПА/НМТ) та гнучке планування (уроки, асинхронне навчання через платформу «Всеукраїнська школа онлайн») [15].

Рекомендації МОН України деталізують алгоритми для батьків і шкіл: поєднання форм навчання (дистанційна, сімейна, екстернатна), індивідуальний підхід до оцінювання, поновлення навчання без перебоїв та можливість повторного року навчання за рішенням батьків [8].

Така діяльність перетворює рекомендації МОН на quasi-обов'язкові норми, розширюючи адміністративний вплив без зміни базових законів.

2) Контрольно-наглядова діяльність. МОН України верифікує українські освітні осередки за кордоном через систему АІКОМ або Міжнародну українську школу, забезпечуючи визнання результатів [9], координує облаштування укриттів, зупинку навчання під час повітряних тривог та психологічну підтримку учасників освітнього процесу.

Крім цього, МОН України розширює контроль за дотриманням стандартів через Державну службу якості освіти (далі – ДСЯО). ДСЯО – центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра освіти і науки та відповідальний за реалізацію державної політики з питань оцінювання та моніторингу якості освіти в умовах війни, виходячи з принципів безпеки та доступності [14].

3) Організаційно-координаційна діяльність. МОН України набуває повноважень у координації форм навчання та фінансуванні. Наприклад, організація форм навчання, розподіл освітньої субвенції тощо. Також, МОН України координує процеси адміністративної релокації закладів освіти та виступає головним адміністративним суб'єктом, відповідальним за міжнародну координацію та адміністрування фінансової і матеріальної допомоги.

Отже, розширення повноважень МОН України у сфері освіти під час воєнного стану є стратегічним механізмом забезпечення безперервності освітнього процесу, адаптації до викликів війни, посилюючи державний контроль для пріоритету безпеки, доступності та захисту прав учасників освітнього процесу.

Система публічного адміністрування освітою в умовах воєнного стану характеризується чітким розподілом функцій між центральними органами, які здійснюють політику та нормотворчість, та військовими адміністраціями, які виконують функції оперативного управління. Первинним суб'єктом прямого оперативного управління стали військові адміністрації (далі – ВА).

ВА як тимчасові органи публічної адміністрації, відіграють ключову роль у регулюванні освітньої сфери під час воєнного стану, забезпечуючи поєднання адміністративного управління з вимогами національної безпеки та оборони.

ВА є гібридними суб'єктами, що поєднують функції виконавчої влади з військовим контролем, дозволяючи оперативно адаптувати освітній процес до зон бойових дій чи окупації. ВА діють у прифронтових регіонах (наприклад, Донецька, Запорізька, Харківська, Херсонська області тощо), охоплюючи управління понад 500 закладами освіти, релокованими або функціонуючими у змішаному режимі [11] [12].

До повноважень ВА віднесено управління закладами освіти, установами освіти, організації їх матері-

ально-технічного та фінансового забезпечення; організації надання ними послуг [7].

Забезпечення державних гарантій щодо створення безпечного освітнього середовища, організацію здобуття освіти, освітнього процесу в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану (особливого періоду) у межах своєї компетенції здійснюють органи виконавчої влади, органи військового командування, військові, військово-цивільні адміністрації та органи місцевого самоврядування, їх представники, посадові особи (керівники, голови, начальники), органи управління (структурні підрозділи) у сфері освіти [6].

Ці органи приймають у межах своєї компетенції рішення, обов'язкові до виконання на відповідній території, для реалізації державних гарантій, визначених законодавством, в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану (особливого періоду) [6].

Ключовим адміністративним повноваженням ВА є визначення форми освітнього процесу (очна, дистанційна чи змішана) на підвідомчій території. Це рішення приймається у формі розпорядчого акта і має суворо ґрунтуватися на критеріях безпеки та наявності захисних споруд (укриттів), що робить його адміністративно-безпековим. [10] Цей акт має форму розпорядження Голови ВА (або начальника ОВА), яке є обов'язковим до виконання на відповідній території. Таке розпорядження ґрунтується на підставі безпекової ситуації і наявності актів готовності укриттів та повинне містити конкретний термін дії.

Адміністративна діяльність ВА у цьому контексті набуває адміністративно-безпекового характеру, оскільки прямим наслідком рішення є або збереження життя, або ризик його втрати.

Встановлення формату освітнього процесу ВА демонструє перехід від делегованої автономії закладів освіти до прямого адміністративного контролю ВА, де заклади освіти виконують лише підготовчо-виконавчі функції (підготовка до належного функціонування укриття, проведення його інспектування тощо), а функція прийняття рішення концентрується в органі публічної адміністрації – ВА.

Також, ВА стають розпорядниками бюджетних коштів у сфері освіти: вони розподіляють державні субвенції на ремонт укриттів, цифрове обладнання та харчування тощо. ВА наділені функцією адміністрування державних і гуманітарних ресурсів, адже разом з Міністерством соціальної політики віднесені до спеціально уповноважених державних органів з питань гуманітарної допомоги. До їх повноважень віднесено визнання гуманітарною допомогою для отримувачів та набувачів, контроль за отриманням, збереженням, складуванням, розподілом, використанням за цільовим призначенням, підготовкою статистичної звітності, обліком гуманітарної допомоги місцезнаходження яких визначено на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці [13].

Особливе місце займає координація цивільного захисту. До повноважень ВА у цій сфері належить забезпечення цивільного захисту на відповідній території. ВА здійснюють адміністративний нагляд за готовністю захисних споруд (укриттів) у закладах освіти відповідно до вимог Державної служби України з надзвичайних ситуацій, затверджують алгоритми дій при оголошенні повітряної тривоги та контролюють проведення навчань з евакуації. Це управлінська діяльність, спрямована на забезпечення не лише функціонування, а й фізичної безпеки учасників освітнього процесу.

Таким чином, повноваження ВА у сфері освіти в умовах воєнного стану є суттєво розширеними та охоплюють визначення формату освітнього процесу (дистанційну, очну чи змішану), виходячи з безпекових міркувань, розпорядженнями коштами освітньої субвенції та координацію питань цивільного захисту.

На підставі аналізу правового регулювання та практичного функціонування адміністративної системи в освітній сфері під час воєнного стану, стаття пропонує конкретні рекомендації, спрямовані на вдосконалення механізмів публічної адміністрації.

Доцільно ініціювати окремий розділ в Законі України «Про освіту» з приводу регулювання освіти в надзвичайних умовах, зокрема під час воєнного стану, який чітко розмежує повноваження МОН України (як центрального нормотворчого органу), ВА (як органів оперативного адміністративно-безпекового управління на місцях) та безпосередньо закладів освіти (із закріпленням їхньої адаптивної автономії та підготовчо-виконавчих функцій). е усуне існуючі колізії між принципом автономії закладів освіти та посиленим адміністративним контролем, спричиненим військовою необхідністю та безпековими критеріями.

Рекомендується на рівні Кабінету Міністрів України або МОН України розробити Типове положення/Алгоритм щодо прийняття ВА рішення про форму організації освітнього процесу (очну, дистанційну чи змішану). Це забезпечить більшу прозорість, уникне необґрунтованих рішень і надасть можливість учасникам освітнього процесу об'єктивно оцінювати ризики.

Незважаючи на те, що накази МОН України, видані в умовах воєнного стану, не є регуляторними актами, пропонується здійснити їхню систематизацію та кодифікацію у формі єдиного положення з метою звести воєдино всі норми, що регулюють особливості освітнього процесу в умовах воєнного стану та забезпечити єдність їх правозастосування.

Висновки. За результатами проведеного комплексного адміністративно-правового дослідження правового регулювання адміністративної діяльності органів публічної адміністрації в освітній сфері під час воєнного стану, було встановлено низку ключових трансформаційних процесів і сформульовано обґрунтовані теоретичні та практичні положення.

Насамперед, встановлено, що воєнний стан спричинив глибоку трансформацію системи публічного адміністрування освітою в Україні, яка перейшла від домінування принципів децентралізації та автономії до моделі, де визначальним є адміністративно-безпековий критерій. Ця трансформація відображається у суттєвому розширенні повноважень центральних органів та появі гібридного статусу регіональних органів управління.

Доведено, що Міністерство освіти і науки України набуло розширених нормотворчих повноважень, видаючи накази та методичні рекомендації, які є основним інструментом оперативного регулювання освітнього процесу, особливо у частині адаптації програм та оцінювання.

Ключовим результатом дослідження стало виявлення та обґрунтування унікального адміністративно-безпекового статусу військових адміністрацій. Встановлено, що ВА стали первинним суб'єктом прямого оперативного контролю. Їхні розпорядчі акти щодо визначення форми освітнього процесу мають пріоритет над адміністративною автономією закладів освіти, а легітимність цих рішень ґрунтується на критеріях безпеки та наявності захисних споруд.

На підставі проведеного аналізу сформульовано пропозиції щодо удосконалення законодавчої бази. Також рекомендовано систематизувати накази МОН, видані в умовах воєнного стану, у формі єдиного положення для уніфікації правозастосування.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні доктрини адміністративного права шляхом введення та обґрунтування поняття «адміністративно-безпековий характер діяльності» публічної адміністрації. Це слугує основою для подальших наукових розвідок щодо гібридизації державного управління під час кризових ситуацій.

Наукова новизна статті визначається комплексним аналізом функціонування трирівневої системи публічного адміністрування (КМУ-МОН-ВА) в освіті та доведенням переважання критерію безпеки над принципом автономії.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з вивченням адміністративно-правових механізмів фінансового забезпечення релокованих закладів освіти та аналізом процедури та критеріїв поновлення адміністративної автономії освітніх закладів у післявоєнний період.

У статті досліджено особливості правового регулювання та трансформації адміністративної діяльності органів публічної адміністрації, зокрема повноваження Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти і науки України та військових адміністрацій, в освітній сфері України в умовах воєнного стану.

Актуальність дослідження зумовлена зміною адміністративно-правових відносин в освітній сфері, спричиненою воєнним станом, який вимагає перегляду доктрини публічної адміністрації. Необхідність аналізу розширених повноважень центральних органів та гібридного адміністративно-безпекового статусу військових адміністрацій є необхідною для забезпечення законності та ефективності державного управління. Ця тема є важливою для мінімізації колізій між принципом автономії закладів освіти та оперативним адміністративним контролем.

Метою дослідження є комплексний адміністративно-правовий аналіз трансформації повноважень органів публічної адміністрації у сфері освіти в умовах воєнного стану. На основі виявлених змін сформулювати практичні пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення механізмів публічного адміністрування.

Застосовано системно-структурний метод для аналізу системи публічної адміністрації в освіті та розподілу її функцій. Формально-юридичний метод дозволив проаналізувати зміст нормативно-правових актів у сфері освіти в умовах воєнного стану. Метод аналізу та синтезу був ключовим для узагальнення повноважень ВА у сфері визначення формату освітнього процесу, адміністрування ресурсів та цивільного захисту.

Встановлено, що Кабінет Міністрів України виступає провідним суб'єктом, відповідальним за формування державної політики та адміністрування освітньої системи. Охарактеризовано розширення повноважень МОН України у нормотворчій, контрольно-наглядовій та організаційно-координаційній діяльності як стратегічний механізм адаптації. Виявлено гібридний адміністративно-безпековий статус військових адміністрацій, які стали первинним суб'єктом прямого оперативного управління. Доведено, що ключовим адміністративним повноваженням ВА є визначення форми освітнього процесу, що ґрунтується на критеріях безпеки та наявності укриттів. Сформульовано пропозицію щодо ініціювання окремого розділу в Законі України «Про освіту» для чіткого розмежування повноважень МОН, ВА та закладів освіти в надзвичайних умовах. Запропоновано конкретні рекомендації щодо стандартизації розпорядчих актів ВА та систематизації нормотворчості МОН для підвищення прозорості.

Сформульовані законодавчі пропозиції можуть бути використані Верховною Радою України та МОН при вдосконаленні освітнього законодавства та нормативно-правової бази, а також при вивчення адміністративно-правових дисциплін. Практичні рекомендації щодо стандартизації рішень ВА сприятимуть підвищенню ефективності управлінських рішень та захисту прав учасників освітнього процесу.

Ключові слова: публічна адміністрація, воєнний стан, військова адміністрація, адміністративно-правове регулювання, право на освіту, Міністерство освіти і науки України.

Badak M. Legal regulation of administrative activities of public administration bodies in the field of education during martial law

The article examines the features of legal regulation and transformation of administrative activities of public administration bodies, in particular the powers of the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Ministry of Education and Science of Ukraine and military administrations, in the educational sphere of Ukraine under martial law.

The relevance of the study is due to the change in administrative and legal relations in the educational sphere caused by martial law, which requires a revision of the doctrine of public administration. The need to analyze the expanded powers of central bodies and the hybrid administrative and security status of military administrations is necessary to ensure the legality and effectiveness of public administration. This topic is important for minimizing conflicts between the principle of autonomy of educational institutions and operational administrative control.

The purpose of the study is a comprehensive administrative and legal analysis of the transformation of the powers of public administration bodies in the sphere of education under martial law. Based on the identified changes, to formulate practical proposals and recommendations for improving public administration mechanisms.

The system-structural method was applied to analyze the system of public administration in education and the distribution of its functions. The formal-legal method allowed to analyze the content of regulatory legal acts in the field of education under martial law. The method of analysis and synthesis was key to generalizing the powers of the VA in the field of determining the format of the educational process, resource administration and civil protection.

It was established that the Cabinet of Ministers of Ukraine acts as the leading entity responsible for the formation of state policy and administration of the educational system. The expansion of the powers of the Ministry of Education and Science of Ukraine in normative, control-supervisory and organizational-coordination activities as a strategic adaptation mechanism was characterized. The hybrid administrative-security status of military administrations, which became the primary subject of direct operational management, was revealed. It was proved that the key administrative authority of the VA is to determine the form of the educational process, which is based on security criteria and the availability of shelters. A proposal has been formulated to initiate a separate section in the Law of Ukraine "On Education" to clearly delineate the powers of the Ministry of Education, the Ministry of Education and Science and educational institutions in emergency conditions. Specific recommendations have been proposed for standardizing the regulatory acts of the Ministry of Education and Science and systematizing the rulemaking of the Ministry of Education and Science to increase transparency.

The formulated legislative proposals can be used by the Verkhovna Rada of Ukraine and the Ministry of Education and Science in improving educational legislation and the regulatory and legal framework, as well as in studying administrative and legal disciplines. Practical recommendations for standardizing the decisions of the Ministry of Education and Science will contribute to increasing the efficiency

of administrative decisions and protecting the rights of participants in the educational process.

Key words: public administration, martial law, military administration, administrative and legal regulation, the right to education, the Ministry of Education and Science of Ukraine.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

2. Авер'янов В. Нова доктрина українського адміністративного права: концептуальні позиції. Право України. 2006. № 5. С. 10–15. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Averianov11.pdf

3. Пайда Ю. (2020). Публічна адміністрація як об'єкт адміністративно-правового регулювання. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, (3), 65–72. DOI: 10.31733/2078-3566-2020-3-65-72

4. Кравцова Т.М., Солонар А.В. Поняття та принципи діяльності публічної адміністрації. Форум права. 2010. № 4. С. 522–525.

5. Адміністративне право та адміністративний процес. Повний курс : підручник / В. Галунько, П. Діхтієвський, А. Берлач та ін. ; за заг. ред. В. Галунька, В. Фелика. Вид. 5-те. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 700 с.

6. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38–39. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-viii

7. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Ст. 250. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19

8. Про внесення змін у методичні рекомендації щодо окремих питань здобуття освіти в закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні : наказ Міністерства освіти і науки України від 20. 08. 2025 № 1162.

9. Про затвердження Порядку визнання на рівнях повної загальної середньої освіти результатів навчання, здобутих шляхом формальної та/або неформальної освіти у суб'єктів освітньої діяльності, розміщених за кордоном : постанова Кабінету Міністрів України від 23.06.2025 № 734. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/734-2025-%D0%BF

10. Про початок навчального року під час воєнного стану в Україні : постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2025 № 1003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1003-2025-%D0%BF#Text

11. Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією : наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 28.02.2025 № 376. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0376-25

12. Заклади вищої освіти : Реєстр суб'єктів освітньої діяльності. ЄДЕБО. Державне підприємство «Інфоресурс». URL: https://registry.edbo.gov.ua/

13. Про гуманітарну допомогу : Закон України від 22.10.1999 № 1192-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 51. Ст. 451. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14

14. Деякі питання Державної служби якості освіти України : постанова Кабінету Міністрів України від 14.03.2018 № 168. Офіційний вісник України. 2018. № 25. Ст. 876. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2018-%D0%BF

15. Про затвердження Типової освітньої програми для навчання дітей, які виїхали з України внаслідок повномасштабного вторгнення російської федерації і здобувають освіту одночасно в закладах освіти країни перебування та України : наказ Міністерства освіти і науки України від 18.08.2023 № 1014.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 16.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.29

Д. Борухов,
аспірант кафедри криміналістики
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID ID: 0009-0007-4745-2724

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ: ЗМІСТ, СТРУКТУРА І ЗНАЧЕННЯ

Постановка проблеми. Пропаганда війни є одним із найбільш складних видів інформаційних кримінальних правопорушень, що в сучасних умовах спричиняє суттєвої шкоди інформаційній безпеці держави та суспільства. Встановлення істини у кримінальному провадженні щодо пропаганди війни, а також аналіз змісту публічних висловлювань і матеріалів, які можуть містити ознаки цього кримінального правопорушення, становлять значну проблему як на етапі досудового розслідування, так і під час судового розгляду [14, с. 13–14].

У зв'язку з цим постає необхідність формування та впровадження окремої, сучасної й ефективної криміналістичної методики розслідування пропаганди війни. Така методика має передбачати не лише формалізований опис її елементів, а й аналіз взаємозв'язків між ними. Особливу увагу слід приділити розробці криміналістичної характеристики пропаганди війни та встановленню кореляційної взаємодії між її основними елементами: особою правопорушника (злочинця), способом вчинення, типовими слідами («слідовою картиною») та обстановкою вчинення (час, місце, умови) [15, с. 63–65].

Враховуючи актуальність зазначеної проблеми, виникає потреба у ґрунтовному дослідженні змісту, структури та значення криміналістичної характеристики пропаганди війни, а також у визначенні її ролі під час виявлення ознак цього кримінального правопорушення на початковому етапі досудового розслідування й організації взаємодії слідчого з іншими учасниками кримінального провадження.

Теоретична основа дослідження. Сучасні дослідження значну увагу приділяють інформаційним кримінальним правопорушенням, зокрема пропаганді війни. Нині наукові пошуки зосереджені переважно на кримінально-правовій характеристиці явища, виявленні його ознак, проведенні окремих судових експертиз, а також на питаннях профілактики.

Проблемам сутності, структури та значення криміналістичної характеристики приділяли увагу Л.І. Аркуша, В.О. Волобуєв, В.О. Гусєва, В.А. Журавель, О.Н. Колесніченко, В.О. Коновалова, Г.А. Матусовський, М.В. Салтевський, Р.Л. Степанюк, В.М. Стратонов, В.В. Тіщенко, Ю.П. Чорноус, В.М. Шевчук, В.Ю. Шепітько, А.П. Шеремет, Б.В. Щур та інші науковці.

Водночас питанням розробки криміналістичної характеристики пропаганди війни залишається не розробленою, що негативно впливає на ефективність досудового розслідування. В умовах триваючої військової агресії та зростання загроз інформаційній безпеці держави відсутність відповідних криміналістичних рекомендацій негативно впливає на ефективність діяльності органів досудового розслідування в цілому.

© Борухов Д., 2025

Метою статті є комплексне дослідження проблем формування криміналістичної характеристики пропаганди війни, оскільки це питання залишається невирішеним та потребує подальшого наукового пошуку, теоретичного обґрунтування і проведення комплексних досліджень. Це є необхідною передумовою для визначення криміналістичної сутності пропаганди війни, встановлення структури та взаємозв'язків основних елементів криміналістичної характеристики, а також з'ясування їхнього значення для побудови й перевірки слідчих версій під час виявлення, розкриття та розслідування цього виду кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Під час розробки методики розслідування пропаганди війни передусім слід спиратися на положення про криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень, що становить основу криміналістичної методики та визначає напрями її практичного застосування. Рівень сформованості будь-якої криміналістичної методики розслідування зумовлюється ступенем розробленості її теоретико-методологічних засад і категоріально-понятійного апарату, які формують інформаційну модель кримінального правопорушення [16, с.170-172].

Під практичною цінністю криміналістичної характеристики слід розуміти її роль як робочого інструмента слідчого, детектива чи прокурора. Вона слугує основою для формулювання, побудови та перевірки слідчих версій, забезпечуючи обґрунтованість і цілеспрямованість розслідування. На прикладному рівні криміналістична характеристика впливає на визначення переліку обставин, що підлягають встановленню, і на вибір першочергових слідчих (розшукових) дій та загального напряму досудового розслідування [3, с.36-37].

Вдосконалення криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень передбачають посилення її когнітивної функції через виявлення та аналіз кореляційних зв'язків між елементами методики [17, с. 327–329]. У цьому контексті криміналістична характеристика пропаганди війни виступає не лише інструментом практичного забезпечення розслідування, а й когнітивною моделлю, що відображає взаємозв'язки між елементами механізму вчинення кримінального правопорушення.

Таке розуміння дає змогу розглядати криміналістичну характеристику пропаганди війни як інформаційно-пізнавальну модель, яка відображає криміналістично значущі відомості про механізм вчинення цього виду кримінального правопорушення. Вона охоплює систему типових і специфічних ознак, що формують якісно-кількісні показники ретроспективної спрямованості та дозволяють виокремити дане правопорушення серед інших за характерними рисами й особливостями реалізації [7, с.280-283].

Особливістю формування криміналістичної характеристики пропаганди війни є те, що це правопорушення має формальний склад і не передбачає матеріального предмета посягання, оскільки наслідки проявляються через інформаційно-психологічний вплив на свідомість невизначеного кола осіб. Формування такої характеристики охоплює як типові, так і специфічні елементи, зокрема мету та мотив, що дають змогу відмежувати це правопорушення від інших.

Отже, криміналістичну характеристику пропаганди війни доцільно структурувати за такими основними елементами: 1) особа правопорушника (злочинця); 2) спосіб вчинення пропаганди війни; 3) типові сліди («слідова картина»); 4) обстановка вчинення пропаганди війни (місце, час, умови); У сукупності ці елементи становлять основу для побудови та перевірки слідчих версій, встановлення причинно-наслідкових зв'язків і типових кореляційних закономірностей цього виду правопорушень. Розробка такої

характеристики має пряме практичне значення для формування цілісної методики розслідування, що забезпечуватиме ефективну протидію відповідній категорії кримінальних правопорушень.

Передусім доцільно дослідити *особу правопорушника (злочинця)* як один із ключових елементів криміналістичної характеристики пропаганди війни.Вивчення особи правопорушника є ключовим елементом криміналістичної характеристики пропаганди війни, оскільки воно дає змогу з'ясувати мотиви, умови та спосіб вчинення кримінального правопорушення, а також визначити роль кожного учасника у протиправній діяльності.

Так, доцільною позицією є позиція Л.І. Керик, яка акцентує увагу на конкретних характеристиках особи правопорушника (злочинця), серед яких демографічні особливості, рівень освіти та професійна діяльність, соціальне оточення, відносини з потерпілими, схильність до девіантної поведінки, а також фізичні та психологічні стани [8, с. 165–167]. Врахування зазначених ознак дозволяє сформувати цілісне уявлення про особу правопорушника (злочинця), що сприяє не лише її виявленню та викриттю, а й глибшому розумінню механізму вчинення кримінального правопорушення та мотивів, які його зумовили.

Проведений аналіз кримінальних проваджень дав змогу встановити типову особу правопорушника (злочинця). Це, як правило, особи віком від 30 до 65 років, які мають вищу або середню професійну освіту, дотримуються проросійських поглядів або діяли за завданням держави-агресора. Відповідно до способу вчинення кримінального правопорушення та ролі учасників, таких осіб типово можна поділити на: 1) розповсюджувачів, 2) виробників, 3) агітаторів. Ці ролі можуть поєднуватися в одній особі або, у разі вчинення кримінального правопорушення групою осіб, між ними зазвичай встановлюється розподіл функцій.

Врахування зазначених особливостей виступає ключовим фактором у побудові цілісної криміналістичної характеристики. Знання соціально-демографічного, психологічного та професійного профілю особи дозволяє більш ефективно формулювати слідчі версії, обирати оптимальні методи виявлення, ідентифікації та фіксації доказів.

Важливим аспектом дослідження особи правопорушника є аналіз мотивів і мети, оскільки вони часто визначають характер дій, спосіб реалізації протиправного наміру та рівень суспільної небезпеки. Відомості про мотив дозволяють встановити потреби й інтереси особи, які спонукали її до вчинення кримінального правопорушення, і тим самим окреслити основні напрями подальшого розслідування. Мета ж відображає кінцевий результат, до якого прагне правопорушник [18, с. 115–116]. У контексті пропаганди війни метою особи правопорушника (злочинця) є заклик до ведення агресивної війни чи розв'язання воєнного конфлікту, а також розповсюдження матеріалів із такими закликами з наміром вплинути на свідомість суспільства та створити передумови для виправдання або легалізації військової агресії в майбутньому.

Мотивами вчинення пропаганди війни, за результатами проведеного нами аналізу кримінальних проваджень, виступають хуліганські, ідеологічні, корисливі та політичні спонукання, які нерідко поєднуються з негативним ставленням до держави та зневагою до моральних норм. Мотив і мета особи правопорушника (злочинця) можуть містити цінну інформацію про обставини та спосіб вчинення правопорушення, а також слугувати для висунення й перевірки слідчих версій. Таким чином, вивчення особи правопорушника створює підґрунтя для розуміння подальших елементів криміналістичної характеристики та їх взаємозв'язку.

Наступним важливим її елементом є *спосіб вчинення кримінального правопорушення*. Вивчення відповідного елемента криміналістичної характеристики має ключове значення, оскільки дозволяє прогнозувати місця можливого залишення слідів, визначати особливості обстановки й окремі риси особи правопорушника. У контексті розслідування пропаганди війни спосіб вчинення набуває особливого значення. Основними його формами є: 1) публічні заклики до агресивної війни чи розв'язування воєнного конфлікту; 2) виготовлення відповідних матеріалів з метою розповсюдження; 3) розповсюдження відповідних матеріалів. Як зазначає І.М. Гора, спосіб вчинення потрібно розглядати через призму його комплексного характеру, що відрізняє криміналістичне розуміння цього поняття від юридичного [4, с. 36–37].

Спосіб вчинення пропаганди війни охоплює три основні етапи: підготовку, реалізацію протиправного наміру та приховування. Як складова цього способу слід розглядати й знаряддя та засоби, оскільки вони визначають конкретну техніку дій правопорушника та механізм практичної реалізації наміру. Так, до підготовчих дій можуть належати: збирання знарядь і засобів, планування розповсюдження, вибір місця й часу, пошук співучасників, застосування засобів шифрування або анонімізації, моніторинг аудиторії з метою визначення оптимальних каналів поширення закликів чи матеріалів. Отже, спосіб вчинення пропаганди війни слід розглядати як комплекс дій, здійснюваних з урахуванням особливостей обстановки та психологічного й фізичного стану особи правопорушника.

У структурі способу вчинення знаряддя вчинення відіграють одну з ключових ролей, адже саме вони забезпечують безпосереднє втілення протиправного наміру та визначають механізм його реалізації. У спеціальній літературі під терміном «знаряддя вчинення» розуміють предмети чи речовини, за допомогою яких правопорушник безпосередньо впливає на матеріальні об'єкти або створює загрозу істотної шкоди; такі предмети перебувають під контролем його свідомості та волі. [12, с. 103–104]

Знаряддя вчинення пропаганди війни можна класифікувати залежно від стадії реалізації вчинення кримінального правопорушення на три основні групи:

1) Знаряддя для підготовчого етапу – це інструменти та об'єкти, добір яких зумовлюється умовами, місцем і часом вчинення діяння. Перелік таких знарядь є відкритим і залежить від технічних і професійних навичок особи правопорушника.

2) Знаряддя для безпосереднього вчинення – це засоби, якими реалізується протиправний намір: комп'ютери й мобільні пристрої, аудіо – та відеотехніка, поліграфічне обладнання, а також облікові записи у соціальних мережах і на медіа платформах, що забезпечують доступ до аудиторії.

3) Знаряддя для приховування правопорушення – різноманітні інструменти та технології, призначені для маскування або знищення матеріальних і цифрових слідів: програмне забезпечення для шифрування та анонімізації, засоби видалення або приховування комп'ютерних даних, використання бот-ферм, підставних акаунтів чи залучення третіх осіб з метою ускладнення ідентифікації правопорушників. Визначення кола знарядь вчинення пропаганди війни дає змогу слідчому встановити перелік необхідних слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій, а також оцінити рівень технічної та професійної підготовки особи правопорушника, що, у свою чергу, дозволяє побудувати найбільш ймовірні слідчі ситуації.

Поряд зі знаряддями, у способі вчинення важливу роль відіграють *засоби вчинення*. Під засобами вчинення кримінального правопорушення розуміють не лише окремі предмети, а й ширшу сукупність явищ, процесів

і матеріальних об'єктів, які створюють умови для реалізації діяння та підвищують його ефективність. Вони не завжди перебувають під повним контролем особи правопорушника, однак можуть істотно впливати на характер і суспільну небезпеку вчиненого [13, с. 196–198].

Засоби вчинення пропаганди війни доцільно згрупувати за трьома основними категоріями: а) друковані матеріали (журнали, книги, плакати тощо) забезпечують масове розповсюдження відповідних ідей та закликів; б) аудіовізуальні засоби (відеозаписи, трансляції, музичні твори) здійснюють комплексний візуально-ідейний вплив на масову аудиторію; в) засоби мобільного та інтернет зв'язку (інтернет-платформи, соціальні мережі, мобільний зв'язок), які виступають каналами розповсюдження публічних закликів і координації дій співучасників.

Таким чином, знаряддя та засоби слід розглядати як невід'ємні компоненти способу вчинення пропаганди війни. Саме вони забезпечують практичне втілення протиправного наміру, визначають характер типових слідчих ситуацій і впливають на формування переліку першочергових слідчих (розшукових) дій.

Найбільш важливим елементом відповідної характеристики виступають *типові сліди кримінального правопорушення (слідова картина)*. У структурі відповідної характеристики типові сліди мають особливе значення, адже саме вони дозволяють встановити факт виготовлення й розповсюдження матеріалів, спрямованих на підбурювання до розв'язання воєнного конфлікту, а також визначити їхні джерела, способи, засоби та знаряддя. Слід погодитися з позицією С.І. Мендус, яка підкреслює, що сліди кримінального правопорушення виступають ключовим джерелом інформації про події минулого, а їх пошук, фіксація, аналіз і оцінка становлять основу всього процесу розслідування [11, с. 180–181].

У межах аналізу слідів відповідних кримінальних правопорушень доцільно виділити три основні групи: 1) матеріальні; 2) цифрові; 3) ідеальні. Кожну з цих груп слід змістовно проаналізувати та виявити ознаки й специфіку, притаманні саме випадкам пропаганди війни.

У першу чергу слід розглянути *матеріальні сліди,* які зазвичай виявляються у місцях виготовлення або розповсюдження публічних закликів чи матеріалів і становлять важливу частину доказової бази. До них належать: 1) відбитки пальців та інші мікросліди на друкованих матеріалах чи предметах, що використовувалися у процесі їх виготовлення та розповсюдження; 2) сировина, з якої створювалися пропагандистські матеріали (папір, фарба, пакувальні матеріали тощо); 3) технічне обладнання, застосоване для виготовлення і поширення продукції (друкарські пристрої, комп'ютери, фото – та відеокамери); 4) засоби зв'язку та інші технічні пристрої, що використовувалися для розповсюдження матеріалів (мобільні телефони, SIM-картки, електронна пошта, акаунти у соціальних мережах).

З огляду на стрімкий розвиток інформаційних технологій і зростання масштабів кримінальних правопорушень у цифровому середовищі, інформаційний простір та сліди його використання сьогодні виступають основним джерелом слідів. *Цифрові (електронні) сліди* розуміють як матеріальні, але «невидимі» сліди, що виникають у результаті використання цифрових пристроїв, сервісів і мереж та можуть бути виявлені, зафіксовані й проаналізовані лише за допомогою спеціальних технічних методів [5, с. 73–75]. У сучасних умовах вчинення пропаганди війни відбувається переважно у цифровому просторі, тому значення таких слідів для встановлення механізму вчинення кримінального правопорушення, ідентифікації особи правопорушника та відстеження каналів розповсюдження є визначальним.

До цифрових слідів належить будь-яка інформація, що має криміналістичне значення і зберігається у цифровому форматі на різних типах електронних носіїв [1, с.90-91]. Джерелами таких слідів можуть бути: мобільні телефони, які належать учасникам кримінального процесу, персональні комп'ютери як приватних осіб, так і організацій, сервери та інші системи зберігання даних. Крім того, значну роль відіграють мережеві платформи для голосових і відеокомунікацій (Telegram, Viber тощо), а також записи з систем відеоспостереження, що належать комерційним або державним установам [10, с.23-26]. Ці джерела становлять важливу складову в зборі доказової бази та розкритті способів вчинення кримінального правопорушення у цифровому просторі.

Наступною важливою категорією є *ідеальні сліди*, які виникають у свідомості людини. Вони є типовими у випадках, коли кримінальне правопорушення вчиняється за наявності свідків, а також можуть залишатися у пам'яті самого правопорушника. До ідеальних слідів у справах про виготовлення чи розповсюдження матеріалів, що містять пропаганду війни, належать: показання свідків-очевидців таких дій; свідчення осіб, які надавали послуги з оренди приміщень або брали участь у розповсюдженні відповідних матеріалів; усні чи письмові повідомлення, що містять згадки про обставини правопорушення.

Відповідна сукупність різних слідів формує у свою чергу «слідову картину» у кримінальних провадженнях щодо пропаганди війни. Особливе значення набувають саме цифрові (електронні) сліди, які нерідко виступають основними джерелами доказової інформації. Виявлення та фіксація відповідних слідів дає можливість встановити походження матеріалів, способи та засоби їх розповсюдження, а також ідентифікувати особу правопорушника. Їх комплексне дослідження не лише забезпечує можливість реконструкції події, а й створює підґрунтя для вироблення найбільш оптимальних напрямків досудового розслідування

Також слід зосередити увагу на такому вивчення такого елемента, як *обстановка вчинення правопорушення*. Вона посідає важливе місце у структурі криміналістичної характеристики пропаганди війни оскільки містить відомості, що формують основу для стратегії розслідування та перебувають у тісному взаємозв'язку з іншими її елементами. В.А. Динту визначає обстановку вчинення правопорушення як сукупність матеріальних об'єктів і умов місця події, які відображають інформацію про характер і обставини скоєного діяння [6, с. 244-245]. Аналіз судової та слідчої практики свідчить, що обстановка значною мірою залежить від зовнішніх чинників і зазвичай ускладнюється в періоди соціально-політичних трансформацій, військових конфліктів чи проведення антитерористичних операцій. До ключових складових обстановки належать місце та час вчинення кримінального правопорушення.

Оскільки *місце вчинення* як елемент обстановки прямо впливає на вибір способу вчинення та формування типової слідової картини, його аналіз є невід'ємною частиною побудови криміналістичної характеристики й передбачає визначення конкретних слідчих (розшукових) дій. Як зазначає Л.І. Аркуша, місце завжди має просторово-часовий вимір, адже будь-яка протиправна діяльність здійснюється у конкретних координатах простору та часу [2, с.209-211]. У межах пропаганди війни місця вчинення можна типізувати так: 1) місця виготовлення матеріалів з закликами відзначаються значною варіативністю від нежитлових приміщень (копіювальні центри, офіси, склади) до приватних квартир; 2) місця розповсюдження матеріалів пропаганди війни – фізичний простір (вулиці, приміщення) і цифрове середовище (відеохостинги, ігрові чи

комунікаційні платформи); 3) місця здійснення публічних закликів (мітинги, зібрання, відеоконференції, радіо-телепередачі).

Наступним елементом обстановки є *час вчинення,* який є важливим елементом криміналістичної характеристики, оскільки відображає хронологію протиправної поведінки поведінки та взаємозв'язки між подіями. Його врахування під час розслідування дозволяє: а) встановити точний момент вчинення правопорушення; б) визначити часові зв'язки між діями правопорушника та іншими подіями; в) з'ясувати їх послідовність [9, с.828-830]. Узагальнення відомостей про час і місце вчинення правопорушення дає підстави стверджувати про їхнє ключове значення для формування типових слідчих ситуацій, ідентифікації особи правопорушника, а також прогнозування способу, знарядь і засобів вчинення кримінального правопорушення та очікуваних типових слідів (слідової картини).

Отже, криміналістична характеристика пропаганди війни та її структурні елементи становлять певну систему та розглядаються в її кореляційній залежності. Така криміналістична характеристика являє собою інформаційно-пізнавальну модель, що відображає криміналістично значущі відомості про механізм вчинення цього виду кримінального правопорушення. Вбачається, що кожний елемент системи впливає на висунення та перевірку слідчих версій, визначення напрямків розслідування та формування певного алгоритму сукупності дій, прогнозування можливих варіантів доказової поведінки особи правопорушника (злочинця). Тому практичне значення використання криміналістичної характеристики пропаганди війни передусім зумовлене необхідністю дослідження елементів такої характеристики та встановлення кореляційних зв'язків між ними, що є підґрунтям висунення і перевірки версій, визначення напрямків розслідування.

Висновки. Таким чином, криміналістична характеристика пропаганди війни є складною багатокомпонентною системою знань, структурованою у формі інформаційно-описової моделі. В умовах сучасної інформаційної війни та активного використання новітніх технологій зростає роль окремих її елементів, які забезпечують ефективність виявлення, фіксації та дослідження доказової інформації.

Структура криміналістичної характеристики пропаганди війни охоплює взаємопов'язані елементи: 1) особу правопорушника (злочинця); 2) спосіб вчинення пропаганди війни; 3) типові сліди («слідова картина»); 4) обстановку вчинення (місце, час, умови). У сукупності ці елементи формують єдину систему, у межах якої чітко простежується кореляційний взаємозв'язок між їх складовими, що забезпечує можливість відтворення механізму вчинення кримінального правопорушення.

Завдяки цьому можна стверджувати, що зміст криміналістичної характеристики пропаганди війни полягає у відображенні типових ознак і специфічних особливостей кримінального правопорушення. Це дозволяє сформувати цілісне уявлення про криміналістичні особливості цієї категорії кримінальних правопорушень: типову слідову картину (зокрема наявність цифрових слідів), способи вчинення, що включають знаряддя й засоби підготовки, вчинення та приховування, а також типову особу правопорушника (злочинця). Відповідно, значення криміналістичної характеристики пропаганди війни проявляється теоретичному та практичній площині. Так, на теоретичному рівні формує методологічну основу для створення окремої криміналістичної методики розслідування.На практичному рівні забезпечує ефективну організацію досудового розслідування, сприяє формуванню типових слідчих ситуацій, вибору оптимальних способів взаємодії слідчого з іншими учасниками кримінального провадження.

Як наслідок, розроблення криміналістичної характеристики пропаганди війни сприяє поглибленому вивченню цієї категорії кримінальних правопорушень і створює підґрунтя для формування ефективної криміналістичної методики їх розслідування, здатної забезпечити реальну протидію та профілактику таких правопорушень.

Стаття присвячена дослідженню змісту, структури та значення криміналістичної характеристики пропаганди війни. Обґрунтовано актуальність розробки відповідної криміналістичної характеристики у зв'язку зі зростанням кількості кримінальних проваджень, зумовлених триваючою збройною агресією проти України та активного використанням цифрового середовища для поширення публічних закликів та матеріалів з такими закликами. Показано, що криміналістична характеристика виступає практичним інструментом слідчого, забезпечуючи побудову й перевірку слідчих версій, визначення обставин, які підлягають встановленню, та вибір першочергових слідчих дій.

Обґрунтовано структуру криміналістичної характеристики пропаганди війни, яка охоплює чотири базових елемента: 1) особа правопорушника (злочинця); 2) спосіб вчинення пропаганди війни; 3) типові сліди («слідова картина»); 4) обстановка вчинення пропаганди війни (місце, час, умови). Окрім матеріальних та ідеальних слідів, особливу увагу приділено цифровим слідам, які набувають домінуючого значення у сучасних умовах та потребують застосування спеціальних методів їх пошуку, фіксації й оцінки. Визначено напрями використання криміналістичної характеристики для виявлення ознак пропаганди війни на початковому етапі досудового розслідування, типізації слідчих ситуацій і формування слідчих версій.

Підкреслено, що належна розробка криміналістичної характеристики є необхідною передумовою побудови окремої криміналістичної методики розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень, яка забезпечить системність, послідовність і підвищить ефективність практичної протидії пропаганді війни. Обґрунтовано необхідність подальших досліджень щодо формування окремої криміналістичної методики розслідування пропаганди війни в умовах сучасної збройної агресії та розвитку інформаційних технологій.

Ключові слова: пропаганда війни, криміналістична характеристика, спеціальні знання, судові експертизи, криміналістична методика, кримінальне провадження, досудове розслідування.

Borukhov. D. Criminalistic characteristics of war propaganda in the structure of its investigation methodology

The article is devoted to the study of the content, structure, and significance of the criminalistic characteristics of war propaganda. The relevance of developing such a criminalistic characteristic is substantiated by the growing number of criminal proceedings caused by the ongoing armed aggression against Ukraine and the active use of the digital environment for disseminating public calls and materials containing such appeals. It is shown that the criminalistic characteristic serves as a practical tool for investigators, ensuring the construction and verification of investigative versions, the determination of circumstances to be established, and the selection of priority investigative actions.

The structure of the criminalistic characteristic of war propaganda is substantiated to include four basic

elements: 1) the personality of the offender; 2) the method of committing war propaganda; 3) typical traces (the trace pattern); 4) the circumstances of committing war propaganda. In addition to material and ideal traces, special attention is paid to digital traces, which have become dominant under modern conditions and require the use of specific methods of detection, recording, and evaluation. The directions for using the criminalistic characteristic to identify indicators of war propaganda at the initial stage of pre-trial investigation, to typify investigative situations, and to formulate investigative versions are determined.

It is emphasized that the proper development of the criminalistic characteristic is a necessary precondition for building a separate criminalistic methodology for investigating this category of criminal offenses, which will ensure systematization, consistency, and increased effectiveness of practical counteraction to war propaganda. The need for further research aimed at forming a comprehensive criminalistic methodology for investigating war propaganda under the conditions of ongoing armed aggression and rapid technological development is substantiated.

Key words: war propaganda, criminalistic characteristics, special knowledge, forensic examinations, criminalistic methodology, criminal proceedings, pre-trial investigation.

Література:

1. Авдєєва Г.К. Сліди злочинів у сфері використання інформаційних технологій: способи виявлення. Питання боротьби зі злочинністю. 2015. Вип. 30. С. 88–98. URL: http://pbz.nlu.edu.ua/article/view/77410.

2. Аркуша Л.І. Місце та час як елементи обстановки вчинення легалізації доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / редкол. : С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 41. С. 207–213. URL: http://hdl.handle.net/11300/1017.

3. Берназ П.В. Поняття «криміналістична характеристика злочину». Південноукраїнський правничий часопис. 2017. № 2. С. 34–38. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2017/2/11.pdf.

4. Гора І.В. Поняття спосіб вчинення злочину та його значення в розкритті та розслідуванні. Закон и жизнь. 2012. № 9. С. 35–39.

5. Демидова Є.Є. Цифрові сліди кримінальних правопорушень: поняття та ознаки. Вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Т. 4, № 85. С. 71–75. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.10.

6. Динту В.А. Обстановка злочину в структурі криміналістичної характеристики злочину. Актуальні проблеми держави і права. 2011. № 60. С. 240–246.

7. Журавель В.А. Загальна теорія криміналістики: ґенеза та сучасний стан: монографія. Харків : Право, 2021. 447 с.

8. Керик Л.І. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики доведення до самогубства. Проблеми законності. 2015. Вип. 130. С. 162–168.

9. Криміналістика: підручник / В.М. Шевчук, В.А. Журавель, В.Ю. Шепітько та ін.; за ред. В.М. Шевчука. Харків : Право, 2024. 1004 с.

10. Матулєне С., Шевчук В., Балтрунен Ю. Штучний інтелект в діяльності органів правопорядку та юстиції: український та європейський досвід. Теорія та практики судової експертизи і криміналістики. 2022. Вип. 4 (29). С. 12–46. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.3.2022.02.

11. Мендус С.І. Поняття слідів злочину, їх властивості і криміналістичне значення при розслідуванні злочинів. Актуальні питання експертно-криміналістичного забезпечення правоохоронної діяльності : зб. матеріалів конф., м. Київ, 25 листоп. 2016 р. Київ: ННІ № 2 НАВС, 2016. С. 178–181. URL: https://elar.navs.edu.ua/jspui/handle/123456789/6791.

12. Романівна З.Є. Поняття та кримінально-правове значення знарядь та засобів вчинення злочину. Митна справа. 2014. № 1 (91). С. 99–105.

13. Телпіс М.В. Визначення насильства та засобів злочину із самого зло-

чину. Право і суспільство. 2019. Т. 3, № 2. С. 194–200. URL: https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-2-33.

14. Шепітько М. В., Борисов В. І., Базелюк В. В., Новікова К.А. Інформативні кримінальні протиправні діяння, що посягають на мир, безпеку людства та міжнародний порядок. Питання запобігання злочинності. 2024. Вип. 48. С. 11–21. URL: https://doi.org/10.31359/2079-6242-2024-48-11.

15. Шевчук В.М. Криміналістична характеристика злочинів: «криміналістичний пережиток» чи реально діюча категорія криміналістики. Правничий часопис Донецького університету. 2003. № 1. С. 62–66. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/17704.

16. Shevchuk V.M. Methodological problems of the conceptual framework development for innovation studies in forensic science. Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. 2020. Vol. 27, Iss. 2. P. 170–183. URL: http://dx.doi.org/10.37635/jnalsu.27(2).2020.170-183.

17. Shevchuk V., Vapniarchuk V., Borysenko I., Zatenatskyi D., Semenogov V. Criminalistic methodics of crime investigation: Current problems and promising research areas = Mйtodos de investigazго de crimes: Problemas actuais e бreas de investigazго promissoras. Revista Juridica Portucalense. 2022. Vol. 32. P. 320–341. URL: https://revistas.rcaap.pt/juridica/article/view/28241.

18. Чорний Г.О. Мотив і мета як складова криміналістичної характеристики тероризму (криміналістичні та психологічні аспекти формування). Полтавське юридичне видання. 2024. № 2. С. 108–118. URL: https://doi.org/10.21564/2786-7811.2.297373.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 09.09.2025
Дата прийняття статті: 10.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 347.97
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.30

Я. Брич,
адвокат,
аспірант кафедри приватного права факультету правничих наук
Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
ORCID ID: 0000-0002-9117-3921

ПРИНЦИП СПІВПРАЦІ ЯК ОСНОВА ДЛЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

Постановка проблеми та оцінка стану літератури. У вересні 2025 року відбулась важлива і непересічна подія для науки міжнародного цивільного процесу – опубліковано перший український переклад Модельних європейських правил цивільного процесу 2020 року (далі – Модельні правила). Переклад здійснили провідні українські науковці – експерти в галузі цивільного процесу: І. Ізарова, Т. Цувіна, С. Кравцов, О. Хотинська-Нор, Ю. Притика, О. Терех, Н. Панич, Р. Ханик-Посполітак, Н. Мазаракі, О. Угриновська, Н. Сакара, М. Лазаренко, Ю. Гартман та Ю. Баклаженко [1, с. 170–171]. Розроблення Модельних правил справедливо вважається одним із найвизначніших проєктів щодо зближення цивільного процесу на європейському регіональному рівні. Проєкт тривав з 2013 до 2020 року та відображає актуальні тенденції розвитку національних цивільних процесів європейських країн та на рівні Європейського Союзу. Зокрема, у Модельних правилах отримало «широке застосування принципу співпраці суду та сторін [що] дає змогу більш ефективно розглядати справу, оскільки їхні консолідовані й добросовісні дії можуть привести до оптимального для конкретної справи своєчасного розгляду та вирішення» [1, с. 5].

Як справедливо наголошує Р. Ханик-Посполітак «дуже часто самі учасники справи не сприяють досягненню швидкого результату...слід шукати механізми, інструменти, які б могли, якщо не унеможливити таку ситуацію, то хоча б її покращити або змінити» [2, с. 187]. Вважаємо, що саме принцип співпраці може якісно покращити цю ситуацію.

Ще в 2017 році А. Узелак зауважив, що включення тоді до проєкту Модельних правил принципу співпраці не було ідеєю «особливо новою або революційною – лише детальне, конкретне та систематичне регулювання та підготовка правил, які вважаються найкращими в сучасних моделях цивільного процесу і можуть спрямувати майбутні процесуальні реформи. Аналіз таких принципів, як принцип лояльного співробітництва сторін і суду з метою забезпечення справедливого, ефективного та невитратного судового розгляду, робить запропонований текст корисним як вихідне положення для реформ національного законодавства. Крім того, систематичне та цілеспрямоване запровадження спільної відповідальності всіх учасників процесу справедливого та ефективного судочинства може сприяти подоланню дихотомії змагального та інквізиторського підходів до судових процесів, що відкинуло поле бою цієї процесуальної теорії в далеке минуле» [3, с. 30].

Тобто, принцип співпраці за Модельними правилами розглядається як основоположний для реформуван-

© Брич Я., 2025

ня і модернізації національних цивільних процесів. Україна, зокрема і в світлі євроінтеграційного шляху, не може стояти осторонь глобалізаційних процесів. Як слушно зауважують В. Кройтор та Я. Садикова, «основними аспектами впливу глобалізації на правову сферу є такі: 1) глобалізація як причина уніфікації та гармонізації законодавства держав регіону та світу; 2) глобалізація як передумова розширення транскордонного правового регулювання; 3) створення нових правових режимів у наявних механізмах правового регулювання за покликом глобалізації» [4, с. 101].

Відмітимо, що лише останніми роками окремі українські вчені також почали приділяти увагу принципу співпраці у цивільному судочинстві. Так, І. Ізарова у виданій у 2021 році у колективній монографії «Доступ до правосуддя в умовах сталого розвитку: до 30-річчя незалежності України» наголошує, що він є «найважливішим» і «має ключове значення для ефективного й належного здійснення правосуддя» [5, с. 47]. У тому ж 2021 році О. Король захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі права на тему «Принцип співробітництва суду і сторін в цивільному судочинстві», зокрема проаналізувавши «наявні в публікаціях проміжні результати проекту з підготовки» Модельних правил [6, с. 66]. Ця дисертація є чи не першою в Україні роботою, яка пропонує комплексне дослідження принципу співпраці у цивільному судочинстві.

Отже, вищенаведене підкреслює актуальність подальшого дослідження принципу співпраці, зокрема й у порівняльному аспекті цивільного процесу України з Модельними правилами.

Метою статті є з'ясування сучасного змісту принципу співпраці за Модельними правилами. Мета статті реалізується через низку завдань:

– схарактеризувати сучасний зміст принципу співпраці за Модельними правилами;

– порівняти окремі елементи принципу співпраці за українським процесуальним законодавством з положеннями Модельних правил;

– запропонувати загальний напрям можливої імплементації принципу співпраці на основі Модельних правил в цивільний процес України для його модернізації.

Виклад основного матеріалу. Принцип співпраці за Модельними правилами.

1.1. Обґрунтування необхідності включення як основоположного принципу сучасного цивільного процесу. Принцип співпраці невипадково є першим принципом, який розкривається в загальній частині Модельних правилах. Як наголошують Фернандо Гаскон Інчаусті (Fernando Gascon Inchausti), Вінсент Сміт (Vincent Smith) та Астрід Стадлер (Astrid Stadler), особливо символічно, що перші три правила – після визначення сфери застосування Модельних правил – присвячені саме втіленню принципу співпраці [7, с. 8]. Е. Сільвестрі вказує, що для розробників Модельних правил видавалось необхідним посилити обов'язки сторін, а також їхніх представників. Тому для сторін передбачається обов'язок лояльної співпраці; аналогічний обов'язок передбачається і для їхніх адвокатів [8, с. 203].

Думку Е. Сільвестрі продовжує А. Узелак, який пояснює задум авторів Модельних правил про необхідність «подолати змагально-інквізиторський розрив та замінити його єдиним лояльним принципом співпраці (або, словами Ф. Кляйна, «лояльним співробітництвом») як одним із найважливіших завдань і одночасно метою. Визнання загальних принципів також є одним з основних інструментів для досягнення загальної мети цивільного процесу – справедливого, ефективного, швидкого та пропорційного вирішення цивільних справ» [3, с. 25].

Їм фактично опонує К. Керн, який хоча й погоджується, що тенденція в цивільному судочинстві полягає

в тому, щоб тлумачити судовий процес і процесуальні норми з точки зору співпраці між сторонами та судом. Вочевидь, ця тенденція є реакцією на надмірно формалістичний або надмірно суперечливий судовий процес у деяких частинах світу. Співпраця може бути в певною мірою обов'язковою, і важливе значення має взаємна повага. Але, незважаючи на всі академічні міркування, співпраця, за К. Керн, навряд чи може бути найважливішим принципом у системі, призначеній для вирішення спорів [9, с. 236].

За Т. Цувіною, обов'язок сторін сприяти процесу прямо закріплений в цивільному процесуальному законодавстві деяких зарубіжних країн, наприклад, Англії, Австрії, Німеччини. Водночас вона звертає увагу, що попри те, що принцип співпраці реалізується на рівні різних національних правопорядків, його розуміння має певні значеннєві відтінки. Так, в Німеччині та Австрії йдеться про співпрацю сторін над встановленням фактичних обставин справи та істини у справі, натомість в англійському цивільному судочинстві йдеться про співпрацю сторін та суду у менеджменті заради досягнення мети цивільного судочинства, у Нідерландах сторони мають співпрацювати між собою [10, с. 395].

1.2. Зміст: загальні обов'язки суду і сторін. Попри різні підходи як в доктрині, так і в національних правопорядках іноземних країни, творці Модельних правил принципу співпраці віднесли чільне місце. Так, відповідно до правила 2 Модельних правил сторони, їхні представники та суд повинні співпрацювати з метою сприяння справедливому, ефективному та швидкому врегулюванню спору [1, с. 70]. У коментарі до правила 2 вказується, що ці Модельні правила визначають, що належне здійснення судочинства вимагає ефективної співпраці між судом, сторонами та їхніми представниками. Наголошується, що увага до співпраці, яка є характерною рисою деяких європейських цивільних процесуальних кодексів з XIX століття, а інших – з початку XXI століття, є важливим кроком у напрямку відходу від традиційного поділу цивільного процесу на змагальний та інквізиційний. Цей підхід навмисно обрано у Модельних правилах, зокрема, як засіб уникнення історичного поділу, який став на заваді гармонізації процесуальних норм [11, с. 28].

Загалом Модельні правила реалізацію принципу співпраці судом визначають через низку обов'язків, найважливіші з яких вимагають від нього пропонувати зміну порядку провадження у разі, якщо сторони не виконують свої обов'язки належним чином і в повному обсязі, поважати право сторін бути вислуханими з метою сприяння та підтримання діалогу між судом та сторонами [11, с. 29], а також активного менеджменту справами (англ. – case management).

Як це чітко видно, правило 2 Модельних правил покладає також на сторони обов'язок співпрацювати з метою забезпечення належного відправлення правосуддя. Поведінка сторони щодо суду, її опонента або інших сторін чи осіб, які не є учасниками процесу, повинна сприяти ефективному, швидкому та справедливому вирішенню спору, що також включає вжиття відповідних заходів для врегулювання спору на стадії до початку судового розгляду та під час судового розгляду. Водночас сторони мають управляти процесуальними ризиками, які виникають у процесі досягнення успіху в судовому процесі і які покладаються на них матеріальним правом, нормами щодо тягаря доказування та їхньою залежністю від оцінки справи судом. Кожна сторона ризикує не мати можливості представити всі факти, що мають значення для її справи, надати достатньо доказів, щоб переконати суд у правдивості фактів, сприятливих для її справи, та в правильності правової основи її справи [11, с. 29].

Наступні правила 3 і 4 Модельних правил надалі розкривають обов'язки на реалізацію принципу співпраці. Відповідно до правила 3 Модельних правил сторони та їхні представники повинні: a) вживати розумних та належних заходів для мирного врегулювання спорів; b) сприяти належному керівництву судовим процесом; c) надавати факти та докази; d) сприяти суду у встановленні фактів та застосовного права; e) діяти добросовісно та уникати процесуальних зловживань під час спілкування із судом та іншими учасниками справи [1, с. 70].

Згідно із правилом 4 Модельних правил Суд відповідальний за активний та ефективний кейс-менеджмент. Суд зобов'язаний забезпечити рівність сторін перед законом і судом. Суд протягом розгляду справи вживає заходів для виконання сторонами та їхніми представниками своїх обов'язків відповідно до цих Правил [1, с. 70-71].

Правило 4 Модельних правил описує загальну відповідальність суду за активний менеджмент судових справ. Це робиться в більш широкому контексті обов'язку співпраці, що покладається на суд і сторони відповідно до правила 2 Модельних правил. Цей обов'язок, покладений на суд, є найважливішим внеском суду в реалізацію принципу співпраці між судом і сторонами [11, с. 33].

Модельні правила також визначають, що сторони повинні представити свої позовні вимоги, заперечення, фактичні твердження та докази якомога раніше в повному обсязі та в належному вигляді для належної організації провадження з метою забезпечення своєчасного розгляду (правило 47) [1, с. 85]. На всіх стадіях провадження у справі суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, керує ходом судового процесу (правило 48) [1, с. 85].

Співпраця сторін вимагає від них вжиття розумних заходів; це не є абсолютним або суворим обов'язком. Щоб забезпечити належне виконання сторонами свого обов'язку щодо співпраці, суд повинен контролювати їхню поведінку протягом усього провадження. Він повинен вимагати від сторін вжиття таких заходів, які він вважає необхідними для виконання цього обов'язку, якщо вважає, що такі заходи необхідні для належного менеджменту провадженням [11, с. 90].

1.3. Зміст: інші елементи принципу співпраці. Вкрай цікавими є такі елементи принципу співпраці за Модельними правилами як процесуальні обов'язки до відкриття провадження (англ. – pre-commencement procedural duties) та спільна заява про узгоджене провадження (англ. – joint application for party-agreed-proceedings).

Відповідно до частини першої правила 51 Модельних правил до початку судового провадження сторони повинні співпрацювати одна з одною, щоб уникнути непотрібних суперечок і витрат, сприяти якнайшвидшому мирному врегулюванню свого спору, а якщо таке врегулювання неможливе, то сприяти належному управлінню майбутнім судовим провадженням [1, с. 87].

Сторони можуть реалізувати цей обов'язок таким чином: надавати одна одній стислі деталі майбутньої позовної заяви та відзиву на таку заяву; уточнювати та в разі потреби звужувати спірні юридичні та фактичні питання; ідентифікувати відповідні докази з метою сприяння ефективній та попередній оцінці переваг їхніх позицій розглядати можливий графік провадження; оцінювати потенційну вартість провадження; розглядати питання обмежень, юрисдикції, тимчасових заходів та будь-які інші процесуальні питання [1, с. 87].

Модельними правилами пропонується, що у випадку недотримання сторонами цих обов'язків, суд може врахувати це при подальшому розподілі судових витрат або ж представник може бути зобов'язаний виплатити стороні, яка надала їй інструкції, компенсацію за будь-які судові витрати, накладені на неї судом [11, с. 97].

Питання спільної заяви про узгоджене провадження регулюють правила 57-60 Модельних правил. Спільна заява – це заява, у якій сторони можуть спільно подати до суду свою угоду відповідно до правила 26 [Застосовне право], свої відповідні претензії та заперечення, питання, щодо яких вони не погоджуються і які має вирішити суд, та відповідні аргументи щодо цих спірних питань [1, с. 91].

Відповідно до правила 58 Модельних правил, враховуючи, що процесуальні правила є предметом диспозитивності сторін, сторони можуть домовитися щодо будь-якого процесуального питання, такого як юрисдикція, тимчасові заходи та гласність судових засідань [1, с. 91]. Сторони мають право внести поправки до своєї спільної заяви, якщо ці зміни не призводять до необґрунтованої затримки судового провадження (правило 59) [1, с. 91].

2.1. Елементи принципу співпраці в українському цивільному процесі та їх відповідність Модельним правилам. О. Король стверджує, що в ході процесуальної реформи 2017 року в ЦПК України «закріплено окремі елементи принципу співпраці сторін та суду у процесі розгляду та вирішення цивільних справ», а саме недопущення зловживання процесуальними правами та процедура врегулювання спору за участі судді [12, с. 20].

Зі свого боку Т. Цувіна зауважує, що «чинний ЦПК України не закріплює необхідність співпраці суду та сторін під час будь-яких дій, відтворюючи лише деякі елементи принципу добросовісності, зокрема, неприпустимість зловживання процесуальними правами (п. 11 ч. 3 ст. 2, ст. 44 ЦПК України) та закріплення обов'язків учасників справи (ч. 2 ст. 43 ЦПК України)» [10, с. 407-408].

Погоджуємось з вищенаведеними авторами, що такі процесуальні обов'язки як виявляти повагу до суду та до інших учасників судового процесу та сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню всіх обставин справи (п.п. 1–2 ч. 2 ст. 43 ЦПК України) [13] дійсно можна розглянути як елементи принципу співпраці. Водночас, на нашу думку, обов'язок «сприяти належному проведенню судового розгляду» відповідно до правила 3 Модельних правил є ширшим, аніж «сприяти встановленню всіх обставин справи». Окрім того за Модельними правилами 1) сторони та їхні представники зобов'язані вживати розумних та відповідних заходів для врегулювання спорів у мирний спосіб, 2) допомагати суду у встановленні застосовного права, а 3) суд – несе безпосередню відповідальність за активний та ефективний менеджмент судовими справами.

Погоджуємось також з І. Ізаровою, що спільна заява про узгоджене провадження як інститут «відсутній у цивільному процесуальному праві України, тому закономірно викликає додатковий інтерес» [5, с. 50], хоча наразі й більше науковий. Переконані, що указане провадження є доволі специфічним інструментом, по суті рецепійованим з арбітражного провадження. Окрім того, вимагає чітке, тривале досудове, а надалі й під час судового провадження, узгодження багатьох питань між сторонами, що, на жаль, не притаманно українській практиці. Тому, на нашу думку, перейняття вказаного інструменту в ЦПК України на цьому етапі не є доцільним.

2.2. Заборона зловживання процесуальними правами. У 2017 році ЦПК України був дійсно оновлений, зокрема і з метою запровадити «системні механізми запобігання зловживанню процесуальними правами» [14]. Передусім неприпустимість зловживання процесуальними правами визначено серед основних засад (принципів) цивільного судочинства (п. 11 ч. 3 ст. 2 ЦПК України) [13]. ЦПК України доповнено ст. 44 «Неприпустимість зловживання процесуальними правами», яка визначила,

що учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами; зловживання процесуальними правами не допускається (частина перша) [13].

Частина 2 ст. 44 ЦПК України передбачає невичерпний перелік дій, які, що суперечать завданню цивільного судочинства, які, залежно від конкретних обставин, суд може визнати зловживанням процесуальними правами [13]. Додатково ЦПК України визначив, що суд запобігає зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами та вживає заходів для виконання ними їхніх обов'язків (п. 5 ч. 5 ст. 12) [13], хоча й чітко не окреслив, які саме заходи для запобігання суд може здійснювати. Ще в ЦПК України визначено, то це ряд негативних наслідків, які він може застосувати до учасників при зловживанні процесуальними правами, наприклад, право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання, якщо подання скарги, заяви, клопотання визнається зловживанням процесуальними правами (ч. 3 ст. 44); штраф як з учасника справи, так і з його представника (ст. 148) тощо [13].

2.3. Досудове врегулювання спору vs процесуальні обов'язки до відкриття провадження. Інститут процесуальних обов'язків до відкриття провадження, як це визначено Модельними правилами, також відсутній у ЦПК України. Водночас відповідно до ст. 16 останнього сторони вживають заходів для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом. Особи, які порушили права і законні інтереси інших осіб, зобов'язані поновити їх, не чекаючи пред'явлення претензії чи позову [13].

Як вказують Р. Ханик-Посполітак та В. Посполітак, досудове врегулювання спорів – «це спеціально визначена у законі процедура, яка є передумовою звернення до суду з вимогою про вирішення спору по суті» [15, с. 42]. Положення щодо досудового врегулювання є новими для ЦПК України і внесені до нього у зв'язку з конституційними змінами щодо правосуддя в 2016 році, відколи частина четверта статті 124 Конституції України визначає, що «законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору» [16].

Цікаво, що ще у 2002 році Конституційний Суд України розглядав питання співвідношення обов'язковості досудового вирішення спору з правом на доступ до суду і виснував, що «встановлення законом обов'язкового досудового врегулювання спору обмежує можливість реалізації права на судовий захист. ... Встановлення законом або договором досудового врегулювання спору за волевиявленням суб'єктів правовідносин не є обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист» (рішення від 09 липня 2002 року у справі № 1-2/2002) [17].

Р. Ханик-Посполітак та В. Посполітак наголошуються, що «зміна статті 124 Конституції України припинила застосування названого рішення Конституційного Суду України» [15, с. 39]. Ми погоджуємось з цією думкою, однак, на практиці, Верховний Суд в деяких справах, спірні правовідносини у яких виникли після конституційних змін 2016 року, продовжує обстоювати висновки рішення Конституційного Суду України від 09 липня 2002 року у справі № 1-2/2002. Так, в ухвалі від 09 серпня 2023 року у справі № 278/1646/15-ц Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду виснував: «обрання певного засобу правового захисту, у тому числі і досудового врегулювання спору, є правом, а не обов'язком особи, яка добровільно, виходячи з власних інтересів, його використовує. Встановлення законом обов'язкового досудового врегулювання спору обмежує можливість реалізації права на судовий захист» [18].

Висновок про те, що «обрання певного засобу правового захисту, у тому числі і досудового врегулювання спору, є правом, а не обов'язком особи, яка добровільно, виходячи з власних інтересів, його використовує» застосовується і в останній практиці Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду (постанова від 08 липня 2025 року у справі № 925/496/24) [19] та Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду (постанова від 12 червня 2024 року у справі № 501/3550/22) [20].

Т. Цувіна з посиланням на рішення ЄСПЛ у справі «Пономаренко проти України» від 14 червня 2007 року зазначає, що «ЄСПЛ допускає» обов'язкове досудове врегулювання, однак воно не повинне «суперечити самій суті права на доступ до суду й зводити його нанівець» [10, с. 169].

У цьому аспекті слід відзначити, що у випадку, коли заходи досудового врегулювання є обов'язковими згідно із законом, недодання до позовної заяви доказів їх вжиття є підставою для її повернення (п. 7 ч. 4 ст. 185 ЦПК України). Повернення позовної заяви не перешкоджає повторному зверненню із заявою до суду, якщо перестануть існувати обставини, що стали підставою для повернення заяви (ч. 7 ст. 185 ЦПК України) [13]. Однак слід врахувати, що на практиці постає питання перебігу позовної давності, а сплив позовної давності, про застосування якої заявлено стороною у спорі, є підставою для відмови у позові (ч. 4 ст. 267 ЦК України) [21].

ЦК України не визначає, що досудове врегулювання зупиняє чи перериває перебіг позовної давності. Відмітимо, що відповідно до ч. 2 ст. 264 ЦК України позовна давність переривається у разі пред'явлення особою позову до одного із кількох боржників [21]. Судова практика Великої Палати Верховного Суду свідчить, що не кожне пред'явлення позову перериває позовну давність, оскільки «обов'язковою умовою переривання позовної давності шляхом пред'явлення позову також є дотримання вимог процесуального закону щодо форми та змісту позовної заяви, правил предметної та суб'єктної юрисдикції та інших, порушення яких перешкоджає відкриттю провадження у справі» [22]. Таким чином, не зупиняє/не перериває позовну давність ані сам факт досудового врегулювання, ані пред'явлення позову без вжиття таких заходів, який надалі повертається судом.

Модельні правила пропонують, що цивільне законодавство має передбачати призупинення перебігу позовної давності під час виконання всіх або хоча б частини досудових обов'язків за правилом 51 [11, с. 98]. Погоджуємося з вказаним підходом, який забезпечить належну реалізацію доступу до суду в тих випадках, коли період обов'язкового досудового врегулювання припав на завершення перебігу позовної давності.

Відзначаємо, що ЦПК України відповідає пропозиції Модельних правил, що у випадку недотримання сторонами досудових обов'язків, суд може врахувати це при подальшому розподілі судових витрат. Так, відповідно до п. 4 ч. 3 ст. 141 при вирішенні питання про розподіл судових витрат суд враховує дії сторони щодо досудового вирішення спору [13]. Водночас цивільному процесу України невідоме покладення на представника сторони виплат компенсації за будь-які судові витрати, накладені на таку сторону судом у разі недотримання досудових обов'язків її представником, як це пропонується Модельними правилами.

Окрім вказаної проблематики, як слушно зауважує О. Кройтор, «на даний період сама процедура «досудового» врегулювання спору в законах майже не прописана. Незважаючи на те, що, наприклад, у Законі України «Про житлово-комунальні послуги» у ч. 5 ст. 18 зазначено, що «Споживач має право на досудове вирішення спору шляхом задоволення пред'явленої претензії», проте чіткої процедури,

строки тощо в законі не вказані ... І доки такої процедури не буде прописано, то й реалізувати відповідну норму Конституції України майже неможливо» [23, с. 198].

Лише в останні роки законодавець проявляє зацікавленість до чіткого закріплення обов'язкового досудового врегулювання в окремих законах, наприклад у Законі України № 3586-IX від 22 лютого 2024 року «Про аграрні ноти». Відповідно до частини восьмої статті 9 цього Закону, у разі невиконання боржником умов договору оренди, суборенди, емфітевзису або суперфіцію, якщо таке порушення може мати наслідком припинення права користування земельною ділянкою, зазначеною в реквізитах аграрної ноти як місце вирощування, збирання, виробництва, переробки, зберігання та/або утримання майбутньої сільськогосподарської продукції, особа, яка передала боржнику в користування таку земельну ділянку, перед розірванням чи припиненням договору або зверненням до суду з цією метою зобов'язана здійснити заходи досудового врегулювання спору, а саме повідомити про свої наміри кредитора та запропонувати йому виконати зобов'язання боржника за укладеним договором оренди, суборенди, емфітевзису або суперфіцію [24].

2.4. Врахування судом думки сторін. Щодо інших елементів принципу співпраці в ЦПК України, то Т. Цувіна вказує, що хоча «вітчизняне цивільне процесуальне законодавство не містить положень, які б вказували на визнання необхідності співпраці суду та сторін під час розгляду справи, хоча окремі положення ЦПК все ж таки вказують на намагання вітчизняного законодавця враховувати думку сторін при здійсненні окремих повноважень суду із кейс-менеджменту. Так, ст. ст. 276-277 ЦПК України встановлюють порядок вирішення питання про розгляд справи в порядку загального або спрощеного позовного провадження, що передбачає врахування думки сторін та подачу ними відповідних клопотань з цього питання» [10, с. 396].

Відмітимо, що ЦПК України визначає, що суд *враховує*, при вирішенні питання про розподіл судових витрат а) поведінку сторони під час розгляду справи, що призвела до затягування розгляду справи, зокрема, подання стороною явно необґрунтованих заяв і клопотань, безпідставне твердження або заперечення стороною певних обставин, які мають значення для справи, безпідставне завищення позивачем позовних вимог тощо; б) дії сторони щодо досудового вирішення спору та щодо врегулювання спору мирним шляхом під час розгляду справи, стадію розгляду справи, на якій такі дії вчинялися (ч. 3 ст. 141). Подібні норми щодо врахування чи з'ясування думки сторін містять п. 8 ч. 3 ст. 274, ч. 5 ст. 200, ч. 5 ст. 103) [13].

Вищенаведені приписи свідчать, що ЦПК України передбачає окремі елементи реалізації принципу співпраці за А. Узелаком [3, с. 25] як в негативному (заборона процесуальних зловживань та негативні наслідки), так і позитивному (можливість активних процесуальних дій під час руху провадження) значеннях. Водночас така фрагментованість та відсутність серед загальних засад ЦПК України принципу співпраці, який «наразі є одним із найактуальніших трендів сучасних європейських реформаторів і гарантує реалізацію саме ефективного судочинства» [12, с. 20], а також важливих обов'язків як сторін, так і суду, що його розкривають, свідчить про значну невідповідність ЦПК України цій останній тенденції права ЄС, підтвердженій Модельними правилами.

Висновки. Принцип співпраці за Модельними правилами вважається одним з головних принципів сучасного цивільного процесу. Вказане є важливим кроком у напрямку відходу від традиційного поділу цивільного процесу на змагальний та інквізиційний.

Співпраця має відбуватися як між сторонами, так і між ними та судом. Зокрема, сторони повинні вживати розумних та відповідних заходів для врегулювання спорів у мирний спосіб, сприяти належному проведенню судового розгляду та діяти добросовісно й уникати зловживання процесуальними правами під час взаємодії з судом та іншими учасниками. Новаторськими є такі елементи принципу співпраці як процесуальні обов'язки сторін до відкриття провадження та спільна заява про узгоджене провадження.

ЦПК України не містить положень, які б вказували на визнання необхідності співпраці сторін між собою та з судом, а закріплює лише окремі елементи принципу співпраці, передусім в частині певних обов'язків учасників та заборони зловживання процесуальними правами. ЦПК Україні не відомі спільна заява про узгоджене провадження та процесуальні обов'язки до відкриття провадження, хоча й за своєю суттю до останнього можна віднести досудове врегулювання спору. Слід констатувати, що останнє вкрай рідко застосовується на практиці в України як через законодавчу неврегульованість, так і певне несприйняття судовою практикою, яка абсолютизує право на доступ до суду.

Вважаємо, що загальний напрям повноцінної імплементації принципу співпраці на основі Модельних правил в законодавство України для його модернізації має охоплювати таке: 1) у ЦПК України слід передбачити принцип співпраці як основну засаду цивільного судочинства; 2) сторони та їхні представники мають бути зобов'язані вживати розумних та відповідних заходів для врегулювання спорів у мирний спосіб та допомагати суду у встановленні застосовного права, а суд – нести безпосередню відповідальність за активний та ефективний менеджмент судовими справами; 3) інститут досудового врегулювання спору слід посилювати і розширювати, а час обов'язкового за законом чи домовленістю сторін досудового врегулювання має зупиняти перебіг позовної давності.

Перспективним напрямом подальших розвідок є обґрунтування конкретних змін до законодавства України на основі Модельних правил для повноцінної імплементації передбаченого в них принципу співпраці.

У статті окреслено зміст принципу співпраці за Модельними європейськими правилами цивільного процесу 2020 року, які вперше перекладено на українську мову у вересні 2025 року. Висвітлено, що Модельні правила, які розроблялись з 2013 до 2020 року є одним із найвизначніших проєктів щодо зближення цивільного процесу на європейському регіональному рівні, та підсумовують актуальні тенденції розвитку національних цивільних процесів європейських країн та на рівні Європейського Союзу. З'ясовано, що принцип співпраці за Модельними правилами розглядається як основоположний для реформування та модернізації національних цивільних процесів. Визначено, що змістом принципу співпраці є загальний обов'язок суду і сторін співпрацювати з метою сприяння справедливому, ефективному та швидкому вирішенню спору. В розвиток цього положення Модельні правила деталізують конкретні обов'язки як суду, так і сторін, при чому і на досудовому етапі, зокрема суд несе відповідальність за активний та ефективний менеджмент судовими справами, а сторони повинні вживати розумних та відповідних заходів для врегулювання спорів у мирний спосіб, сприяти належному проведенню судового розгляду та діяти добросовісно й уникати зловживання процесуальними правами під час взаємодії з судом та іншими учасниками. Схарактеризовано такі новатор-

ські положення Модельних правил як процесуальні обов'язки сторін до відкриття провадження та спільна заява про узгоджене провадження. На основі порівняльно-правового дослідження українського законодавства та Модельних правил аргументовано, що ЦПК України закріплює лише окремі елементи принципу співпраці, передусім в частині певних обов'язків учасників та заборони зловживання процесуальними правами. Запропоновано загальний напрям повноцінної імплементації принципу співпраці в законодавство України для його модернізації на основі відповідних положень Модельних правил.

Ключові слова: Модельні європейські правила цивільного процесу, принципи цивільного судочинства, цивільний процес, досудове врегулювання спору, глобалізація.

Brych Ya. The principle of cooperation as a basis for modernising civil procedure in Ukraine

The article outlines the content of the principle of cooperation under the 2020 Model European Rules of Civil Procedure, which were first translated into Ukrainian in September 2025. It highlights that the Model Rules, which were developed between 2013 and 2020, are one of the most significant projects for the convergence of civil procedure at the European regional level and summarise current trends in the development of national civil procedures in European countries and at the European Union level. It has been established that the principle of cooperation under the Model Rules is considered fundamental to the reform and modernisation of national civil proceedings. It has been determined that the essence of the principle of cooperation is the general obligation of the court and the parties to cooperate in order to facilitate a fair, efficient and expeditious resolution of the dispute. In furtherance of this provision, the Model Rules detail the specific obligations of both the court and the parties, including at the pre-trial stage, in particular the court is responsible for the active and effective case management of court proceedings, while the parties must take reasonable and appropriate measures to settle disputes amicably, facilitate the proper conduct of court proceedings, act in good faith and avoid abuse of procedural rights when interacting with the court and other participants. The following innovative provisions of the Model Rules are described: procedural obligations of the parties prior to the commencement of proceedings and a joint application for party-agreed-proceedings. Based on a comparative legal study of Ukrainian legislation and the Model Rules, it is argued that the Civil Procedural Code of Ukraine enshrines only certain elements of the principle of cooperation, primarily in terms of certain obligations of participants and the prohibition of abuse of procedural rights. A general direction for the full implementation of the principle of cooperation in Ukrainian legislation is proposed for its modernisation on the basis of the relevant provisions of the Model Rules.

Key words: Model European Rules of Civil Procedure, principles of civil procedure, civil procedure, pre-trial settlement of disputes, globalisation.

Література:

1. Ізарова І. О., Цувіна Т. А., Притика Ю. Д. та ін. ELI-UNIDROIT. Модельні європейські правила цивільного процесу. Від транскордонних принципів до європейських правил цивільного процесу. Київ : ВПЦ «Київ. ун-т», 2025. 175 с.

2. Ханик-Посполітак Р. Ю. Принцип співробітництва при вирішенні трудових

спорів. Приватне право. 2024. С. 187–189. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2c4f3596-cab9-44d7-896a-473cbe1053c7/content (дата звернення: 29.10.2025).

3. Узелак А. На шляху до Європейських правил цивільного процесу: переосмислення процесуальних обов'язків. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2018. Т. 1 (106). С. 23–32. URL: http://visnyk.law.knu.ua/images/articles/N_106_2018_Uzelats.pdf (дата звернення: 29.10.2025).

4. Кройтор В., Садикова Я. Збалансованість інтересів як принцип сучасного правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 1. С. 100–102. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/22 (дата звернення: 29.10.2025).

5. Доступ до правосуддя в умовах сталого розвитку: до 30-річчя незалежності України. Колективна монографія / ред. Ю. Притика. Київ : ВД «Дакор», 2021. 478 с.

6. Король О. Д. Принцип співробітництва суду і сторін в цивільному судочинстві : дис. ... д-ра філософії в галузі права. Київ, 2021. 238 с.

7. Gascyn Inchausti F., Smith V., Stadler A. (Rule 1) Introduction and scope. European Rules of Civil Procedure. 2023. С. 2–10. URL: https://doi.org/10.4337/9781800887848.00010 (дата звернення: 29.10.2025).

8. Silvestri E. The ELI/UNIDROIT Project: A General Introduction. The Future of the European Law of Civil Procedure. Coordination or Harmonisation?. Cambridge, 2020. С. 199–204.

9. Kern A.C. Harmonisation of the Rules on Judgements and Appeals in Europe. The Future of the European Law of Civil Procedure. Coordination or Harmonisation?. Cambridge, 2020. С. 223–237.

10. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження. Дис. д-ра юрид. наук, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2021. Національний репозитарій академічних текстів. 600 с.

11. ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure. From Transnational Principles to European Rules of Civil Procedure. Oxford University Press, 2021. URL: https://fdslive.oup.com/www.oup.com/academic/pdf/openaccess/9780198866589.pdf (дата звернення: 29.10.2025).

12. Король О. Д. Загальні засади принципу співробітництва в цивільному процесі європейських країн. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2019. Вип. 109. С. 19–21. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2195/2019/1.109-4 (дата звернення: 29.10.2025).

13. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV : станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 29.10.2025).

14. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів № 6232 від 23.03.2017, URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=6232&skl=9 (дата звернення: 29.10.2025).

15. Ханик-Посполітак Р., Посполітак В. «Досудове», «альтернативне», «позасудове» врегулювання/вирішення приватноправових спорів: співвідношення понять. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 1. С. 38–44.

16. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 29.10.2025).

17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клаб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) : Рішення Конституц. Суду України від 09.07.2002 № 15-рп/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02#Text (дата звернення: 18.10.2025).

18. Ухвала Верховного Суду від 09 серпня 2023 року у справі № 278/1646/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113035742 (дата звернення: 29.10.2025).

19. Постанова Верховного Суду від 08 липня 2025 року у справі № 925/496/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128775966 (дата звернення: 29.10.2025).

20. Постанова Верховного Суду від 12 червня 2024 року у справі № 501/3550/22. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/119960715 (дата звернення: 29.10.2025).

21. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 5 жовт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 29.10.2025).

22. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 24.04.2019 у справі № 523/10225/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81691871 (дата звернення: 29.10.2025).

23. Кройтор В. А. Основні положення досудового порядку врегулювання спору в судовому процесі. Право і суспільство. 2020. № 2, Ч. 1. С. 195–200. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.2-1.31 (дата звернення: 29.10.2025).

24. Про аграрні ноти : Закон України від 22.02.2024 № 3586-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3586-20#Text (дата звернення: 29.10.2025).

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 16.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 341.456:351.74:341.232
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.31

Ю. Васюта,
ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0003-2954-0230

ВЗАЄМОДІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ СПІЛЬНИХ СЛІДЧИХ ГРУП ЯК ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Постановка проблеми. Якість взаємодії членів (відряджених членів) спільних слідчих груп, а також їх співпраці з іншими суб'єктами під час розслідування кримінальних правопорушень має безпосередній вплив на результат слідчої діяльності, сприяє оптимізації процесу доказування та мінімізує ризики виникнення криміногенної ситуації. Взаємодія членів та відряджених членів спільних слідчих груп під час розслідування кримінальних правопорушень є однією з форм організації досудового розслідування. Ця діяльність спрямована на консолідацію відповідних сил та засобів з метою оптимізації роботи й забезпечення вирішення завдань кримінального провадження та цілей розслідування кримінальних правопорушень.

В умовах боротьби з транснаціональною злочинністю актуальності набувають питання взаємодії підрозділів Національної поліції України з міжнародними поліцейськими організаціями, правоохоронними органами України та відповідними міжнародними правоохоронними органами, державними установами та організаціями. Враховуючи багатофункціональність розслідування кримінальних правопорушень транснаціонального характеру, слід приділити окрему увагу взаємодії як у межах спільної слідчої групи під час розслідування кримінальних правопорушень, так і поза нею – з іншими суб'єктами. Акцентуємо увагу на праксеологічні засади діяльності спільних слідчих груп крізь призму їхньої взаємодії як організаційної форми розслідування кримінальних правопорушень.

Оцінка стану літератури. Передусім провідні вчені розглядають взаємодію по-різному. Наприклад, Є.М. Войтович у науковій праці зазначає, що взаємодія – це створена на основі закону сумісна або узгоджена за метою, часом та місцем діяльність органів і посадових осіб, що спрямована на успішне та ефективне вирішення поставлених завдань у сфері кримінального судочинства. Так, взаємодію слід тлумачити як об'єднання зусиль, засобів та методів, однакове (разове) чи довготривале (за часом), що у свою чергу, спрямоване на досягнення завдань кримінального процесу, зокрема швидкого, повного та ефективного розслідування кримінальних правопорушень, встановлення винних осіб (злочинців) та притягнення їх до кримінальної відповідальності. Взаємодія заснована на співпраці не підпорядкованих один одному органів, за якої вони діють узгоджено, своєрідно, при цьому поєднуючи сили, засоби й способи з метою попередження, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, притягнення до кримінальної відповідальності винного, розшуку обвинуваченого і відшкодування збитків, завданих кримінальним правопорушенням [3, с. 32].

© Васюта Ю., 2025

У свою чергу, В.В. Топчій та В.Я. Горбачевський під взаємодією розуміють узгоджені, що формуються на завданнях кримінального провадження, комплексні (процесуальні й оперативно-розшукові) дії суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності, метою яких є розкриття, розслідування і запобігання злочинам, притягнення до відповідальності винних осіб виключно на підставах, визначених нормами кримінального процесуального закону та іншими нормативними актами, що здійснюється під час розмежування їх компетенції, у межах наданих повноважень, шляхом найбільш ефективного сполучення дозволених для них заходів і відповідного матеріального забезпечення при збереженні таємниці досудового розслідування та джерел отримання конфіденційних відомостей [8, с. 126].

Завдяки системному підходу до вивчення взаємодії зосередимо увагу на її ключових аспектах. У цьому контексті взаємодію слід розглядати як спільну комплексну діяльність взаємно не підпорядкованих служб та підрозділів, спрямовану на вирішення загальних завдань; спільно узгоджені дії на підставі нормативно-правових положень, спрямованих на запобігання або розкриття кримінальних правопорушень, а також розшук злочинців; спільну діяльність не підпорядкованих в службовій діяльності оперативних підрозділів для максимальної концентрації спільних сил та засобів з метою вирішення тактичних завдань; спільні комплексні або узгоджені за часом та місцем дії оперативних підрозділів із вирішення спільними зусиллями завдань під час протидії злочинності; спільну концентрацію сил, засобів та методів задля досягнення поставлених цілей та здійснення відповідних спільних заходів. Наприклад, з огляду на вищеокреслені характеристики, поняттєвий апарат взаємодії слідчих підрозділів Національної поліції України з правоохоронними органами інших держав під час розслідування насильницького зникнення людини полягає в передбаченій чинним законодавством та угодженій за часом, місцем та послідовністю систему певних взаємодоповнюючих дій, враховуючи обмін інформацією, пошук та фіксацію фактичних даних про кримінальне правопорушення та осіб, які їх вчинили, з використанням можливостей міжнародних організацій, а також міжнародних правоохоронних органів та органів влади й неурядових організацій [3, с. 32–33].

Слушною є думка О.В. Пчеліної щодо визначення взаємодії у межах кримінального провадження, що дозволяє оптимізувати діяльність її суб'єктів, забезпечуючи ефективність досудового розслідування та судового розгляду загалом. Так, взаємодія виступає одним із методів протидії злочинності, який полягає в узгодженості та поєднанні в порядку та на основі закону зусиль декількох осіб, підрозділів, органів тощо задля забезпечення оптимізації досудового розслідування кримінальних правопорушень. Окрім цього, взаємодія обумовлена потребою раціоналізації кримінального провадження [4, с. 384–385; 5, с. 108].

Також слід зазначити, що в наукових працях окреслено загальні положення організації взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень, однак взаємодія в діяльності спільних слідчих груп під час міжнародного співробітництва з розслідування транснаціональної злочинності свідчить про актуальність наукового дослідження.

Метою статті є науковий пошук ціннісних аспектів взаємодії в діяльності спільних слідчих груп під час розслідування кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Попри те, що в Кримінальному процесуальному кодексі України не встановлено поняття взаємодії, однак з огляду на аналіз наукових досліджень, взаємодію підрозділів досудо-

вого розслідування з іншими підрозділами Національної поліції України під час розслідування кримінальних правопорушень тлумачать як визначену законодавством, узгоджену діяльність працівників Національної поліції України щодо здійснення оперативно-розшукових, слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, для своєчасного розкриття і розслідування кримінальних правопорушень, а також для ефективного вирішення інших завдань кримінального судочинства [2]. Взаємодія є спільною діяльністю суб'єктів, які здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень зі спільною метою, обмінюючись інформацією, користуючись взаємною допомогою між правоохоронними органами та іншими державними установами. Констатуємо той факт, що це комплексна, узгоджена та регламентована законодавством співпраця між основними суб'єктами кримінального провадження, яка базується на партнерських відносинах, взаємній довірі, чіткому розподілі обов'язків і відповідальності, а також спрямована на досягнення спільної мети – неупередженого, всебічного й швидкого розслідування кримінальних правопорушень, встановлення обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, перевірку та оцінку доказів, а також забезпечення невідворотності покарання для винних осіб [6, с. 345].

Організація взаємодії членів/відряджених членів спільної слідчої групи (далі – ССГ), у тому числі з іншими суб'єктами під час розслідування кримінальних правопорушень, полягає у спільному плануванні, інформаційному обміні, криміналістичному забезпеченні, здійсненні спільних спеціальних операцій, дій тощо. На особливості тактики їхньої взаємодії впливає вид кримінального правопорушення, слідча ситуація на певному етапі досудового розслідування (наприклад, тактика розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності транснаціонального характеру відмінна від тактики взаємодії у кримінальних провадженнях за фактами вчинення тероризму чи воєнних злочинів).

Слід відмітити, що, враховуючи особливості взаємодії ССГ, має місце гнучкість організації міжнародного співробітництва. Цей підхід сприяє ефективності спільних дій, оптимальному розподілу ресурсів, підвищенню рівня оперативного реагування, релевантному залученню фахівців зі спеціальними знаннями на окремому етапі досудового розслідування кримінального правопорушення [6, с. 346].

До ознак взаємодії під час досудового розслідування кримінальних правопорушень віднесено наступні чинники:

– суб'єктний склад співпраці (підрозділи, які мають повноваження здійснювати досудове розслідування, а також інші державні та недержавні установи, що надають допомогу в цьому процесі, наприклад, слідчі, прокурори, оперативні підрозділи, експертні установи та ін.);

– комплексність задля всебічного аналізу обставин кримінального правопорушення;

– інституційна визначеність взаємодії, чітке визначення функцій та завдань кожного учасника взаємодії, що закріплено у нормативно-правових актах;

– спільна мета;

– узгодженість, координація та послідовність дій усіх учасників взаємодії (складання планів, проведення спільних нарад, створення слідчих груп тощо);

– оперативність взаємодії, зокрема, щодо швидкого обміну інформацією, та злагодженість реагування на зміни ситуації, наприклад, в умовах дії воєнного стану;

– впровадження сучасних технологій (інформаційні системи для збору інформації, застосування електронних платформ тощо);

– дотримання міжнародних стандартів розслідування кримінальних правопорушень;

– гнучкість та адаптація взаємодії відповідно до нових викликів – цифровізації доказів, зростання рівня злочинності, нових видів кримінальних правопорушень [6, с. 345]. Окрім цього, акцентуємо увагу на те, що формами взаємодії слідчого є організаційні прийоми й способи відповідно до кримінального процесуального законодавства, відомчих нормативно-правових актів правоохоронних органів, новітньої слідчої практики.

Також взаємодію поділяють на дві форми, а саме: 1) епізодичну та 2) тривалу. До першої категорії віднесено дачу слідчим разових доручень працівникам Національної поліції України про проведення окремих слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. До другої категорії – постійний та безпосередній зв'язок слідчого з працівниками, що будуть виконувати його доручення. Крім вищезазначеного, виокремлюють одноразову, періодичну та постійно діючу взаємодію за тривалістю. Під одноразовою взаємодією припускають виконання працівниками Національної поліції України окремих доручень слідчого. Ця категорія є простою формою взаємодії. Більш складними формами вважають наступні вищеокреслені категорії, які передбачають систему слідчих та оперативно-розшукових дій, обумовлених узгодженим планом [7, с. 553]. З огляду на це, ССГ керуються у своїй діяльності складними формами взаємодії, діючи відповідно до угоди та узгодженого плану щодо розслідування кримінальних правопорушень транснаціонального спрямування, при цьому члени/відряджені члени ССГ перебувають у постійній взаємодії. Проте припускаємо, що комплексно використовуються в діяльності ССГ усі форми взаємодії, залежно від етапу розслідування.

Діяльність ССГ має абсолютний синергетичний характер, оскільки робота усіх суб'єктів націлена на єдиний результат. Прикладом ефективності створення ССГ, узгодження великої кількості процесуальних дій, слугує ССГ – ALTRAN, яка здійснює розслідування несанкціонованого втручання в роботу комп'ютерних мереж і автоматизованих систем з використанням шкідливого програмного забезпечення «LOCKERGOGA» [1, с. 129]. Для досягнення позитивних результатів під час розслідування кримінальних правопорушень має зростати усвідомлення необхідності прогресивних інструментів посиленої поліцейської та судової співпраці [10, с. 33]. Також слід зауважити, що для забезпечення чіткої взаємодії між країнами-партнерами під час розслідування кримінальних правопорушень, зокрема, в діяльності ССГ, вагому значущість має підтримка Євроюсту, що розширює потенціал для обміну інформацією та координації зусиль на міжнародному рівні. Так, централізована підтримка дозволяє проводити розслідування кримінальних правопорушень більш ефективно [9, с. 115].

Висновки. На периферії наукових позицій постає питання чіткого нормативного визначення взаємодії та координації дій усіх учасників досудового розслідування кримінальних правопорушень. Водночас пріоритетним залишається міжнародне співробітництво, побудоване на міжнародному партнерстві, цінностях у праві, взаємному визнанні експертності та гнучкості прийняття рішень. Реалії сьогодення спонукають до забезпечення динамічної комунікації, оперативного обміну інформацією й створення адаптаційного підходу до нових викликів, насамперед в умовах дії правового режиму воєнного стану. Актуальності набувають інноваційні інструменти міжнародного співробітництва й оцінка ефективності взаємодії членів (відряджених членів) ССГ, у тому числі їхня взаємодія з іншими суб'єктами в ході розслідуван-

ня кримінальних правопорушень. При цьому слід приділити окрему увагу не лише формальним, а й якісним показникам забезпечення взаємодії для підвищення результативності та довіри суспільства до органів правопорядку. Здатність адаптувати механізми взаємодії до сучасних викликів забезпечує своєчасне впровадження інноваційних технологій та підходів до розслідування кримінальних правопорушень ССГ відповідно до міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини та міжнародного правосуддя.

У статті досліджено питання взаємодії в контексті діяльності спільних слідчих груп (ССГ) під час розслідування кримінальних правопорушень. Проаналізовано форми взаємодії суб'єктів слідчої діяльності на етапі досудового розслідування кримінальних правопорушень. Акцентовано увагу на особливості взаємодії в діяльності ССГ, зокрема, щодо синергетичного, комплексного та гнучкого підходу до організації міжнародного співробітництва з розслідування транснаціональної злочинності. Визначено праксеологічні засади діяльності ССГ крізь призму їхньої взаємодії як організаційної форми розслідування кримінальних правопорушень. Для досягнення завдань досудового розслідування кримінальних правопорушень має зростати усвідомлення необхідності прогресивних інструментів посиленої поліцейської та судової співпраці. Проаналізовано якісні показники взаємодії у складі ССГ та з іншими суб'єктами під час розслідування кримінальних правопорушень, що мають безпосередній вплив на результат слідчої діяльності, сприяють оптимізації процесу доказування, а також мінімізують ризики виникнення криміногенної ситуації. Зосереджено увагу на взаємодії членів та відряджених членів ССГ під час розслідування кримінальних правопорушень, що є однією із форм організації досудового розслідування. Ця діяльність спрямована на консолідацію відповідних сил та засобів з метою оптимізації роботи й забезпечення вирішення завдань кримінального провадження та цілей розслідування кримінального правопорушення. Здійснено комплексний аналіз організаційних засад взаємодії під час досудового розслідування кримінальних правопорушень ССГ за сучасних викликів, спричинених трансформаційними змінами в правовій системі та дією правового режиму воєнного стану. Встановлено, що взаємодія впливає на результативність слідчої діяльності. Проаналізовано сучасний стан наукового опрацювання проблематики, наведено ключові тенденції та напрями досліджень, що засвідчують як досягнення, так і прогалини в організації діяльності ССГ під час розслідування кримінальних правопорушень. Зроблено висновок про те, що здатність адаптувати механізми взаємодії до сучасних викликів забезпечує своєчасне впровадження інноваційних технологій та підходів до розслідування кримінальних правопорушень ССГ відповідно до міжнародних стандартів та найкращої міжнародної практики.

Ключові слова: слідча діяльність, транснаціональна злочинність, члени спільної слідчої групи, відряджені члени спільної слідчої групи, кримінальне провадження.

Vasiuta Yu. Interaction in the activities of joint investigation teams as a form of organization the investigation of criminal offenses

The article examines the issue of interaction in the context of the activities of joint investigation teams (JITs) during the investigation of criminal offenses. The forms of interaction of investigative entities at the

stage of pre-trial investigation of criminal offenses are analyzed. The focus is on the features of interaction in the activities of JITs, in particular, on a synergistic, comprehensive and flexible approach to organizing international cooperation in the investigation of transnational crime. The praxeological principles of JITs are determined through the prism of their interaction as an organizational form of criminal offense investigation. In order to achieve the tasks of pre-trial investigation of criminal offenses, awareness of the need for progressive tools of enhanced police and judicial cooperation should grow. The qualitative indicators of interaction within the JITs and with other entities during the investigation of criminal offenses are analyzed, which have a direct impact on the outcome of investigative activities, contribute to the optimization of the evidence process, and also minimize the risks of a criminogenic situation. The focus is on the interaction of members and seconded members of the JIT during the investigation of criminal offenses, which is one of the forms of organizing a pre-trial investigation. This activity is aimed at consolidating the relevant forces and means in order to optimize the work and ensure the resolution of the tasks of criminal proceedings and the goals of the investigation of a criminal offense. A comprehensive analysis of the organizational principles of interaction during the pre-trial investigation of criminal offenses of the JIT was carried out in the face of modern challenges caused by transformational changes in the legal system and the effect of the legal regime of martial law. It was established that interaction affects the effectiveness of investigative activities. The current state of scientific research on the issue was analyzed, key trends and areas of research were presented, which indicate both achievements and gaps in the organization of the JIT activities during the investigation of criminal offenses. It was concluded that the ability to adapt interaction mechanisms to modern challenges ensures the timely introduction of innovative technologies and approaches to the investigation of criminal offenses of the JIT in accordance with international standards and best international practice.

Key words: investigative activity, transnational crime, members of the joint investigation team, seconded members of the joint investigation team, criminal proceedings.

Література:

1. Баєва О.І. Міжнародна правова допомога: аксіологічні аспекти реалізації. Нове українське право, вип. 4, 2024. С. 125–130. DOI: https://doi.org/10.51989/nul.2024.4.15.

2. Бойко О.П., Кобзар О.Ф., Рогальська В.В., Черняк Н.П. Організація взаємодії підрозділів Національної поліції під час проведення досудового розслідування: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2017. 84 с.

3. Войтович Є.М. Організація взаємодії слідчих із співробітниками оперативних підрозділів на початковому етапі розслідування насильницького зникнення людини. Аналітично-порівняльне правознавство. Випуск № 03, 2025, частина 3. С. 30–38. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.4.

4. Пчеліна О.В. Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 568 с. С. 384–385.

5. Пчеліна О.В. Взаємодія слідчого та інспекторів-криміналістів під час досудового розслідування кримінальних правопорушень. Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»: збірник наукових праць. 2020. Випуск 1. С. 107–111. С. 108. DOI: https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.59.

6. Пчеліна О.В., Пчелін В.Б. Організація взаємодії під час досудового розслідування кримінальних правопорушень. Науковий вісник Ужгородського націо-

нального університету. Серія: Право. Випуск 90: частина 4. 2025. С. 342–347. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.49.

7. Сиводед І.С. Процесуальні аспекти взаємодії слідчих та прокурорів з підрозділами Міністерства оборони, громадськими об'єднаннями та засобами масової інформації та іноземними державами. The 1st International scientific and practical conference "Scientific progress: innovations, achievements and prospects" (October 9–11, 2022) MDPC Publishing, Munich, Germany. 2022. 559 p. P. 550–555.

8. Топчій В.В., Горбачевський В.Я. Взаємодія правоохоронних органів у запобіганні транснаціональній організованій злочинності в Україні. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2013. № 4. С. 121–129.

9. Chernetska O. Establishment of joint investigation teams in the investigation of criminal offenses against peace and security of mankind. Criminal law. 1/2024, 112–118. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2024.1.20.

10. Jьrgen Kapplinghaus. Joint investigation teams: basic ideas, relevant legal instruments and first experiences in Europe. 134th international training course visiting experts' papers resource material series № 73, 29–33. URL: https://unafei.or.jp/publications/pdf/RS_No73/No73_07VE_Kapplinghaus2.pdf.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 10.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 347.440:347.472(477)
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.32

Д. Гнатюк,
аспірант кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0009-0000-6333-5850

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЩОДО ДОГОВОРУ ДАРУВАННЯ МІЖ ПОДРУЖЖЯМ ЗА ЗАКОНОДАВСВТОМ УКРАЇНИ

Вступ. Сучасний розвиток цивільного законодавства України характеризується тенденцією до гармонізації приватно-правових відносин та удосконалення правового регулювання інституту права власності, у тому числі його набуття, передачі та припинення на підставі договорів. Одним із найдавніших та водночас актуальних правових інструментів передання майна є договір дарування, який відзначається своєю безоплатною природою та особливим змістом волевиявлення сторін. В умовах реформування сімейного і цивільного законодавства, а також підвищення ролі сімейно-правових відносин у забезпеченні майнових інтересів подружжя, питання укладення, виконання та правових наслідків договору дарування між подружжям набуває особливого значення.

Договір дарування між подружжям є специфічним правовим явищем, що перебуває на стику цивільного та сімейного права, оскільки поєднує у собі елементи безоплатного відчуження майна та правового режиму спільної сумісної власності. Відповідно до положень статей 717-730 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) договір дарування є підставою для переходу права власності від дарувальника до обдаровуваного безоплатно [1]. Водночас норми Сімейного кодексу України (далі – СК України), зокрема статті 60, 65, 74, 92, визначають особливості правового статусу майна, набутого подружжям під час шлюбу, а також встановлюють межі розпорядження таким майном [2]. Це створює певні колізії при визначенні правової природи та дійсності договору дарування, укладеного між чоловіком і дружиною.

Проблематика договорів дарування між подружжям охоплює низку складних питань, серед яких – можливість укладення такого договору між співвласниками спільного майна, порядок набуття статусу особистої приватної власності обдарованого, питання згоди другого з подружжя, а також правові наслідки укладення удаваних чи фіктивних договорів дарування у контексті захисту прав кредиторів чи спадкоємців. Судова практика свідчить, що договори дарування між подружжям часто стають предметом судових спорів, зокрема у випадках розірвання шлюбу, поділу спільного майна чи оспорювання правочинів як удаваних або фіктивних. Так, у постанові Верховного Суду від 12 жовтня 2022 року у справі № 372/482/18 наголошено, що договір дарування між подружжям не може бути підставою для виведення майна з режиму спільної сумісної власності, якщо фактично дарування не відбулося, а правочин укладено з метою уникнення майнових зобов'язань.

Водночас практика укладення договорів дарування між подружжям широко застосовується як у нотаріальній, так і у судовій діяльності, особливо в контексті оформлення права власності на окремі об'єкти нерухомості чи

© Гнатюк Д., 2025

рухомого майна. У зв'язку з цим виникає потреба у чіткому розмежуванні правових наслідків договорів дарування між подружжям від інших форм передання майна (наприклад, внесення вкладів у спільне майно, розподілу часток чи відмови від майнових прав).

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення правозастосовної практики та тлумачення положень цивільного і сімейного законодавства щодо можливості укладення та дійсності договорів дарування між подружжям. Проблема ускладнюється тим, що чинне законодавство не містить прямої заборони або спеціального регулювання таких договорів, що створює прогалини у практиці їх кваліфікації. Це, у свою чергу, спричиняє неоднозначність у судових рішеннях та породжує ризик зловживань з боку учасників правовідносин, які можуть використовувати договір дарування для приховування справжньої мети правочину.

У науковій літературі питання правової природи договору дарування між подружжям висвітлювалися у працях українських учених, зокрема О. Дзери, Н. Кузнєцової, Р. Стефанчука, І. Спасибо-Фатєєвої, Н. Оніщенко, О. Підопригори, О.І. Сафончик, Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, які наголошували на необхідності чіткого відмежування договірних механізмів передання майна від правових наслідків, що випливають із сімейно-правового режиму спільної сумісної власності. У сучасних дослідженнях спостерігається тенденція до розширеного тлумачення автономії волі подружжя у сфері розпорядження майном, що водночас потребує балансування з принципом добросовісності та справедливості у сімейних правовідносинах.

Таким чином, **метою цієї статті** є комплексне дослідження правової природи договору дарування між подружжям, аналіз особливостей його укладення, виконання та правових наслідків у контексті чинного цивільного і сімейного законодавства України, а також узагальнення актуальної судової практики з цього питання.

Виклад основного матеріалу. Договір дарування є одним із найпоширеніших правочинів у цивільному обороті, який відображає безоплатний характер передання майна від однієї особи до іншої. Відповідно до ч. 1 ст. 717 ЦК України, за договором дарування одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому іншій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно у власність [1]. У цьому аспекті договір дарування між подружжям має подвійну правову природу, адже він водночас підпорядковується загальним нормам цивільного права та нормам сімейного права, що визначають майновий режим подружжя.

Згідно зі ст. 60 СК України, майно, набуте подружжям під час шлюбу, є їхньою спільною сумісною власністю, незалежно від того, на ім'я кого з них воно придбане [2]. Таким чином, дарування між подружжям може стосуватися лише майна, яке належить одному з них на праві особистої приватної власності. Якщо ж предметом дарування є спільне майно, то необхідною умовою дійсності правочину виступає письмова згода другого з подружжя (ч. 3 ст. 65 СК України).

Як зазначає І.В. Спасибо-Фатєєва, у відносинах між подружжям інститут дарування має не лише майновий, а й соціально-етичний зміст, оскільки втілює ідею добровільного надання матеріальних благ у межах сімейної єдності [3, с. 117]. Однак саме через поєднання морально-етичних і правових елементів дарування між подружжям виникають численні проблеми з визначенням дійсності правочину у випадках його оспорювання.

Однією з ключових теоретичних і практичних проблем є співвідношення норм ЦК України і СК України щодо регулювання майнових відносин подружжя. Як підкреслює Н.С. Кузнєцова, у випадках, коли обидва ко-

декси містять різні положення щодо певного виду правочину, має застосовуватися принцип спеціальності – норми СК України як спеціального акту мають перевагу над загальними нормами ЦК України [4, с. 45].

У практиці це означає, що при укладенні договору дарування між чоловіком і дружиною повинно враховуватись не лише волевиявлення сторін, а й правовий режим майна, визначений нормами сімейного права. Водночас ЦК України не містить жодних обмежень щодо суб'єктного складу сторін у договорі дарування, що свідчить про допустимість укладення таких договорів між подружжям.

Питання про допустимість дарування між подружжям неодноразово ставало предметом розгляду Верховного Суду. Так, у постанові від 14 квітня 2021 року у справі № 607/13665/18 суд зазначив, що договір дарування між подружжям може бути дійсним, якщо предметом є особисте майно одного з подружжя, а правочин укладено з дотриманням вимог закону [5]. Натомість, якщо дарування стосується спільного майна подружжя без згоди другого з них, такий договір є оспорюваним.

Інше бачення висловив Верховний Суд у постанові від 20 вересня 2022 року у справі № 372/482/18, де вказано, що договір дарування, укладений між подружжям з метою приховати реальний намір сторін щодо поділу або виведення майна з-під спільної власності, має ознаки удаваного правочину і підлягає визнанню недійсним [6]. Таким чином, правова кваліфікація договору дарування між подружжям залежить не лише від його форми, а й від реальної мети сторін.

Аналіз судової практики свідчить про те, що питання дійсності договорів дарування між подружжям переважно виникає у спорах щодо поділу спільного майна після розірвання шлюбу. Так, у постанові Верховного Суду від 18 жовтня 2023 року у справі № 712/1889/20 суд дійшов висновку, що укладення чоловіком договору дарування на користь дружини у період шлюбу без належного підтвердження особистої природи майна не є підставою для визнання подарованого майна особистою власністю дружини [7].

Аналогічна позиція висловлена у постанові Верховного Суду від 2 листопада 2022 року у справі № 522/2598/19, де суд наголосив, що презумпція спільності майна подружжя може бути спростована лише за наявності належних доказів, що майно набуте одним із подружжя за кошти, які належать йому особисто, або отримане ним безоплатно, але не з порушенням норм сімейного законодавства [8].

З огляду на це, укладення договору дарування між подружжям, яке не супроводжується підтвердженням факту особистої власності дарувальника, не звільняє сторони від наслідків спільності майна, що може бути предметом поділу. Такий підхід забезпечує баланс між свободою договору та принципом рівності прав подружжя у сфері майнових відносин.

Науковці звертають увагу на необхідність законодавчого врегулювання особливостей укладення договорів дарування між подружжям. Зокрема, О.В. Дзера пропонує запровадити спеціальну норму у Сімейний кодекс України, яка б передбачала окремий порядок передачі майна між подружжям з урахуванням режиму спільної власності [9, с. 210].

На думку Р.О. Стефанчука, доцільно чітко визначити у законі, що майно, подароване одним із подружжя іншому, переходить у його особисту власність лише за умови, що воно не є спільним або придбане не за спільні кошти [10, с. 132]. Такий підхід сприятиме зменшенню кількості судових спорів та забезпечить правову визначеність у питаннях дарування між подружжям.

Важливо також підкреслити роль нотаріусів у забезпеченні законності укладення договорів дарування між подружжям. Як зазначає Т.В. Коваленко, нотаріус повинен з'ясовувати джерело походження майна, яке

є предметом договору, та роз'яснювати сторонам правові наслідки укладення правочину [11, с. 58]. Це має запобігати зловживанням, пов'язаним із фіктивними чи удаваними договорами дарування.

Розглядаючи правову природу договору дарування між подружжям, не можна оминути увагою міжнародно-правовий контекст, зокрема стандарти захисту права власності та сімейних відносин, що сформовані у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Хоча ЄСПЛ безпосередньо не розглядав справи щодо договорів дарування між подружжям, його позиції у справах про право на мирне володіння майном, справедливий баланс між інтересами власників та держави, а також захист сімейного життя мають істотне значення для тлумачення таких правовідносин у національній практиці.

Стаття 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує кожній фізичній особі право на мирне володіння своїм майном. ЄСПЛ неодноразово наголошував, що під поняттям «майно» у розумінні цієї статті слід розуміти не лише матеріальні об'єкти, але й майнові права та інтереси, визнані національним правом [12].

У справі Sporrong and Lqnnroth v. Sweden (1982) Суд підкреслив, що право власності включає не лише фізичне володіння майном, а й очікування на отримання реальної можливості розпорядження ним [13]. Це положення має значення для випадків, коли один із подружжя внаслідок укладення договору дарування фактично позбавляється можливості користуватися чи володіти спільним майном без його згоди.

Подібна позиція висловлена у справі Broniowski v. Poland (2004), де Суд констатував, що будь-яке втручання у право власності має бути законним, переслідувати легітимну мету та бути пропорційним. У контексті договорів дарування між подружжям це означає, що передача майна в особисту власність одного з подружжя має бути обґрунтована добросовісними намірами, а не спрямована на ухилення від виконання обов'язків перед іншим [14].

ЄСПЛ також наголошує на принципі справедливого балансу між інтересами сторін приватних правовідносин. У справі Koreckэ v. Slovakia (2004) Суд визнав, що втручання у право власності є допустимим лише тоді, коли воно базується на чітких правових підставах і забезпечує належний захист сторін [15]. Це має безпосередній зв'язок із практикою українських судів щодо оспорювання договорів дарування між подружжям як удаваних, коли одна зі сторін фактично позбавляється своєї частки у спільному майні без згоди чи компенсації.

Питання передачі майна між подружжям тісно пов'язане з реалізацією права на повагу до сімейного життя, гарантованого статтею 8 Конвенції. ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово підкреслював, що держава має позитивний обов'язок створити правові механізми, які дозволяють членам сім'ї вільно регулювати свої майнові відносини, зберігаючи при цьому баланс між автономією волі і захистом вразливих сторін.

У справі Marckx v. Belgium (1979) Суд уперше наголосив на взаємозв'язку між правом на сімейне життя та правом власності, зазначивши, що держава не повинна створювати перешкод у здійсненні членами сім'ї своїх майнових прав, у тому числі шляхом безпідставного обмеження можливостей розпорядження майном у межах сім'ї [16].

Подібну правову позицію Суд висловив у справі Pla and Puncernau v. Andorra (2004), де наголосив, що тлумачення національних норм спадкового і договірного права має відповідати принципу рівності сторін і не може призводити до дискримінації в межах сімейних правовідносин [17]. Застосування цього підходу до договорів дарування між подружжям означає, що суди повинні оцінювати такі пра-

вочини з урахуванням принципів справедливості, пропорційності та рівності прав подружжя.

ЄСПЛ також розглядав питання добросовісності у здійсненні майнових прав у справі Anheuser-Busch Inc. v. Portugal (2007), де зазначив, що навіть формально законне волевиявлення не повинно суперечити принципу bona fides (добросовісності) [18]. У національному контексті це узгоджується з положеннями ч. 3 ст. 13 ЦК України, відповідно до якої при здійсненні цивільних прав особа повинна утримуватися від дій, що порушують права інших осіб.

Практика ЄСПЛ має нормативно-обов'язковий характер для українських судів відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року. Це зумовлює необхідність урахування зазначених позицій при кваліфікації договорів дарування між подружжям, особливо у випадках, коли існує ризик порушення права одного з подружжя на мирне володіння майном.

Таким чином, аналіз практики ЄСПЛ дозволяє зробити висновок, що національні суди при вирішенні спорів щодо договорів дарування між подружжям мають виходити з таких засад: забезпечення рівності сторін і дотримання принципу добросовісності; недопущення позбавлення одного з подружжя майнових прав без його згоди або компенсації; тлумачення норм цивільного і сімейного права у світлі статей 1 Першого протоколу та 8 Конвенції з урахуванням принципу пропорційності і справедливого балансу.

Застосування цих стандартів сприятиме формуванню єдиної судової практики, яка відповідатиме як вимогам національного законодавства, так і міжнародним зобов'язанням України у сфері захисту прав людини.

Висновки. Дослідження проблематики договору дарування між подружжям дозволяє констатувати, що цей правочин є складним з огляду на подвійний – цивільно-правовий і сімейно-правовий – характер правовідносин, у межах яких він укладається. Його особливість полягає у поєднанні принципу свободи договору з правовим режимом спільної сумісної власності, що притаманний подружжю згідно зі ст. 60 СК України. Така подвійна природа зумовлює наявність низки колізій між нормами цивільного і сімейного права, а також неоднозначність у судовій та нотаріальній практиці.

По-перше, встановлено, що договір дарування між подружжям може бути дійсним лише за умови, що предмет дарування належить одному з подружжя на праві особистої приватної власності, тобто не є об'єктом спільної сумісної власності. Якщо ж майно набуте у шлюбі, презумпція спільності діє доти, доки не буде доведено інше. Таким чином, основною передумовою правомірності договору дарування є підтвердження джерела походження майна, що передається, а також наявність добровільної згоди іншого з подружжя, якщо йдеться про спільне майно.

По-друге, проаналізована судова практика Верховного Суду свідчить про наявність тенденції до посилення контролю за дійсністю таких правочинів, особливо у випадках, коли вони укладаються напередодні розірвання шлюбу або мають ознаки удаваності (наприклад, укладення договору дарування з метою уникнення поділу майна чи приховування активів від кредиторів). У рішеннях у справах № 372/482/18 (2022 р.), № 712/1889/20 (2023 р.) та № 607/13665/18 (2021 р.) Верховний Суд сформулював підхід, згідно з яким дійсність договору дарування між подружжям оцінюється не лише за формальними ознаками, а й за реальними правовими наслідками та метою сторін.

По-третє, практика Європейського суду з прав людини є важливим орієнтиром для тлумачення норм національного законодавства у світлі статті 1 Першого протоколу та

статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, у справах Sporrong and Lqnnroth v. Sweden (1982), Broniowski v. Poland (2004), Marckx v. Belgium (1979) та Pla and Puncernau v. Andorra (2004) ЄСПЛ наголошує на необхідності дотримання справедливого балансу між правом власності та правом на сімейне життя, а також на принципах пропорційності, добросовісності та рівності сторін у приватних правовідносинах. Ці підходи є релевантними для національної практики, адже дозволяють запобігти порушенням прав одного з подружжя під час укладення чи виконання договорів дарування.

По-четверте, науковий аналіз засвідчив, що в чинному законодавстві України існує прогалина у правовому регулюванні дарування між подружжям: ні Цивільний, ні Сімейний кодекси не містять спеціальних положень щодо цього виду договору. Це призводить до різних підходів у правозастосовній практиці та створює передумови для зловживань.

У зв'язку з цим можливо запропонувати наступні напрями вдосконалення законодавства та практики його застосування.

Внесення змін до Сімейного кодексу України, передбачивши окрему статтю (наприклад, ст. 65№) про правовий режим договорів дарування між подружжям. У ній варто визначити: умови допустимості дарування між подружжям; обов'язкову форму договору (письмова, нотаріальна); вимогу щодо підтвердження особистої власності дарувальника або письмової згоди другого з подружжя; правові наслідки недодержання цих вимог.

Уточнення положень Цивільного кодексу України (глава 55), зокрема у ст. 717, доповнивши її нормою про можливість укладення договорів дарування між подружжям, але з урахуванням обмежень, визначених сімейним законодавством. Це дозволить забезпечити узгодженість між двома кодексами і виключити колізії.

Нормативне закріплення обов'язку нотаріуса з'ясовувати джерело походження майна, яке є предметом дарування між подружжям, і попереджати сторони про правові наслідки такого правочину. Таке уточнення варто внести до Закону України «Про нотаріат» та відповідних інструкцій Міністерства юстиції.

Вдосконалення судової практики через формування узагальнень Верховного Суду або постанови Пленуму, яка б містила роз'яснення щодо кваліфікації договорів дарування між подружжям, критеріїв їх дійсності та доказування особистого характеру майна. Це сприятиме єдності правозастосування та запобігатиме суперечливим рішенням.

Забезпечення інтеграції стандартів ЄСПЛ у національну практику через системне тлумачення договорів дарування між подружжям відповідно до принципів захисту права власності та сімейного життя. Зокрема, при вирішенні спорів суди мають застосовувати тест пропорційності втручання у право власності одного з подружжя та оцінювати добросовісність намірів сторін.

Розвиток правової доктрини у цій сфері, зокрема через проведення наукових досліджень щодо правового статусу майна подружжя при укладенні договорів безоплатного відчуження. Це дозволить виробити єдиний підхід до тлумачення понять «особиста приватна власність» і «спільна сумісна власність» у контексті цивільних правочинів.

Отже, договір дарування між подружжям є допустимою, проте юридично чутливою формою розпорядження майном, яка потребує більшої правової визначеності та уніфікації. Його правове регулювання має ґрунтуватися на трьох ключових засадах: захист права власності кожного з подружжя; забезпечення добросовісності у здійсненні договірних прав; узгодження норм цивільного та сімейного права відповідно до міжнародних стандартів прав людини.

Реалізація запропонованих змін сприятиме підвищенню рівня правової культури учасників цивільного обороту, зміцненню інституту сім'ї як соціальної цінності та гармонізації національного законодавства з європейськими правовими стандартами.

У статті досліджено теоретико-правові та практичні аспекти договору дарування між подружжям як особливої форми розпорядження майном у межах сімейних правовідносин. Проаналізовано співвідношення норм Цивільного та Сімейного кодексів України, виявлено наявні колізії та прогалини у правовому регулюванні цього виду правочину. Розглянуто судову практику Верховного Суду, яка свідчить про посилення контролю за дійсністю договорів дарування між подружжям, особливо у випадках, коли вони мають ознаки удаваності або спрямовані на приховування майна від поділу. Звернуто увагу на практику Європейського суду з прав людини, що формує стандарти захисту права власності та сімейного життя (стаття 1 Першого протоколу і стаття 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод). На підставі аналізу зроблено висновок про необхідність законодавчого врегулювання договору дарування між подружжям шляхом внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України, а також уточнення нотаріальних процедур посвідчення таких правочинів. Запропоновано шляхи гармонізації національного законодавства із європейськими стандартами у сфері приватного та сімейного права.

У статті також акцентовано увагу на тому, що договір дарування між подружжям є допустимою, проте юридично чутливою формою розпорядження майном, яка потребує більшої правової визначеності та уніфікації. Його правове регулювання має ґрунтуватися на трьох ключових засадах: захист права власності кожного з подружжя; забезпечення добросовісності у здійсненні договірних прав; узгодження норм цивільного та сімейного права відповідно до міжнародних стандартів прав людини.

Зазначено, що договір дарування між подружжям є специфічним правовим явищем, що перебуває на стику цивільного та сімейного права, оскільки поєднує у собі елементи безоплатного відчуження майна та правового режиму спільної сумісної власності.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, сімейне право, сімейне законодавство, сімейні правовідносини, зобов'язання, договірні зобов'язання, договір дарування, подружжя, шлюб.

Hnatiuk D. Individual issues concerning gift agreements between spouses under Ukrainian law

The research examines theoretical-legal and practical aspects of gift agreements between spouses as a specific form of property disposal within family legal relations. It analyzes the interrelation between the provisions of the Civil and Family Codes of Ukraine and identifies existing contradictions and gaps in the legal regulation of the relevant type of transaction. The judicial practice of the Supreme Court is considered, which indicates increased control over the validity of gift agreements between spouses, particularly in cases where they have signs of being fictitious or are aimed at concealing property from division. The author draws attention to the practice of the European Court of Human Rights, which sets standards for the protection of property rights and family life (Article 1 of

the First Protocol and Article 8 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms). The analysis allows concluding a need for legislative regulation of gift agreements between spouses by amending the Family and Civil Codes of Ukraine, as well as clarifying the notarial procedures for certifying such transactions. Solutions to harmonize national legislation with European standards in the field of private and family law are proposed.

The article also highlights that a gift agreement between spouses is an acceptable but legally sensitive form of property disposal that requires greater legal certainty and unification. Its legal regulation should be based on three key principles: protection of the property rights of each spouse; ensuring good faith in the exercise of contractual rights; harmonization of civil and family law norms in accordance with international human rights standards.

It is noted that a gift agreement between spouses is a specific legal phenomenon that lies at the intersection of civil and family law as it combines elements of gratuitous alienation of property and the legal regime of joint shared ownership.

Key words: civil law, civil legislation, civil legal relations, family law, family legislation, family legal relations, obligations, contractual obligations, gift agreement, spouses, marriage

Література:

1. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV.Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.

2. Сімейний кодекс України: Закон від 01.01.2003 № 2947-III. Відомості Верховної Ради України 2002. № 21–22. Ст.135.

3. Спасибо-Фатєєва І.В. Договір у цивільному праві України: теоретико-прикладні аспекти. Харків: Право, 2018. 356 с.

4. Кузнєцова Н.С. Цивільне право України. Загальна частина. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 512 с.

5. Постанова Верховного Суду від 14.04.2021 у справі № 607/13665/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/

6. Постанова Верховного Суду від 20.09.2022 у справі № 372/482/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/

7. Постанова Верховного Суду від 18.10.2023 у справі № 712/1889/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/

8. Постанова Верховного Суду від 02.11.2022 у справі № 522/2598/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/

9. Дзера О.В. Право власності в Україні: проблеми теорії і практики. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 412 с.

10. Стефанчук Р.О. Цивільно-правові договори у приватному праві України. Київ: Видавництво Ліра, 2021. 284 с.

11. Коваленко Т.В. Нотаріальне посвідчення договорів дарування: проблеми теорії та практики. Підприємництво, господарство і право. 2022. № 8. С. 55–60.

12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

13. Sporrong and Lцnnroth v. Sweden, Judgement of 23 September 1982, Application nos. 7151/75, 7152/75.

14. Broniowski v. Poland, Judgement of 22 June 2004, Application no. 31443/96. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57580

15. Kopeckэ v. Slovakia, Judgement of 28 September 2004, Application no. 44912/98. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66758

16. Marckx v. Belgium, Judgement of 13 June 1979, Application no. 6833/74. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57534

17. Pla and Puncernau v. Andorra, Judgement of 13 July 2004, Application no. 69498/0. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-61900

18. Anheuser-Busch Inc. v. Portugal, Judgement of 11 January 2007, Application no. 73049/01. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78981

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 16.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 342.95:347.129(477)
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.33

В. Малюта,
аспірант кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID ID: 0009-0009-7389-2373

ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ДОКТРИНИ ЗАБОРОНИ СУПЕРЕЧЛИВОЇ ПОВЕДІНКИ (VENIRE CONTRA FACTUM PROPRIUM) В АДМІНІСТРАТИВНІЙ ПРОЦЕДУРІ

Постановка проблеми. Тривалий час у правовому полі функціонував значний обсяг розрізнених адміністративних процедур, врегульованих подеколи неузгодженими нормативно-правовими актами. Прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» стало важливим кроком для уніфікації регулювання інституту адміністративної процедури: як юридичної техніки, так і фундаментальних принципів. Реформування публічного управління в Україні, зумовлене курсом на європейську інтеграцію, вимагає не лише модернізації інституцій, але й інкорпорації фундаментальних загальноправових та європейських адміністративно-правових принципів у національне законодавство. Закон України «Про адміністративну процедуру» став важливим елементом цієї інкорпорації, забезпечуючи перехід від юридичного формалізму до ціннісно-правого підходу у відносинах між громадянами та адміністративними органами, де важливу роль відіграють правові принципи та практика їх тлумачення у правозастосуванні.

У цьому контексті, особливої уваги вимагає принцип добросовісності, який, зокрема, має забезпечувати логічність, чесніть та передбачуваності дій органів влади. Натомість досить тривалий час принцип добросовісності у відчизняній правозастосовчій практиці мав, скоріше, декларативний характер, ніж, дійсно, був нормою права. І хоча останнім часом у практиці Верховного Суду напрацьовано цінний доробок у напрямку прямого застосування принципу добросовісності, такий судовий активізм значно більше виражений у цивільному та господарському судочинствах, аніж в адміністративному. Варто звернути особливу увагу на практику застосування судами доктрини заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium).

Отже, назріла нагальна необхідність проведення глибокого дослідження практичного застосування принципу добросовісності як одного з ключових у системі засад адміністративної процедури. В рамках дослідження варто звернути особливу увагу на позитивний досвід цивілістів у прямому застосуванні доктрини заборони суперечливої поведінки як прояву принципу добросовісності, а також відслідкувати нові тенденції формування подібної практики в адміністративних судах.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Важливий внесок у наукову розробку проблематики прямого застосування доктрини заборони суперечливої поведінки «venire contra factum proprium» зробив В.І. Крат, який активно розвиває і систематизує теорію та практику прямого застосування принципу доброї совісті у приватноправових спорах. Крім нього проблематику застосування цього принципу, але вже у процесуальному праві, висвітлювали такі науковці як Я.О. Бер-

© Малюта В., 2025

назюк, О.Р. Кібенко, І.Л. Желтобрюх. Такі вчені як І.В. Бойко, Н.Л. Губерська, І.В. Криворучко, В.П. Тимощук, А.А. Шарая, А.М. Школик та інші у своїх роботах вже сформували значну доктринальну базу для проблематики принципів адміністративної процедури, втім, з урахуванням вступу у силу Закону України «Про адміністративну процедуру» такі дослідження вимагають актуалізації. Крім того, питання практичного застосування доктрини «venire contra factum proprium» як складової принципу добросовісності в адміністративний процедурі досі залишається недослідженим науковцями і не застосовується широко на практиці.

Метою дослідження є комплексний аналіз практичного застосування принципу добросовісності, закріпленого Законом України «Про адміністративну процедуру», з акцентом на доктрині заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium). На основі вивчення та систематизації позитивного досвіду цивільного та господарського судочинств у прямому застосуванні цієї доктрини, ми прагнемо актуалізувати науковий доробок у сфері адміністративної процедури та розробити практичні рекомендації щодо її імплементації в діяльність адміністративних судів і органів.

Виклад основного матеріалу. Принцип добросовісності як обов'язкова характеристика рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень існував ще задовго до прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру». Цей принцип опосередковано встановлюється пунктом 5 частини 2 статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України. Вказаною нормою передбачено: «У справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони добросовісно» [1]. З наведеного вбачається, що недобросовісність адміністративного органу є підставою для визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності цього суб'єкта владних повноважень. Виходячи з протилежного, щоб рішення, дія чи бездіяльність були правомірними – вони повинні бути вчинені добросовісно. Отже, добросовісність як обов'язкова ознака діяльності суб'єктів владних повноважень була передбачена Кодексом адміністративного судочинства України що задовго до прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру».

В контексті цього А.І. Школик слушно зауважив: «Загалом варто позитивно оцінити наявність у Кодексі адміністративного судочинства України названих принципів, спрямованих на забезпечення належного судового контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень, і передусім публічного адміністрування. Однак у першу чергу вони повинні міститись у нормативно-правових актах, що регламентують порядок прийняття рішень та вчинення інших дій саме суб'єктами публічного адміністрування, а інакше кажучи – в адміністративно-процедурному законодавстві» [3, с. 182].

Так, Кодексом адміністративного судочинства України прямо передбачалось, що недотримання вимог щодо добросовісності є самостійною підставою для визнання адміністративного акту протиправним. Разом з цим, практика визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень на підставі невідповідності вимогам щодо добросовісності так і не стала поширеною. Однією з причин цього, на нашу думку, стала відсутність прямого закріплення добросовісності як фундаментального стандарту, притаманного усім адміністративним процедурам.

Прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру», яким прямо передбачено дію принципу добросовісності. Пунктом 5 частини 1 статті 4 Закону України «Про адміністративну процедуру» прямо встановлено, що одним із принципів адміністративної процедури є принцип

добросовісності [2]. Його включення є ключовим елементом євроінтеграційного реформування публічного управління, оскільки він забезпечує перехід від формалістичного підходу до ціннісно-орієнтованого адміністрування.

Конкретизуючи принцип добросовісності, частина 1 статті 10 Закону прямо зобов'язує адміністративний орган діяти «добросовісно для досягнення мети, визначеної законом», тоді як частина 3 тієї ж статті покладає аналогічний обов'язок і на особу, вимагаючи від неї «здійснювати надані їй права добросовісно та не зловживати ними» [2]. Отже, добросовісність встановлюється як взаємний стандарт поведінки обох сторін адміністративної процедури.

Щодо практичного застосування принципів права С.С. Осадчук висловилась наступним чином: «Законодавче закріплення принципів права ще не означає його кінцевого і безумовного переходу зі сфери правосвідомості у практичну площину. Необхідно забезпечити реалізацію принципів права в процесі правотворчої і правозастосовної діяльності, а також в поведінці суб'єктів права» [5, с. 33]. Так, розвиток правозастосовчої практики за цим напрямом має забезпечити реальність та ефективність принципу добросовісності як регулятора адміністративно-процедурних відносин.

У цьому контексті адміністративне судочинство стикається з викликом формування якісно нової практики, яка б повноцінно відображала ціннісно-правову сутність Закону України «Про адміністративну процедуру». Однак, на відміну від адміністративного права, у цивільному та господарському судочинстві існує тривалий і глибокий досвід його застосування. Цивільне та господарське судочинства, де принцип доброї совісті є фундаментальною засадою договірних та майнових відносин, вже напрацювали значний доробок у прямому застосуванні цього принципу, особливо через доктрину заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium). Враховуючи, що недобросовісність суб'єкта владних повноважень часто виражається саме у суперечливості його дій, ґрунтовний аналіз і систематизація позитивного досвіду цивілістів є необхідною передумовою для прискореного формування ефективної практики та забезпечення правової передбачуваності у відносинах між державою і приватними особами.

Принцип добросовісності, визначений у пункті 6 частини 1 статті 3 Цивільного кодексу України, у системному тлумаченні із частиною 3 статті 13 Цивільного кодексу України, яка накладає заборону на зловживання правом, встановлюють основу для прямого застосування принципу добросовісності як запобіжника застосування права на зло [6].

Так, КЦС ВС у постанові від 16 травня 2018 року у справі № 449/1154/14 вказав наступне: «Добросовісність – це певний стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення» [7].

ВП ВС у своїй постанові від 18 грудня 2024 року в справі № 916/379/23 зауважила: «Приватноправовий інструментарій (як в договірних, так і в позадоговірних відносинах) має використовуватись особами добросовісно, не зловживаючи правом. Зокрема, такий інструментарій не може використовуватись особою на шкоду іншим учасникам правовідносин. Правочин не має вчинятись з метою заподіяти зло (тобто здійснити зловживання правом) і втілювати цей намір» [8].

Доктрина venire contra factum proprium полягає у забороні діяти всупереч своїй попередній поведінці. Застосовуючи цю доктрину, КЦС ВС у постанові від 07 жовтня 2020 року у справі № 450/2286/16-ц вказав: «Поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці

сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них» [9].

Характеризуючи зовнішні прояви добросовісності, КГС ВС у постанові від 20 травня 2020 року у справі № 922/1903/18 зазначив наступне: «В обранні варіанта добросовісної поведінки боржник зобов`язаний піклуватися про те, щоб його юридично значимі вчинки були економічно обґрунтованими. Також поведінка боржника повинна відповідати критеріям розумності, що передбачає, що кожне зобов`язання, яке правомірно виникло, повинно бути виконано належним чином, а тому кожний кредитор вправі розраховувати, що усі існуючі перед ним зобов`язання за звичайних умов будуть належним чином та своєчасно виконані» [10]. З наведеного вбачається, що розумність нерозривно пов'язана з добросовісністю, адже суб'єкт, який добросовісно здійснює свої права та обов'язки, повинен робити це з належною обачністю та у такий спосіб, що за звичайних обставин закономірно призводитиме до досягнення правомірної мети.

З наведеного вбачається, що наріжним каменем приватноправової системи є принцип добросовісності та заборона зловживання правом, які Верховний Суд активно розвиває. Цей потужний доробок, що забезпечує справедливість у цивілістиці, може бути безцінною методологічною базою для адміністративного судочинства, де він має бути інтегрований для боротьби з формалізмом та зловживанням правом.

Варто звернути увагу, що адміністративні суди також починають впроваджувати практика застосування доктрини заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium). Застосування цієї доктрини судами вже дозволяє ефективно протистояти недобросовісній поведінці. Приклади такого правозастосування в адміністративних справах можна знайти у постановах Верховного Суду від 11 липня 2025 року у справі № 560/5861/23 [11], від 06 березня 2025 року у справі № 990/171/24 [12], від 28 травня 2024 року у справі № 480/8344/22 [13], у яких суд касаційної інстанції застосував доктрину заборони суперечливої поведінки, оцінюючи правомірність рішень суб'єктів владних повноважень. Факт застосування доктрини заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium) в адміністративному судочинстві дозволяє стверджувати про формування нової тенденції до узгодженного розуміння принципу добросовісності в приватному праві та адміністративній процедурі. Подальший розвиток правозастосовчої практики за цим напрямом дозволить якісно імплементувати приватноправовий вимір добросовісності у публічно-правові відносини. С.М. Шандрук щодо цього слушно зауважив: «Перенесення принципу добросовісності і розсудливості з приватної сфери до сфери публічних відносин та його закріплення в Законі говорить про перехід на більш високий рівень правового регулювання відносин органів публічної адміністрації з приватними особами» [4, с. 366].

Разом з цим, при адаптації практики застосування вищезазначеної доктрини варто розуміти відмінності між приватноправовою добросовісністю та добросовісністю в адміністративній процедурі. Так, на відміну від добросовісності в цивільному праві, в адміністративних процедурах існує чітка асиметрія у стандартах дотримання принципу добросовісності, яка накладає значно жорсткіші вимоги на адміністративні органи, ніж на приватних осіб, що є прямим наслідком вертикальної природи публічно-правових відносин. Якщо у приватному праві добросовісність є взаємним стандартом чесності між рівними сторонами, то в адміністративному праві вона виступає як механізм контролю за якістю врядування. Для органів влади добросовісність є обов'язком діяти послідовно, прозоро і виключно для досягнення публічної мети, що включає заборону на суперечливу поведінку (veni-

re contra factum proprium) та захист правомірних очікувань особи, яка має право довіряти державі. Будь-яка недобросовісна дія органу розглядається як грубе порушення цього стандарту і є самостійною підставою для скасування рішення. Водночас, до особи застосовуються більш помірні вимоги, які переважно зводяться до заборони зловживати процедурними правами.

Обов'язок діяти розумно (розсудливо) є одним з головних елементів стандарту добросовісної поведінки для суб'єктів владних повноважень. Адміністративні органи, на відміну від приватних осіб, мають імперативний обов'язок приймати раціональні, обґрунтовані та пропорційні рішення, а нерозумна чи нелогічна дія органу фактично прирівнюється до недобросовісної поведінки та є самостійною підставою для визнання адміністративного акта протиправним. Громадянин же не може бути покараний за те, що його дії чи бездіяльність є нерозумними, оскільки вимога розумності (розсудливості) до таких осіб не висувається.

Разом з цим, учасники адміністративних процедур дуже часто самі вдаються до суперечливої поведінки, яку можна кваліфікувати як зловживання правом. І хоча таке зловживання прямо заборонено Законом України «Про адміністративну процедуру» практика реагування на такі зловживання досі не сформована. Крім цього, зважаючи на відсутність вимог щодо розумності (розсудливості) учасників адміністративних процедур, подеколи дуже важко відрізнити зловживання правом від добросовісної помилки, оскільки іноді, не маючи наміру чинити право на зло, громадяни вдаються до суперечливої поведінки внаслідок нерозуміння юридичної природи своїх дій, порядку і вимог адміністративних процедур, правозастосовчої практики, тощо.

Висновки. Принцип добросовісності здійснив важливий перехід у правовій системі України, еволюціонувавши від критерію судового контролю до фундаментального стандарту самої адміністративної процедури. Цей законодавчий крок не лише задовольнив академічний запит на системне закріплення ціннісно-орієнтованого адміністрування, але й встановив добросовісність як взаємний стандарт поведінки для обох сторін адміністративно-процедурних правовідносин. При цьому, необхідно враховувати принципову асиметрію вимог: на адміністративний орган покладається жорсткіший обов'язок діяти послідовно, розумно (розсудливо) та обґрунтовано.

Через недостатність власної сталої практики, адміністративне судочинство стикається з нагальною потребою у методологічній інтеграції та інтерпретації багатого досвіду, сформованого в рамках цивільного та господарського судовчинств. Ключовим елементом цього запозичення є доктрина заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium), яка вже активно впроваджується Верховним Судом для ефективного протистояння непослідовності суб'єктів владних повноважень. Інтеграція доктрини заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium) в адміністративну процедуру сприяє формуванню якісно нової практики публічного адміністрування. Разом з цим, судам необхідно також виробити усталену практику забезпечення ефективного захисту адміністративних органів від суперечливої поведінки з боку учасників адміністративних процедур: як добросовісної, так і пов'язаної зі зловживанням правом. Подальший розвиток правозастосовчої практики за цим напрямом дозволить якісно імплементувати приватноправовий вимір добросовісності у публічно-правові відносини, забезпечуючи вищий рівень правового регулювання та ефективний захист публічного інтересу.

Стаття присвячена дослідженню принципу добросовісності у контексті уніфікації адміністративних процедур та євроінтеграційного реформування публічного управління, ініційованого Законом України

«Про адміністративну процедуру». Акцентовано на переході від формалістичного до ціннісно-орієнтованого підходу, що вимагає глибокого аналізу практичної реалізації цього фундаментального принципу, зокрема, через призму доктрини заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium).

У статті доведено, що принцип добросовісності еволюціонував від критерію судового контролю до стандарту адміністративної процедури. Обґрунтовано необхідність методологічної інтеграції позитивного досвіду цивілістів щодо доктрини заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium) для ефективної протидії непослідовності суб'єктів владних повноважень. Підкреслено асиметрію вимог: на адміністративні органи покладається жорсткіший імперативний обов'язок діяти розумно, послідовно та виключно для публічної мети, тоді як до осіб застосовується переважно заборона зловживання правом.

У роботі обґрунтовано, що доктрина заборони суперечливої поведінки (venire contra factum proprium) є ефективним інструментом для забезпечення добросовісності в адміністративній процедурі, що відповідає європейським стандартам належного врядування. Зроблено висновок, що активне впровадження вказаної доктрини в адміністративну процедуру є новою позитивною тенденцією. Разом з цим, важливим викликом для судочинства є не лише забезпечення захисту особи від недобросовісності держави, а й формування усталеної практики ефективного захисту публічного інтересу від зловживання процесуальними правами та суперечливої поведінки з боку учасників адміністративних процедур. Отже, перехід принципу зі сфери загальної філософської категорії до чітко визначеного стандарту публічного права дозволяє судам і адміністративним органам використовувати його як конкретний юридичний інструмент для оцінки правомірності поведінки суб'єктів адміністративних процедур.

Ключові слова: принцип добросовісності, адміністративна процедура, venire contra factum proprium, зловживання правом, публічне адміністрування.

Maliuta V. Regarding the implementation of the principle of prohibition of contradictory behavior (venire contra factum proprium) in administrative procedure

This article is dedicated to the study of the principle of good faith (bona fides) within the context of the unification of administrative procedures and the European integration reform of public administration, a process officially initiated by the Law of Ukraine "On Administrative Procedure». Emphasis is placed on the transition from a formalistic approach to a value-oriented approach, which necessitates a deep analysis of the practical implementation of this fundamental principle, particularly through the prism of the doctrine of the prohibition of contradictory conduct (venire contra factum proprium).

The article substantiates that the principle of good faith has evolved from being a criterion for judicial review (a tool for the court to scrutinize administrative action) to becoming a standard of the administrative procedure itself. The necessity for the methodological integration of the valuable experience accumulated by civil law scholars regarding the doctrine of the prohibition of contradictory conduct (venire contra factum proprium) is rigorously argued, as it is essential for the effective counteraction against the inconsistency of subjects of public authority. Also, highlighed the asymmetry of requirements: administrative bodies are placed under a stricter, imperative obligation to act reasonably, consistently, and exclusively for a

public purpose, whereas private individuals are primarily subject to the prohibition of the abuse of their rights.

The research justifies that the doctrine of the prohibition of contradictory conduct (venire contra factum proprium) serves as an effective instrument for ensuring good faith within the administrative procedure, thereby fully meeting European standards of good governance. It is concluded that the active introduction of this doctrine into the administrative procedure represents a new, positive legal trend. Concurrently, a significant challenge for the judiciary lies not only in ensuring the protection of the individual against the bad faith of the state but also in establishing a stable practice for the effective protection of the public interest from the abuse of procedural rights and contradictory conduct by participants in administrative procedures. Thus, the transition of the principle from the sphere of a general philosophical category to a clearly defined standard of public law enables courts and administrative bodies to utilize it as a specific legal tool for assessing the legality and fairness of the conduct of all subjects within administrative procedures.

Key words: principle of good faith, administrative procedure, venire contra factum proprium, abuse of right, public administration.

Література:

1. Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс України; Кодекс, Закон від 06.07.2005 № 2747-IV. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2747-15 (дата звернення: 30.09.2025).

2. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX // База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2073-20 (дата звернення: 30.09.2025).

3. Школик А. М. Адміністративно-процедурне законодавство в Україні: становлення та систематизація : дис. ... доктор. юрид. наук. Запоріжжя, 2021. 417 с. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/dis/07_2021/Shkolyk.pdf.

4. Шандрук С. М. Базові принципи адміністративної процедури: зміст та класифікація. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 8. С. 365–367. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/82.

5. Осадчук С.С. Застосування принципів права у правотворчому та правозастосовному процесах. Наше право. 2012. № 3. Ч. 3. С. 32–37.

6. Цивільний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15 (дата звернення: 30.09.2025).

7. Постанова КЦС ВС від 16 травня 2018 року у справі № 449/1154/14: URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74536892.

8. Постанова ВП ВС від 18 грудня 2024 року в справі № 916/379/23: URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124809039.

9. Постанова КЦС ВС від 07 жовтня 2020 року у справі № 450/2286/16-ц: URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92173296.

10. Постанова КГС ВС від 20 травня 2020 року у справі № 922/1903/18: URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89539141.

11.Постанова КАС ВС від 11 липня 2025 року у справі № 560/5861/23: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128799858.

12. Постанова КАС ВС від 06 березня 2025 року у справі № 990/171/24: URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125788685.

13. Постанова КАС ВС від 28 травня 2024 року у справі № 480/8344/22: URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119503186.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 16.09.2025
Дата прийняття статті: 13.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 342.7:341.231.14(4)
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.34

М. Пука,
аспірант кафедри державно-правових і гуманітарних наук
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
ORCID ID: 0009-0002-3635-9587

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У СПРАВАХ ЩОДО ОБМЕЖЕННЯ ДОСТУПУ ДО ІНФОРМАЦІЇ В АСПЕКТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. Право на доступ до інформації є невід'ємною складовою демократичного суспільства, яке ґрунтується на принципах відкритості, підзвітності та довіри громадян до держави. Проте це право не є абсолютним і може підлягати певним обмеженням, що набуває особливої актуальності в умовах воєнного стану. Запровадження воєнного стану в Україні у 2022 році створило нову правову і суспільну реальність, у якій держава змушена балансувати між забезпеченням національної безпеки та збереженням основоположних прав людини. Водночас обмеження доступу до інформації у сфері оборони, діяльності військових структур чи гуманітарних операцій повинно відбуватися виключно в межах, визначених законом, бути пропорційним та необхідним у демократичному суспільстві. У цьому контексті практика ЄСПЛ набуває особливого значення, оскільки визначає універсальні стандарти оцінювання правомірності втручання держави у сферу інформаційних прав навіть у періоди надзвичайних ситуацій.

Актуальність дослідження обумовлена потребою з'ясування того, як сформовані ЄСПЛ підходи до обмеження доступу до інформації можуть бути застосовані в умовах воєнного стану в Україні. З одного боку, держава має законне право запроваджувати тимчасові обмеження задля захисту національної безпеки, збереження життя громадян і стабільності інформаційного простору. З іншого боку, надмірне або невмотивоване обмеження публічної інформації створює ризик зловживань, інформаційних маніпуляцій і порушення принципів прозорості.

Таким чином, вивчення практики ЄСПЛ у контексті запровадження воєнного стану в Україні має не лише теоретичне, а й практичне значення, сприяючи формуванню правової культури відкритості навіть у кризових умовах та водночас допомагаючи забезпечити законне й обґрунтоване обмеження інформації, що може становити загрозу безпеці країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням практики ЄСПЛ у справах щодо обмеження доступу до інформації присвячено чимало досліджень таких науковців як П. Гуйван, О. М. Павліченко, Р. І. Стадник, О. Г. Турченко, М. Хавронюк та ін. Водночас, більшість аспектів, пов'язаних з аналізом практики ЄСПЛ у справах щодо доступу до інформації в аспекті запровадження в Україні воєнного стану, залишаються недостатньо дослідженими, що зумовлює актуальність цієї теми.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз практики ЄСПЛ у справах щодо обмеження

© Пука М., 2025

доступу до інформації та виявлення можливостей її застосування в сучасних українських умовах, з урахуванням особливостей правового режиму воєнного стану. Основними завданнями цього дослідження є: 1) визначення нормативно-правових засад реалізації права на інформацію під час воєнного стану; 2) проведення аналізу окремих рішень ЄСПЛ, що встановлюють критерії допустимих обмежень права на доступ до інформації; 3) з'ясування значення висновків ЄСПЛ для забезпечення балансу між свободою вираження поглядів і потребами державної безпеки; оцінити ступінь імплементації цих стандартів у національне законодавство та судову практику України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи практику ЄСПЛ у справах щодо обмеження доступу до інформації, зокрема й в аспекті необхідності захисту національної безпеки, слід зазначити, що ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що свобода вираження поглядів, включно з правом на отримання інформації, залишається важливою складовою демократичного ладу навіть під час дії надзвичайних обставин, зокрема таких, як воєнний стан. На цій підставі Суд розробив трискладовий тест оцінки законності обмежень, а саме – наявність законної мети, необхідність у демократичному суспільстві та пропорційність втручання.

У цьому контексті, передовсім, необхідно зазначити, що право на доступ до публічної інформації гарантовано статтею 34 Конституції України [1], статтею 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція) [2]. До того ж принцип презумпції відкритості публічної інформації, закріплений у ч. 2 ст. 1 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [3], що виконує базову функцію у забезпеченні прозорості влади, формує нормативний фундамент для реалізації права на інформацію та забезпечує домінування інтересу суспільства над потенційними інтересами владних структур до приховування.

ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово наголошував, що свобода отримання та поширення інформації не є абсолютною, а її реалізація може підлягати певним обмеженням, якщо така діяльність здійснюється з порушенням принципів добросовісності, у спосіб, який створює загрозу демократичному порядку або безпеці держави (зокрема, рішення у справі «Haralambie v. Romania» [4]). Водночас Суд підкреслює, що будь-яке втручання держави у сферу інформаційних прав має відповідати трискладовому тесту Конвенції: бути передбаченим законом, переслідувати законну мету та бути необхідним і пропорційним у демократичному суспільстві. Саме цього збалансованого підходу сьогодні часто бракує в українському законодавстві та практиці його застосування, особливо в умовах воєнного стану, коли розширення повноважень органів держави може створювати ризики надмірних або невмотивованих обмежень.

У контексті права на доступ до інформації ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що захист за статтею 10 Конвенції поширюється лише на ті відомості, які становлять суспільний інтерес. Для того щоб скористатися правом на такий захист, запитувані документи чи дані повинні мати очевидне значення для суспільства, тобто сприяти прозорості діяльності державних органів, забезпеченню громадського контролю або обговоренню питань, які мають суттєвий вплив на громадськість.

Суспільний інтерес, у розумінні ЄСПЛ, охоплює не лише інформацію про функціонування державної влади чи використання публічних ресурсів, а й питання, що викликають значний суспільний резонанс, впливають на формування громадської думки або стосуються сфер, у яких громадськість має законне право бути поінформованою. Особливо це важливо в умовах воєнного стану, коли

держава, з одного боку, обмежує поширення певних відомостей із міркувань безпеки, а з іншого – зобов'язана зберігати прозорість і підзвітність перед суспільством у питаннях, що мають критичне значення для життя країни [5, с. 1].

Цей підхід узгоджується з усталеною практикою ЄСПЛ, який у своїх рішеннях, зокрема у справі «Tbrsasbg a Szabadsbgjogokbrt v. Hungary» (заява № 37374/05) [6], наголосив, що суспільний інтерес у доступі до інформації може переважати формальні чи адміністративні обмеження, якщо розкриття такої інформації є необхідним для забезпечення демократичного контролю за діяльністю органів влади. Суд підкреслив, що в демократичному суспільстві право на доступ до суспільно важливої інформації має розглядатися як одна з ключових гарантій прозорості й підзвітності держави перед громадянами.

Аналогічну позицію ЄСПЛ послідовно відображає й у своїй класичній практиці, зокрема у рішенні «Sunday Times v. The United Kingdom» (заява № 6538/74) [7], де було наголошено, що свобода одержувати та поширювати інформацію охоплює питання, які становлять значний суспільний інтерес, сприяють громадському обговоренню та забезпечують ефективний контроль за владою. Така інформація визнається суспільно необхідною тоді, коли її розкриття сприяє розумінню процесів, що мають вплив на широку аудиторію, і допомагає формуванню поінформованої громадської думки.

У контексті статті 34 Конституції України, яка гарантує кожному право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію, ці підходи ЄСПЛ набувають особливого значення. В умовах воєнного стану держава має право обмежувати поширення певних відомостей, проте обов'язок доведення суспільної необхідності таких обмежень лежить на державних органах. Саме тому особливої ваги набуває оцінка суспільного інтересу – вона має здійснюватися ретельно й обґрунтовано під час застосування трискладового тесту (законність, легітимна мета, пропорційність).

Отже, суспільна значимість інформації є ключовим критерієм у вирішенні питання про доцільність обмеження чи надання доступу до неї. Розпорядники публічної інформації, зокрема суб'єкти владних повноважень, повинні діяти з урахуванням того, що в умовах воєнного стану право громадськості на знання не може бути повністю нівельоване міркуваннями безпеки, а лише обмежене настільки, наскільки це об'єктивно необхідно для захисту державних інтересів [8, с. 759]. Такий підхід узгоджується із європейськими стандартами, сприяє зміцненню демократичної легітимності влади й підтримує довіру громадян до держави навіть у часи воєнних викликів.

Таким чином, практика ЄСПЛ встановлює чіткий баланс, зокрема обмеження свободи інформації можливе лише тоді, коли воно є законним, необхідним і пропорційним, а суспільний інтерес у розкритті певних відомостей повинен залишатися головним орієнтиром для держави навіть у періоди надзвичайних обставин.

Окрім того, ЄСПЛ у своїх рішеннях, зокрема у справі «Axel Springer AG v. Germany» (заява № 39954/08) [9], неодноразово наголошував, що свобода вираження поглядів не є абсолютною і повинна бути врівноважена із правом на повагу до приватного життя (стаття 8 Конвенції). Суд визнав, що публічний інтерес виправдовує втручання у приватність лише за умов суворої необхідності та пропорційності.

Деякі науковці справедливо звертають увагу на те, що основним постулатом, який застосовує ЄСПЛ під час регулювання питань, що виникають при організації публічного доступу до інформації, яка має суспільний інтерес, є визнання того, що Конвенція гарантує право громадськості бути

«належним чином поінформованою». ЄСПЛ зазначає, що громадськість має право отримувати інформацію та ідеї, що становлять суспільний інтерес [10, с. 85].

Також необхідно згадати, що у рішеннях у справах «Седлецька проти України» [11] та «Володимир Торбіч проти України» [12] ЄСПЛ звертає особливу увагу на роль журналістів як «суспільних сторожових псів», які здійснюють контроль за діями державних органів. У цих справах Суд визнав, що втручання держави у сферу збору або використання журналістської інформації може мати «охолоджувальний ефект» та призвести до зменшення прозорості влади. Таким чином, навіть за наявності законних підстав, втручання у свободу інформаційної діяльності журналістів має бути вкрай обережним і ґрунтуватися на очевидній суспільній необхідності.

Однією з проблем сучасного українського правового поля, на яку звертають увагу деякі науковці, є відсутність у законодавстві чіткого переліку видів публічної інформації, доступ до якої може бути обмежений у період воєнного стану [13, с. 112]. Така законодавча прогалина, з одного боку, надає розпорядникам публічної інформації певну свободу розсуду при ухваленні рішень про обмеження доступу, а з іншого – створює ризик непослідовного та вибіркового застосування обмежень, що може як порушити право громадськості на поінформованість, так і поставити під загрозу інтереси національної безпеки чи безпеку окремих осіб.

У цьому контексті варто звернутися до постанови Верховного Суду від 25 липня 2018 року у справі № 200/824/16-а (2-а/200/151/16) [14], у якій Суд спробував сформулювати ознаки, притаманні публічній інформації. Суд визначив, що публічною є така інформація, яка є готовим інформаційним продуктом, створеним або отриманим суб'єктами владних повноважень під час виконання своїх функцій; має документальне відображення на будь-якому носії; перебуває у володінні органів влади чи інших розпорядників публічної інформації.

Разом із тим, наведений підхід Верховного Суду потребує уточнення з урахуванням європейських стандартів та практики ЄСПЛ, оскільки окремі його елементи є оцінними та потенційно обмежувальними. Зокрема, поняття «готовий продукт інформації» не має законодавчого визначення та може тлумачитися надто вузько — як завершений документ, офіційний звіт чи статистичні дані. Такий підхід здатен виключити з кола публічної інформації проміжні, оперативні або неструктуровані дані, які також можуть мати важливе суспільне значення, особливо під час війни, коли питання безпеки, гуманітарної допомоги чи діяльності органів влади становлять підвищений суспільний інтерес.

ЄСПЛ у своїй практиці послідовно наголошує, що право на доступ до інформації не обмежується лише офіційними або формалізованими документами. У рішенні у справі «Magyar Helsinki Bizottsбg v. Hungary» (заява № 18030/11) [15] Суд визнав, що навіть неповна, проміжна чи неструктурована інформація може підпадати під захист статті 10 Конвенції, якщо вона має суспільну значимість або сприяє прозорості діяльності державних органів. Отже, підхід, за якого визначальним критерієм публічності є не форма, а суспільне значення змісту інформації, відповідає духу Конвенції та принципам демократичної держави.

У контексті воєнного стану цей стандарт набуває особливого значення, оскільки держава має право обмежувати поширення окремих даних із міркувань безпеки, однак такі обмеження не можуть зводитися до блокування будь-якої інформації. Навпаки, навіть оперативна інформація може бути критично важливою для громадськості, якщо її розкриття не створює реальної загрози обороноздатності чи національній безпеці.

Таким чином, узгодження національної судової практики з підходами ЄСПЛ є необхідною умовою формування прозорої системи обмеження доступу до інформації в умовах воєнного стану, де кожне обмеження має бути чітко мотивованим, законним і пропорційним, а критерій суспільного інтересу – ключовим у прийнятті рішень розпорядниками публічної інформації.

Висновки. Отже, узагальнюючи практику ЄСПЛ, можна зробити висновок, що навіть за умов воєнного стану держава не звільняється від обов'язку забезпечувати прозорість своєї діяльності, а будь-які обмеження доступу до інформації мають бути виваженими, юридично обґрунтованими та такими, що не підривають сутність демократичних прав. Лише дотримання цього балансу дозволяє поєднати захист безпеки держави з дотриманням європейських стандартів свободи інформації та верховенства права.

З урахуванням українських реалій воєнного стану, вказані стандарти набувають особливої ваги. Забезпечуючи інформаційну безпеку, держава має дотримуватися принципу мінімального втручання у право на інформацію, зберігаючи баланс між міркуваннями оборони та демократичними цінностями. Розпорядники публічної інформації зобов'язані оцінювати не лише правові ризики розголошення певних даних, а й ступінь суспільної важливості цих відомостей.

У статті досліджується практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справах, що стосуються обмеження доступу до інформації в аспекті запровадження в Україні правового режиму воєнного стану. Автор акцентує увагу на тому, що забезпечення вільного доступу до інформації навіть в умовах воєнного стану становить невід'ємну складову демократичного суспільства, де прозорість діяльності органів державної влади є запорукою довіри громадян до інституцій правової держави. Разом із тим, доведено, що право на доступ до інформації не є абсолютним, а отже, може бути обмежене за певних умов, передбачених міжнародним і національним правом.

У статті проведено аналіз усталеної практики ЄСПЛ щодо критеріїв допустимості обмеження права на доступ до інформації в аспекті запровадження в Україні воєнного стану, визначення балансу між суспільним інтересом та необхідністю захисту національної безпеки, громадського порядку, приватного життя або інших законних цілей.

Автор підкреслює, що ЄСПЛ поступово розширив зміст поняття «інформації, що становить суспільний інтерес», визнаючи за журналістами, громадськими організаціями та навіть окремими громадянами право вимагати доступ до документів, що перебувають у володінні державних органів. Особливу увагу приділено аналізу трискладового тесту, який застосовується Судом для визначення правомірності втручання держави у свободу отримання інформації, зокрема наявність законної мети, необхідність у демократичному суспільстві та пропорційність обмеження.

У статті також визначено проблеми імплементації європейських стандартів у національну практику, серед яких — недостатня узгодженість нормативної бази, брак чітких критеріїв оцінювання «суспільного інтересу» та суперечності у судових рішеннях щодо меж розголошення службової інформації з урахуванням особливостей, зумовлених дією воєнного стану.

Отримані у процесі проведеного дослідження результати засвідчують, що практика Європейського суду з прав людини відіграє системоутворюючу роль у формуванні єдиного підходу до розуміння права на доступ до інформації як гаран-

тії відкритості держави. Автор робить висновок, що ефективна реалізація цього права вимагає не лише законодавчого забезпечення, а й належної адміністративної та судової культури, орієнтованої на принципи прозорості, підзвітності та поваги до прав людини.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, доступ до інформації, воєнний стан, публічна інформація, демократичне суспільство.

Puka M. Practice of the European court of human rights in cases concerning restrictions of access to information in terms of introducing martial law in Ukraine

The article examines the practice of the European Court of Human Rights (ECHR) in cases concerning restrictions on access to information in the context of the introduction of the legal regime of martial law in Ukraine. The author emphasizes that ensuring free access to information even in conditions of martial law is an integral part of a democratic society, where the transparency of the activities of state authorities is a guarantee of citizens' trust in the institutions of a legal state. At the same time, it is proven that the right to access information is not absolute, and therefore, it can be limited under certain conditions provided for by international and national law.

The article analyzes the established practice of the ECHR regarding the criteria for the admissibility of restrictions on the right to access information in the context of the introduction of martial law in Ukraine, determining the balance between the public interest and the need to protect national security, public order, private life or other legitimate goals.

The author emphasizes that the ECHR has gradually expanded the meaning of the concept of "information of public interest", recognizing the right of journalists, public organizations and even individual citizens to demand access to documents held by state bodies. Particular attention is paid to the analysis of the three-component test used by the Court to determine the legality of state interference with the freedom to obtain information, in particular the presence of a legitimate aim, necessity in a democratic society and proportionality of the restriction.

The article also identifies problems in the implementation of European standards in national practice, including insufficient coherence of the regulatory framework, the lack of clear criteria for assessing "public interest" and contradictions in court decisions regarding the limits of disclosure of official information, taking into account the peculiarities caused by the action of martial law.

The results obtained in the course of the study indicate that the practice of the European Court of Human Rights plays a system-forming role in the formation of a unified approach to understanding the right to access to information as a guarantee of state openness. The author concludes that the effective implementation of this right requires not only legislative support, but also an appropriate administrative and judicial culture, focused on the principles of transparency, accountability and respect for human rights.

Key words: European Court of Human Rights, access to information, martial law, public information, democratic society.

Література:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4269.

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами): Міжнародний документ від 04.11.1950. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

3. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text.

4. Case of Haralambie v. Romania: decision of the European Court of Human Rights, 27.10.2009, № 21737/03. URL : https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-1286%22]}.

5. The right of access to information, a key prerequisite for the freedom of expression. Thematic factsheet1 Update: June 2018. URL : https://rm.coe.int/the-right-to-access-of-information-22mar21/native/1680a1dca2.

6. Case of Tarsasag a Szabadsagjogokert v. Hungary: decision of the European Court of Human Rights, 14.04.2009, № 37374/05. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-92171%22]}.

7. Youth Initiative for Human Rights v. Serbia: decision of the European Court of Human Rights, 25.07.2013, № 48135/06. URL : https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-120955%22]}.

8. Олексіюк Т. М. Суспільно-необхідна інформація: у пошуку балансу прав через призму практики верховного суду та ЄСПЛ. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 6. С. 756–759.

9. Case of Axel Springer AG v. Germany: decision of the European Court of Human Rights, 07.02.2012, № 39954/08. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-152697%22]}.

10. Гуйван П. Практика ЄСПЛ щодо захисту права на доступ до публічної інформації. Юридичний вісник. 2019. № 4. С. 81–87.

11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Седлецька проти України» від 01.07.2021, заява № 42634/18. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g53#Text.

12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Володимир Торбіч проти України» від 13.07.2023, заява № 14957/13. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_i75#Text.

13. Турченко О. Г., Фурман В. В. Обмеження права на доступ до публічної інформації в умовах воєнного стану. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2022. № 5. С. 107–113.

14. Постанова Верховного Суду від 25 липня 2018 року у справі № 200/824/16-а(2-а/200/151/16). URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/75510870.

15. Case of Magyar Helsinki Bizottsбg v. Hungary: decision of the European Court of Human Rights, 08.11.2016, № 18030/11. URL : https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-167828%22]}.

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 16.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 349.3-057.36(477)
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.35

О. Романов,
аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID ID: 0009-0008-6055-8512

ПРАВОВА СУТНІСТЬ ПОНЯТЬ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Постановка проблеми. В умовах сучасних загроз і трансформацій, зумовлених повномасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України, надзвичайної актуальності набувають питання забезпечення ефективного та дієвого соціального захисту військовослужбовців, які перебувають на вістрі оборони державного суверенітету. Враховуючи, що військовослужбовці складають особливу соціально-професійну групу, яка виконує функції в умовах високого ризику, фізичного та психологічного навантаження, вони потребують не лише захисту своїх прав, а й створення дієвої, стабільної та цілісної системи соціальних гарантій.

Незважаючи на значну кількість нормативно-правових актів у сфері соціального захисту військовослужбовців, він досі є фрагментарним, неузгодженим і недостатньо адаптованим до умов воєнного стану. Такий стан речей значною мірою зумовлений відсутністю чіткого і усталеного розмежування між поняттями соціального захисту і соціального забезпечення військовослужбовців. Існуючі доктринальні підходи пропонують різні моделі співвідношення цих понять: від визнання їх тотожними до визначення соціального забезпечення складником соціального захисту, або розмежування їх за функціональним призначенням, де соціальне забезпечення пов'язується з матеріальною підтримкою громадян, а соціальний захист – із необхідністю захисту порушеного права [1, с. 32–33].

Така термінологічна нечіткість породжує як теоретичну, так і практичну невизначеність, ускладнюючи формування цілісної концепції соціального захисту військовослужбовців, особливо в умовах воєнного стану, коли зростає потреба у комплексній підтримці цієї категорії населення, що включає не лише матеріальне забезпечення, а й правову, медичну, психологічну та духовну допомогу.

Чинне нормативно-правове регулювання здебільшого зосереджене на компенсаційно-матеріальних механізмах і не враховує повною мірою специфіку соціальних ризиків, з якими стикаються військові. Це обумовлює необхідність теоретико-правового осмислення, уточнення дефініцій і розробку чіткого та системного нормативно-правового підходу у сфері соціального захисту військовослужбовців з урахуванням міжнародних стандартів і сучасних викликів. У таких умовах критично важливо забезпечити узгодженість основоположних понять, адже від цього залежить своєчасність, обсяг та комплексність наданої допомоги, включаючи не лише матеріальне забезпечення, а й правову, медичну, психологічну та духовну підтримку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика соціального захисту військовослужбовців перебуває у центрі уваги сучасної української правової науки з огляду на її особливу актуальність в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федера-

© Романов О., 2025

ції проти України. Одним із важливих напрямків досліджень у цій сфері виступає аналіз доктринальних підходів щодо розуміння базових категорій «соціальний захист» та «соціальне забезпечення». Питання їх розмежування стало предметом численних досліджень науковців, що засвідчує складність і багатогранність цієї тематики. Водночас наявність суперечливих поглядів та різних підходів до інтерпретації відповідних термінів свідчить про відсутність наукового консенсусу і підкреслює необхідність подальшого комплексного аналізу. Вказані питання у своїх роботах висвітлювали: Болотіна Н.Б., Пилипенко П.Д., Прилипко С.М., Сирота І.М., Синчук С.М., Сташків Б.І., Тищенко О.В. та інші.

Метою дослідження є здійснення теоретико-правового аналізу поняття соціального захисту військовослужбовців як особливої соціально-професійної групи із специфічним правовим статусом, визначення його співвідношення із поняттям соціального забезпечення військовослужбовців, а також визначення напрямків удосконалення нормативного регулювання соціального захисту військовослужбовців в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. З початком повномасштабної війни та запровадженням воєнного стану пріоритетним є формування системи соціального захисту військовослужбовців поряд із забезпеченням обороноздатності держави. Це зумовлено тим, що від належної організації такої системи залежить своєчасне й повне забезпечення військовослужбовців необхідними гарантіями, компенсаціями та підтримкою що сприяє збереженню їхньої боєздатності й соціальної стабільності. З цією метою необхідно окреслити основні поняття, що становлять теоретичну основу дослідження, зокрема – проаналізувати співвідношення термінів «соціальний захист» і «соціальне забезпечення», а також простежити їхнє історичне становлення, еволюцію та нормативне закріплення.

На думку багатьох науковців виникнення поняття соціальний захист пов'язане із прийняттям закону США про соціальний захист (Social Security Act, далі – SSA) у 1935 році [2, с. 66; 3, с. 17; 4, с. 28]. У цьому нормативному акті термін «social security» (соціальне забезпечення) вживається у широкому значенні, що охоплює матеріальну підтримку осіб, які втратили працездатність або джерело доходу. Натомість, термін «social protection» (соціальний захист) не вживається, але його зміст фактично реалізовувався через «social security» – шляхом запобігання соціальній вразливості за допомогою комплексу матеріальних програм.

Поняття «social security» є ключовим та використовувалось як офіційне позначення нової державної системи реалізації базових механізмів державної соціальної політики, яка охоплює ключові напрями підтримки незахищених верств населення – grants to states for old-age (дотації штатам на забезпечення людей похилого віку), grants to states for unemployment compensation administration (дотації штатам на адміністрування компенсацій з безробіття), grants to states for aid to dependent children (дотації штатам на допомогу дітям, які перебувають на утриманні), grants to states for maternal and child welfare (дотації штатам на охорону материнства і дитинства), public health work approriation (виділення коштів на охорону громадського здоров'я)) і т.ін [5]. Зазначена підтримка була спрямована на виплату пенсій, допомогу безробітним, надання підтримки сім'ям з дітьми, медичні програми. Отже, термін «social security» мав чітке інституційне та функціональне значення – він стосувався організованої державної підтримки через механізми страхування, податкового перерозподілу та виплат окремим категоріям громадян, які втратили працездатність або доходи.

Водночас на момент прийняття SSA в 1935 році поняття «social protection» ще не було загальновживаним

юридичним або політичним терміном у США та інших країнах. У англомовному світі цей термін набув поширення значно пізніше, особливо після Другої світової війни. Поступово система соціального захисту почала впроваджуватись у західних державах як комплекс заходів, спрямованих на запобігання економічній та соціальній вразливості населення. Її метою стало забезпечення мінімального рівня добробуту для кожного мешканця країни у разі виникнення життєвих обставин, що знижують або унеможливлюють отримання доходу – таких як безробіття, захворювання, інвалідність, настання пенсійного віку, втрата годувальника, професійні травми або народження дитини.

Таким чином, «social security» почали розглядати як один із базових механізмів «social protection», сфокусованим переважно на страхових виплатах (наприклад, виплата пенсії за віком, допомога по безробіттю, тимчасова втрата працездатності), тоді як «social protection» охоплював комплекс державних зобов'язань із гарантування мінімального рівня добробуту для всіх категорій населення у разі настання певних життєвих ситуацій.

У подальшому термін «social protection» став активно застосовуватись у міжнародно-правових актах, зокрема в документах Міжнародної організації праці (далі – МОП), Організації Об'єднаних Націй, Європейського Союзу, де охоплював не лише соціальне забезпечення, а й соціальну допомогу, соціальні послуги, захист від бідності та інші форми підтримки. Так, МОП вперше запровадила поняття «соціальний захист», розглядаючи його як єдину систему, що об'єднує соціальне страхування та соціальну допомогу [6, с. 19]. У Конвенції МОП про мінімальні норми соціального забезпечення № 102 сформульовано концепцію соціального захисту, відповідно до якої кожен має право на соціальну допомогу незалежно від тривалості трудового стажу чи суми сплачених внесків. У ній визначено дев'ять напрямів, за якими має надаватися підтримка: медичне обслуговування, допомога у зв'язку з хворобою, по безробіттю, по старості, у випадку трудового каліцтва або професійного захворювання, родинна допомога, допомога у зв'язку з вагітністю і пологами, допомога по інвалідності, допомога у зв'язку з втратою годувальника [7].

Рекомендація МОП № 202 (Social Protection Floors Recommendation), уточнює та розширює положення, закріплені в Конвенції МОП № 102, закріплюючи на нормативному рівні поняття «social protection» (соціальний захист) як невід'ємне право людини, а також як ключовий елемент державної соціальної політики. У документі соціальний захист розглядається не лише як механізм забезпечення базових потреб людини, а й як інструмент боротьби з бідністю, нерівністю, соціальною ізоляцією та соціальною нестабільністю, а також як засіб сприяння рівним можливостям, гендерній та расовій рівності [8].

Натомість термін соціальне забезпечення, як форма матеріального забезпечення непрацездатних громадян, офіційно був закріплений лише у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р., відповідно до ст. 9 якого встановлюється право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування [9].

Ключові міжнародно-правові акти у сфері прав людини підтвердили важливість забезпечення соціального захисту як одного з основних елементів функціонування розвинених демократичних держав. Зокрема, стаття 22 Загальної декларації прав людини 1948 року (далі – Декларація) проголошує, що кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення. У статті 25 Декларації закріплено право людини на достатній рівень життя, що включає належне харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та необхідне соціальне обслуговування, а також право на за-

безпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдівства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини [10].

Таким чином, поступова еволюція поняття «social protection» – від страхових механізмів «social security» до комплексної системи соціальних гарантій отримала широке міжнародне визнання та нормативне закріплення. Документи МОП і провідні міжнародно-правові акти не лише розширили зміст цього терміну, але й надали йому статус фундаментального права людини. Це підкреслює, що соціальний захист розглядався не як другорядна категорія, а як необхідна умова забезпечення людської гідності, соціальної стабільності та сталого розвитку суспільства.

Натомість впродовж тривалого часу в українському законодавстві у сфері соціальної політики ключовим залишалося поняття «соціальне забезпечення». Проте вже наприкінці XX століття, в умовах трансформації економіки до соціально орієнтованої моделі та адаптації до міжнародно-правових стандартів, у правовому полі все активніше почав використовуватись термін «соціальний захист». Це було зумовлено тим, що існуюча система соціального забезпечення перестала відповідати новим викликам і завданням, які постали перед Україною як соціальною та правовою державою – насамперед, щодо гарантування гідного рівня життя кожній людині.

В юридичній літературі висловлено низку поглядів на співвідношення між поняттями «соціальний захист» і «соціальне забезпечення». Деякі науковці вважають ці поняття повністю ідентичними. Наприклад, як вказує Боднарук М.І., сучасна наука права соціального забезпечення оперує, як правило, двома основними термінами – «правом на соціальний захист» та «правом на соціальне забезпечення». Досить часто вони не розрізняються за змістом і використовуються як абсолютно рівнозначні та ідентичні за правовою природою [11, с. 137].

Разом з тим, поширеною є позиція, згідно з якою «соціальний захист» розглядається як ширше поняття, що включає в себе «соціальне забезпечення», разом із соціальним страхуванням та соціальними стандартами й гарантіями держави [12, с. 2; 1, с. 32-33; 13, с. 152-153]. Відмінність соціального захисту від соціального забезпечення полягає в тому, що соціальний захист – ширше поняття, пов'язане зі стратегією соціальної держави. Поняття соціального захисту, почало активно використовуватися в роки незалежності України і було закріплене в Основному Законі нашої держави, порівняно із широко вживаним до 1991 року поняттям соціального забезпечення та має таке специфічне навантаження, як захист від негараздів трансформаційного періоду, ризиків переходу від соціалістичної економіки до ринкової [13, с. 152-153]. На нашу думку, з таким твердженням слід погодитись.

Загалом виокремлюється два основні підходи до поняття «соціальний захист». Відповідно до першого з них, соціальний захист трактується широко і стосується усієї соціальної сфери держави. Соціальний захист у широкому розумінні включає соціальну допомогу, соціальні гарантії, соціальне страхування, а також активні заходи (політика зайнятості, боротьба з безробіттям). Інакше кажучи, це діяльність держави, спрямована на забезпечення процесу формування і розвитку повноцінної особистості, виявлення й нейтралізацію негативних факторів, що впливають на неї, створення умов для самовизначення й ствердження у житті. Соціальний захист у вузькому значенні – це у першу чергу певна обмежена сукупність дій, спрямованих на надання допомоги під час життєвих негараздів [3, с. 17]. Водночас, соціальне забезпечення розглядається як система державних заходів щодо надання матеріальної допомоги з метою компенсації, зниження або запобігання негативного впливу соціальних ризиків на осіб, які через незалежні від них життєві

обставини не мають достатніх засобів до існування. Таким чином, у вузькому сенсі значення соціального захисту подібне до соціального забезпечення.

Багатозначність поняття «соціальний захист» значною мірою зумовлена етимологічним значенням слова «соціальний», яке має широке змістовне навантаження. Згідно з Академічним тлумачним словником, «соціальний» означає «пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві; суспільний» або «породжений умовами суспільного життя, певного середовища; існуючий, здійснюваний у певному суспільстві». Досліджуючи поняття «захист» можна відмітити, що під цим поняттям розуміється «дія за значенням захищати, захистити і захищатися, захиститися», а також «заступництво, охорона, підтримка» [14]. Подібне тлумачення зумовлює розмаїття підходів до розуміння соціального захисту та, певною мірою, сприяє виникненню суб'єктивізму у наукових і правових дефініціях цього поняття.

На нашу думку, в контексті соціального захисту військовослужбовців особливо важливим є саме аспект підтримки, адже йдеться не лише про пасивний захист людини від зовнішніх загроз, а передусім про активні дії, спрямовані на забезпечення гідного рівня життя, компенсацію втрат, стабілізацію соціального становища та подолання наслідків соціальних ризиків. У такому розумінні соціальний захист постає як багатокомпонентне явище, що охоплює правові, економічні, організаційні, морально-психологічні та інші механізми, які спрямовані на забезпечення реалізації основоположних прав людини в умовах соціальної вразливості – зокрема під час війни.

Відповідно до ч. 5 ст. 17 Конституції України держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей [15]. Ця норма є правовим фундаментом формування спеціального нормативно-правового режиму гарантій для осіб, які виконують свій конституційний обов'язок щодо захисту державного суверенітету та територіальної цілісності, що обумовлює її пріоритетність у правовому регулюванні відповідної сфери.

З цим погоджується В. Павленко, який зазначає, що «саме ці конституційні положення є правовою основою для інших законодавчих актів щодо соціального захисту військовослужбовців. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Її норми є нормами прямої дії і гарантують захист конституційних прав і свобод людини і громадянина, у тому числі соціальний захист військовослужбовців безпосередньо на підставі норм Конституції України» [16, с. 132]. Як акт найвищої юридичної сили вона не лише гарантує реалізацію зазначених прав безпосередньо, але й встановлює засадничі принципи соціальної справедливості, рівності та гідності, які визначають вектор правового регулювання й державної політики в умовах воєнного стану. У цьому контексті Основний Закон постає не лише юридичним документом, а й суспільним договором, що консолідує націю навколо спільних цінностей та гарантує соціальний захист військовослужбовців.

З огляду на вищевикладене, актуалізується потреба в теоретичному осмисленні категорії соціальний захист у контексті військової служби. У цьому контексті слушною є думка Рошканюка В.М., який зазначає, що в українському правовому полі поняття соціальний захист зазвичай вживається стосовно окремих категорій населення (військові, особи з інвалідністю тощо) або певних життєвих обставин, тоді як загальне (універсальне) визначення цього терміну досі відсутнє [17, с. 627]. Такий підхід унеможливлює формування цілісного бачення соціального захисту як багатоаспектного явища.

Вважаємо, що соціальний захист не може зводитися лише до матеріального забезпечення чи формального дотримання законодавчих вимог – він має уособлювати собою цілісну державну політику, що динамічно адаптується до потреб конкретних соціальних груп. Особливо це стосується військовослужбовців, які виконують службу в умовах підвищеного ризику та несуть вагоме суспільне навантаження.

Для розуміння суті соціального захисту військовослужбовців необхідно звернутися до дефініції, встановленої законодавством. Звернемося до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», який закладає основи функціонування системи соціального захисту військовослужбовців. Відповідно до ст. 1 цього Закону соціальний захист військовослужбовців – діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі. Це право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, у старості, а також в інших випадках, передбачених законом [18].

Судячи з цієї дефініції, соціальний захист розглядається не як добровільна ініціатива держави, а як інституційно та юридично закріплене зобов'язання перед особами, які проходять військову службу. Причому зміст і сутність соціального захисту військовослужбовців здебільшого зводяться до матеріального забезпечення залежно від певного критерію – ступеня втрати працездатності або у випадках втрати джерела доходу – через втрату годувальника, у безробітті або старості. Таке розуміння не враховує широкого спектру інших важливих аспектів соціального захисту, зокрема, підтримку в умовах служби в бойових умовах, забезпечення якісного медичного обслуговування та правового захисту. Наприклад, учасники бойових дій можуть безоплатно скористатися послугами центрів надання безоплатної вторинної допомоги, але допомоги безоплатно для всіх військових не надається.

У цьому контексті заслуговує на увагу підхід Пасіки С.П., який розділяє терміни «соціальний захист військовослужбовців» та «соціальне забезпечення військовослужбовців». Ключовою відмінністю на його думку є застосування терміну соціальне забезпечення до військовослужбовців та членів їх сімей, а терміну соціальний захист – до осіб, звільнених з військової служби, таких, що втратили спроможність самостійно забезпечувати себе та свою сім'ю на належному рівні, та членів їх сімей. Під соціальним забезпеченням він розуміє систему економіко-правових заходів, спрямованих державою на надання військовослужбовцям належного рівня грошового, медичного, житлового, речового, продовольчого та інших видів забезпечення для забезпечення їх життєдіяльності, враховуючи складність виконання покладених на них спеціальних завдань. Під соціальним захистом військовослужбовців розуміють систему суспільно-економічних заходів, що передбачає страхування військовослужбовців від соціальних ризиків (хвороба, інвалідність, втрата годувальника, загибель під час виконання службових обов'язків тощо) та пенсійне забезпечення за умовами чинного законодавства [19, 82–83].

Згадуючи необхідність задоволення духовних потреб військовослужбовців, законодавець не дає їх визначення, а також можливих шляхів їх задоволення. З цим погоджується Епель О.В., яка акцентує увагу на тому, що у кожного свої духовні потреби, і сьогодні, коли наша країна зіткнулася з такою жорсткою зухвалою агресією з боку ворога, духовні потреби наших воїнів, що без-

посередньо воюють на фронті, безумовно відрізняються від тих, котрі б вони мали в буденні й мирні часи [20].

Тому у контексті комплексності соціального захисту важливо враховувати не лише матеріальні й правові аспекти, а й морально-психологічний вимір. Так, окремої уваги заслуговує осмислення поняття «духовні потреби військовослужбовців» у контексті їх практичного забезпечення. Йдеться, зокрема, про організовану психологічну підтримку, реалізацію моральних і релігійних аспектів, а також участь військових у капеланських чи інших духовних програмах, особливо під час виконання обов'язків в умовах бойових дій. Врахування таких потреб дозволяє адаптувати систему соціального захисту до реалій воєнного часу, в яких духовна підтримка набуває особливої ваги як фактор збереження морального духу та психоемоційної стійкості, а не виступає формальним елементом, відокремленим від реальних запитів і потреб військовослужбовців.

Разом з тим постає важливе питання: чи має держава забезпечувати релігійні потреби військовослужбовців, враховуючи конституційний принцип, відокремлення церкви від держави? Цей принцип закріплений у ст. 35 Конституції України [15]. Згідно з чинною правовою доктриною, реалізація духовних потреб військовослужбовців не суперечить принципу світськості держави, якщо така реалізація відбувається в межах права на свободу віросповідання та виключно на добровільних засадах. Прийняття Закону України «Про Службу військового капеланства» свідчить про визнання державою ролі духовної підтримки в умовах військової служби. Важливо підкреслити, що йдеться не про задоволення релігійних потреб як обов'язку держави, а про створення державою організаційних умов для того, щоб військовослужбовці могли реалізовувати свої духовні потреби у разі необхідності. У цьому сенсі духовна підтримка розглядається не як прояв релігійного втручання держави, а як один із інструментів морально-психологічної стабільності військових у надзвичайних обставинах.

Висновки. Аналіз та синтез понять «соціальний захист» і «соціальне забезпечення» дає підстави для визначення їх взаємозв'язку, який можна охарактеризувати як співвідношення між цілим і частиною: соціальний захист охоплює ширший спектр заходів, у той час як соціальне забезпечення виступає лише його окремим елементом. Однак дослідження законодавства України свідчить про відсутність чіткого розмежування між цими категоріями, що зумовлює їх ототожнення та спричиняє правову невизначеність. Водночас таке ототожнення є науково і юридично некоректним.

В нормативно-правовому вимірі соціальний захист має комплексний і багатовимірний характер, охоплюючи значно ширший спектр гарантій, ніж соціальне забезпечення, яке виступає однією з функціональних підсистем у межах загальної системи соціального захисту. Соціальний захист включає не лише систему матеріального забезпечення, але й ширший набір інструментів, зокрема: правову допомогу, медичне обслуговування, реабілітацію, забезпечення житлом, а також підтримку адаптації до мирного життя після завершення служби.

У широкому сенсі соціальний захист слід розглядати як комплекс правових, організаційних та матеріальних заходів, спрямованих на забезпечення стабільного соціального становища військовослужбовців, компенсацію ризиків, пов'язаних із проходженням служби, а також реалізацію їхніх основоположних соціальних прав. У вузькому сенсі його можна трактувати як систему загальних заходів для мінімізації соціальних ризиків, тоді як соціальне забезпечення охоплює конкретні матеріальні форми підтримки.

Натомість соціальне забезпечення військовослужбовців доцільно розглядати як одну з функціональних

складових частин системи соціального захисту, що реалізується у вигляді надання передбачених законодавством матеріальних виплат окремим категоріям громадян за рахунок коштів державного чи місцевих бюджетів. Разом з тим, на відміну від соціального забезпечення, соціальний захист військовослужбовців виконує стратегічну функцію – він спрямований на підтримання рівноваги у суспільстві, посилення довіри до інститутів державної влади та підвищення рівня обороноздатності держави через турботу про тих, хто її захищає.

Ураховуючи, що військовослужбовці перебувають у специфічних умовах служби, які вимагають спеціальних підходів до соціального забезпечення чітке розділення понять дозволяє виділити особливі заходи підтримки, спрямовані саме на виконання їхніх службових обов'язків. Причому соціальне забезпечення доцільно застосовувати до військовослужбовців на службі, тоді як соціальний захист може охоплювати звільнених військових чи тих, хто зазнав соціальних ризиків (хвороба, інвалідність).

У зв'язку з вищевикладеним актуалізується необхідність поглибленого теоретико-правового аналізу цих категорій, їх змісту, ознак та співвідношення, з метою формулювання у законодавстві чітких і зрозумілих дефініцій. Така робота, безперечно, має супроводжуватися подальшим удосконаленням національного законодавства у цій сфері, яке повинне відповідати сучасним соціальним потребам та міжнародним стандартам.

Стаття присвячена комплексному теоретико-правовому дослідженню юридичного змісту соціального захисту та соціального забезпечення військовослужбовців в умовах дії воєнного стану в Україні. Основною метою дослідження є подолання термінологічної невизначеності та формулювання чітких меж і співвідношення зазначених категорій.

У статті досліджується правова природа соціального захисту військовослужбовців як фундаментального права, гарантованого Конституцією України, іншими національними та міжнародними нормативно-правовими актами. Проаналізовано понятійно-категоріальний апарат соціального захисту та соціального забезпечення, розкрито їх співвідношення та специфіку застосування щодо військовослужбовців. Обґрунтовано необхідність чіткого розмежування понять «соціальний захист» і «соціальне забезпечення», визначено їх взаємозв'язок як цілого і частини. З'ясовано, що соціальний захист охоплює ширший комплекс заходів, тоді як соціальне забезпечення виступає його складовою, орієнтованою переважно на матеріальну підтримку.

Розкрито нормативно-правові засади соціального захисту та окреслено його дефінітивні межі. Проведено аналіз історичного становлення та змістовної еволюції термінів «соціального захисту» та «соціального забезпечення». Досліджено міжнародні стандарти та правові акти, що закріплюють основи вказаних понять, розглянуто перспективи вдосконалення нормативного регулювання в Україні в цій сфері.

Окрему увагу приділено духовним потребам військових як складовій частині соціального захисту, а також ролі держави у забезпеченні комплексного соціального захисту та створенні умов для забезпечення духовних потреб військовослужбовців. Зазначено, що духовна підтримка відіграє ключову роль у збереженні морального духу та психоемоційної стійкості особового складу, а також для підтримання боєздатності військовослужбовців в умовах бойових дій. Наголошено на важливості гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами задля підвищення його ефективності у сфе-

рі соціального захисту військових. Сформульовано висновки щодо необхідності перегляду традиційних підходів до соціального захисту військовослужбовців в умовах війни.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне забезпечення, військовослужбовець, матеріальне забезпечення, духовні потреби.

Romanov. O. Legal Nature of the Concepts of Social Protection and Social Security of Military Personnel

The article is devoted to a comprehensive theoretical and legal examination of the legal essence of social protection and social security of military personnel under martial law in Ukraine. The main objective is to overcome terminological ambiguity and to establish clear boundaries and the correlation between these two categories.

The legal nature of social protection is considered as a fundamental right guaranteed by the Constitution of Ukraine, along with other national and international legal instruments. The conceptual and categorical framework of social protection and social security is analyzed, their interrelation is clarified, and the specific features of their application to military personnel are identified. A clear distinction between the concepts of "social protection" and "social security" is substantiated, with the latter defined as a component focused primarily on material support, while the former encompasses a broader range of measures.

The normative foundations of social protection are outlined and its definitional boundaries are specified. The historical development and semantic evolution of the relevant terms are explored. International standards and legal acts shaping these concepts are examined, and the prospects for improving Ukraine's regulatory framework in this area are highlighted.

Special attention is given to the spiritual needs of military personnel as an essential component of social protection, along with the role of the state in ensuring comprehensive support and creating the necessary conditions to meet those needs. It is emphasized that spiritual support plays a crucial role in maintaining morale and psychological resilience among service members, as well as in preserving their combat effectiveness under wartime conditions. The importance of harmonizing Ukrainian legislation with international standards is underscored to enhance the overall efficiency of social protection mechanisms. The study concludes with recommendations for rethinking traditional approaches to the social protection of military personnel in times of war.

Key words: social protection, social security, military personnel, material support, spiritual needs.

Література:

1. Синчук С.М. Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 422 с.

2. Копетюк М. Нормативно-правові аспекти визначення понять соціальний захисті соціальне забезпечення. Історико-правовий часопис. 2019. № 1 (13). С. 66-69. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/16437/1/15.pdf (дата звернення: 03.10.2025).

3. Підлипна Р.П. Система соціального захисту населення в Україні в сучасних умовах: сутність і основні складові. Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія : Економічні науки. 2015. № 1(1). С. 16–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvpusk_2015_1(1)__4 (дата звернення: 03.10.2025).

4. Сухицька Н.В. Поняття соціальний захист в контексті аналізу наукових досліджень: основні характеристики. Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 18. Право. 2023. Випуск 40. С. 27–32.

URL: https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series18.2023.40.05 (дата звернення: 03.10.2025).

5. Social Security Act of 1935. Social Security Administration. URL: https://www.ssa.gov/history/35act.html (дата звернення: 03.10.2025).

6. Стецюк Т.І., Димніч О.В., Мурашко О.В. Соціальне страхування: навчальний посібник. К.: КНЕУ. 2023. 167 с. URL: https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/-bitstreams/e6e2771e-033d-4503-9352-c05eb5037854/content (дата звернення: 03.10.2025).

7. Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення № 102. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text (дата звернення: 03.10.2025).

8. Recommendation concerning national floors of social protection (Social Protection Floors Recommendation), 2012 (No. 202). International Labour Organization. https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:3065524 (дата звернення: 03.10.2025).

9. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#-Text (дата звернення: 03.10.2025).

10. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 03.10.2025).

11. Боднарук М.І., Орловський О.Я. Право людини на соціальний захист: сучасні підходи до розуміння. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 8. С. 136–139. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-8/30 (дата звернення: 03.10.2025).

12. Лопушняк Г.С. Соціальний захист населення: теоретична концептуалізація та особливості державного управління. Теорія та практика державного управління. 2011. Вип. 2 (33). С. 1–7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/-Tpdu_2011_2_46 (дата звернення: 03.10.2025).

13. Чорна М. Сутність права громадян на соціальний захист. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 4. С. 151–156. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/4/29.pdf (дата звернення: 03.10.2025).

14. Академічний тлумачний словник української мови. URL: https://sum.in.ua (дата звернення: 03.10.2025).

15. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/-show/254к/96-вр (дата звернення: 03.10.2025).

16. Павленко В.С. Захист прав військовослужбовців та їх сімей: міжнародно-правовий аспект. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 7. С. 131–133. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/32 (дата звернення: 03.10.2025).

17. Рошканюк В.М. Визначення поняття соціальний захист в теорії права соціального забезпечення. Форум права. 2012. № 3. С. 626–630. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&-P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2012_3_109.pdf (дата звернення: 03.10.2025).

18. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text (дата звернення: 03.10.2025).

19. Пасіка С.П. Адміністративно-правове регулювання соціального забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2011. 221 с. URL: https://uacademic.info/download/file/0411U005934/dis.doc (дата звернення: 03.10.2025).

20. Немає більш важливої теми, ніж захист і забезпечення прав наших воїнів, котрі боронять суверенітет держави. URL: https://armyinform.com.ua/2022/12/16/sogodni-v-ukrayini-nemaye-bilsh-vazhlyvoyi-temy-nizh-zahyst-i-zabezpechennya-prav-nashyh-voyiniv-kotri-boronyat-suverenitet-derzhavy/ (дата звернення: 03.10.2025).

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 09.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

УДК 342.9:35:657.6(477)
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2025.36

А. Строілов,
аспірант
Науково-дослідного інституту публічного права
ORCID ID: 0009-0000-3542-4127

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Вступ. На сьогоднішній день питання нормативно-правового регулювання у сфері публічного адміністрування аудиторської діяльності набуває особливої ваги в умовах реформування фінансової системи України. Аудит виступає важливим інструментом забезпечення прозорості та підзвітності використання публічних ресурсів, а його ефективність безпосередньо залежить від якості правового регулювання. Недостатня узгодженість законодавчої бази та відсутність чіткої системи взаємодії між державними органами, професійними організаціями та суб'єктами господарювання ускладнюють забезпечення належного контролю.

Суттєвою проблемою залишається розбалансованість між загальнодержавним і корпоративним рівнем регулювання аудиту. У багатьох випадках спостерігається дублювання контрольних функцій або навпаки наявність прогалин у нормативній базі. Це знижує ефективність діяльності як внутрішнього, так і зовнішнього контролю, породжує колізії між законами і підзаконними актами. Крім того, впровадження міжнародних стандартів аудиту, попри позитивний вплив на інтеграцію України у світовий фінансовий простір, вимагає адаптації до національних правових реалій.

Проблематика також полягає у недостатньому рівні координації між органами державного фінансового контролю та органами професійного самоврядування. Відсутність чіткого механізму співпраці знижує рівень якості нагляду, сертифікації аудиторів та дотримання професійних стандартів. На практиці це ускладнює процес гармонізації внутрішніх процедур з вимогами міжнародних організацій, що знижує конкурентоспроможність українського аудиторського ринку. Наявні правові колізії також негативно впливають на дотримання принципів верховенства права та законності.

Окрему увагу слід звернути на сферу внутрішнього аудиту, яка в Україні залишається фрагментарно врегульованою. Хоча держава поступово розвиває механізми державного внутрішнього фінансового контролю, у приватному секторі ця практика часто відсутня або здійснюється формально. Бракує нормативної деталізації щодо процедур оцінки ефективності управління підприємствами, що знижує можливості запобігання фінансовим порушенням і зловживанням. Така ситуація створює ризики для сталого розвитку економіки та довіри до фінансової системи.

У контексті євроінтеграції додатковим викликом є необхідність приведення національного законодавства у відповідність із принципами доброго врядування та стандартами ЄС. Україна взяла на себе зобов'язання щодо запровадження прозорих і уніфікованих процедур аудиту, проте реальне правозастосування ще не досягло європейського рівня. Водночас цифро-

© Строілов А., 2025

візація публічних послуг та впровадження електронних систем контролю потребують додаткового врегулювання питань захисту даних і кібербезпеки.

Актуальність дослідження нормативно-правового регулювання аудиторської діяльності зумовлена необхідністю створення цілісної, узгодженої та ефективної системи контролю, яка б відповідала сучасним викликам і стандартам. Удосконалення законодавчої бази дозволить підвищити прозорість і підзвітність фінансових процесів, зміцнити довіру до органів влади та професійних інститутів. Це також сприятиме інтеграції України у європейський правовий простір і забезпеченню відповідності міжнародним зобов'язанням. Формування збалансованої системи нормативно-правового регулювання є запорукою ефективного публічного адміністрування у сфері аудиту та стабільності фінансової системи держави.

Огляд останніх досліджень. До наукового аналізу принципів публічного адміністрування, зокрема, в галузі аудиторської діяльності свою увагу у різних аспектах досліджень зосереджували вчені такі як: А. Баранова, А. Берлач, І. Брик, Л. Будник, О. Буханевич, О. Величко, В. Галунько, А. Кашперська, Ю. Крігер, А. Крутова, І. Крупельницька, І. Личенко, Р. Масик, Н. Михайлишин, Я. Мулик, Т. Наумова, О. Подолянчук, Є. Ріпа, О. Ружанський, А. Семенець, О. Ситников, Ю. Слободяник, С. Стеценко, В. Томіна та інші. Не зважаючи на те, що їхні праці стосувались нашої проблематики побічно нам вдалося виявити та узагальнити нашу тематику.

Мета статті полягає в тому, щоб, спираючись на положення теорії права, теорії адміністративного права, наукові доктрини та чинне законодавство, здійснити комплексний аналіз нормативно-правових актів у сфері публічного адміністрування аудиторської діяльності в Україні, розкрити їх значення для формування ефективної системи фінансового контролю, визначити роль у забезпеченні прозорості та підзвітності управлінських процесів, а також окреслити перспективи вдосконалення їх практичної реалізації в умовах євроінтеграційних та глобалізаційних викликів.

Виклад основних положень. Поняття «акт» у тлумачному словнику української мови визначається як узагальнене позначення окремого прояву діяльності, дії чи вчинку, а також як форма зовнішнього вираження волі суб'єкта, закріплена у вигляді документа чи юридично значущого запису. У правовій сфері акт розглядається як офіційний документ або нормативно-правовий акт, що має обов'язкову силу та виражає рішення компетентного органу. Поняття «акт» охоплює як загальні форми діяльності, так і формалізовані юридичні дії, спрямовані на регулювання суспільних відносин [1].

Згідно із теорією права нормативно-правові акти є офіційними письмовими документами, що приймаються компетентними суб'єктами нормотворчості у визначеному порядку та формі й містять загальнообов'язкові норми права. Їх створення здійснюється в процесі нормотворчості, який має чіткі функції: первинне регулювання суспільних відносин, оновлення застарілих норм, усунення прогалин та кодифікацію законодавства. В основі цього процесу лежать принципи гуманізму, демократизму, гласності, законності та верховенства права, а також спеціальні принципи науковості, професіоналізму, планування, оперативності та поєднання динамізму і стабільності. Види нормативних актів охоплюють закони, що мають найвищу юридичну силу, та підзаконні акти, які деталізують і конкретизують законодавчі приписи. Дія таких актів регламентується у часі (набрання чинності, зупинення, припинення), у просторі (територіальний та екстериторіальний принципи) і за колом осіб (загальної чи спеціальної дії). В Україні існує ієрархічна систе-

ма нормотворчих органів – від Верховної Ради, Президента і Кабінету Міністрів до місцевих органів влади та підприємств. Обов'язковою умовою чинності нормативних актів є їх офіційне оприлюднення та державна реєстрація у встановлених джерелах [2, с. 273-292].

Отже, визначається як прояв діяльності, вчинок або документ, що формалізує волю суб'єкта й має юридичне значення. У правовій сфері акт постає як офіційний документ, зокрема нормативно-правовий, що виражає рішення компетентного органу й має обов'язкову силу. Нормативно-правові акти приймаються у процесі нормотворчості та містять загальнообов'язкові норми права, спрямовані на регулювання суспільних відносин. Вони класифікуються на закони й підзаконні акти, діють у часі, просторі та за колом осіб, а їхня чинність залежить від офіційного оприлюднення й державної реєстрації. Сукупність таких актів формує ієрархічну систему законодавства України, що ґрунтується на принципах гуманізму, законності, демократизму та верховенства права.

Виконуючи доктринальний аналіз ми звернули увагу на працю Є. Ріпи та І. Крупельницької в якій наголошується, що розвиток аудиту потребує постійного вдосконалення законодавчої бази, яка включає Конституцію, Цивільний і Господарський кодекси, закони, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів, а також підзаконні нормативно-правові акти міністерств та Аудиторської палати. Підкреслюється, що в Україні застосовується англо-американський підхід, за яким держава визначає лише основні вимоги до аудиту, тоді як методику встановлюють професійні організації. Виділено три рівні регулювання аудиторської діяльності: державне, професійне та внутрішнє, що забезпечує комплексний підхід до контролю. Значну увагу приділено ролі Аудиторської палати України як самоврядного органу, що здійснює сертифікацію аудиторів, встановлює стандарти та контролює якість аудиторських послуг. Також аналізується впровадження міжнародних стандартів аудиту, які, хоча й універсальні, проте враховують специфіку національного права. Акцентується на важливості внутрішнього аудиту як інструменту підвищення ефективності управління підприємствами. Окремо наголошується на функціях органів суспільного нагляду, що забезпечують відповідність діяльності аудиторів вимогам законодавства та міжнародних норм [3].

А. Крутова та А. Семенець Узагальнили недоліки українського правового регулювання внутрішнього аудиту та запропоновано шляхи їх усунення з урахуванням міжнародного досвіду. Обґрунтовується необхідність формування чотирирівневої структури нормативно-правового забезпечення: міжнародного, національного, секторального та корпоративного рівнів. Показано, що ключову роль у побудові ефективної системи відіграють внутрішні регламенти підприємств, які становлять основу мікрорівня. Значна увага приділяється гармонізації національного законодавства зі стандартами Інституту внутрішніх аудиторів, Кодексом етики та стандартами ISO. Наголошується на тому, що в Україні найбільш врегульованим внутрішній аудит є у державному та банківському секторах, тоді як у приватних компаніях він залишається недостатньо унормованим. Підкреслюється, що удосконалення нормативної бази сприятиме зростанню ефективності управління, прозорості та відповідності міжнародним вимогам. Внутрішній аудит потребує як подальшого нормативного врегулювання на державному рівні, так і розбудови корпоративних стандартів [4].

О. Ружанський проаналізував нормативно-правове забезпечення внутрішнього аудиту в системі ДСНС України. Наголошується, що внутрішній аудит має не лише фінансовий

зміст, а й спрямований на вдосконалення публічного управління. Простежується хронологія формування національної бази: від Концепції розвитку державного внутрішнього фінансового контролю (2005) та вимог Бюджетного кодексу до постанови Кабінету Міністрів України № 1001 (2011) і подальших наказів Мінфіну. Розкрито значення Кодексу етики, Стандартів внутрішнього аудиту та спеціальної звітності для підрозділів аудиту. Особливу увагу приділено сертифікації працівників підрозділів внутрішнього аудиту, запровадженій у 2022 році. Показано, що Мінфін є ключовим органом, відповідальним за методологічне забезпечення та оцінку системи внутрішнього аудиту. На локальному рівні аналізуються накази ДСНС № 266 і № 267 від 2020 року, що регулюють порядок проведення аудиту та оцінку його якості [5].

Р. Масик проаналізував нормативно-правове забезпечення розвитку публічного адміністрування в Україні в умовах євроінтеграції, зосереджуючи увагу на необхідності гармонізації національної правової бази з європейськими стандартами та принципами доброго врядування. Підкреслюється, що ключову роль відіграють Конституція України та спеціальні закони про державну службу, місцеві державні адміністрації й місцеве самоврядування, які формують базові засади функціонування влади. Наголошується, що важливим напрямом розвитку є стандартизація та деталізація цифрових адміністративних послуг у межах проєкту «Дія», який, поряд із позитивними зрушеннями, потребує вдосконалення нормативної бази для захисту персональних даних. Також виконується аналіз робіт вітчизняних науковців та міжнародних документів, зокрема Повідомлення Європейської Комісії 2023 року щодо вдосконалення європейського адміністративного простору. Відзначено, що нині нормативно-правове регулювання публічного адміністрування в Україні має тенденцію до постійного оновлення відповідно до викликів глобалізації та інтеграції в ЄС. Водночас підкреслюється, що адаптація до норм так званого «м'якого права» ЄС може стати необхідною передумовою для наближення до членства. У центрі реформування перебуває інституційний розвиток системи управління, що ґрунтується на дієвій нормативній базі [6].

Отже, наукових доктринах підкреслюється, що розвиток аудиту й публічного адміністрування потребує постійного вдосконалення законодавчої бази, яка охоплює конституційні норми, кодифіковані акти, закони, укази, постанови та підзаконні регламенти. Наголошується на багаторівневому регулюванні – державному, професійному, корпоративному та внутрішньому, що забезпечує комплексність контролю й наближає національну практику до міжнародних стандартів. Особлива увага приділяється ролі самоврядних органів і методологічних центрів, які відповідають за сертифікацію фахівців, встановлення стандартів і контроль якості послуг. Водночас відзначається потреба гармонізації із міжнародними нормами та стандартами професійних організацій, зокрема у сфері внутрішнього аудиту та цифровізації публічних послуг. Аналіз показує, що найбільш розвинене нормативне регулювання спостерігається у державному та банківському секторах, тоді як приватна сфера залишається менш унормованою. Загалом акцент робиться на необхідності подальшого зміцнення нормативно-правової бази як запоруки ефективності управління, прозорості та відповідності європейським вимогам.

Нормативно-правове регулювання у сфері публічного адміністрування аудиторської діяльності в Україні становить багаторівневу систему, що поєднує спеціальні закони, підзаконні акти уряду та міністерств, а також міжнародні стандарти аудиту. Воно забезпечує правові засади функціонування аудиторської професії, визначає

вимоги до суб'єктів аудиторської діяльності, їх статус, права та обов'язки, а також встановлює механізми зовнішнього, внутрішнього та суспільного контролю. Аналіз відповідних актів дозволяє простежити взаємозв'язок державного регулювання, професійного самоврядування та внутрішніх процедур, що формують цілісну модель публічного адміністрування у сфері аудиту.

Згідноіз Законом України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» визначаються правові засади здійснення аудиту, регулюється статус аудитора та аудиторської фірми, а також умови надання аудиторських і неаудиторських послуг. В Законі надано детальні дефініції ключових термінів, що забезпечує однозначність правозастосування. Закон встановлює вимоги до кваліфікації, доброї репутації та незалежності аудитора й аудиторських фірм, а також передбачає обмеження щодо надання неаудиторських послуг підприємствам, що становлять суспільний інтерес. Значна увага приділяється принципам професійної етики, скептицизму, конфіденційності та професійної таємниці. У нормах закріплено порядок укладення договорів про надання аудиторських послуг, права й обов'язки сторін, а також правила складання аудиторського звіту. Докладно визначено зміст аудиторського звіту, зокрема додаткові вимоги для підприємств, що становлять суспільний інтерес. Закон закріплює верховенство його положень над іншими актами у сфері аудиторської діяльності, а також передбачає застосування міжнародних стандартів аудиту. Водночас передбачено взаємодію з нормами адміністративної процедури у сфері прийняття та оскарження адміністративних актів [7].

Закон України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» визначає правові й організаційні основи діяльності органу державного фінансового контролю як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом. У ст. 2 встановлено його головні завдання, серед яких контроль за використанням державних фінансових ресурсів, майна та бюджетних коштів, правильністю ведення обліку і звітності, а також дотриманням законодавства про закупівлі. Закон передбачає проведення державного фінансового аудиту, інспектування, перевірок закупівель та моніторингу закупівель як основних форм контрольної діяльності. У нормах регламентовано взаємозв'язок вимог щодо усунення порушень із положеннями Закону України «Про адміністративну процедуру» [8]. Державний фінансовий аудит визначено як перевірку ефективності використання ресурсів та функціонування внутрішнього контролю, результати якого оформлюються у звіті. Інспектування здійснюється у формі ревізії та спрямоване на документальну і фактичну перевірку з виявленням порушень і відповідальних осіб. Контроль у сфері публічних закупівель охоплює моніторинг і перевірки, результати яких оформлюються відповідними актами. Також Закон визначає фінансове забезпечення діяльності контролюючого органу, умови оплати праці його працівників, встановлює спеціальні звання державних контролерів та передбачає координацію з іншими контролюючими й правоохоронними органами [9].

Закон України «Про Рахункову палату» визначає статус цього органу як вищого державного колегіального органу фінансового контролю, що від імені Верховної Ради України здійснює контроль за надходженням і використанням коштів Державного бюджету. У ст. 3 закріплено принципи діяльності Рахункової палати – законність, незалежність, об'єктивність, безсторонність, гласність і неупередженість, а також гарантії її організаційної, функціональної, політичної та фінансової незалежності. Закон встановлює, що заходи державного зовніш-

нього фінансового контролю (аудиту) здійснюються у формах фінансового аудиту, аудиту ефективності, аудиту відповідності, експертизи та аналізу. У ст. 5 визначено, що фінансування діяльності Рахункової палати відбувається виключно за рахунок державного бюджету та міжнародної допомоги, інші джерела заборонені. Стаття 7 розкриває широкі повноваження органу – від контролю надходжень і витрат бюджету, управління державною власністю та боргом до аналізу звітності, співпраці з міжнародними аудиторами і надання обов'язкових до розгляду висновків. Об'єктами контролю є державні органи, органи місцевого самоврядування, бюджетні установи, Національний банк України, фонди соціального і пенсійного страхування та інші суб'єкти. У Законі визначено обов'язки інформування Верховної Ради й Президента про результати контролю та надання пропозицій щодо удосконалення бюджетного законодавства. Окремо врегульовано статус членів Рахункової палати та працівників апарату, серед яких державні аудитори мають спеціальні кваліфікаційні вимоги і призначаються у порядку, визначеному цим Законом [10].

Постанова Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2016 р. № 43 затверджує Положення про Державну аудиторську службу України, яка є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується через Міністра фінансів та що реалізує державну політику у сфері державного фінансового контролю. У документі визначено, що Держаудитслужба керується Конституцією, законами України, указами Президента, актами Верховної Ради і Кабінету Міністрів. Основними її завданнями є реалізація державної політики у сфері фінансового контролю, здійснення контролю за використанням державних ресурсів та надання адміністративних послуг. Служба має широкі контрольні повноваження, зокрема проведення державного фінансового аудиту, перевірок закупівель, інспектування, моніторингу та оцінки ефективності використання бюджетних коштів. Передбачено право Держаудитслужби вживати заходів до усунення порушень, притягнення винних осіб до відповідальності та звернення до суду в інтересах держави. Документ регламентує організацію діяльності служби, у тому числі добір кадрів, запобігання корупції, планово-фінансову роботу та міжнародне співробітництво. Визначено порядок управління, зокрема повноваження Голови Держаудитслужби щодо керівництва, призначень і затвердження внутрішніх актів. Положення закріплює статус служби як юридичної особи публічного права з правами управління об'єктами державної власності та функціями у сфері захисту фінансових інтересів держави [11].

Виходячи із вищезазначеного нормативно-правове регулювання у сфері публічного адміністрування аудиторської діяльності в Україні формує цілісну багаторівневу систему, що охоплює закони, урядові постанови та міжнародні стандарти. Воно визначає засади здійснення аудиту, встановлює статус аудиторів і аудиторських фірм, їх права, обов'язки, а також вимоги до кваліфікації, незалежності й професійної етики. Закріплюється порядок укладення договорів, надання послуг і складання аудиторських звітів, у тому числі з додатковими вимогами для підприємств суспільного інтересу. Важливою складовою є врегулювання діяльності органів державного фінансового контролю, які здійснюють аудит ефективності, інспектування, перевірки закупівель і моніторинг з метою забезпечення законності та економії бюджетних коштів. Визначено також зовнішній контроль, що здійснюється парламентським органом, діяльність якого ґрунтується на принципах незалежності, об'єктивності та гласності. Особливу увагу приділено координації з іншими органами та міжнародному співробітництву, а також встановлен-

ню гарантій організаційної та функціональної незалежності суб'єктів контролю. Сукупність цих норм забезпечує баланс між державним регулюванням, професійним самоврядуванням і внутрішніми процедурами, що гарантує ефективність аудиторської діяльності в публічному секторі.

Висновки. Теоретико-правові засади нормативно-правових актів у сфері публічного адміністрування аудиторської діяльності в Україні ґрунтуються на тому, що акт розглядається як офіційний документ, що має юридичну силу та виражає волю компетентного органу. Вони виконують функції первинного регулювання, усунення прогалин, оновлення правових норм і кодифікації законодавства. Їхня чинність залежить від офіційного оприлюднення та державної реєстрації, а дія поширюється у часі, просторі й за колом осіб. Ієрархія актів починається з Конституції та законів і деталізується підзаконними актами уряду, міністерств та органів самоврядування. Правове підґрунтя аудиторської діяльності формує цілісну систему, що поєднує загальні принципи гуманізму, демократизму й верховенства права із спеціальними принципами професіоналізму та науковості.

Законодавче врегулювання аудиторської діяльності визначається через ключовий нормативний документ, який встановлює статус аудитора та аудиторської фірми, їхні права й обов'язки, а також вимоги до кваліфікації та незалежності. Він закріплює порядок укладення договорів, надання аудиторських і неаудиторських послуг та обмеження для підприємств суспільного інтересу. Окрема увага приділяється принципам професійної етики, зокрема об'єктивності, конфіденційності та професійного скептицизму. У законі чітко регламентовано правила складання аудиторського звіту, його зміст і додаткові вимоги для особливо значущих підприємств. Важливим аспектом є застосування міжнародних стандартів аудиту, що забезпечує інтеграцію національної практики з європейськими та світовими підходами.

Нормативно-правове забезпечення державного фінансового контролю встановлюється окремим законом, який визначає правові та організаційні засади діяльності органів контролю. Його положення регламентують основні форми контрольної діяльності державний фінансовий аудит, інспектування, моніторинг і перевірки закупівель. Ці форми спрямовані на оцінку ефективності, законності й доцільності використання державних фінансових ресурсів. У документі простежується тісний зв'язок із адміністративною процедурою, яка забезпечує порядок прийняття та оскарження рішень. Також врегульовано фінансове забезпечення діяльності контролюючого органу та статус його працівників, зокрема присвоєння спеціальних звань і встановлення умов оплати праці.

Інституційна роль вищого органу зовнішнього фінансового контролю визначається окремим законом, що закріплює його статус як парламентського органу, який діє від імені Верховної Ради України. Він ґрунтує свою діяльність на принципах законності, незалежності, безсторонності та гласності, що гарантує організаційну та політичну автономію. Орган здійснює заходи зовнішнього аудиту у формах фінансового аудиту, аудиту ефективності, аудиту відповідності та експертизи. Фінансування його діяльності передбачене виключно за рахунок державного бюджету та міжнародної технічної допомоги. Розкриті повноваження охоплюють контроль за надходженнями і витратами бюджету, управління державною власністю, аналіз звітності та співпрацю з міжнародними інституціями.

Нормативне забезпечення діяльності виконавчих органів фінансового контролю конкретизується підзаконними актами, зокрема постановами уряду, що визначають статус центрального органу виконавчої влади. У них

закріплюється підпорядкування міністру, завдання із реалізації державної політики та надання адміністративних послуг. Встановлено порядок проведення перевірок, інспектувань, моніторингу та оцінки ефективності використання бюджетних ресурсів. Служба має право звертатися до суду, вимагати усунення порушень і застосовувати заходи впливу. У документах також регламентовано організацію діяльності, добір кадрів, запобігання корупції та міжнародне співробітництво, що посилює її роль як органу практичної реалізації фінансового контролю.

Отже, нормативно-правове регулювання у сфері публічного адміністрування аудиторської діяльності в Україні має комплексний і багаторівневий характер. Воно охоплює базові засади аудиту, встановлює статус аудиторів і аудиторських фірм, їхні права та обов'язки, а також регламентує діяльність органів державного й парламентського контролю. Важливим є поєднання національних норм і міжнародних стандартів, що забезпечує інтеграцію до європейського правового простору. У правовій системі виокремлюються як акти вищої юридичної сили, так і підзаконні документи, які деталізують практичну діяльність. Така система гарантує баланс між державним контролем, професійним самоврядуванням і корпоративними стандартами. Вона створює умови для підвищення прозорості, ефективності та відповідності українського аудиту сучасним міжнародним вимогам.

У статті розглядається нормативно-правове регулювання у сфері публічного адміністрування аудиторської діяльності як ключовий інструмент забезпечення прозорості, підзвітності та ефективності використання фінансових ресурсів. Підкреслюється, що розвиток аудиту залежить від удосконалення законодавчої бази, яка охоплює норми найвищої юридичної сили, підзаконні регламенти та внутрішні корпоративні стандарти. З'ясовано теоретико-правове підґрунтя поняття «акт» як офіційного документа, що має обов'язкову силу та виражає волю компетентного органу. Визначено його функції регулятивну, кодифікаційну, оновлювальну та спрямовану на усунення прогалин, а також принципи дії у часі, просторі та за колом осіб. Наголошено, що ієрархічна система нормативних актів забезпечує узгодженість правової бази й формує основу ефективного публічного адміністрування. Аналізуються ключові положення чинних актів, які визначають засади аудиторської діяльності, статус аудиторів та суб'єктів аудиту, умови надання послуг, принципи професійної етики та порядок складання аудиторських звітів. Окремо висвітлено організаційні засади державного фінансового контролю, форми його здійснення аудит, інспектування, моніторинг і перевірки, а також зв'язок цих процедур із адміністративною практикою. Розкрито зовнішній контроль, який здійснюється спеціальним парламентським органом, що діє на принципах незалежності, законності та об'єктивності. Показано зміст підзаконних регламентів, які закріплюють статус виконавчого органу фінансового контролю, його завдання з реалізації державної політики, процедури взаємодії, кадрове забезпечення та міжнародне співробітництво. Узагальнено наукові підходи, що акцентують на багаторівневості регулювання: міжнародному, національному, секторальному та корпоративному, а також на проблемах фрагментарності й колізійності правових норм. Вказано на необхідність гармонізації національної практики з міжнародними стандартами, адаптації внутрішнього аудиту до вимог сучасного управління та врегулювання питань цифровізації й кібербезпеки.

Ключові слова: адміністративна процедура, аудит, аудиторська діяльність, бюджетні кошти, державний фінансовий контроль, ефективність, зовнішній контроль, кваліфікаційні вимоги, нормативно-правові акти, підзаконні акти, професійна етика, публічне адміністрування, прозорість, фінансова звітність, фінансовий аудит.

Stroilov A. Regulatory and legal acts in the field of public administration of auditing activities in Ukraine

The article examines the regulatory and legal framework in the field of public administration of auditing activities as a key instrument for ensuring transparency, accountability, and efficiency in the use of financial resources. It is emphasized that the development of auditing depends on the improvement of the legislative framework, which covers norms of the highest legal force, subordinate regulations, and internal corporate standards. The theoretical and legal basis of the concept of an "act" is clarified as an official document that has binding force and expresses the will of a competent authority. Its functions are defined as regulatory, codifying, updating, and aimed at eliminating gaps, as well as principles of application in time, space, and by the circle of persons. It is noted that the hierarchical system of normative acts ensures consistency of the legal framework and forms the basis of effective public administration. The key provisions of current acts are analyzed, which define the principles of auditing, the status of auditors and audit entities, conditions for the provision of services, principles of professional ethics, and the procedure for preparing audit reports. The organizational principles of state financial control, its forms-audit, inspection, monitoring, and verification are highlighted, as well as the link of these procedures with administrative practice. External control is revealed, which is carried out by a special parliamentary body operating on the principles of independence, legality, and objectivity. The content of subordinate regulations is shown, which establish the status of the executive body of financial control, its tasks in implementing state policy, interaction procedures, staffing, and international cooperation. Scientific approaches are generalized, emphasizing the multi-level nature of regulation international, national, sectoral, and corporate as well as the problems of fragmentation and conflicts of legal norms. The necessity of harmonizing national practice with international standards, adapting internal audit to the requirements of modern management, and regulating issues of digitalization and cybersecurity is noted.

Key words: administrative procedure, audit, auditing activity, budget funds, effectiveness, external control, financial audit, financial reporting, normative legal acts, professional ethics, public administration, subordinate acts, qualifications requirements, transparency, use of state financial control.

Література:

1. Акт. Словник української мови в 11 томах. Т. 1. Київ.: Наукова думка, 1970. С. 35. 2025. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=акт

2. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

3. Ріпа Є. В., Крупельницька І. Г. Основні аспекти нормативно-правового регулювання аудиторської діяльності в Україні. Економіка України під час війни: проблеми і перспективи відновлен-

ня: матеріали наук. конф., 2022. DOI: 10.36059/978-966-397-273-2-20

4. Крутова А. С., Семенець А. О. Нормативно-правове забезпечення внутрішнього аудиту: вітчизняний досвід та світова практика. Бізнес Інформ. 2018. № 12. С. 309–316.

5. Ружанський , О. Нормативно-правове забезпечення внутрішнього аудиту в публічному управлінні системою дснс україни. Науковий вісник: Державне управління, (1(13), 123–137. 2023. DOI: https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-1(13)-123-137

6. Масик, Р. І. Нормативно-правове забезпечення розвитку публічного управління в Україні в умовах інтеграції до ЄС. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування, (16). 2025. DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5746-2025-16-02-26

7. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність : Закон України від 21 грудня 2017 № 2258-VIII. Верховна Рада України. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2258-19

8. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лютого 2022 № 2073-IX. Верховна Рада України. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2073-20

9. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України від 26 січня 1993 № 2939-XII. Верховна Рада України. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2939-12

10. Про Рахункову палату : Закон України від 02 липня 2015 № 576-VIII. Верховна Рада України. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/576-19

11. Про затвердження Положення про Державну аудиторську службу України : Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 03 лютого 2016 № 43. Верховна Рада України. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/43-2016-%D0%BF

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 16.09.2025
Дата прийняття статті: 06.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

НОТАТКИ